

॥ श्रीः ॥

शांकरभाष्यानुसार

सुबोध भगवद्गीता.

मूल श्लोक, अन्वयार्थ, स्पष्टीकरण व अवतरणें यांसह

लेखक.

आचार्यभक्त—विष्णु वामन बापटशास्त्री

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

गी. ४.

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मविनिसृता ॥ म. भा. ६

पुणें शके १८४४ सन १९२२.

किंमत दोन रुपये.

पुणे नगर वाचन मंदिर

१८१ बुधवार पेठ, लक्ष्मी रोड, पुणे-४११००२.

दूरध्वनी : ०२०-२४४५०५२६

E-mail : pnvm1848@gmail.com

www.punenagarvachan.org

प्रकाशक—विष्णु वामन नापटशास्त्री, पुणे पेठ सदाशिव घर नं. २७०
यांनीं हा ग्रंथ पुणे पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथें प्रसिद्ध केला.

मुद्रक—त्र्यंबक हरि आवटे, पुणे पेठ सदाशिव नं. २७० यांनीं पुणे
पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथील 'इंदिरा'
छापखान्यांत छापिला.

प्रकाशकांनीं सर्व हक्क स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रस्तावना.

शांकरभाष्यानुसार सुबोध भगवद्गीता हा संकल्पित ग्रंथ आज आम्ही आमच्या परमार्थप्रेमी वाचकांच्या हातीं मोठ्या आदरांने देत आहों. श्रीमत् शंकराचार्यांनीं गीतेचा जो अर्थ केला आहे तोच सर्वथा सयुक्तिक आहे, तोच अर्थ भगवान् श्रीकृष्ण व भारतकार व्यास यांस संमत आहे, याविषयीं आमच्या मनाची पूर्णपणें खात्री झालेली असून आचार्यांच्या कृपेनें आम्हीं इतरांचीहि त्याविषयीं यथामति खात्री पटविण्यास तयार आहों. गीताभाष्यरूपी महोदधीत यथेच्छ निमज्जन करण्याचा सुयोग 'गीतारहस्य' ग्रंथानें आणून दिला, याबद्दल आम्ही रहस्यकार कै० बाळ गंगाधर टिळक यांस शतशः धन्यवाद देतो.

'श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ' हा विस्तृत ग्रंथ आम्हीं गेल्या कार्तिकांत प्रसिद्ध केला व त्याच्या सुमारे आठशें प्रती या वेळेपर्यंत लोकांनीं विकत घेतल्या असून आज कमीत कमी चार हजार लोकांच्या नजरेखालून तरी तो ग्रंथ गेला आहे, व त्याचा प्रसारहि उत्तरोत्तर होत आहे. अनेक परमार्थी वाचकांकडून आम्हांकडे अनेक प्रशंसापत्रें आलीं असून पुष्कळ तज्ज्ञांनीं आम्हांला धन्यवाद दिले आहेत. ज्यांनीं ज्यांनीं गीताभाष्यार्थाचीं १०-५ पानें तरी वाचलीं आहेत त्यांना त्यांना तो ग्रंथ संग्राह्य वाटतो व बरेच गीतार्थजिज्ञासु आपल्या शक्तीच्या बाहेर (म्ह० ६ किंवा ८ रु.) किंमत देऊन त्याचा संग्रहहि करीत आहेत. पण शेंकडा नव्वद गीतार्थजिज्ञासूंना तितकी किंमत देण्याचीहि ऐपत नसते व त्यामुळे इच्छा असूनहि साधनाच्या अभावीं पुस्तकाचा संग्रह करतां येत नाहीं.

कित्येकांना खरा गीतार्थ कळावा, अशी उत्कट इच्छा असते. पण संस्कृत भाषेचें फारसें ज्ञान नसल्यामुळे आमच्या गीताभाष्यार्थाचाहि व्हावा तसा उपयोग होत नाहीं. कित्येक भाष्यार्थावरून खरा गीतार्थ समजून घेतात, पण भाष्यार्थानुसार गीतेचा अभ्यास करण्यासाठीं भाष्यार्थाचें अवजड पुस्तक नेहमीं जवळ बाळगूं शकत नाहीत. त्यामुळे अवगत झालेलाहि भाष्यार्थ मनांत उपस्थित होत नाहीं. अशा सर्व प्रकारच्या लोकांना शांकरभाष्यानुसार गीतार्थ कळावा, व ग्रंथहि अवजड न होतां, थोडक्या किंमतींत त्याचा संग्रह करितां यावा, ह्यापून आम्ही हें पुस्तक प्रसिद्ध करित आहों. याचा उपयोग गरीब-श्रीमंत, संस्कृतज्ञ-असंस्कृत-

तज्ञ, विद्वान्-अविद्वान् अशा सर्वे आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांना व्हावा, अशीच याची योजना केली आहे. आम्हांला हें पुस्तक १। रु. किंमतीस घरांत पडलें असून याची किंमत आम्हीं २ रु. ठेवली आहे. पण आमच्या कायम व आगाऊ ग्राहकांना आम्ही तें ८. ख. सह १।।।. रु. किंमतीस देत आहों. यावरून आचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा लोकांत अधिक प्रसार व्हावा व त्यामुळे जनता परमार्थोन्मुख व्हावी, हाच आमचा प्रधान उद्देश कोणाच्याहि लक्षांत येईल. गीतेचीं सार्थ पुस्तके मराठींत अनेक झालीं आहेत. पण त्या सर्वांत सर्व दृष्टींनीं म्ह० पृष्ठसंख्या, छपाई, किंमत, ग्रंथशुद्धि, सुबोधपणा वगैरे सर्व बाबतींत हें पुस्तक उत्तम ठरेल अशी आमची खात्री आहे. प्रत्यक्ष ग्रंथ हेंच त्याचें प्रशंसापत्र असल्यामुळे आम्ही त्याविषयीं अधिक कांहीं लिहूं इच्छीत नाहीं.

यापुढें याच पद्धतीनें क्रमानें १ सुबोध पंचदशी, २ सुबोध शांकरभाष्यानुसार ब्रह्मसूत्र (वैयासिकन्यायमालेसह), ३ शांकरभाष्यानुसार सुबोध दशोपनिषद् व शेवटीं ४ ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थ आम्ही प्रसिद्ध करणार आहों. शके १८४५ च्या अखेरपर्यंत हें ग्रंथप्रकाशनाचें कार्य संपवून नंतर आम्हीं याच ग्रंथांचा प्रचार करण्यासाठीं—सामान्य लोकांना ते कसे वाचावे, त्यांवरून वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास कसा करावा, हें शिकविण्यासाठीं महाराष्ट्रांत संचार करणार आहों. परमात्मा आम्हांला हें सर्व संकल्पित कार्य करण्याचें सामर्थ्य देवो !

या कामीं आम्हांला मुख्य आधार परमात्मरूपी आचार्यांच्या कृपेचा आहे. त्यांच्या कृपेवांचून आमच्या हातून यांतील कांहीं झालें नसतें. दुसरा आधार सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांचा. काकतालीयन्यायानें, यदृच्छेनें त्यांचा आश्रय मिळाल्यामुळेच आम्ही या फार मोठ्या खर्चाच्या कामांमध्ये प्रवृत्त झालों. केवळ ईश्वरी योजनेनेंच त्यांचा परिचय झाला नसता तर गीताभाष्यार्थादि कोणताच ग्रंथ इतक्या उत्तम रीतीनें आम्हांला प्रसिद्ध करितां आला नसता. इतकें सांगितल्यानेंच त्यांच्या आश्रयाचें महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत येईल.

ग्रंथशोधनासारख्या अतिशय अवघड व दगदगीच्या कामांत आमच्या सुशिक्षित भगिनी श्री. लक्ष्मीबाई प्रधान यांचें आम्हांला पूर्ण साह्य झालें आहे व छपाईचें काम शक्य तितकें चांगलें वठवून देण्याच्या कामी 'इंदिरा' छापखान्याचे मालक रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांची नेहमीप्रमाणेंच मदत झाली आहे.

आमच्या एकंदर कार्याचें स्वरूप—

सामान्य वेदान्तजिज्ञासूकरितां

विशेष वेदान्तजिज्ञासूकरितां

१ सुबोध पंचदशी

१ गीताभाष्यार्थ

२ शां. भा. सुबोध गीता

२ दशोपनिषद्भाष्यार्थ

३ शां. भा. सुबोध दशोपनिषद्

३ ब्रह्मसूत्रशरीरभाष्यार्थ

४ शां. भा. सुबोध ब्रह्मसूत्र

हीं सर्व पुस्तके २०० पृष्ठांस १ रु. या किंमतीस देऊं. ट. ख. निराळा. यांतील 'सुबोध पंचदशी' हा ग्रंथ सामान्य व विशेष अशा दोन्ही प्रकारच्या वेदान्तजिज्ञासूंच्या अत्यंत उपयोगी आहे. त्याच्या अभ्यासानें अद्वैत वेदान्ताची सर्व परिभाषा उत्तम प्रकारें कळते व गीतादि ग्रंथ अधिक सुलभ होतात. यास्तव वेदान्तार्थजिज्ञासूंनीं, आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणें, पंचदशीसह यांतील सुबोध गीतादि ग्रंथ किंवा गीताभाष्यार्थादि ग्रंथ, यांचा संग्रह करून त्यांचा अभ्यास करावा, व आम्हांला ग्रंथप्रकाशनाच्या कामीं साह्य करावें.

या ग्रंथांत शेवटीं विषयानुक्रमणिका आहे. आरंभीं सार्थ ध्यान जोडलें आहे. गीताभाष्यार्थांतीलच 'शरीररथ' व 'चतुर्भुज श्रीकृष्ण' हीं चित्रे घातलीं आहेत, व शेवटीं 'गीताशास्त्राचें सिंहावलोकन' केलें आहे. गीतार्थ अधिक सुबोध होण्यास त्या सर्वांचा उपयोग होईल.

परमात्मा सर्व महाराष्ट्रियांस गीतेचा यथार्थ अर्थ समजून घेऊन त्याप्रमाणें व्यवहारांत वागण्याची सद्बुद्धि देवो, अशी शुभ इच्छा व्यक्त करून ही अल्पकृति आचार्यचरणीं अर्पण करितों.

भाषाढ कृ. ११

शके १८४४.

}

आचार्यभक्त—

विष्णु वामन बापटशास्त्री.

संक्षिप्त चिह्नांचा खुलासा.

'गी. भा.'—गीताभाष्यार्थ '—'अन्वयाचा आरंभ व अन्त दाखविणारें किंवा 'म्हणजे' या अर्थीं चिह्न. '—'पदच्छेद दाखविणारें चिह्न. [] पूर्वीच्याच अर्थाचें स्पष्टीकरण. ()—अन्वयार्थांत अधिक घेतलेले शब्द. ग्रंथशुद्धीसाठीं विशेष काळजी घेतल्यामुळें प्रायः ठळक चुका यांत नाहींत. क्वचित् काना-मात्रा-वैलांटी-अनुस्वार वगैरे छापतांना स्पष्ट उठलेले नाहींत, ते वाचकांनीं स्पष्ट करून घ्यावे.

॥ अथ ध्यानम् ॥

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी-

मम्व त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १

अन्वयार्थ—[अंव भगवद्गीते—] हे माते भगवद्गीते ! [भगवता नारायणेन स्वयं—] भगवान् नारायणांनीं स्वतः [पार्थाय प्रतिबोधितां—] अर्जुनाला उपदेशिलेली, [पुराणमुनिना व्यासेन—] प्राचीन मुनि व्यासांनीं [मध्येमहाभारतं ग्रथितां—] महाभारतामध्ये ग्रथित केलेली, [अद्वैतामृतवर्षिणीं—] अद्वैतरूप अमृताचा वर्षाव करणारी, [भवद्वेषिणीं—] संसाराचा द्वेष—उच्छेद करणारी व [अष्टादश-अध्यायिनीं त्वां भगवतीं—] जिचे अठरा अध्याय आहेत, अशा तुज पूज्य गीतेचें [अनुसंदधामि—] मी चिंतन—स्मरण करितों. १.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।

येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २

अन्वयार्थ—[फुल्लारविंद-आयतपत्रनेत्र विशालबुद्धे व्यास—] फुल्लेल्या कमलपत्रासारखे ज्याचे आकर्ण नेत्र आहेत, ज्यांची बुद्धि विशाल आहे अशा हे व्यासमुने ! [येन त्वया भारततैलपूर्णः ज्ञानमयः प्रदीपः प्रज्वालितः—] ज्या तुम्हीं भारतरूपी तेलानें भरलेला ज्ञानप्रचुर दीप प्रदीप्त केलात, [ते नमः अस्तु—] त्या तुम्हांला नमस्कार असो. २

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।

ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३

अन्वयार्थ—[प्रपन्नपारिजाताय—] शरणागताला कल्पवृक्षाप्रमाणें असलेल्या, [तोत्रवेत्रैकपाणये—] ज्याच्या एका हातांत चावकाची काठी आहे, [ज्ञानमुद्राय—] ज्यानें ज्ञानाची मुद्रा धारण केली आहे अशा [गीतामृतदुहे—] गीतामृताचें दोहन करणाऱ्या [कृष्णाय—] श्रीकृष्णाला [नमः—] नमस्कार असो. ३

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४

अन्वयार्थ—[सर्वोपनिषदः गावः—] सर्व उपनिषदे याच गायी, [गोपाल-
नंदनः दोग्धा—] नंद गोपालाचा पुत्र हा दोहन करणारा—गवळी, [भोक्ता सुधीः
पार्थः वत्सः—] व गीतामृताचें प्राशन करणारा भोक्ता—जीव बुद्धिमान् पार्थ हेंच
वासरूं असून त्याच्यासाठीं [महत् गीतामृतं दुग्धं—] मोक्षासारखें श्रेष्ठ फल
देणाऱ्या गीतामृताचें दोहन केलें. उपनिषद्रूपी गायीपासून पार्थरूपी जीवासाठीं
अंतर्गामी नारायणानें गीतामृताचें दोहन केलें. ४.

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।

देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५

अन्वयार्थ—[वसुदेवसुतं—] वसुदेवाचा पुत्र [कंस-चाणूरमर्दनं देवं—] कंस
व चाणूर यांना मारणारा देव [देवकीपरमानन्दं—] देवकीचा परम आनंद अशा
[जगद्गुरुं कृष्णं—] सर्व जगताच्या धर्मोपदेशक श्रीकृष्णाला [वन्दे—] मी वंदन
करितों. ५

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोपला

शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।

अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी

सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६

अन्वयार्थ—[भीष्मद्रोणतटा—] भीष्म व द्रोण हे ज्या रणनदीचे दोन तीर
आहेत, [जयद्रथजला—] जयद्रथ हें जिच्यांतील जल आहे, [गांधारनीलोपला—]
शकुनि हाच जिच्यामध्ये काळा दगड आहे, [शल्यग्राहवती—] जी शल्य या सुस-
रानें युक्त आहे, [कृपेण वहनी—] कृपाचार्य याच प्रवाहानें जी वहात आहे,
[कर्णेन वेलाकुला—] कर्णाच्या योगानें जी दोन्ही तीरांवर क्षुब्ध झाली आहे,
[अश्वत्थाम-विकर्णघोरमकरा—] अश्वत्थामा व विकर्ण हेच जिच्यांतील भयंकर
नक्र आहेत, [दुर्योधनावर्तिनी—] दुर्योधन हा जिच्यांतील मोठा भोंवरा आहे
अशी [सा रणनदी—] ती रणरूपी नदी [पाण्डवैः खलु उत्तीर्णा—] पाण्डवांनीं
खरोखर उल्लंघिली, कारण [कैवर्तकः केशवः—] त्यांचा नावाडी—त्यांना त्या
रणनदीतून पार करणारा साक्षात् भगवान् केशव होता. ६

पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं

नानाख्यानककेसरं हरिकथासद्रासनावसितम् ।

लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा

भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७

अन्वयार्थ—[पाराशर्यवचःसरोजं—] पराशरपुत्र भगवान् व्यास यांच्या वचनरूपी सरोवरांत उत्पन्न झालेलें, [अमलं—] निर्मल—शुद्ध—धर्म्य, [गीतार्थ-गन्धोत्कटं—] गीतार्थ हाच ज्याचा उत्कृष्ट गंध आहे, [नानाख्यानककेसरं—] नाना प्रकारचीं आख्यानें हेंच ज्यांतील केसर आहे, [हरिकथासद्वासनावासितम्—] हरिकथारूप सद्वासनेनें जें सुवासित झालें आहे, [लोके सज्जनषट्पदैः अहरहः मुदा पेपीयमानं—] या लोकीं धार्मिक संतजन, याच भ्रमरांकडून जें प्रत्यहीं मोठ्या आनंदानें वारंवार सेवन केलें जात आहे [कलिमलप्रध्वंसि—] असें कलीचा मल घालविणारें—पातकाचा नाश करणारें [भारतपंकजं—] भारतरूपी कमल [नः श्रेयसे भूयात्—] आमच्या कल्याणास कारण होवो—आमचें कल्याण करणारें होवो. ७.

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८

अन्वयार्थ—[यत्कृपा—] ज्याची कृपा [मूकं वाचालं करोति—] मुक्याला वाचाल करते [पङ्गुं गिरिं लङ्घयते—] पांगळ्याकडून पर्वताचें उलंघन करविते [तं परमानन्दमाधवं—] त्या परमानन्दरूप माधवाला [अहं वन्दे—] मी वंदन करितों. ८.

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-

र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९

अन्वयार्थ—[ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः यं दिव्यैः स्तवैः स्तुवन्ति—] ब्रह्म-देव, वरुण, इंद्र, रुद्र व मरुद्गण ज्याला दिव्य स्तुतींनीं स्तवितात, [सामगाः सांगपदक्रमोपनिषदैः वेदैः यं गायन्ति—] सामगायन करणारे वैदिक व्याकरणादि अंगें, पदे, क्रम व उपनिषदे यांसह वेदांनीं ज्याचें गान-वर्णन करितात, [योगिनः यं ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति—] योगी ज्याला ध्यानानें स्थिर केलेल्या आत्मनिष्ठ मनानें पहातात, [सुरासुरगणाः यस्य अन्तं न विदुः—] देव व दानव यांचे समूह ज्याचा अंत जाणत नाहींत [तस्मै देवाय नमः—] त्या स्वयंप्रकाश देवाला नमस्कार असो. ९.

इति ध्यानम्.

शांकरभाष्यानुसार

सुबोध भगवद्गीता.

(मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, अवतरणें, स्पष्टीकरण व टीपा यांसह.)

अध्याय पहिला.

अर्जुनविषादयोग.

गीतेचा पहिला अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे १-१० श्लोक गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचें कारण सांगणारे आहेत, पण आरंभी कथेचा संबंध दाखविण्यासाठी धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्रः—दुर्योधनाचा पिता धृतराष्ट्र—उवाच—आपल्या संजयनांवाच्या सारथ्यास विचारूं लागला—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—संजय—अरे संजया !—धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे—धर्मोत्पत्तीचें स्थान—धर्म उत्पन्न होण्याची जागा अशा कुरुक्षेत्रांत—समवेताः युयुत्सवः मामकाः च एव पाण्डवाः—जमलेले, युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र आणि पंडूचे पुत्र—किं अकुर्वत—काय करते झाले ? ['कुरुक्षेत्र' ही पुण्यभूमि आहे. चांगल्या शेतांत पेरलेलें धान्य जसे चांगलें उगवतें व त्यांत उत्पन्नहि चांगलें होतें, त्याप्रमाणें कुरुक्षेत्रांत केलेलें धर्माचरण अधिक फल देतें. अशा त्या धर्मक्षेत्रांत युद्ध करण्याच्या इच्छेनें जमलेले कौरव व पांडव, यांनीं पुढें तेथें काय केलें ?]

५ उवाच-संजयः-संजय-उवाच-म्हणाला-

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ-तु-पण-तदा-त्यावेळीं-राजा दुर्योधनः-राजा दुर्योधन-पांडवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा-पांडवांचें सैन्य व्यूहरचना करून उभें आहे असें पाहून-आचार्य उपसंगम्य-द्रोणाचार्यापाशीं जाऊन-(इदं) वचनं-असें वचन-अब्रवीत्-बोलला. २. [दोन्ही पक्षांचे लोक कुरुक्षेत्रांत आपापल्या सैन्यासह जमले व त्यांचा आतां संग्राम सुरू व्हावयाचा, हें खरें; पण दुर्योधनानें पांडवांचें सैन्य व्यूहरचना करून तयार आहे असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां तो गुरु द्रोणाचार्याजवळ जाऊन त्यांस असें म्हणाला-]

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ-आचार्य-अहो द्रोणाचार्य!-तव-तुमच्या-धीमता शिष्येण-बुद्धिमान् शिष्यानें म्हणजे-द्रुपदपुत्रेण-द्रुपदाच्या पुत्रानें-धृष्टद्युम्नानें-व्यूढां एतां पांडुपुत्राणां महतीं चमूं-रचलेल्या-व्यूहाच्या आकारानें उभ्या केलेल्या या पांडवांच्या मोठ्या सेनेस-पश्य-पहा. ३.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।

पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।

सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

१ द्रुपदानें द्रोणाचार्याला मारण्यासाठींच यश करून हा पुत्र संपादन केला होता. पण अशा शत्रूलाहि तुम्हीं धनुर्विद्या शिकविलीत, असा दोमणा मारण्यासाठीं दुर्योधनानें मुद्दान हे शब्द उच्चारले आहेत, असें दिसतें.

अन्वयार्थ—अत्र—या सैन्यांत—शूराः—शूर—महेष्वासाः—ज्यांचीं इष्वास
म्ह० धनुष्यें मोठमोठीं आहेत असे—युधि भीमार्जुनसमाः—युद्धांत भीम व
अर्जुन यांच्या तोडीचे, (असे लोक आहेत. त्यांतील कित्येकांचीं नांवेहि दुर्यो-
धन सांगतो—) —युयुधानः—सात्यकि—विराटः च—व विराट राजा—महारथः
द्रुपदः—महारथी द्रुपद ४, —वीर्यवान् धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराजः—वीर्य-
वान्—पराक्रमी धृष्टकेतु, चेकितान व काशिराजा, —नरपुंगवः पुरुजित् च
कुन्तिभोजः च शैब्यः—नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुन्तिभोज, व शैब्य ५, —विक्रान्तः
युधामन्युः—पराक्रमी युधामन्यु, —च वीर्यवान् उत्तमौजाः—व वीर्यवान् उत्त-
मौजा, —सौभद्रः—सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु—च द्रौपदेयाः—आणि द्रौपदीचे पांचहि
पांडवांपासून झालेले पांच पुत्र—सर्वे एव महारथाः—हे सर्वच महारथी आहेत. ६.
याप्रमाणें वरील अडीच श्लोकांत पांडवांकडील मुख्य योद्धे सांगून दुर्योधन
आतां आपल्या बाजूचे मुख्य योद्धे सांगण्यासाठीं म्हणतो—

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।

नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अस्माकं—आम्हांमध्ये—ये विशिष्टाः—जे श्रेष्ठ आ-
हेत—च—व—(ये—जे)—मम सैन्यस्य नायकाः—माझ्या सैन्याचे नेते आहेत—
तान्—त्यांना—निबोध—तूं ऐक.—द्विजोत्तम—अहो श्रेष्ठ द्विज !—ते संज्ञार्थ—
तुम्हांला कळण्यासाठीं—आपल्याकडे कसे कसे श्रेष्ठ लोक आहेत हें आपल्या
ध्यानांत यावें म्हणून—तान्—त्यांचीं (कांहीं) नांवे—ब्रवीमि—मी सांगतो. ७
[पांडवांकडे असे मोठमोठे महारथी आहेत हें जरी खरें, तरी पण आमच्या
पक्षांत कोण कोण श्रेष्ठ वीर आहेत व माझ्या सैन्याचे अधिपती किती योग्यतेचे
आहेत हेंहि आपल्या ध्यानांत यावें, म्हणून मी त्यांतील कांहीं मुख्यांचीं तेवढीं
नांवे सांगतो, तीं आपण ऐका. आपल्याला ते माहीत नाहींत ह्मणून मी सांगतो
असें नाहीं, तर या वेळीं आपल्या बाजूला केवढाले वीर आहेत, याचें आपल्याला
स्मरण व्हावें, म्हणून सांगतो.]

१ हा यादववीर अर्जुनाचा पट्टाशिष्य व श्राकृष्णाला अतिशय प्रिय होता. २ हा अभि-
मन्यूचा सासरा, उत्तरेचा बाप व पांडवांचा अज्ञातवासांतील आश्रयदाता आहे. ३ जो
एकदा दहा हजार धनुर्धरांशीं लढतो व शस्त्र आणि शास्त्र यांत प्रवीण असतो तो महारथ
होय. द्रुपद हा द्रौपदीचा बाप, पांडवांचा सासरा होय.

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।

अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—भवान्—आपण स्वतः (आह्मां सर्वांचे गुरु)—च भीष्मः—व भीष्म (आह्मां कौरव-पांडवांचे पितामह)—च कर्णः—व (माझा मित्र) कर्ण,—च समितिजयः कृपः—आणि युद्धास जिंकणारा—विजयी कृपाचार्य (आमचे प्राचीन गुरु व तुमचे श्यालक),—अश्वत्थामा—तुमचा पुत्र अश्वत्थामा—च विकर्णः—व माझा भाऊ विकर्ण,—तथा एव च सौमदत्तिः—व तसाच सौमदत्ति—भूरिश्रवा—च अन्ये—आणि तसेच दुसरे—बहवः शूराः—पुष्कळ शूर—मदर्थे त्यक्तजीविताः—माझ्यासाठीं ज्यांनीं आपलें जीवित सोडण्याचा—मरण्याचा निश्चय केला आहे असे,—नानाशस्त्रप्रहरणाः—अनेक प्रकारचीं शस्त्रें हींच ज्यांचीं शस्त्रंवर प्रहार करण्याचीं साधनें आहेत असे व—सर्वे युद्धविशारदाः—ते सर्व युद्धामध्ये कुशल, असे आहेत. ८-९ त्यामुळे—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तत्—अशा प्रकारचें—अस्माकं—आमचें—भीष्माभिरक्षितं बलं—भीष्मांनीं ज्याचें सर्व प्रकारें रक्षण केलें आहे, असें सैन्य—अपर्याप्तं—अपरिमित—फार मोठें आहे.—तु एतेषां—परंतु या पांडवांचें—भीमाभिरक्षितं—भीमानें ज्याचें सर्वतः रक्षण केलें आहे असें—इदं बलं—हें सैन्य—पर्याप्तं—परिमित—थोडें आहे. १० [आह्मांकडे तुमच्यासारखे मोठमोठे वीर आहेत व आमचें सैन्य अकरा अक्षौहिणी आहे. अशा प्रकारच्या या सैन्यांचें भीष्मासारख्या अनुभवी—विचारी—पोक्त वीरानें रक्षण केलें आहे. ह्मणून आमचें सैन्य संख्येनें, पराक्रमानें व कसलेल्या सेनापतीच्या योगानें अजिंक्य आहे. पण पांडवांचें सैन्य सात अक्षौ-

हिणीच आहे. त्यांच्याकडे सात्यकीसारखे वीर जरी असले, तरी ते सर्व तरुण व अननुभवी आहेत. त्यांना मोठमोठ्या संग्रामांचा अनुभव नाही. त्यांच्या सैन्याचा रक्षकहि भीमासारखा आडदांड मनुष्य आहे. त्यामुळे सर्वच बाजूंनी त्यांचे सैन्य थोडे व सहज जिंकतां येण्यासारखे आहे.] यास्तव—

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—भवन्तः सर्वे एव हि—आपण सर्वच—सर्वेषु च अयनेषु—आपापल्या सर्व नियत स्थानांत—यथाभागं—आपला भाग—सीमा न सोडतां—अवस्थिताः—राहून—स्थित होऊन—भीष्मं एव—केवळ भीष्माचेच—अभिरक्षन्तु—सर्व बाजूंनी रक्षण करा. ११ [तुम्ही सर्वांनी आपापल्या नेमलेल्या जागीच राहून तेथून मुख्य सेनापतीचे दक्षतेने रक्षण करावे.] त्यानंतर—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या दुर्योधनाचा—हर्ष—हर्ष—संजनयन् प्रतापवान् कुरु-वृद्धः पितामहः—उत्पन्न करणारा प्रतापी कुरुवंशांतील वृद्ध पितामह—भीष्म—उच्चैः सिंहनादं विनद्य—मोठ्या जोराने आरोळी ठोकून—सिंहाच्या गर्जनेसारखी मोठी गर्जना करून—शंखं—शंख—दध्मौ—वाजविता झाला. १२ [याप्रमाणे दुर्योधनाने द्रोणाचार्यास सांगितले असतां भीष्माचार्यांनी दुर्योधनाचा उत्साह वाढविण्यासाठी, त्याला संतुष्ट करण्याकरितां तोंडाने मोठा ध्वनि करून शंख वाजविला.]

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ततः—भीष्मांनी शंख वाजवितांच—शंखाः—शंख,—च भेर्यः—नगारे,—पणवानकगोमुखाः—ढोल, खंजिन्या, मृदंग,—सहसा एव—एकाएकीच—अभ्यहन्यन्त—वाजविले गेले.—सः शब्दः—तो शब्द—तुमुलः—फार मोठा—

१ 'अयन' म्ह० युद्धभूमीत—पूर्व दिशत अमक्याने रहावे, दक्षिणत अमक्याने रहावे, इत्यादि संकेताप्रमाणे मुख्य योद्ध्यांचे रहावयाचे स्थान.

अभवत्—झाला. १३ [भीष्माचार्यांनीं योद्ध्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठीं सिंहनाद करून आपला शंख वाजविला असतां कौरवांच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे सर्व रणवाघें वाजूं लागलीं. त्यांचा तो ध्वनि फार भयंकर होता. पण त्याच्या योगानें पांडवांचीं हृदयें भीतीनें कांपलीं नाहींत.] उलट—

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।

माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—श्वेतैः हयैः युक्ते—पांडव्या घोड्यांनीं युक्त असलेल्या—महति स्यंदने—मोठ्या रथावर—स्थितौ—बसलेले—माधवः च एव पांडवः—श्रीकृष्ण व अर्जुन—दिव्यौ शंखौ—दिव्य—देवलोकांतील शंख—प्रदध्मतुः—मोठ्यानें वाजविते झाले. १४ [कौरवांच्या सैन्यांत असा मोठा वाद्यांचा गजर झाला असतां, त्यानंतर पांडवे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले श्रीकृष्ण व अर्जुन, यांनीं आपापले शंख वाजविले.]

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५॥

अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हृषीकेशः—श्रीकृष्ण—पांचजन्यं—पांचजन्यनांवाच्या शंखास—धनंजयः देवदत्तं—अर्जुन देवदत्तनांवाच्या शंखास,—भीमकर्मा वृकोदरः—ज्याचीं कर्मे भयंकर आहेत, असा भीम—पौण्ड्रं महाशंखं—पौण्ड्रनांवाच्या मोठ्या शंखास—दध्मौ—वाजविता झाला.—कुंतीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः—कुंतीचा पुत्र राजा युधिष्ठिर—अनन्तविजयं—अनन्तविजय या नांवाच्या शंखाला वाजवूं लागला.—नकुलः—नकुल—च सहदेवः—व सहदेव हे दोघे माद्रीचे पुत्र—सुघोषमणिपुष्पकौ—सुघोष व मणिपुष्पक या नांवांचे शंख क्रमानें वाजविते झाले.

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् १८

अन्वयार्थ—हे पृथिवीपते—अहो धृतराष्ट्र महाराज!—च परमेष्वासः काश्यः—आणि ज्याचें इप्वास—धनुष्य मोठें आहे असा महाधनुर्धर काशिराजा—च महारथः शिखंडी—व महारथी शिखंडी,—धृष्टद्युम्नः च विराटः—धृष्टद्युम्न व विराट्,—अपराजितः सात्यकिः—पराभव न पावणारा सात्यकि,—द्रुपदः च द्रौपदेयाः—द्रुपद आणि द्रौपदीचे पांच पुत्र,—च महाबाहुः सौभद्रः—व ज्याचे बाहु मोठे—पराक्रमी आहेत असा सुभद्रापुत्र—अभिमन्यु—सर्वशः—या सर्वांनी—पृथक् पृथक्—निरनिराळे—शंखान् दध्मुः—शंख वाजविले. १७, १८. [श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनी आपापले शंख वाजवितांच इतर पांडव व त्यांच्या पक्षांतील प्रसिद्ध योद्धे यांनी एकदम चोहोंकडून आपले शंख फुंकले आणि आम्ही युद्धाला तयार आहो, असें कौरवांना कळविलें.] तेव्हां हे महाराज! काय सांगूं?

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।

नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—नभः—अंतरिक्ष—च—व—पृथिवीं—पृथिवी, यांना—व्यनुनादयन्—भरून सोडणारा (त्यांना दुमदुमून टाकणारा)—सः तुमुलः घोषः—तो भयंकर नाद—धार्तराष्ट्राणां—धृतराष्ट्रपुत्रांचीं—कौरवांचीं—हृदयानि—हृदये—व्यदारयत्—फाडून टाकता झाला. १९ [आकाश व पृथ्वी यांना दुमदुमून सोडणाऱ्या त्या भयंकर शंखध्वनीनें दुर्योधनादिकांच्या मनांत भय उत्पन्न केलें. तो तुमुल नाद ऐकून त्यांची छाती फाटली.]

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयार्थ—अथ महीपते—नंतर अहो महाराज!—कपिध्वजः—ज्याच्या ध्वजावर वानराचें चिह्न आहे असा—पांडवः—पंडूचा पुत्र अर्जुन—धार्तराष्ट्रान्

१ ' शिखंडं इमं श्रुत्वा ' असा कोश आहे. अर्थात् ज्याला दाढीमिश्रा नाहींत तो शिखंडी, हाचि द्रुपदाचा पुत्र होय.

व्यवस्थितान् दृष्ट्वा—धृतराष्ट्रपुत्र—दुर्योधनादिक युद्ध करण्यासाठीं सज्ज होऊन उभे आहेत असें पाहून—तदा—त्यावेळीं—शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते (सति)—शस्त्रे चालू होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असतां—धनुः उद्यम्य—आपलें गांडीव धनुष्य वर उचलून—हृषीकेशं—श्रीकृष्णाला—इदं वाक्यं—हे वाक्य—आह—बोलला. [याप्रमाणें पांडवांच्या सैन्यांतील वीरांनीं केलेला शस्त्रनाद ऐकून कौरवांच्या मनांत भय उत्पन्न झालें; तथापि दुर्योधनादिक भय सोडून युद्धास तयार झाले आहेत व आतां साक्षात् लढाईलाच सुरुवात होणार, असें पाहून व आपलें प्रख्यात गांडीव धनुष्य उचलून—]

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—अच्युत—हे निर्विकार श्रीकृष्णा—यावत्—जोंवर—अहं—मी—योद्धुकामान् अवस्थितान् एतान्—युद्धाची इच्छा असलेल्या व सन्मुख उभ्या राहिलेल्या यांस—निरीक्षे—पाहीन—तावत्—तोंवर—मे रथं—माझा रथ—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं—स्थापय—उभा कर.—अस्मिन् रणसमुद्यमे—या रणाच्या उद्योगांत—या युद्धांत—मया—मी—कैः सह—कोणाबरोबर—योद्धव्यं—युद्ध करावें—मला कोणाशीं लढावयाचें आहे, हें पाहण्याची प्रवृत्ति इच्छा झाली आहे. २०—२२ [आम्हांशीं संधि न करितां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व आमच्या शस्त्रांचा प्रचंड ध्वनि ऐकून हृदयें विदीर्ण झालीं असतांनाहि आमच्यासमोर उभ्या राहिलेल्या या सर्वांना मी पाहतों. तोंवर हे श्रीकृष्णा ! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं उभा कर. आम्हां बंधुबंधूंमध्ये परस्परांशीं होणाऱ्या या लढाईत मला कोणाकोणाशीं झुंजावें लागणार आहे, तें मी पाहतों.]

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य—ज्याची बुद्धि अधर्मनिष्ठ आहे, त्यामुळे ज्याला आपलें हित कळत नाहीं, अशा दुष्ट दुर्योधनाचें—युद्धे—युद्धांत—(युद्ध करून)—प्रियचिकीर्षवः—प्रिय करण्याची इच्छा करणारे—ये एते—जे हे—अत्र—येथें—समागताः—आलेले आहेत—तान् योत्स्यमानान्—त्या युद्ध करणाऱ्या सर्वास—अहं—मी—अवेक्षे—पहातों. २३. [दुर्योधनाची बुद्धि दुष्ट आहे. त्यामुळे त्याचा कल नेहमीं अधर्माकडे असतो व त्याला आपलें हित कसें करून घ्यावें, तें कळत नाहीं. युद्ध करून—युद्धाच्या योगानें अशा दुष्टाचें प्रिय करण्यासाठीं जे कोणी येथें जमले आहेत त्यांना मी पाहतों. कारण दुर्योधनाला सदुपदेश करून युद्धापासून परतविण्याची ते खटपट करीत नाहीत, तर युद्धांत पांडवांना जिंकून दुर्योधनाचें हित करण्याची इच्छा करीत आहेत, यास्तव मला त्यांना एकदा पाहिलें पाहिजे.]

संजय उवाच—संजय (धृतराष्ट्रास) म्हणाला—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे महाराज धृतराष्ट्रा !—गुडाकेशेन—अर्जुनाकडून—एवं उक्तः हृषीकेशः—असें बोलला गेलेला श्रीकृष्ण—उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं—भीष्मद्रोणप्रमुखतः—भीष्म व द्रोण यांच्यासमोर—च सर्वेषां महीक्षितां (प्रमुखतः)—व इतर सर्व राजांच्या समोर—रथोत्तमं—उत्तम रथ—स्थापयित्वा—उभा करून—हे पार्थ—अर्जुना !—एतान् समवेतान् कुरुन्—या जमलेल्या सर्व कौरवांना—पश्य—पहा,—इति—असें—उवाच—बोलला. २४—२५. [अर्जुनानें भगवानांना असें सांगितलें असतां त्यांनीं त्याप्रमाणें त्याचा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व इतर राजे यांच्यासमोर उभा करून ‘ अर्जुना ! युद्धासाठीं जमलेल्या आपल्या या सर्व शत्रूंना तूं पाहून घे ’ असें म्हटलें.]

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥२७॥

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अन्वयार्थ—तत्र—याप्रमाणे श्रीकृष्णांनीं सांगितले असतां—पार्थः—अर्जुन—
उभयोः अपि सेनयोः—दोन्ही सैन्यांमध्ये—स्थितान्—असलेल्या—पितृन्—भूरि-
श्रवाप्रभृति चुलत्यांस,—अथ पितामहान्—व भीष्मादि पितामहांस—आचार्यान्—
द्रोणाचार्यादि आचार्यांस,—मातुलान्—शल्यादि मामांस,—भ्रातृन्—भीम-दुर्यो-
धनादि भावांस,—पुत्रान्—अभिमन्यु-लक्ष्मणादि पुत्रांस,—पौत्रान्—नातवांस—
तथा—त्याचप्रमाणे—सखीन्—अथत्थामाप्रभृति मित्रांस—श्वशुरान्—दुपदादि सास-
न्यांस—च सुहृदः—आणि कृतवर्मा-भगदत्त व इतर निरपेक्ष उपकार करणारे
स्नेही यांस—अपश्यत्—पाहता झाला.—तान् सर्वान् अवस्थितान् बन्धून्—
त्या सर्व सन्मुख उभ्या असलेल्या वंधूंस—आप्तांस—समीक्ष्य—पाहून—परया कृ-
पया आविष्टः—परम कृपेनें प्रवेश केलेला—ज्याच्या चित्तांत परम कृपा आपो-
आप उत्पन्न झाली आहे असा—सः कौन्तेयः—तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन—विषी-
दन्—विषाद—खेद करित होत्साता—इदं—हे असें—अब्रवीत्—बोलला. [तेव्हां
अर्जुनाने कौरवांच्या व आपल्या सैन्यांत असलेल्या आपल्याच आप्तांस पाहिले.
त्यांत कांहीं अत्यंत मान्य होते, कांहीं अत्यंत प्रिय होते, कांहीं अतिशय
स्नेही होते व कांहीं निकट संबंधी होते. युद्ध करून, त्यांत स्वतः मरण्या-
साठी किंवा दुसऱ्याला मारण्यासाठी आलेल्या व आपापल्या जागी सज्ज होऊन
राहिलेल्या त्यांस पाहून अर्जुनाच्या मनांत मोठी दया उत्पन्न झाली व त्यामुळे
तो खेद करित भगवानांना असें बोलला—]

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—कृष्ण—हे कृष्णा ! युयुत्सुं—युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व—स-
मुपस्थितं—रणभूमीत प्राप्त झालेल्या—इमं स्वजनं—या बंधुवर्गास—दृष्ट्वा—
पाहून—मम गात्राणि—माझीं गात्रें—अवयव—सीदन्ति—व्यथा पावतात—च मुखं—
व तोंड—परिशुष्यति—सर्व बाजूंनीं कोरडें पडतें—मे शरीरे—माझ्या शरीरांत—
वेपथुः—कंप (मुटतो)—च—आणि—रोमहर्षः—अंगावर रोमांच—जायते—
उभा राहतो. २६-२९.

गांडीवं संसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।

न च शक्रोभ्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—हस्तात्—माझ्या हातांतून—गाण्डीवं—गाण्डीव धनुष्य—संसते
—गळतें—च—आणि—त्वक्—त्वचा—परिदह्यते—समोवार जाळली जाते—सर्व शरी-
रांत दाह उत्पन्न झाला आहे—अहं—मी—अवस्थातुं—स्थिर उभा राहण्यास—
न शक्रोमि—समर्थ नाहीं.—मे मनः—माझे मन—भ्रमति इव—जणूं काय भ्रमण
करीत आहे. ३०.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—केशव—हे केशवा—विपरीतानि निमित्तानि—अशुभ निमित्तें—
अरिष्टसूचक चिह्नें—पश्यामि—मी पाहत आहें—च—आणि—आहवे—लढाईत—
स्वजनं—स्वजनांना—हत्वा—मारून—श्रेयः—परम हित—न अनुपश्यामि—मी मा-
गून पहात नाहीं—स्वजनांना मारल्यावर परिणामीं हित होईल असें मला
वाटत नाहीं. ३१ [वरील साडेतीन श्लोकांत अर्जुनानें खेदामुळे आपल्या
शरीराची व मनाची काय स्थिति झाली आहे, याचें वर्णन केलें आहे. युद्धासाठीं
आलेल्या या स्वजनांस पाहून माझ्या गात्रांना पीडा होऊं लागली आहे. तोंड
कोरडें पडलें आहे. शरीर कांपूं लागलें आहे, व अंगावर शहारा आला आहे.
माझ्या हातांतील हें प्रिय धनुष्य खालीं पडत आहे. सर्व शरीराचा दाह होत
आहे. मी रक्षांत उभा राहण्यासहि समर्थ नाहीं. माझे मन भ्रमण करीत आहे.
मला अशुभ चिह्नें दिसूं लागलीं आहेत व स्वजनांना मारल्यानें परिणामीं माझे
कांहीं हित होईल, असेंहि मला वाटत नाहीं.]

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

अन्वयार्थ—कृष्ण—हे कृष्णा !—अहं—मी—विजयं—विजय—न काङ्क्षे—इच्छीत नाही.—राज्यं च (न काङ्क्षे)—राज्याहि मी इच्छीत नाही.—सुखानि च (न काङ्क्षे)—व सुखें इच्छीत नाही.—गोविंद—हे गोविंदा !—नः राज्येन किं—आम्हांला राज्यानें काय करावयाचें आहे ? आमचें राज्यानें काय होणार ?—भोगैः किं—भोगांनीं काय होणार ? [भोगांचा तरी आम्हांला काय उपयोग ?]—जीवितेन वा किं—अथवा जीविताला घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ? ३२.

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥

अन्वयार्थ—येषां अर्थे—ज्यांच्यासाठीं—नः—आम्हांला—राज्यं—राज्य—काङ्क्षितं—इष्ट आहे,—भोगाः (काङ्क्षिताः)—भोग इष्ट आहेत—च सुखानि (काङ्क्षितानि)—आणि सुखें इष्ट आहेत—ते इमे—ते हे आमचे—आचार्याः पितरः०—आचार्य, चुलते, पुत्र, तसेच आज्ञे, मामा, सासरे, नातू, मेव्हणे, तसेच संबंधी—प्राणान्—प्राण म्ह० प्राणांची आशा—च धनानि—व धन म्ह० धनाची आशा—त्यक्त्वा—सोडून—युद्धे—युद्धाकरितां—अवस्थिताः—येथें उभे राहिले आहेत. ३३—३४.

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि—त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीं—हि—घ्नतः अपि एतान्—मला मारणाऱ्याहि—मजवर शस्त्रांचे प्रहार करणाऱ्याहि या दुर्योधनादिकांस—अहं—मी—हन्तुं न इच्छामि—मारण्याची इच्छा करीत नाही.—महीकृते किं नु—तेव्हां मी नुस्त्या पृथ्वीच्या राज्यासाठीं त्यांचा प्राण कसा घेईन ? ३५. कारण—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हृत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे वासुदेवा !—धार्तराष्ट्रान्—धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना—निहत्य—मारून—नः—आमची—का प्रीतिः स्यात्—कोणती प्रीति होणार ? (काय प्रिय होणार ?)—एतान् आततायिनः—या पाप्यांना—हत्वा—मारून—अस्मान्—आम्हांला—पापं एव—पापच—आश्रयेत्—लागेल. ३६.

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—वयं—आम्ही—पांडव—स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान्—आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र त्यांस—हन्तुं—मारण्यास—न अर्हाः—योग्य नाही. (त्यांना मारणें आम्हांला उचित नाही) —हि—कारण—हे माधव हे माधवा !—स्वजनं हत्वा—स्वजनांना मारून—सुखिनः—आम्हीं सुखी—कथं—कसे—स्याम—होऊं ? ३७ [शरीर व मन यांची काय दशा झाली आहे तें सांगून, त्यावरून आपला काय विचार ठरला आहे, तेंहि अर्जुन सांगतो—“हे कृष्णा ! मला विजय, राज्य व सुख यांची इच्छा नाही. कारण राज्य, विषयोपभोग व हें जीवित तरी आम्हांस घेऊन काय करावयाचें आहे ? ज्यांच्यासाठीं आम्हांला राज्य, विषय व सुख पाहिजे तेच हे आचार्यादिक येथें मरावयास तयार होऊन उभे आहेत. यास्तव मधुसूदना ! मी यांना मारण्याची इच्छा करीत नाही. यांनीं मजवर जरी शस्त्रें चालविलीं तरी त्यांचा प्रतीकार करण्यासाठीं मी यांच्यावर उलट प्रहार करणार नाही. यांना मारून मला त्रैलोक्याचें राज्य जरी मिळत असलें तरी मी असलें पाप करणार नाही. मग या एकट्या भूलोकच्या राज्यासाठीं कसें करीन ? कौरवांना मारून आमचें काय हित होणार ? या पाप्यांना मारल्यास आमचें हित होण्याच्या ऐवजीं आम्हांस पातक मात्र लागेल, झणून या आपल्या बांधवांना म्ह० दुर्योधनादिकांना मारणें योग्य नाही. स्वजनांना

१ आग लावणारा, विष घालणारा, हातांत शस्त्र घेऊन मारावयास धावून येणारा, धनाचा अपहार करणारा, क्षेत्र—शेत व स्त्री, यांचा अपहार करणारा असे सहा प्रकारचे लोक आतयार्थी आहेत. दुर्योधनाने पांडवांचे हे सहाहि अपराध केले होते.

मारून आम्हीं सुखी कसे होणार ? तें शक्यच नाही.] 'पण ही गोष्ट त्यांना कळायला नको का,' म्हणून म्हणशील तर सांगतो—

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मितद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यद्यपि—जरी—लोभोपहतचेतसः एते—ज्यांचे चित्त लोभानें विवेकशून्य झालें आहे असे हे दुर्योधनादिक—कुलक्षयकृतं दोषं—कुलाचा क्षय झाल्यामुळें होणारा दोष—च मित्रद्रोहे पातकं—व मित्रांचा द्रोह केल्यामुळें लागणारें पाप यांस—न पश्यन्ति—जाणत नसले—त्यांची त्याकडे दृष्टि जात नसली—तथापि—तरी हे जनार्दना !—कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः—कुलक्षयामुळें होणाऱ्या दोषाला—कुलक्षयामुळें होणाऱ्या परिणामाला पाहणाऱ्या—जाणणाऱ्या आम्हीं—अस्मात् पापात् निवर्तितुं—या पापापासून निवृत्त होण्यास—कथं न ज्ञेयं—कसे न जाणवें ? ३८—३९ [दुर्योधनादिकांना आमच्या राज्याचा लोभ सुटला आहे, त्यामुळें त्यांचें चित्त विचार करण्यास समर्थ नाही. त्यामुळेंच युद्धांत आपल्या कुलाचा क्षय होऊन त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल व मित्रांचा द्रोह केल्यामुळें पाप लागेल, हें त्यांना कळत नाही. पण आम्हांला तसा कांहीं लोभ नाही. त्यामुळें कुलक्षयाच्या योगानें होणारा परिणाम आम्हांस स्पष्ट दिसत आहे. तेव्हां तो पहात असतांनाहि आपण या पापापासून निवृत्त व्हावें, हें आम्हांला सुद्धां कळूं नये कीं काय ?]

आतां कुलाचा क्षय झाला तर काय होईल, तें सांगतो—

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्पेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥४२॥

अन्वयार्थ—कुलक्षये—कुलचा क्षय झाला असतां—सनातनाः कुलधर्माः—वंशपरंपरेनें चालत आलेले कुलधर्म—प्रणश्यन्ति—सर्वथा नाश पावतात.—धर्मे नष्टे—धर्म नाश पावला असतां—अधर्मः—अधर्म—कृत्स्नं उत कुलं—सर्वहि कुलाला—अभिभवति—व्यापतो.—हे कृष्ण—हे कृष्णा !—अधर्माभिभवात्—अधर्म सर्व कुलांत पसरल्यामुळे—कुलस्त्रियः—कुलीन स्त्रिया—प्रदुष्यन्ति—अतिशय दूषित होतात, दुराचरणी होतात.—हे वार्ष्णेय—हे वृष्णिकुलोत्पन्ना !—स्त्रीषु दुष्टासु—साध्वी स्त्रिया दूषित झाल्या असतां—वर्णसंकरः—ब्राह्मणादि वर्णांचा परस्पर संकर—जायते—होतो—च संकरः—आणि वर्णसंकर—कुलघ्नानां च कुलस्य—कुलचा घात करणारे लोक व ते कुल या दोघांच्याहि—नरकाय एव—नरकालाच कारण होतो.—हि—कारण—एषां—या कुलघ्नांचे व कुलाचे—पितरः—पितर—लुप्तपिंडोदकक्रियाः सन्तः—ज्यांची पिंडक्रिया व उदकक्रिया लुप्त झाली आहे असे होत्साते ह्य० श्राद्ध व तर्पण करणारे पुत्रादिकच नाहीसे झाल्यामुळे ज्यांची श्राद्धे व तर्पण होत नाहीत असे ते पितर—पतन्ति—नरकांत पडतात. ४०—४२ [कुलचाच क्षय झाला कीं वंशपरंपराप्राप्त धर्म नाश पावतात. सनातन धर्माचा नाश झाला कीं अधर्म सर्व कुलाला ग्रासतो. ह्मणजे कुलांतील कर्ते पुरुष नाश पावले कीं लहान मुले व स्त्रियाच अवशिष्ट राहतात. त्यांचें नियमन करणारा कोणी नसल्यामुळे त्या कुलांत अधर्म वाढतो. त्यामुळे कुलीन साध्वी स्त्रियाहि दुराचरणाने दूषित होतात. स्त्रिया दुराचरणी झाल्या असतां वर्णसंकर होतो. वर्णसंकर, कुलचा घात करणारे व ते कुल या दोघांनाहि नरक देतो. श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळे कुलचा घात करणाऱ्या दुष्टांचे पितर नरकांत पडतात,] आणि—

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—कुलघ्नानां—कुलचा घात करणाऱ्या दुष्टांच्या—एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः—या वर्णसंकर करविणाऱ्या दोषांनीं—शाश्वताः—परंपराप्राप्त—

जातिधर्माः—क्षत्रियत्वादिकांमुल्लं प्राप्त होणारे धर्म—च कुलधर्माः—व कुलधर्म—
उत्साद्यन्ते—विनाश पावतात. ४३.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—जनार्दन—कृष्णा !—उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां—ज्यांचे
कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा मनुष्यांचा—नरके—नरकांत—नियतं—निश्चयाने—
वासः—वास—भवति—होतो;—इति—असें—अनुशुश्रुम—महर्षींच्या वचनांवरून—
आचार्यांच्या तोंडून आम्ही ऐकिले आहे. ४४. [कुलाचा घात करणाऱ्या लोकांच्या
या वर्णसंकर करविणाऱ्या दोषांनीं नित्य कुलधर्म व जातिधर्म नाश पावतात आणि
ज्यांचे जातिधर्म व कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा लोकांना निःसंशय
नरकवास भोगावा लागतो, असेंहि आम्ही शास्त्रे व महात्मे यांच्या तोंडून
ऐकिले आहे.]

अहो बत नहत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—अहो—काय चमत्कार आहे !—वत—अरे—वयं—आम्ही—यत्
—जें—राज्यसुखलोभेन—राज्यसुखाच्या लोभाने—स्वजनं—स्वजनांना—हन्तुं—मा-
रण्यास—उद्यताः—तयार झाले—तत् एतत्—ते हें—महत् पापं—मोठें पाप—कर्तुं
—करण्यास—व्यवसिताः—सज्ज झाले आहो. ४५ [अरे आम्ही राज्यसु-
खाच्या लोभाने स्वजनांस मारण्यास तयार झाले, हें मोठें आश्चर्य आहे ! असें
स्वजनवधास तयार होणें म्हणजे घोर पापच करावयास तयार होणें आहे.]

यास्तव—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—यदि—जर—अप्रतीकारं अशस्त्रं मां—शत्रूंचा प्रतीकार न कर-
णाऱ्या व शस्त्र सोडून बसलेल्या मला—शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः—ज्यांच्या
हातांत शस्त्रे आहेत असे दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्र—रणे—रणांगणांत—हन्युः—

मारतील तर-तत्-ते-मे-मला-क्षेमतरं-अतिशय-क्षेम-कल्याणकर-भवेत्-होईल. ४६. [हातांत शस्त्रें घेतलेले दुर्योधनादिक शस्त्राहि टाकून बसलेल्या व प्रहार करणाऱ्यांचाहि प्रतीकार न करणाऱ्या मला जरी रणांगणांत मारतील तरी ते मला सुखकर होईल.]

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविन्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुनः—अर्जुन—एवं उक्त्वा—असें बोलून—संख्ये—संग्रामांत—रणमैदानांत—सशरं चापं—बाणासह धनुष्य—विसृज्य—टाकून—शोकसंविन्न-मानसः—शोकानें ज्याचें मन अतिशय उद्विग्न झालें आहे असा होत्साता—रथो-पस्थे—रथाच्या आंत—रथाच्या एका विशिष्ट भागीं—उपाविशत्—बसला. ४७ [हे महाराज धृतराष्ट्र ! अर्जुन कृष्णाला असें बोलला. त्यानें संग्रामांत धनुष्य व बाण यांचा त्याग केला आणि शोकामुळें खिन्न होऊन तो रथांत मागे जाऊन बसला.]

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्यांतील

ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपायशास्त्रांतील अर्जुनविषादयोगनांवाचा पहिला अध्याय

आचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

१ योगशास्त्र या शब्दाच्या अर्थाविषयीं गोताभाष्यार्थांत आम्हां सविस्तर विचार केला आहे. तो गी. भा. पृ. २७ वरील दापेंत पहा.

अध्याय दुसरा.

सांख्ययोग.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदनः—श्रीकृष्ण—तथा—वर वर्णन केल्याप्रमाणें—कृपया आविष्टं—कृपेने युक्त झालेल्या—अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं—ज्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरले आहेत व त्यामुळें आकुल झाले आहेत अशा—विषीदन्तं—खेद करणाऱ्या—तं—त्या अर्जुनाला—इदं वाक्यं—हें वाक्य—उवाच—बोलला. १ [महाराज ! आपले हे सर्व बांधव या युद्धांत मरणार, असें समजून अर्जुनाच्या मनांत कृपा उत्पन्न झाली; त्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व त्यामुळें त्याची दृष्टि आकुल झाली. तेव्हां अतिशय खेद करित असलेल्या त्याला—]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—इदं अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं कश्मलं—हें श्रेष्ठानीं न अंगीकारलेलें, स्वर्ग न देणारें व अकीर्ति करणारें पाप—त्वा—तुला—विषमे—या कठीण प्रसंगीं—कुतः—कोठून—समुपस्थितम्—प्राप्त झालें !—हे पार्थ—हे पार्था !—क्लैब्यं—अशा दुर्बलपणास—मा स्म गमः—प्राप्त होऊं नकोस.—एतत्—हें मानसिक दौर्बल्य—त्वयि—तुझ्या ठिकाणीं—न उपपद्यते—उचित दिसत नाहीं.—हे परंतप—शत्रूंना संताप देणाऱ्या हे अर्जुना !—क्षुद्रं हृदय-

दौर्बल्यं—हृदयाचें हें क्षुद्र दुर्बलत्व—त्यक्त्वा—टाकून—उत्तिष्ठ—ऊठ. २, ३.
[क्षत्रियश्रेष्ठ अर्जुनाची अशी दशा पाहून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें. स्व-
धर्माला विसरून एखाद्या प्राकृत मनुष्याप्रमाणें त्यानें असें दीन वनणें, वर्णाश्रम-
धर्माच्या दृष्टीनें अतिशय वाईट आहे. साक्षात् शंकराशीं झुंझणाऱ्या या वीराची
आयत्या वेळीं अशी तारांबळ उडावी, हें केव्हांहि इष्ट नव्हतें. 'हे सर्व माझे व
मी यांचा' या मोहामुळेंच याची ही अशी दशा झाली आहे, असें जाणून भ-
गवान् मोठ्या खेदानें त्याला म्हणतात—“हे अर्जुना ! हें खूळ तुला याच वेळीं
कोठून आठवलें ? श्रेष्ठ क्षत्रिय अशा मोहांत पडत नाहीत. रणांत येऊन पुनः
अशा रीतीनें परत फिरणें फार वाईट. त्यामुळें स्वर्ग प्राप्त होत नाही व या लोकीं
अकीर्तिहि होते. तूं असा मनानें दुर्बल होऊं नकोस. तुला हें शोभत नाही.
आपल्या मनाची ही दुर्बलता—हें अर्धैर्य टाकून तूं युद्ध करावयास ऊठ.”] त्यावर—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदन—हे मधुसूदना !—अहं—मी—संख्ये—संग्रामांत—लढा-
ईत—भीष्मं च द्रोणं—भीष्म व द्रोण यांच्याशीं—इषुभिः—बाणांनीं—कथं—कसा
वरें—प्रतियोत्स्यामि—लढाई करूं ? कारण—हे अरिसूदन—हे शत्रुनाशका !
(तौ)—ते दोघेहि—पूजार्हा—पूजा करण्यास योग्य आहेत. ४.

गुरुनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्हधिरप्रदिग्धान् ५

अन्वयार्थ—हि—कारण—महानुभावान् गुरुन्—अति प्रभावशाली गुरूंना—
अहत्वा—न मारून—इह लोके—या—इह लोकीं—भैक्ष्यं अपि—भिक्षात्रहि—भो-
क्तुं श्रेयः—खाणें श्रेयस्कर आहे.—तु—पण तेंच—गुरुन्—या गुरूंस—हत्वा—
मारून—इह एव—या लोकींच—रुधिरप्रदिग्धान्—रक्तानें माखल्याप्रमाणें निंद्य
असलेल्या—अर्थकामान् भोगान्—अर्थ व काम याच भोगांस—भुञ्जीय—मी
भोगीन. ५. शिवाय—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

अन्वयार्थ-नः-आत्मां पांडवांना युद्ध करणें व भिक्षात्र खाणें या दोहों-
तील-कतरत्-कोणतें एक-गरीयः-अधिक चांगलें आहे-एतत्-हें-न विद्मः-
-आम्ही जाणत नाहीं-यत् वा-किंवा-जयेम-आम्ही यांना जिंकूं-यदि वा
-अथवा-नः-आम्हांला-जयेयुः-हे कौरव जिंकतील-एतत् न विद्मः-हें
जाणतें नाहीं-यान् एव-ज्या दुर्योधनादि बंधूंनाच-हत्वा-मारून-न जिजी-
विषामः-आम्ही जिवंत राहण्याची इच्छा करणार नाहीं-ते धार्तराष्ट्राः-ते
धृतराष्ट्राचे पुत्र-प्रमुखे-आमच्या सन्मुख-अवस्थिताः-उभे राहिले आहेत. ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहं शाधि मांत्वां प्रपन्नम्

अन्वयार्थ-कार्पण्य-दोष-उपहत-स्वभावः-कार्पण्य म्हणजे कृपणता, दैन्य,
आत्म्याचें स्वरूप न जाणणें, या दोषामुळे ज्याचा स्वभाव-क्षात्रधर्म उपहत-तिरस्कृत
-नष्ट झाला आहे व त्यामुळेच-धर्मसंमूढचेताः-स्वधर्माविषयीं-ज्याचें चित्त मूढ
विवेकशून्य झालें आहे, असा-(अहं)-मी-त्वां-तुला-पृच्छामि-विचारतों.-यत्
निश्चितं श्रेयः स्यात्-जें निश्चित श्रेय असेल, ज्याच्यापासून परमपुरुषार्थरूप
अव्यभिचारी फल प्राप्त होईल-तत्-तें-मे-मला-ब्रूहि-सांग.-अहं-मी-ते-
तुझा-शिष्यः-शिष्य आहे.-त्वां प्रपन्नं मां-तुला शरण आलेल्या मला-
शाधि-तूं उपदेश कर. ७ कारण-

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां ।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम्॥८॥

अन्वयार्थ-भूमौ-या भूलोकीं-असपत्नं-शत्रुरहित-ऋद्धं-समृद्ध-रा-
ज्यं-राज्य-च सुराणां अपि-व देवांचेहि-आधिपत्यं-राज्य-अवाप्य-प्राप्त

१ या श्लोकार्थाचा असाच अर्थ करणें युक्त आहे, याविषयीं सविस्तर उपपत्ति गीता-
भाष्यार्थ पृ. ३१ वरील दीपेंत पहा.

२ या शब्दाच्या अर्थाविषयीं अधिक उपपादन गीताभाष्यार्थ पृ. ३२ वरील दीपेंत पहा.

करून-यत्-जे-मम इंद्रियाणां उच्छ्रोपणं शोकं-माझ्या इंद्रियांना सुकवि-
णाच्या शोकाला-अपनुद्यात्-घालवील-तत्-ते साधन-तो उपाय-न हि प्रप-
श्यामि-मला दिसतच नाही. ८ [अर्जुनाने पहिल्या अध्यायाच्या शेवटी युद्ध
न करण्याचा निश्चय केला व तो धनुष्य-बाण टाकून रथांत जाऊन खिन्न
मनाने बसला, त्यानंतर भगवानांनी त्याला 'तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला हे शो-
भत नाही, हातांत शस्त्र घेऊन मारण्यासाठी अंगावर धावून आलेल्या प्रत्यक्ष
बापाचाहि प्रतीकार केला पाहिजे, त्याच्यापासून पराङ्मुख होतां कामा नये,
असा तुझा क्षत्रियधर्म आहे,' इत्यादि सुचविले, पण ते अर्जुनाला पटले नाही.
तो म्हणाला-"देवा! पूजेलाच योग्य असलेल्या भीष्मांशी व द्रोणाचार्यांशी मी
बाणांनी कसा लढूं? ते मोठे पुण्यवान् प्रतापी आहेत. अशा त्या श्रेष्ठांना मारण्या-
पेक्षां या लोकीं संन्यास घेऊन, भिक्षा मागून, निर्वाह करणेंहि अधिक चांगलें.
यांना मारून आम्हांला रक्ताने माखलेले-निंद्य अर्थ व काम हेच भोग भोगावे
लागतील आणि ते भोगहि याच लोकीं मिळतील. परलोकीं या पापांचें दुःख हेंच
फल भोगावें लागेल; पण यांना न मारतां यति-आश्रम स्वीकारून भिक्षाच खाल्यास,
येथें सुख होईल व परलोकींहि पुण्याचें फल मिळेल. शिवाय स्वधर्मरूप युद्ध करणें
चांगलें कीं त्यापासून निवृत्त होऊन हिंसाशून्य भिक्षाच खाणें चांगलें, यांतील
अधिक चांगलें कर्म कोणतें तें आम्हांला समजत नाही. वरें, जरी युद्ध केलें, तरी त्यांत
आम्ही त्यांना जिंकूं कीं, ते आम्हांला जिंकतील, याचाहि निश्चय नाही. युद्धांत
जरी आमचा विजय झाला, तरी ज्यांना मारून आम्हांला या जगांत जिवंत राह-
ण्याची इच्छा-करणेंहि उचित नाही, तेच धृतराष्ट्राचे-आमच्या चुलत्याचे पुत्र
आमच्या सन्मुख येऊन उभे राहिले आहेत." ज्याला धनाचा थोडासुद्धां खर्च
करवत नाही त्याला कृपण म्हणतात. देहादिकांनाच आत्मा-मी असें समजणाराहि
त्या प्रसिद्ध कृपणाप्रमाणें देहादि अनात्म्याची थोडीसुद्धां हानि सहन करीत
नाहीं. म्हणून येथें आत्म्याला न जाणणें, हेंच कार्पण्य आहे. अर्जुन म्हणतो-
"आत्म्याचें ज्ञान नसणें या दोषामुळें माझा शौर्य-तेज इत्यादि क्षात्र स्वभाव
पराभूत झाला आहे. किंवा दैन्यानें माझा स्वभाव-चित्त दूषित झालें आहे.

१ पहिल्या अध्यायांतील विषाद व येथील हें वचन यावरून अर्जुनाचा शोक व मोह स्पष्ट होतो. शोकनिवृत्तीसाठी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जातो व आत्मज्ञानानंतर शोक होत नाही, हें उपनिषदांत स्पष्ट सांगितलें आहे. गो. भा. पू. ३३ टीप पहा.

त्यामुळेच मी धर्म, अधर्म व आत्मा, यांचा विचार करण्यास समर्थ नाहीं. माझे चित्त अगदी मूढ-विवेकहीन झालें आहे. ह्मणून हे कृष्णा! मी तुला विचारितों, ज्याच्यायोगानें माझे निश्चित श्रेय होईल-नित्य कल्याण होईल तें मला सांग ” (निश्चित ह्म० साधनाच्या अनुष्ठानानंतर अवश्य प्राप्त होणारें व कधीं नाश न पावणारें, असें श्रेय ह्म० एक मोक्षच आहे. त्यालाच ‘निःश्रेयस’ असें ह्मणतात.) “ मला या लोकचें राज्य नको, त्रैलोक्याचें राज्य नको, तर निःश्रेयस-मोक्ष पाहिजे आहे. तो कशानें मिळेल तें सांग. ” (‘पण निःश्रेयसाचें साधन पुत्र किंवा शिष्य यांचाचून कोणाला सांगूं नये असें उपनिषदांत सांगितलें आहे. तेव्हां तें मी तुला कसें सांगूं?’ ह्मणून ह्मणशील तर-) “ मी तुझा शिष्य आहे, तुला शरण आलों आहे, यास्तव मला मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश कर. कारण मला या लोकचें निष्कण्टक शत्रुहित राज्य मिळालें किंवा देवांचें इंद्रत्व जरी मिळालें, तरी त्यानें माझा हा शोक कमी होणार नाही. ज्याच्यामुळे तो जाईल असें मला कांहीं दिसत नाही. यास्तव माझ्या या शोकाचा नाश होण्यासाठीं मला निःश्रेयसाचें मोक्षाचें साधन सांग. ”]

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे राजन्!—गुडाकेशः—अर्जुन—हृषीकेशं—कृष्णाला—एवं उक्त्वा—असें बोलून—च—व पुनः—न योत्स्ये—मी युद्ध करणार नाहीं,—इति गोविंदं—असें त्या गोविंदाला—उक्त्वा—सांगून—तूष्णीं बभूव ह—गप्प बसला—मुकाट्यानें बसला. ९ [अर्जुन श्रीकृष्णाला असें बोलून व पुनरपि ‘मी कांहीं झालें तरी युद्ध करणार नाहीं’ असा आपला निश्चय व्यक्त करून रथांत मुकाट्यानें बसला.] तेव्हां—

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे धृतराष्ट्रमहाराज!—हृषीकेशः—इंद्रियांचा स्वामी उभयोः सेनयोः मध्ये—दोन्ही सैन्यांच्या मध्ये—विषीदन्तं तं—खेद करणाऱ्या त्या

अर्जुनाला—प्रहसन् इव—जणुं काय हंसतच—इदं वचः—हें वचन—उवाच—बोलला. १० [याप्रमाणें स्वधर्माविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे व जो मोठ्या शोकसागरांत निमग्न झाला आहे अशा अर्जुनाचा आत्मज्ञानाच्या उपदेशावांचून त्यांतून उद्धार होणें शक्य नाहीं, असें जाणून त्याचा उद्धार करण्यासाठीं आत्म-ज्ञानामध्यें त्याला प्रवृत्त करीत होत्साते—]

श्रीभगवान् उवाच—भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः ॥११॥

अन्वयार्थ—त्वं—तूं—अशोच्यान्—शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांना उद्देशून—त्यांच्यासाठीं—अन्वशोचः—शोक केला आहेस—च—आणि—प्रज्ञावादान्—बुद्धिमानांच्या गोष्टी तर—भाषसे—सांगतोस. पण—पण्डिताः—पंडित—आत्मज्ञानी—गतासून्—मेलेल्यांविषयीं—च अगतासून्—व जिवंत असलेल्यांविषयीं—न अनुशोचन्ति—असा शोक करीत नाहींत. ११ [भीष्मादिक सद्गर्तनशील आहेत, त्यामुळें त्यांचा मरणोत्तर उत्कर्षच होणार, हें निर्विवाद आहे. ज्यांचा उत्कर्ष होतो, ते केव्हांहि शोच्य नसतात. शिवाय ते परमार्थ आत्मरूपानें नित्य आहेत. त्यामुळें त्यांचा नाशच संभवत नाहीं. म्हणून त्या दृष्टीनेंहि ते अशोच्य आहेत. पण अशा अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांविषयींहि तूं शोक केला आहेस, 'माझ्यामुळें हे सर्व मरत आहेत; पण त्यांचा वियोग झाल्यावर मी राज्यमुखादिकांना घेऊन काय करणार ?' (अ. १. श्लो. ३२, ३३) असा त्यांच्याविषयीं शोक केलास व इकडे तर मोठ्या तत्त्ववेत्त्याच्या गोष्टी (अ. १. श्लो. ४०—४५) सांगत आहेस. म्हणजे एखाद्या वेड्याप्रमाणें तूं आपल्या ठिकाणीं मूढत्व व पांडित्य असे परस्पर विरुद्ध भाव दाखवीत आहेस. पण आत्मज्ञानी पंडित मेलेल्या व जिवंत असलेल्या लोकांविषयीं असा शोक करीत नाहींत. मूर्ख, अज्ञ, दुराचारी इत्यादि आप्त जिवंत असतांनाहि शोच्य होतात, हें प्रसिद्ध आहे.]

भीष्मादिक अशोच्य कां ? तर ते नित्य आहेत म्हणून, असें भगवान् सांगतात—

१ आत्मज्ञान हाच शोकमोहनिवृत्तीचा उपाय आहे व त्या आत्मज्ञानासाठीच भगवानांनीं अर्जुनाला कर्मादि ज्ञानसाधनांसह गीताशास्त्र सांगितलें, याविषयीं सविस्तर विचार गीताभाष्यांर्थांत (पृ. ६१—६४) पहा.

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—जातु—केव्हांहि—न आसं—नव्हतों—इति तु न एव—असें तर नाहीच.—त्वं जातु न आसीः—तूं केव्हांहि नव्हतास—इति न एव—असेंहि नाही.—इमे जनाधिपाः—हे राजे—न आसन् इति न एव—कधीं नव्हते असें नाहीच—च—आणि—वयं सर्वे—आम्ही सर्व—अतः परं—या शरीराचा नाश झाल्यावर—न भविष्यामः—नसूं—नाहीसे होऊं—इति न एव—असेंहि नाहीच. १२ [मी, तूं व हे सर्व राजे या जन्माच्या पूर्वी नव्हतों असें नाही व मेल्यावर नसूं असेंहि नाही. आम्ही आत्मरूपानें तिन्ही काळीं नित्य आहों.]

आत्मा नित्य कसा याविषयी दृष्टान्त —

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—अस्मिन् देहे—या देहांत—शरीरांत—देहिनः—देहवान् आत्म्याला—कौमारं—बाल्यावस्था—लहानपण,—यौवनं—मध्यमावस्था—तरुणपण,—जरा—जीर्णावस्था—म्हातारपण, अशा तीन अवस्था प्राप्त होतात—तथा—तशीच—देहान्तरप्राप्तिः—दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते.—तत्र—त्याविषयी—धीरः—विद्वान्—तत्त्ववेत्ता पंडित—न मुह्यति—मोहित होत नाही. १३ [देहाला 'हा मी किंवा हा माझा' असें जो समजतो तो देही. त्या देहाभिमानी आत्म्याला याच देहांत बाल्यावस्था, तारुण्य व वृद्धावस्था अशा तीन एकमेकींच्या अगदीं उलट असलेल्या अवस्था जशा प्राप्त होतात, त्यांतील एका अवस्थेचा नाश झाला असतां आत्म्याचा नाश किंवा दुसऱ्या अवस्थेचा आरंभ झाला असतां आत्म्याचा आरंभ—जन्म जसा होत नाही, तर निर्विकार असलेल्या—स्वतःच्या सच्चित्सुखरूपानें अवस्थित असलेल्या आत्म्यालाच जशी दुसरी, तिसरी अवस्था प्राप्त होते, तशीच त्याला म्ह० निर्विकार असलेल्या आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. मनुष्य लहानाचा मोठा व मोठ्याचा म्हातारा जरी झाला तरी त्याच्या आत्मस्वरूपांत कांहींच फरक पडत नाही, हें प्रसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणें पूर्व देह सोडून दुसरा देह घेतांना त्याच्या स्वरूपांत यत्किंचित्हि फरक पडत नाही.]

याप्रमाणें आत्मा निर्विकार व नित्य असल्यामुळें आत्मज्ञानी मनुष्य 'शरीरावरो-
वर आत्माहि मरतो,' असें समजून मोहित होत नाहीं.]

‘पण आत्मा नित्य आहे, असें जरी कळलें तरी शीतोष्णादिकांमुळें होणारा
लौकिक मोह व शोक यांचें निवारण होत नाहीं,’ अशी शंका अर्जुन यावर
घेईल, असें जाणून भगवान् म्हणतात—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—तु—परंतु—मात्रास्पर्शाः—मात्रा ह्म०
इंद्रियें, त्यांचे स्पर्श ह्म० विषयांशीं संयोग,—शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः—शीत
व उष्ण देऊन—थंडी व उष्णता यांचा अनुभव देऊन त्यांच्या द्वारा—शीतो-
ष्णांच्या योगानें सुख व दुःख देणारे आहेत, (किंवा मात्रा—इंद्रियें व स्पर्श—
शब्दादि विषय शीतोष्णांच्या द्वारा सुखदुःख देणारे आहेत.) तसेच ते—आगम-
अपायिनः—उत्पत्ति व विनाश यांनीं युक्त आहेत. म्ह० त्यांना आदि व अंत
आहे. ह्मणूनच ते—अनित्याः—अनित्य—काहीं काल राहणारे आहेत.—
अतः—यास्तव—भारत—हे अर्जुना—तान्—त्या शीतोष्णादि देणाऱ्या मात्रा-
स्पर्शांस—तितिक्षस्व—सहन कर. १४. [इंद्रियांचे विषयांशीं होणारे जे संयोग
ते शीतोष्ण-सुखदुःख देणारे आहेत किंवा इंद्रियें व विषय हीं दोन्ही शीतोष्ण-
सुखदुःखादि देणारीं आहेत. इंद्रियांच्या द्वारा विषय सुखदुःख देतात, हें
प्रसिद्ध आहे. सुख व दुःख हे अन्तःकरणाचे धर्म आहेत. आत्म्याचे नव्हेत.
(अ. १३.६) ते उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे असल्यामुळें अनित्य आहेत.
उत्पन्न होऊन विनाश पावणें, हेंच अनित्यत्वाचें लक्षण आहे. सुख-दुःख
हे क्षेत्रधर्म असल्यामुळें व अनित्य असल्यामुळें शीतोष्णांच्याद्वारा सुखदुःख
देणाऱ्या मात्रास्पर्शांस तूं सहन कर. त्यांची जरी प्राप्ति झाली तरी तूं हर्ष किंवा
विषाद मानूं नकोस.]

शीत-उष्ण इत्यादिकांना सहन करणाऱ्या मुमुक्षूला कोणता लाभ होतो, असें
विचारशील तर सांगतो—

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषर्षभ—हे पुरुषश्रेष्ठा !—हि समदुःखसुखं यं धीरं पुरुषं—ज्याला सुख व दुःख हीं दोन्हीं समान आहेत अशा ज्या धीर—बुद्धिमान् पुरुषाला—एते—हे शीतोष्णादिक—न व्यथयन्ति—व्यथा करूं शकत नाहीत—नित्य आत्मदर्शनापासून ढळवून ‘हें सुख व दुःख मलाच होत आहे,’ असा भ्रम उत्पन्न करित नाहीत—सः—तो—अमृतत्वाय—मोक्षाला—कल्पते—समर्थ होतो. १५. [अर्जुना, सुख व दुःख यांना समान लेखणाऱ्या म्हणजे सुख प्राप्त झालें असतां हर्ष न मानणाऱ्या व दुःख प्राप्त झालें असतां विषाद न मानणाऱ्या ज्या नित्यानित्यविवेकी व विरक्त बुद्धिसाक्षिरूप पुरुषाला हे शीतोष्णादिक किंवा शीतोष्णादिक देणारे मात्रास्पर्श पीडा देत नाहीत, त्याला नित्य आत्मानुभवापासून ढळवीत नाहीत, तो मोक्षाचा अधिकारी होतो.]

आणि याहि कारणानें शोक व मोह न करितां शीतोष्णादिकांस सहन करणें उचित होय—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—असतः भावः—असत्—अविद्यमान शीतोष्णादिकांचा—भाव ह्य० अस्तित्व—न विद्यते—नसतें.—सतः अभावः—विद्यमान आत्म्याचा अभाव—न विद्यते—नसतो.—अनयोः उभयोः अपि—या दोहोंचाहि—अन्तः—निर्णय—तत्त्वदर्शिभिः—तत्त्ववेत्त्यांनीं—दृष्टः—पाहिलेला आहे—अनुभविलेला आहे. १६. [अविद्यमान शीतोष्णादिकांचें अस्तित्व संभवत नाही व सद्रूप आत्म्याचा अभाव संभवत नाही. या दोन्ही गोष्टींचा निर्णय तत्त्ववेत्त्यांनीं साक्षात् अनुभविला आहे.]

जें सर्वदा सत्त्व आहे तें काय बरें आहे ? उत्तर—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तु-पण त्या सत्-असत् वस्तूतील-येन-ज्यानें-इदं सर्व-
हें सर्व दृश्य जगत्-तत्-व्यापिलें आहे-तत्-तें आत्मतत्त्व-ब्रह्म-अविनाशि
-नाश न पावणारें, नित्य आहे, असें-विद्धि-तूं जाण-अस्य अव्ययस्य-या
अव्ययाचा-विनाश-विनाश-कर्तुं-करण्यास-कश्चित्-कोणी ईश्वरहि-न अ-
र्हति-योग्य-समर्थ नाही. १७. [अर्जुना, या 'सत्' नांवाच्या ब्रह्मानें हें सर्व
जगत् व्यापिलें आहे. तें 'सत्' ब्रह्म अविनाशी आहे, विनाश न पावणें हा त्याचा
स्वभावच आहे, असें तूं समज. या अव्यय आत्म्याचा विनाश करण्यास ईश्वरहि
समर्थ नाही.]

आतां जें स्वरूपसत्तेला सोडतें तें असत् काय वरें आहे ? उत्तर—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

अन्वयार्थ—नित्यस्य-नित्य, अनाशिनः-अविनाशी व-अप्रमेयस्य-
अप्रमेय-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या अशा या-शरीरिणः-शरीरी-आत्म्याचे
-इमे देहाः-हे सर्व देह-अन्तवन्तः-अन्तवान्-अन्त-नाश पावणारे आहेत.
-तस्मात्-म्हणून-भारत-हे अर्जुना !-युध्यस्व-तूं युद्ध कर. १८ [नित्य, अ-
विनाशी व कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या या आत्म्याचे हे देह नाश
पावणारे आहेत. म्हणून तूं स्वधर्मरूप युद्ध कर.]

गीताशास्त्र शोकमोहादि संसारकारणांची प्रवृत्ति करणारें नाही, त्यांची निवृत्ति
करणारें आहे, या सिद्धान्ताला प्रमाणभूत-आधारभूत अशा दोन ऋचां भगवानांनीं
येथें घेतल्या आहेत. त्यांतील पहिल्या मंत्राची संगति अशी-‘या युद्धांत भीष्मादिक
माझ्या हातून मारले जाणार, मी त्यांचा हिंसक होणार,’ असें जें तुला वाटत
आहे तें उगीच भ्रमानें वाटत आहे, तें खरें नव्हे; ‘अहो पण प्रत्यक्ष प्रमाणानें
सिद्ध असलेली ती गोष्ट खोटी कशी असेल ’ म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर
भगवान् सांगत आहेत—

१ असत् म्ह० शून्य नव्हे, तर काय ? जें कांहीं काल भासून पुढें भासनाम होते, तें
असत् होय, ज्याची सत्ता त्रिकालीं नसते तर नाशानंतर बाधित होते, व्यभिचरित होते
तें असत्. देहादि सर्व अनात्मवर्ग असत् आहे.

२ हा विधि नसून अनुवाद आहे, याविषयीं सविस्तर विचार गीताभाष्यार्थांत केला
आहे. (पृ. ९०-९३ पहा.)

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते॥१९॥

अन्वयार्थ—यः जो कोणी—एनं—या आत्म्याला—हन्तारं—हन्ता—मारणारा—वेत्ति—समजतो—च—व—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—हतं—मेलेला—मन्यते—समजतो—तौ उभौ—ते दोघे—न विजानीतः—आत्म्याला जाणत नाहीत. त्याचें स्वरूप त्यांस माहीत नाही. कारण—अयं—हा आत्मा—न हन्ति—मारीत नाही,—न हन्यते—व मारला जात नाही. १९ [जो अज्ञ या प्रस्तुत आत्म्याला ‘हनन’ ही क्रिया करणारा समजतो तो व जो कोणी दुसरा ‘आत्मा मारला जातो, हननक्रियेचें कर्म होतो,’ असे समजतो तो, असे ते दोघेहि अज्ञानामुळे—अहं—मी या अनुभवाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला जाणत नाहीत. देहानें दुसऱ्याला मारलें, म्हणजे ‘मी’ याला मारलें ’ व दुसऱ्यानें याच्या देहाला मारलें म्ह० ‘मी’ मारला गेलों, ’ असें जे समजतात ते दोघेहि आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीं अनभिज्ञ आहेत. ज्याअर्थी तो निर्विकार आहे, त्याअर्थी ‘मी’ हन्ता आहे ’ इत्यादि ज्ञान हें अज्ञान आहे. आत्मा निर्विकार असल्यामुळेच हननक्रियेचा कर्ता नाही व कर्महि नाही.]

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

अन्वयार्थ—अयं—हा आत्मा—कदाचित्—केव्हांहि—न जायते—उत्पन्न होत नाही.—वा—किंवा—कदाचित्—केव्हांहि—न म्रियते—मरत नाही.—(अयं—) हा—भूत्वा—होऊन—भूयः—पुनरपि—अभविता—न होणारा—न—नाहीं. (म्हणून केव्हांहि मरत नाही.)—अयं—हा—अजः—न जन्मणारा,—नित्यः—त्रिकालीं असणारा—शाश्वतः—निर्विकार—अक्षय—पुराणः—नित्य—एकरूप आहे—शरीरे हन्यमाने अपि—शरीरांत जरी विपरिणाम—वदल—विकार होत असला, तरी—न हन्यते—याच्यामध्ये कोणताहि विपरिणाम होत नाही. २० [प्रत्येक लौकिक वस्तूला अवश्य होणारे सहा जन्मादि विकार आत्म्याला होत नाहीत, तो निर्विकार आहे, असें येथें सांगितलें आहे. आत्मा सर्व विकारशून्य आहे, हा या सर्व वाक्याचा अर्थ आहे. ज्याअर्थी आत्मा सर्व विकाररहित आहे त्याअर्थी तो हननक्रियेचा

कर्ता व कर्म आहे, असें जे समजतात ते दोघेहि आत्मस्वरूपाला जाणत नाहीत, असा पूर्व मंत्रार्थोशीं याचा संबंध आहे.] पहिल्या मंत्रानें आत्मा कोणत्याहि क्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाही, अशी प्रतिज्ञा करून व दुसऱ्या मंत्रांत आत्मा निर्विकार आहे, याविषयीं हेतु सांगून भगवान् आतां येथें आत्मा कर्ता वगैरे नाही, या प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपसंहार करित आहेत—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—यः—जो—एनं—या आत्म्याला—अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद—अविनाशी, नित्य, अज व अव्यय समजतो,—सः पुरुषः—तो पुरुष—कं—कोणाला—कथं—कसा—हन्ति—मारणार ?—व—कं—कोणाला—कथं—कसा—घातयति—मारविणार ? २१. [जो या मरणरहित, विपरिणामरहित, अज, अव्यय आत्म्याला जाणतो तो आत्मज्ञानी पुरुष स्वतः कोणाला कसा मारणार व दुसऱ्याकडून तरी कोणाला कसा मारविणार ? छे, तो कधींच कोणाला मारीत नाही, किंवा मारवीत नाही.]

आतां आत्मा अविनाशी, निर्विकार वगैरे कसा तें दृष्टांतानें स्पष्ट करितात—
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—नरः—पुरुष—मनुष्य—जीर्णानि वासांसि—जुनीं वस्त्रें—विहाय—टाकून—अपराणि—दुसरीं—नवानि—नवीं वस्त्रें—गृह्णाति—घेतो—तथा—त्याप्रमाणें—देही—देहवान् आत्मा—जीर्णानि शरीराणि—जीर्ण—निर्वल झालेलीं शरीरें—विहाय—सोडून—अन्यानि नवानि—दुसरीं नवीं शरीरें—संयाति—घेतो. नव्या शरीरांत जातो. (तो सर्वदा अविक्रिय असतो.) २२. [जुनीं फाटलेलीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं वस्त्रें घेणाऱ्या लौकिक पुरुषामध्ये कोणत्याहि प्रकारचा विकार—बदल झालेला दिसत नाही. त्याच न्यायानें जराजर्जर झालेले शरीर टाकून दुसरें नवें शरीर धारण करणाऱ्या आत्म्यामध्येहि कांहीं विकार होत नाही. तो सर्वदा एकरूपच असतो.] कारण—

१ येथें आत्माच्या ठिकाणीं सर्व कर्मांचा असंभव आहे, असें भगवान् सांगत असून त्याचें सविस्तर विवेचन गी. भा. पृ. १००-११५ वर पहा.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—एनं—या आत्म्याला—शस्त्राणि—शस्त्रें—न छिन्दन्ति—तोडीत नाहीत.—एनं पावकः न दहति—याला अग्नि जाळीत नाही.—एनं आपः न क्लेदयति—याला पाणी कुजवीत नाही.—च मारुतः न शोषयति—व याला वायु सुकवीत नाही. २३. [शस्त्रें आत्म्याला तोडीत नाहीत, ह्य० पृथ्वीचा त्यावर परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणें आप, तेज व वायुहि त्याच्यावर कांहीं परिणाम करूं शकत नाहीत. कारण भूतें त्याला आपला विषयच करूं शकत नाहीत. त्यामुळें आत्मा आकाशाप्रमाणें अविक्रिय आहे, असा भावार्थ.] आणि ज्याअर्थी असे आहे त्याअर्थी—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुस्चलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अयं अच्छेद्यः—हा आत्मा अच्छेद्य—शस्त्रांनीं न तोडतां येण्यासारखा आहे.—अयं अदाह्यः—हा अग्नीला न जाळतां येण्यासारखा आहे.—अयं अक्लेद्यः—हा पाण्याला न कुजवितां येण्यासारखा आहे.—च अशोष्यः एव—व हा वाऱ्याला न सुकवितां येण्यासारखा आहे. म्हणून—अयं—हा—नित्यः—नित्य आहे.—सर्वगतः—त्यामुळें सर्वव्यापक आहे.—स्थाणुः—सर्वगत असल्यामुळेंच झाडाच्या खोडाप्रमाणें स्थिर आहे.—अचलः—स्थिर असल्यामुळेंच अचल आहे. म्हणूनच तो—सनातनः—चिरकालीन आहे. एखाद्या कारणापासून नवीन उत्पन्न झालेला नाही. २४. तसाच—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अयं अव्यक्तः—हा आत्मा अव्यक्त आहे.—अयं अचिन्त्यः—हा अचिन्त्य आहे.—अयं अविकार्यः उच्यते—हा अविकार्य म्हटला जातो.—तस्मात्—यास्तव—एनं—या आत्म्याला—एवं—असें—विदित्वा—जाणून—अनुशोचितुं—भीष्मादिकाविषयीं शोक करण्यास—न अर्हसि—तूं योग्य नाहीस. २५

[अर्जुनाचा शोक घालविण्यासाठीं भगवानांनीं आत्मोपदेश करून त्याचाच येथें उपसंहार केला आहे. 'तूं अशोच्याविषयीं शोक केलास' व 'आत्म्याला असें जाणून शोक करणें, तुला योग्य नाही' या उपक्रमोपसंहारावरून आत्मज्ञानांनं शोकमोहात्मक संसारबीजांची निवृत्ति करणें, हाच सर्व गीतेचा व या प्रकरणाचा प्रतिपाद्य विषय ठरतो.] आतां आत्मा अनित्य आहे, असें जरी मानलें तरी शोक करणें अयोग्य कसें तें सांगतात—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—अथ च—आतां जरी—त्वं—तूं—एनं—या आत्म्याला—नित्यजातं—नित्य उत्पन्न झालेला—वा—किंवा—नित्यं मृतं—नित्य मेलेला—मन्यसे—मानीत असशील—तथापि—तरी—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—एवं—अशा रीतीनें—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—तूं योग्य नाहीस. २६ [प्रत्येक देह उत्पन्न झाला कीं हा अमुक जन्मास आला व प्रत्येक देह मेला कीं हा मेला, असें व्यवहारांत म्हणतात. या लोकप्रसिद्धीला अनुसरून आत्माच प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो व प्रत्येक देहनाशाबरोबर मरतो, असें जरी तूं मानलेस व तसें मानूनच 'अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं' (अ. १ श्लो. ४५) असें म्हटलेस तरी उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येकाला नाश व नाश पावणाऱ्या प्रत्येकाला पुनः जन्म हे विकार अवश्य होणारे असल्यामुळे तुला असा शोक करणें शोभत नाही, असें सांगतात—]

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जातस्य—उत्पन्न झालेल्या आत्म्याचा—मृत्युः—मृत्यु—ध्रुवः—निश्चित आहे—च—आणि—मृतस्य—मेलेल्या आत्म्याचा—जन्म—जन्म—ध्रुवं भवति—निश्चित आहे—तस्मात्—यास्तव—अपरिहार्ये अर्थे—या अपरिहार्य—टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयीं—त्वं—तूं—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—योग्य नाहीस. २७ [जो जन्माला आला त्याला मरणावांचून गत्यंतर नाही. तो कांहीं घटिकांनीं, दिवसांनीं, महिन्यांनीं, वर्षांनीं, युगांनीं, किंवा कल्पांनीं

अवश्य नाश पावतोच. त्याचप्रमाणें जो मेल आहे तो आपलें बीज मागें ठेवूनच मेलेल असतो. त्याचा स्थूल आकार जरी नष्ट झाला तरी सूक्ष्म जीवन-शक्ति नष्ट होत नाही. त्यामुळे त्या बीजापासून योग्य वेळीं पुनः त्याचा जन्म होतो. म्हणून जन्मलेल्याचें मरण व मेलेल्याचा पुनः जन्म कोणालाहि टाळतां येत नाही, यास्तव अशा या अपरिहार्य—न टाळतां येणाऱ्या गोष्टीविषयीं तूं शोक करूं नको. ज्याला आपला कांहीं इलाज नाही त्याविषयीं शोक करणें केव्हांहि योग्य नव्हे.] आणि आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जसें युक्त नव्हे तसेंच शरीरेंद्रियसंघातरूप भूतांना उद्देशूनहि शोक करणें उचित नव्हे, असें सांगतात.—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—भूतानि अव्यक्तादीनि—भूतें उत्पत्तीच्या पूर्वी अव्यक्त असतात. तीं शरीरेंद्रियरूपानें दिसत नाहीत.—व्यक्तमध्यानि—उत्पत्तीनंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था त्यांत शरीरेंद्रियरूपानें तीं व्यक्त असतात.—अव्यक्तनिधनानि एव—निधनानंतर—मरणानंतर तीं पुनः अव्यक्त होतात—दिसत नाहीत.—तत्र—मग त्याविषयीं—का परिदेवना—शोक काय करावयाचा आहे. २८ [भूतें म्ह० शरीरेंद्रियांचा समुदाय, प्रत्यक्ष दिसणारी प्राणिशरीरें. ती उत्पत्तीच्या पूर्वी उपलब्ध होत नाहीत. म्हणून उत्पत्तीच्या पूर्वीची त्यांची अवस्था अव्यक्त असते. उत्पत्तीपासून मरणापर्यंत जी अवस्था तिला मध्य म्हणतात; ती व्यक्त असते, म्ह० त्यांना व्यावहारिक अस्तित्व असतें. मरणानंतरहि जन्माच्या पूर्वी जी अवस्था असते तिलाच तीं प्राप्त होतात. तेव्हां पूर्वी अदृष्ट, मध्ये दृष्ट व शेवटी पुनः सर्वथा नष्ट, याप्रमाणें आंतीचा विषय होणाऱ्या पुत्र-मित्रादि भूतांविषयीं विलाप करण्यांत काय अर्थ आहे?] आत्मा दुर्ज्ञेय आहे. त्याच्याविषयीं सर्वांनाच भ्रम होतो; पण तो दुर्विज्ञेय कसा, तें ऐक—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

अन्वयार्थ—कश्चित्—कोणी एखादा—आश्चर्यवत्—आश्चर्याप्रमाणें—एनं—
या आत्म्याला—पश्यति—पाहतो.—तथा एव च—तसाच—अन्यः—दुसरा कोणी
—आश्चर्यवत्—आश्चर्यासारखेंच—वदति—आत्म्याविषयीं बोलतो.—अन्यः—कोणी
—एनं आश्चर्यवत्—याला आश्चर्याप्रमाणेंच—शृणोति—ऐकतो—कश्चित्—कोणी तर
—एनं—याचें—श्रुत्वा अपि—श्रवण करूनहि—न वेद एव—जाणत नाहीच. २९
[या श्लोकाच्या पहिल्या पादांत आत्म्याचें दर्शन दुर्लभ आहे, असें सांगून
द्वष्ट्याचेंहि दुर्लभत्व सांगितलें. दुसऱ्या चरणांत त्याच्याविषयीं बोलणेंहि फार
कठिण असल्यामुळें त्याचा उपदेशकर्ता दुर्लभ आहे, असें सुचविलें. तिसऱ्या
चरणानें त्याचें श्रवण दुर्लभ असल्यामुळें श्रोत्याची दुर्लभता सांगितली आणि
चवथ्या चरणानें दर्शन, भाषण, श्रवण जरी संभवलें तरी त्याचा साक्षात्कार अत्यंत
सायासानेंच होतो, हें सुचविलें आहे.] आतां या प्रकरणाचा उपसंहार करितात—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—अयं देही—हा देहवान् आत्मा—स-
र्वस्य देहे—सर्व प्राण्यांच्या देहांत—नित्यं अवध्यः—सर्वदा अवध्य आहे.—त-
स्मात्—म्हणून—त्वं—तूं—सर्वाणि भूतानि—भीष्मादि कोणत्याच भूताला उद्देशून
—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—योग्य नाहीस. ३०. [आत्मा नित्य
व निरवयव असल्यामुळें कोणत्याहि अवस्थेंत अवध्यच आहे. तो सर्वव्यापी अस-
ल्यामुळें स्थावरादि सर्व प्राण्यांच्या शरीरांत जरी असला व सर्व प्राण्यांचीं
शरीरें मारलीं जात असलीं तरी हा आत्मा त्यांबरोबर वधास पात्र होत नाही.
यास्तव भीष्मादि कोणत्याच प्राण्याला उद्देशून शोक करणें तुला योग्य नाही.
११ व्या श्लोकापासून या श्लोकापर्यंत जें आत्मज्ञान सांगितलें आहे, त्याला
सांख्य म्हणतात. तें ज्यांना साक्षात् झालेलें असतें त्यांना सांख्य-ज्ञानी—सं-
न्यासी म्हणतात. तेच ज्ञानयोगाचे अधिकारी होत.] याप्रमाणें परमार्थदृष्ट्या
शोक व मोह संभवत नाही, असें सांगून आतां स्वधर्माकडे पाहूनहि त्यांचा
असंभव दाखवितात—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

अन्वयार्थ—च—शिवाय—स्वधर्म अवक्ष्य अपि—आपल्या धर्माला पाहूनहि, स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनहि—विकम्पितुं—असा डगमगण्यास—न अर्हासि—तू योग्य नाहीस. स्वधर्मापासून च्युत होणें तुला उचित नाहीं.—हि—कारण—क्षत्रियस्य—क्षत्रियाला—धर्म्यात्—धर्माला सोडून नसलेल्या—धर्मरूप—युद्धात्—युद्धाहून—अन्यत्—दुसरें काहीं—श्रेयः—श्रेयस्कर—न विद्यते—नाहीं. ३१ [केवल परमार्थ तत्त्वाकडे दृष्टि देऊनच नव्हे तर स्वधर्माकडे ह्य० क्षत्रियाच्या स्वाभाविक धर्माकडे (अ. १८ श्लो. ४३) दृष्टि देऊनहि तू त्यापासून ढळण्यास योग्य नाहीस. कारण क्षत्रियाला धर्मरूप युद्धाहून दुसरें काहीं श्रेयस्कर नाहीं.]

धर्मरूप युद्ध अवश्य करावें, याविषयीं आणखी कारण—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—च हे पार्थ—आणि हे अर्जुना !—यदृच्छया—न मागतां—उपपन्नं—प्राप्त झालेलें—अपावृतं—स्वर्गद्वारं—उघडलेलें स्वर्गाचें द्वारच—ईदृशं—अशा प्रकारचें हें—युद्धं—युद्ध—सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते—मोठ्या भाग्यशाली क्षत्रियांना प्राप्त होतें. ३२ [अशाप्रकारचें हें युद्ध ज्या क्षत्रियांना न मागतां प्राप्त होतें ते सुखी—मोठे भाग्यवान् नव्हेत का ?]

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—अथ—आतां—त्वं—तू—इमं धर्म्य संग्रामं—या धर्मरूप—विहित संग्रामास—न करिष्यसि चेत्—जर न करशील, हें शास्त्रविहित युद्धहि जर न करशील,—ततः—तर—स्वधर्मं च कीर्तिं—स्वधर्म व कीर्ति या दोहोंनाहि—हित्वा—सोडून—या दोहोंनाहि मुकून—पापं—पापाला—अवाप्स्यसि—जोडशील, तुला पाप लागेल. ३३ [प्राप्त युद्ध न करितां तू जर समरांगणांतून परत फिरशील तर स्वधर्माला मुकशील ! मोठा धनुर्धर, शूर ह्मणून झालेली तुझी कीर्ति नाहीशी होईल व तुला पाप लागेल.]

क्षत्रिय असून स्वधर्मरूप युद्ध सोडल्यास तुला पारलौकिक प्रत्यवाय लागून शिवाय शिष्टनिंदारूप ऐहिक प्रत्यवायहि लागेल, असें सांगतात—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ-भूतानि-सर्व लोक-ते-तुझी-अव्ययां अकीर्तिं च अपि-
अक्षय अपकीर्तिहि-कथयिष्यन्ति-सांगतील,-च-आणि-संभावितस्य-एखा-
द्या संभावित-मान्य पुरुषाची-अकीर्तिः-अपकीर्ति-मरणात्-मरणाहून-अति-
रिच्यते-अधिक आहे. ३४ [सर्व लोक दीर्घकाल तुझी अकीर्ति सांगत राहतील.
मान्य पुरुषाची अकीर्ति त्याला मरणाहूनहि अधिक दुःसह होते.]

आणखीहि एका कारणाने तुला युद्ध केले पाहिजे, असे सांगतात-

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यासि लाघवम् ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ-महारथाः-दुर्योधनादिक वीर-त्वां-तुला-रणात्-रणांतून
-भयात्-भयाने-उपरतं-निवृत्त झालेला-मंस्यन्ते-समजतील-च-आणि-
येषां-ज्यांना-त्वं-तूं पूर्वी-बहुमतः (अभूः तेषां एव तादृशः) भूत्वा-बहु-
मत-मोठा शूर-योद्धा खरा क्षत्रिय ह्मणून अतिशय मान्य झाला होतास त्याच
भीष्मादिकांस तसा मान्य होऊन-लाघवं यास्यासि-लघुत्वास-हलकेपणास-
साक्षात् तिरस्कारास पात्र होशील. ३५. [तूं प्राण्यांची हिंसा होऊं नये, ह्मणून
दयेनें जरी युद्धापासून निवृत्त झालास तरी तुझे दुर्योधनादिक शत्रु ' अरे हा
कर्णादिकांना भ्याला ' असें समजून तुझा उपहास करतील. तुला ते
तुच्छ लेखतील. यास्तव शत्रूंचा उपहास टाळण्यासाठीं तुला संग्राम अवश्य
केला पाहिजे,]

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ-च-व-तव-तुझ्या-सामर्थ्यं-सामर्थ्यास-निन्दन्तः-निंद-
णारे-तव-तुझे-अहिताः-शत्रु-बहून् अवाच्यवादान्-अनेक अवाच्य शब्द
-वदिष्यन्ति-बोलतील.-ततः-त्याहून-दुःखतरं-अधिक दुःखकर-किं नु-
काय वरें ? ३६ [तुझे शत्रु तुझ्या पूर्वं पराक्रमाची निंदा करीत होत्याते अनेक

अवाच्य—बोल्हं नयेत तसले शब्द बोलतील. त्याहून अधिक दुःखकर असें काय बरें आहे ?] ‘अहो पण युद्धांत गुरूंची हिंसा केल्यास मध्यस्थ लोक निंदा करणार, व युद्धापासून निवृत्त झाल्यास शत्रू निंदा करणार, तेव्हां कांहीं केलें तरी निंदा होणारच’ म्हणून म्हणशील तर सांगतों—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतानिश्चयः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हतः वा—युद्धांत शत्रूंकडून मारला गेलास तर—स्वर्ग—स्वर्गाला—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील—जित्वा वा—किंवा शत्रूंना तूं जर जिंकलेंस, तर—महीं भोक्ष्यसे—पृथ्वीचा उपभोग घेशील.—तस्मात्—यास्तव—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—कृतनिश्चयः—मी शत्रूंना मारीन किंवा मरेन, असा निश्चय करून—युद्धाय—युद्ध करावयास—उत्तिष्ठ—ऊठ. ३७ [मारला गेलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील व कर्णादि शूरांना जिंकलेंस तर पृथ्वीचा भोग घेशील, जय किंवा पराजय यांतील कांहीं जरी झालें तरी तुझा लाभच आहे. म्हणजे जयाविषयीं जरी निश्चय नसला तरी लाभाविषयीं संशय नाही.] पण स्वधर्म म्हणून युद्ध करित असतांनाहि तूं हा उपदेश लक्षांत ठेव—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—सुखदुःखे—सुख व दुःख यांना—समे—तुल्य—एकसारखें—कृत्वा—करून—मानून म्ह० सुखाविषयीं आसक्ति—राग व दुःखाविषयीं द्वेष न करतां,—लाभालाभौ च जयाजयौ समे कृत्वा—त्याचप्रमाणें लाभ व अलाभ, जय व पराजय यांनाहि तुल्य समजून—ततः—मग—युद्धाय—युद्ध करावयास—युज्यस्व—तयार हो.—एवं—अशा भावनेनें युद्ध करूं लागलास म्हणजे—पापं न अवाप्स्यसि—तुला पाप लागणार नाही. ३८ [सुख-दुःख, लाभ-अलाभ, जय-अजय, यांना एकसारखें मानून युद्ध कर म्हणजे तुला पाप लागणार नाही.] ‘नत्वेवाहं०’ श्लो. १२ येथून परमपुरुषार्थरूप जो आत्मा त्याचें प्रकरण चालू झालें

आहे. 'न जायते०' श्लो. २० इत्यादि श्लोकांनी त्याचेंच उपपादन केलें आहे. 'देही नित्यं०' ३० या श्लोकांत प्रकरणार्थाचा उपसंहार केला व मध्येंच लौकिक न्याय सांगितल्यावर आतां पुनः या ३९ व्या श्लोकांत परमार्थदर्शनाचा म्ह० सांख्याचा उपसंहार, या गीताशास्त्राच्या विषयाचा विभाग स्पष्टपणें दाखविण्यासाठीं, पुनः केला जात आहे. सांख्यनिष्ठा व योगनिष्ठा हा त्यांचा विभाग आहे व तो पुढील प्रतिपादनावरून आपोआप कळण्यासारखा आहे. तथापि येथें एकदा शास्त्राचा विषयविभाग स्पष्टपणें प्रदर्शित केलेला असला म्हणजे पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेलें दोन निष्ठांविषयींचें शास्त्र अनायासानें—सुलभपणें प्रवृत्त होईल व श्रोतेहि त्याचें सहज विषयविभागपूर्वक ग्रहण करतील. आरंभीच एकदा विषयविभाग सुचवून ठेवलेला असला म्हणजे मग शास्त्राचें प्रतिपादन करणारांस व तें समजून घेणारांस फार त्रास पडणार नाही.

पृषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

अन्वयार्थ—एषा—ही—ते—तुला—सांख्ये—परमार्थ वस्तूच्या विवेकाविषयीं—**बुद्धिः**—बुद्धि—ज्ञान—**अभिहिता**—सांगितली.—**तु**—पण आतां—**योगे**—त्याच्या प्राप्तीच्या उपायाविषयीं म्ह० ईश्वरार्पणबुद्धीनें केलेला कर्मयोग व समाधियोग यांविषयीं—**इमां**—ही बुद्धि—**शृणु**—तूं ऐक.—**पार्थ**—हे अर्जुना!—**यया बुद्ध्या युक्तः** (त्वं)—ज्या योगबुद्धीनें युक्त झालेला तूं—**कर्मबन्धं**—कर्मरूप बंधाला—**प्रहास्यसि**—टाकंशील. ३९ [ही मीं तुला परमार्थवस्तुविवेकाविषयीं बुद्धि सांगितली म्ह० शोक-मोहादि अनर्थरूप संसाराच्या निवृत्तीचें कारण जें आत्मज्ञान तें सांगितलें. आतां योगबुद्धि ह्म० त्या आत्मज्ञानप्राप्तीच्या उपायाचें ज्ञान तूं ऐक. फलाची आसक्ति न ठेवतां सुखदुःखादि द्वंद्वत्यागपूर्वक ईश्वराच्या आराधने साठीं केलेला जो कर्मयोग व त्यामुळें प्राप्त होणारा जो समाधियोग, त्यां-

१ याविषयीं अधिक विचार गी. भा. पृ. १४२-४३ वर पहा.

२ बुद्धि म्ह० ज्ञान, याविषयीं गी. भा. पृ. १४४ पहा. ३ योग म्ह० आत्मज्ञान-प्राप्तीचा उपाय, या अर्थाविषयीं सविस्तर व सोपपत्तिक विवेचन गी. भा. पृ. १४४ ते १४८ वरील टोपेंत पहा. ४ ही योगबुद्धीची स्तुति आहे, याविषयीं अधिक विचार गी. भा. पृ. १५२ वर पहा.

विषयींचा उपदेश तूं ऐक. या योगबुद्धीनें युक्त झालास ह्मणजे तूं कर्मबंध-
नाचा त्याग करशील.]

कर्मानुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे, याविषयीं आणखी कारण—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—इह—या मोक्षमार्गरूप कर्मयोगांत—अभिक्रमनाशः—आरंभि-
लेल्या कर्माचा नाश—न अस्ति—होत नाही. त्यांत—प्रत्यवायः न विद्यते—दोष
नाहीं.—अस्य धर्मस्य—या योगरूप धर्माचें—स्वल्पं अपि—थोडेंसेंहि अनुष्ठान—
महतः भयात्—संसाररूप मोठ्या भयापासून—त्रायते—रक्षितें. ४०. [मोक्ष-
मार्गरूप कर्मानुष्ठानांत म्ह० निष्काम ईश्वराराधनार्थ केलेल्या कर्मानुष्ठानांत आरं-
भिलेल्या कर्माचा नाश होत नाही. या योगधर्माचें थोडेंसेंहि अनुष्ठान फार
मोठ्या जन्म-मरणादिरूप संसारभयापासून रक्षण करतें.]

ही जी वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि व पुढें सांगावयाची योगबुद्धि तीच एक
प्रमाणभूत बुद्धि आहे, असें सांगतात—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे कुरुनन्दन—हे कुरुवंशजा अर्जुना!—इह—या मोक्षमार्गांत—
व्यवसायात्मिका बुद्धिः—ही निश्चयस्वभावाची बुद्धि—एका—एकच आहे.—अ-
व्यवसायिनां—अनिश्चयी पुरुषांच्या—बुद्धयः—बुद्धि—बहुशाखाः—अनेक प्रका-
रच्या—च—व—अनन्ताः हि—अनन्त असतात, हें प्रसिद्ध आहे. ४१ [अर्जुना !
या मोक्षमार्गांतहि निश्चयस्वभावाची बुद्धि ही एकच आहे. कारण ती वेदरूप
सम्यक्प्रमाणार्पासून उत्पन्न झालेली आहे; इतर अविवेकी लोकांच्या बुद्धि अनंत
व अनेक प्रकारच्या असतात.]

आतां अशी प्रमाणजनित विवेकबुद्धि ज्यांना नसते त्यांना निश्चयात्मक ज्ञान
होत नाही, असें सांगतात—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—वेदवादरताः—वेदांचे जे रमणीय अर्थ-
वाद त्यांतच आसक्त झालेले—अन्यत् न अस्ति इति वादिनः—स्वर्गादि फल
देणाऱ्या कर्माहून दुसरें कांहीं चांगलें साधन नाहीं, असें बोलणारे—कामात्मानः
—कामस्वभाव—नाना प्रकारच्या विषयासक्तीनें विषयमय झालेले,—स्वर्गपराः—
स्वर्गालाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे, असे—अविपश्चितः—अविद्वान्—अविवेकी
लोक—यां इमां पुष्पितां—ज्या या फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें रमणीय वाटणाऱ्या—
जन्मकर्मफलप्रदां—जन्म हेंच कर्माचें फल देणाऱ्या,—भोगैश्वर्यगतिं प्रति
क्रियाविशेषबहुलां—भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं जिच्यामध्ये अनेक प्रकारचीं
कर्मे सांगितलीं आहेत, अशा—वाचं—वाणीला—प्रवदन्ति—बोलतात,—तया—त्या
वाणीनें—अपहतचेतसां—ज्यांचें चित्त हरण केलें आहे अशा—भोगैश्वर्यप्रसक्ता-
नां—भोग व ऐश्वर्य यांत अत्यंत आसक्त झालेल्या त्या—(तेषां)—अविवेक्यांच्या—
समाधौ—अंतःकरणांत—व्यवसायात्मिका बुद्धिः—निश्चयस्वभाव—सांख्ययोगबुद्धि
—न विधीयते—होत नाहीं. ४२—४४. [अर्जुना ! वेदांच्या अर्थवादादिरूप
वाक्यांत आसक्त झालेले, स्वर्गादि फल देणाऱ्या कर्माहून दुसरें कांहीं नाहीं
असे बोलणारे, कामस्वभाव, स्वर्गालाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे अविवेकी
लोक फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें शोभणारी, जन्मरूप कर्मफल देणारी भोग व ऐश्वर्य
यांच्या प्राप्तीसाठीं अनेक प्रकारच्या क्रियांचें प्रकाशन करणारी, जी वाणी
बोलतात ती त्यांचें चित्त हरण करते व त्या वाणीनें ज्यांचें चित्त हरण केलें आहे
अशा त्या भोग व ऐश्वर्य यांत आसक्त झालेल्या अविवेक्यांच्या अंतःकरणांत
सांख्य-योगविषयक बुद्धि उद्भवत नाहीं.]

कर्मकांडरूप वेदाचा प्रतिपाद्य विषय त्रैगुण्य ह्यं संसार आहे. यास्तव त्याचें परिमार्जन करण्यासाठीं विवेक सिद्ध व्हावा म्हणून तूं काय करावेंस तें ऐक—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—वेदाः त्रैगुण्यविषयाः—वेदांचा विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे.—त्वं—तूं—निस्त्रैगुण्यः—निष्कर्म, —निर्द्वंद्वः—शीतोष्ण, सुखदुःख, लाभालाभ इत्यादि द्वंद्वानां रहित, —नित्यसत्त्वस्थः—नेहमी सत्त्वगुणी—निर्योगक्षेमः—योगक्षेमाची चिंता न करणारा व—आत्मवान्—आत्म-स्वरूपाविषयीं सावधान—भव—हो. ४५ [वेदाचा विषय संसार आहे. यास्तव विवेकशुद्धिरहित सकाम पुरुषांना संसार हेंच फल मिळतें. म्हणून तूं निष्कर्म, निर्द्वंद्व वगैरे हो. स्वधर्माचें अनुष्ठान करीत असतांना त्यामुळेच चित्तशुद्धि होऊन मुमुक्षुत्वहि वाणावें, म्हणून तुला हा उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणें तूं स्वधर्माचरण केलेंस म्हणजे चित्तशुद्धि, मुमुक्षुत्व इत्यादि ज्ञानाधिकारी पुरुषाला अवश्य असलेले गुण तुझ्यामध्ये येतील.]

वेदोक्त कर्माचीं जीं अनंत फळे आहेत त्यांची जर अपेक्षा करावयाची नाही तर तीं ईश्वरासाठीं तरी कां करावयाचीं ? उत्तर—

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—उदपाने—विहीर, आड, तळें, इत्यादि अनेक लहान लहान जलाशयांत—यावान् अर्थः—जेवढा कार्यभाग होतो—(सः सर्वः—तो सर्व)—सर्वतःसंप्लुतोदके—चोहोंवाजूनीं पाण्यानें भरलेल्या समुद्रादिकांत—तावान् (एव)—तेवढाच होतो. त्याच न्यायानें—सर्वेषु वेदेषु—सर्व कर्मकांडरूप वेदांत—(यः अर्थः—जो अर्थ—जें फळ मिळतें—सः सर्वः—तो सर्व अर्थ—ती सर्व फलनिष्पत्ति)—विजानतः ब्राह्मणस्य (फले)—विद्वान् ब्राह्मणाच्या (फलांत

१ या शब्दांच्या सविस्तर अर्थासाठीं गी. भा. पृ. १६४ व ६६ पहा.

२ याविषयीं अधिक विचार गी. भा. पृ. १६६-१६८ वरील टीपेंत पहा.

—(तावान् एव)—अंतर्भूत होते. ४६ [विहीर, तळीं इत्यादि मर्यादित जलानें युक्त असलेल्या अनेक जलाशयांत मिळून लोकांचा जेवढा कार्यभाग होतो, तेवढा तो सर्व, पाण्यानें सर्व वाजूनीं तुडुंब भरलेल्या मोठ्या सागरांत होतो. लहान लहान अशा अनेक जलाशयांचें प्रयोजन एका फार मोठ्या जलाशयांत अन्तर्भूत होतें, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें वेदोक्त सर्व कर्मांचें जें फल आहे तें सर्व तत्त्वज्ञानी संन्यासी ब्राह्मणाच्या ज्ञानफलांत अन्तर्भूत होतें. कारण ज्ञानाचें फल जलानें तुडुंब भरलेल्या मोठ्या जलाशयासारखें आहे आणि फार मोठें फल मिळालें असतां क्षुद्र फलांची अपेक्षा रहात नाही, हें प्रसिद्ध आहे. याविषयीं छान्दोग्य श्रुतीचेंहि प्रमाण आहे व या गीतेंतच पुढें (४. ३३) भगवानांनींहि तसेंच सांगितलें आहे. तथापि कर्ममार्ग व्यर्थ—निरुपयोगी नाही, तो ज्ञानाचा अधिकार देणारा आहे. यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मच करावें. तें विहीर, तळें इत्यादि मर्यादित जलासारखें अल्प फल देणारें जरी असलें तरी ज्ञानाधिकार प्राप्त होईतों सोडूं नये.]

याप्रमाणें आत्मज्ञान जरी फार मोठें मोक्षफल देणारें असलें तरी—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

अन्वयार्थ—ते—तुझा—अधिकारः—अधिकार—कर्मणि एव—कर्मांतच आहे. (ज्ञानामध्यें नाही.) कर्म करीत असतांनाहि—फलेषु—फलाविषयीं—कदाचन—केव्हांहि—मा—तुझा अधिकार—तुझी तृष्णा नसो. त्याचप्रमाणें तूं—कर्मफलहेतुः—मा भूः—कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचें कारण—निमित्त होऊं नकोस.—ते संगः—तुझी प्रीति—अकर्मणि—कर्मच न करणें, या गोष्टींत—मा अस्तु—न होवो. ४७ [ज्ञान जरी श्रेष्ठ असलें तरी तुझा अधिकार कर्मांमध्येच आहे. ज्ञानांत नाही. तूं कर्माधिकारी आहेस, ज्ञानाधिकारी नाहीस. पण कर्म करीत असलेल्याहि तुझा फलामध्यें अधिकार नाही. कर्म करतांना, त्यापूर्वीं व तें केल्यावरहि तुला कर्मफलाचा अधिकार नाही. कर्मफलाविषयीं अभिलाष धरून तूं त्याचा हेतु होऊं नकोस व 'कर्माच्या फलाची इच्छा जर करावयाची नाही तर

क्लेशकर कर्म तरी कां करावें ? असें म्हणून तें न करण्याविषयीहि तूं आसक्ति ठेवूं नकोस. कारण निष्काम कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त करून देत असतें. म्हणून तूं फलाभिलाष न धरतां कर्म कर.]

जर फलासाठीं कर्म करूं नये तर तें कसें करावें तें सांगतात—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे धनंजया !—योगस्थः—तूं योगांत स्थित होऊन—सङ्गं त्यक्त्वा—कर्मफलाविषयींची आसक्ति सोडून, केवल ईश्वरार्थ व त्यांतहि ईश्वर मजवर प्रसन्न होवो, अशी आसक्ति न ठेवतां—सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा—सिद्धि व असिद्धि यांविषयीं सम होऊन—कर्माणि—विहित कर्म—कुरु—कर. —समत्वं—सिद्धि व असिद्धि यांना समान मानणें, हाच—योगः उच्यते—योग म्हटला जातो. ४८ [चित्तशुद्धीपासून झालेली ज्ञानप्राप्तिरूप सिद्धि व चित्ताच्या अशुद्धीपासून झालेली ज्ञानाची अप्राप्तिरूप असिद्धि यांना तुल्य मानणें, हाच तो योग होय. या योगामध्ये स्थित होऊन—या योगामध्ये निष्ठा ठेवून तूं ईश्वरार्थ कर्म कर.]

बुद्धियोगाहून कर्म अत्यंत निःकृष्ट म्हणून तूं बुद्धिशरण हो, असें सांगतात—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे धनंजया !—बुद्धियोगात्—या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून किंवा ज्ञानयोगाहून—कर्म—फलाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म—दूरेण हि—फारच—अवरं—निःकृष्ट आहे. —(अतः)—यास्तव—बुद्धौ—बुद्धीत—ज्ञानांत—शरणं अन्विच्छ—आश्रय मिळविण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानशरण हो. कारण—फल—हेतवः—फलाच्या तृष्णेनें कर्मफलाचे हेतु होणारे कर्मठ—कृपणाः—कृपण—अज्ञ आहेत. ४९

बुद्धियुक्ताला प्राप्त होणारें फल व योगांत प्रवृत्त होण्याचा उपदेश—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

अन्वयार्थ—बुद्धियुक्तः—ज्ञानयुक्त पुरुष—ज्ञानी—इह—या लोकीं—सुकृत-दुष्कृते उभे—पुण्य व पाप हीं दोन्हीं—जहाति—सोडतो.—तस्मात्—म्हणून—योगाय—समत्वरूप योगाला—युज्यस्व—तूं तयार हो. समत्वरूप योगामध्ये स्थित होऊन ज्ञानप्राप्तीसाठीं कर्म कर, कारण—योगः—सिद्धि व असिद्धि यांना सम मानणें, हा योग—कर्मसु—कर्मांतील—कौशलं—कुशलता आहे. ५० [समत्वबुद्धीनें युक्त असलेला पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या परंपरेनें कर्मापासून होणारें पुण्य व पाप हीं दोन्हीं येथल्या येथेच टाकतो, त्याला त्यांचा लेप लागत नाही. समत्वबुद्धीनें चित्तशुद्धि होते, चित्तशुद्धीनंतर ज्ञानप्राप्ति होते. मी अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, निर्विकार आहे, असें आत्मज्ञान होतें. तें झाल्यामुळे पुण्य-पापांचा क्षय होतो. पण नुस्त्या समत्वबुद्धीनें पुण्य-पापक्षय संभवत नाही. यास्तव तूं समत्वबुद्धियोगासाठींच यत्न कर. त्यांत आपलें मन स्थिर कर. कारण कर्त्याला पुण्य-पापांनीं बद्ध करणें, हा कर्माचा जरी स्वभावच असला तरी समत्वबुद्धियोग हेंच त्या कर्मांतील कुशलत्व आहे. कारण त्यामुळे कर्माचा स्वभाव बदलतो आणि असा स्वभाव बदलून सोडणें हेंच कर्मांतील कौशल आहे. म्हणून तूं समत्वबुद्धियुक्त हो.]

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—बुद्धियुक्ताः मनीषिणः—ज्ञानानें युक्त असलेले विद्वान्—कर्मजं फलं त्यक्त्वा—कर्मापासून उत्पन्न होणारें सुख-दुःखरूप फल टाकून—जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (सन्तः)—जन्मरूप बंधापासून सर्वथा मुक्त होत्याते—अनामयं पदं—सर्व उपद्रवरहित पदाला—विष्णूच्या परम पदाला—

१ याविषयी अधिक सूक्ष्म विचार गी. भा. पृ. १८१-८४ पहा.

२. ४९-५१ या तीन श्लोकांतील बुद्धिशब्दाचा 'ज्ञान' असाच अर्थ करणें उचित आहे.

याविषयी गी. भा. पृ. १८५-८६ पहा.

गच्छन्ति—प्राप्त होतात. ५१ [देवादिकांचा देह हा इष्ट देह व पश्वादिकांचा देह हा अनिष्ट देह, त्यांची प्राप्ति होणें हेंच कर्मापासून मिळणारें फल आहे. पण पूर्वोक्त समत्वबुद्धियुक्त पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानी होऊन ज्ञानाच्या बलानेंच त्याचा परित्याग करितात. याप्रमाणें बंधांतून आपल्याला सोडवून जीवन्मुक्त झालेले ते प्रारब्ध कर्मांचा क्षय होतांच विदेहमोक्षाला पात्र होतात. किंवा ‘ बुद्धियोगात् धनंजय ’ (४९) येथून पुढें—सर्व बाजूंनीं तुडुंब भरलेल्या फार मोठ्या जलाशयाच्या स्थानीं असलेली—कर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि, तिच्यापासून उद्भवलेली परमार्थ ज्ञानरूप बुद्धिच दाखविली आहे. कारण ‘ पुण्यपापांचा त्याग ’ व ‘ जन्मबंधापासून मोक्ष ’ यांचें प्रत्यक्षहेतुत्व त्या बुद्धीलाच सांगितलेलें आहे. म्हणून त्या बुद्धिशब्दाचा अर्थ ‘ परमार्थ ज्ञान ’ असाच करणें सर्वथा उचित होय. शिवाय अर्जुनानें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं ‘ कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे असें जर तुला संमत आहे तर तूं मला या घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस ? ’ असा जो प्रश्न केला आहे, तो ‘ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्० ’ (श्लो. ४९) या वचनाला अनुलक्षूनच केला असावा, असें उघड दिसतें व त्यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञानच आहे, समत्वबुद्धियोग नव्हे, हेंहि ‘ ज्ञानयोगेन सांख्यानां० ’ ३.३ या भगवद्वचनावरून निश्चित होतें. यास्तव ‘ बुद्धि-योगात्, बुद्धौ ४९, बुद्धियुक्तः ५०, बुद्धियुक्ताः ५१, यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञान—परमार्थज्ञान असाच करणें उचित आहे.]

योगानुष्ठानामुळें झालेली जी चित्तशुद्धि तिच्यापासून होणारें हें ज्ञान केव्हां होतें तें सांगतात—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—ते बुद्धिः—तुझी बुद्धि—मोहकलिलं—मोहरूपी मलास—व्यतितरिष्यति—उलंघन करील—तदा—त्या वेळीं—श्रोतव्यस्य च श्रु-तस्य—श्रवण करण्यास योग्य व श्रवण केलेलें शास्त्रादिक यांच्या—निर्वेदं—वैराग्यास—गन्तासि—प्राप्त होशील. ५२ [जेव्हां तुझी बुद्धि अविवेकरूप दोषाचें अतिक्रमण करील ह्म० शुद्ध होईल तेव्हां अध्यात्मशास्त्रातिरिक्त शास्त्राचें

श्रोतव्य व श्रुत या दोन्हीविषयीं तूं विरक्त होशील. जें ऐकलें आहे व जें ऐकावयाचें आहे, तीं दोन्हीं व्यर्थ आहेत, असें तुला वाटेल. अध्यात्मशास्त्राचा मात्र तुला असा कंटाळा येणार नाही.]

कर्मयोगाचें फल असा जो परमार्थ योग तो केव्हां प्राप्त होईल, तें सांगतात—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेक साध्य-साधनसंबंध दाखविणाऱ्या श्रवणांनीं विक्षिप्त झालेली—ते बुद्धिः—तुझी बुद्धि—यदा निश्चला सती—जेव्हां विक्षेपरहित होऊन व—अचला—त्यांतूनहि विकल्पशून्य होऊन—**समाधौ**—आत्म्यामध्ये—**स्थास्यति**—स्थिर होईल—**तदा**—त्यावेळीं—**योगं**—खऱ्या—मुख्य योगाला—**अवाप्स्यसि**—तूं प्राप्त होशील. ५३ [मोहरूपी चित्तमल नाहीसा होऊन पूर्वोक्त विवेकादिकांनीं युक्त झालेली तुझी बुद्धि आत्म्यामध्ये जेव्हां स्थिर होईल तेव्हां ती ज्ञानरूप बुद्धि सिद्ध होईल. हें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर आहे. अनेक साध्यां व त्यांचीं अनेक साधनें, यांच्या संवधाचें प्रतिपादन करणारीं कर्मकांडात्मक वाक्यें ऐकून नाना उपाय कळल्यामुळें चंचल झालेली तुझी बुद्धि—हें करूं कीं तें करूं, असें जिला झालें आहे ती तुझी विक्षिप्त बुद्धि—तुझें अस्थिर चित्त जेव्हां म्हणजे वैराग्याचा पूर्ण परिपाक झाला असतां सर्व विक्षेपशून्य व सर्व संकल्पपरहित होऊन आत्म्यामध्ये स्थिर स्थित होईल, तेव्हां तूं त्या योगाला प्राप्त होशील, तेव्हां तूं ज्ञाननिष्ठ होशील. हाच मुख्य योग आहे; व तो मिळविण्यासाठींच प्रत्येक मनुष्यानें यत्न करणें उचित होय. भगवानांनीं समत्वबुद्धीनें कर्मयोगाचें अनुष्ठान करण्याविषयीं जें कर्माधिकारी अर्जुनाला सांगितलें आहे तें याच योगासाठीं. हाच समाधियोग म्ह० आत्मयोग. म्हणूनच आचार्यांनीं ३९ व्या श्लोकांतील योगशब्दाचा सामान्य अर्थ ‘सांख्यबुद्धीच्या प्राप्तीचा उपाय’ असा करून ‘फलेच्छारहित ईश्वराराधनार्थ कर्मानुष्ठान व समाधियोग’ असा विशेष अर्थ सांगितला आहे. कर्मयोग हें सांख्यबुद्धीचें परंपरासाधन असून समाधियोग हें साक्षात् साधन आहे. जेव्हां तुझें चित्त शुद्ध होईल, तुला

वैराग्य व विवेक प्राप्त होईल व तुझे अन्तःकरण आत्म्यामध्ये सर्वसंशय-वि-
पर्ययशून्य होऊन स्थिर स्थित होईल तेव्हां तुला परमार्थयोग प्राप्त होईल, असें
भगवानांनीं स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नसून अज्ञानी आहे,
तो ज्ञानाधिकारी नसून कर्माधिकारी आहे व त्याचें चित्त शुद्ध व्हावें, म्हणून
त्याला समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठान सांगितलें आहे, असाच याचा भावार्थ सिद्ध
होतो. हाच गीताशास्त्रार्थ आहे.]

संन्याश्यांची ज्ञाननिष्ठा व तिच्या प्राप्तीचें कथन, हें प्रश्नाचें बीज मिळतांच
ज्याला समाधिप्रज्ञा प्राप्त झाली आहे अशा पुरुषाचें लक्षण जाणण्याच्या इच्छेनें
अर्जुन उवाच—अर्जुन ह्मणाला—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

अन्वयार्थ—हे केशव—हे केशवा !—समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य—समा-
धिस्थ—आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचें—भाषा—लक्षण—का—काय आहे ?—स्थितधीः—
स्थितप्रज्ञ—किं प्रभाषेत—काय बोलतो,—किं आसीत—तो कसा रहातो ?—किं
ब्रजेत—व व्यवहार कसा करतो ? ५४ [या श्लोकांत समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचें लक्षण
विचारलें आहे. समाधि ह्म० स्वाभाविक चित्तसमाधान. आत्मसाक्षात्कार झाल्या-
मुळें स्वाभाविक चित्तसमाधानवान् स्थितप्रज्ञाचें, ह्मणजे 'मीच परब्रह्म आहे' अशी
ज्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे, त्या ज्ञाननिष्ठाचें लक्षण काय आहे ? लोक
त्याच्याविषयीं काय बोलतात ? तो स्वतः काय बोलतो ? व व्यवहारांत कसा
वागतो ? त्याचें आसन—अवस्थान किंवा गमन—व्यवहार कसा होतो, असा
याचा भावार्थ.]

मुमुक्षूचीं यत्नसाध्य साधनें व ज्ञाननिष्ठाचीं स्वाभाविक लक्षणे सांगण्यासाठीं
श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे पार्था !—यदा—जेव्हां—मनोगतान् सर्वान् कामान्—मनांतील सर्व कामांस—प्रजहाति—सर्वथा सोडतो, आणि—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—आत्मना तुष्टः—आत्मस्वरूपानेंच संतुष्ट झालेला असतो—तदा—त्यावेळीं—स्थितप्रज्ञः—तो स्थितप्रज्ञ—उच्यते—ह्मटला जातो. ५५ [मनांतील सर्व इच्छांचा, त्यांच्या वासनांसह, त्याग करून आपल्या अन्तर्यामीच्या स्वरूपांत दुसऱ्या कोणत्याहि अनात्म पदार्थाच्या लाभाची अपेक्षा न करितां त्या आत्म-स्वरूपानेंच जो संतुष्ट असतो, तो स्थितप्रज्ञ होय. स्थितप्रज्ञाचें हें मुख्य लक्षण आहे.]

मुमुक्षूचें दुसरें कर्तव्य व विद्वानाचें दुसरें लक्षण—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः—आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त झालीं असतां ज्याचें मन उद्विग्न होत नाहीं,—सुखेषु—नाना प्रकारचीं सुखें प्राप्त झालीं असतां—विगतस्पृहः—त्यांविषयींची ज्याची इच्छा गेलेली आहे म्ह० त्यां-विषयीं जो निरिच्छ असतो,—वीतरागभयक्रोधः—ज्याचे राग—प्रीति, भय व क्रोध निवृत्त झालेले असतात तो—स्थितधीः—स्थितप्रज्ञ—मुनिः—मुनि—उच्यते—ह्मटला जातो. ५६. [दुःखांनीं उद्विग्न न होणारा, सुखाविषयीं तृष्णा वाढूं न देणारा, आसक्ति, भय व क्रोध यांनीं रहित असा जो असतो तो स्थितधी—स्थित-प्रज्ञ मुनि होय. मुनि म्हणजे आत्मवेत्ता—संन्यासी, वरील अवस्था जेव्हां प्राप्त होते तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ ह्मणतात.]

मुमुक्षूचें आणखी कर्तव्य व विद्वानाचें लक्षण—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—सर्वत्र—देह—जीवितादिकांविषयीं—अनभिस्नेहः—अत्यंत प्रीतिरहित,—तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य—तें तें शुभ व अशुभ यांस प्राप्त होऊन—न अभिनन्दति न द्वेष्टि—अभिनंदन करित नाहीं व द्वेष करित नाही

—तस्य प्रज्ञा—त्याची प्रज्ञा—त्याची बुद्धि—प्रतिष्ठिता—प्रतिष्ठित आहे. ५७.
[जो देह-जीवितादिकांविषयीहि निःस्पृह, शुभप्राप्तीचें अभिनंदन व अशुभप्राप्तीचा द्वेष न करणारा तो स्थितप्रज्ञ होय.]

जिज्ञासूचें आणखी एक कर्तव्य व ज्ञान्याचें लक्षण—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ—कूर्मः—कांसव—अंगानि इव—आपले अवयव जसे एकदम आवरून घेतो, तसा—अयं—हा पुरुष—यदा—जेव्हां—इन्द्रियार्थेभ्यः—विषयां-पासून—इन्द्रियाणि—इंद्रियें—सर्वशः—सर्व प्रकारें—संहरते—परतवून घेतो—(तदा)—तेव्हां—तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाली आहे. ५८.
[इन्द्रियांना विषयांपासून विमुख करणें हें प्रज्ञास्थैर्याचें लक्षण आहे.]

व्यवहारांत विषयभोगापासून विमुख झालेल्या रोग्याचीहि इन्द्रियें निवृत्त होतात, पण त्या विषयांची प्रीति निवृत्त होत नाही. यास्तव विषयप्रीतिहि कशी निवृत्त होते तें सांगतात—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ—निराहारस्य—जो विषयांचें हरण करूं शकत नाही, अनुभव घेऊं शकत नाही, अशा उपाशी किंवा अशक्त—देहिनः—प्राण्यापासूनहि—विषयाः—शब्द-स्पर्शादि विषय—रसवर्जं—प्रीतीवांचून—विनिवर्तन्ते—निवृत्त होतात. (विषयासक्तीसह निवृत्त होत नाहीत.)—अस्य—या स्थितप्रज्ञाचा—रसः अपि—तो विषयासक्तिरूप रसहि—परं दृष्ट्वा—परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेऊन—निवर्तते—निवृत्त होतो. ५९. [विषयांचें सेवन करावयाचें नाही, अशा हठानें जे इन्द्रियांना विषयांपासून परतवितात किंवा इन्द्रियांचा हठानें निरोध केल्यामुळें विषय त्यांच्यापासून निवृत्त होतात ते विषय किंवा इन्द्रियें विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहीत, तर विषयवासना मनांत जशीच्या तशी ठेवूनच निवृत्त होतात. विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत. रस ह्यं विषयप्रीति, पर ब्रह्माला साक्षात् जाणल्यानें—मीच तें आहे, असा अनुभव घेऊन त्यांतच स्थिर झाल्यानें ती विषयप्रीतिहि निवृत्त होते.]

सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञास्थैर्य करण्याची इच्छा करणारानें प्रथम इन्द्रियांना आपल्या स्वाधीन ठेवावें. तसें न केल्यास कोणता दोष घडतो तें सांगतात—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—हि-कारण-हे कौन्तेय-हे कुंतीपुत्रा !-यततः अपि-यत्न करणाऱ्याहि-विपश्चितः पुरुषस्य-बुद्धिमान् पुरुषाचीं-प्रमाथीनि इन्द्रियाणि-व्याकुल करणारीं इंद्रियें-मनः-त्याच्या मनाला-प्रसभं-बलात्कारानें-हरन्ति-हरण करितात. ६०. [प्रज्ञास्थैर्याची म्हणजेच सम्यग्ज्ञानाची इच्छा असलेल्या पुरुषानें अगोदर आपल्या इंद्रियांना स्वाधीन ठेवावें. कारण त्यांना जर स्वाधीन न ठेवलें तर पुनः पुनः विषयांतील दोषांचें चिंतन करणाऱ्या व विद्वान् अशाहि पुरुषाचीं, त्याला विषयांसाठीं व्याकुल करून सोडणारीं इंद्रियें त्याच्या विवेक-विज्ञानयुक्त मनालाहि बलात्कारानें हरण करितात.]

आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—तानि सर्वाणि-त्या सर्व इंद्रियांचें-संयम्य-संयमन करून-त्यांना आपल्या वश ठेवून-युक्तः-शांतचित्त व-मत्परः-मीच ज्याला श्रेष्ठ आहे, दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही, असें होऊन-आसीत-रहावें.-हि-कारण-इन्द्रियाणि-इंद्रियें-यस्य-ज्याच्या-वशे-अधीन असतात-तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता-त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. ६१. [म्हणून सर्व इंद्रियांचें वशीकरण-संयमन करून, सर्वविक्षेपशून्य-शांत होऊन, मी सर्वान्तर्यामी जो वासुदेव तत्पर होऊन 'तोच मी, त्याहून निराळा नव्हे,' असा निश्चय करून रहावें. परमात्म्याहून मी अन्य नाही, असें दीर्घकाल निरंतर अनुसंधान ठेवल्यामुळें किंवा विषयांतील दोषांचें चिंतन करण्याचा अभ्यास केल्यामुळें ज्याचीं इंद्रियें वश झालेलीं असतात त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, असें जाणावें.]

आतां सर्व अनर्थांचें मूळ विषयचिंतन आहे, असें सांगतात—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

क्रोधान्नवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

अन्वयार्थ—विषयान् ध्यायतः पुंसः—विषयांचें ध्यान—चिंतन करणाऱ्या पुरुषाची—तेषु—त्या विषयांचे ठिकाणीं—सङ्गः—प्रीति—आसक्ति—उपजायते—उत्पन्न होते.—सङ्गात्—आसक्तीमुळे—कामः—विषयांविषयींची इच्छा—संजायते—उत्पन्न होते.—कामात्—विषयेच्छेपासून—क्रोधः—क्रोध—अभिजायते—उत्पन्न होतो—क्रोधात्—क्रोधापासून—सम्मोहः—अविवेक—भवति—होतो—सम्मोहात्—कार्य व अकार्य यांच्या अविवेकापासून—स्मृतिविभ्रमः—स्मृतिभ्रंश होतो. शास्त्रादिकांच्या उपदेशाची आठवण नाहीशी होते.—स्मृतिभ्रंशात्—आठवण नाहीशी झाल्यामुळे—बुद्धिनाशः—बुद्धीचा नाश होतो व—बुद्धिनाशात्—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळे—प्रणश्यति—पुरुष नाश पावतो. तो पुरुषार्थाला योग्य होत नाही. ६२-६३

आतां मोक्षाचें कारण सांगतात—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—रागद्वेषवियुक्तैः—राग-द्वेषरहित—आत्मवश्यैः—व आपल्या वश असलेल्या—इन्द्रियैः—इंद्रियांनीं—विषयान्—विषयांचा—चरन्—अनुभव घेणारा—विधेयात्मा—ज्याच्या इच्छेप्रमाणें चालणारें अन्तःकरण असतें असा—प्रसादं—चित्ताच्या स्वास्थ्यास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ६४ [कर्म व ज्ञान यांचे जे अधिकारी असतात त्यांतील मुमुक्षु राग-द्वेषरहित व स्वाधीन ठेवलेल्या इंद्रियांनीं, अन्तःकरणालाहि आपल्या इच्छेच्या अधीन ठेवून, म्ह० अन्तःकरणासहि आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध वागूं न देतां, शरीर जिवंत राहण्यास अगदीं अवश्य तेवढ्याच विषयांचा उपभोग घेतो. त्यामुळे त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळतें. इंद्रियें व अंतःकरण या दोहोंनाहि आपल्या स्वाधीन ठेवल्यामुळे

त्यांची प्रवृत्ति अनियमानें होऊं शकत नाही, तर ती नियमानेंच होते. त्यामुळें त्याचें चित्त अत्यंत निर्मल—स्वस्थ—प्रसन्न होतें.]

आणि चित्तस्वास्थ्य प्राप्त झालें असतां काय होतें तें सांगतात—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ—प्रसादे—चित्तप्रसाद झाला असतां—चित्त स्वस्थ झालें असतां, —अस्य—याच्या—सर्वदुःखानां—सर्व—आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःखांची—हानिः—हानि—नाश—उपजायते—होते व—हि—ज्याअर्थी—प्रसन्नचेतसः—ज्याचें चित्त प्रसन्न झालें आहे त्याचें—बुद्धिः—चित्त—मन—आशु—सत्वर—पर्यवतिष्ठते—सर्व बाजूंनीं स्थिर होतें. यास्तव राग-द्वेषरहित इंद्रियांनीं अनिषिद्ध व अगदी अवश्य तितक्याच विषयांचा अनुभव घ्यावा. ६५ [चित्त प्रसन्न झालें कीं लागलीच बुद्धि स्थिर होते. ती आत्मरूपानें निश्चल बनते. त्यामुळें प्रसन्नचित्त व स्थिर-बुद्धि मुमुक्षु कृतकृत्य होतो. ह्मणून मनाला विषयांमध्ये आसक्त न करितां राग-द्वेषरहित इंद्रियांनीं विहित व अवश्य तेवढ्याच विषयांचें सेवन करावें. निषिद्ध व अनावश्यक विषयांचें सेवन कधीहि करूं नये, असा या दोन श्लोकांचा सारांश आहे.]

त्या प्रसन्नतेची स्तुति—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ६६

अन्वयार्थ—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त स्थिर झालेलें नसतें त्याला—बुद्धिः—आत्म्याविषयीची बुद्धि—न अस्ति—नसते,—च—व—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त स्थिर नसतें त्याला—भावना—आत्मज्ञानाविषयीचा अभिमान नसतो. सतत आत्मानुसंधान, 'मीच ब्रह्म' ही बुद्धि नसते—च—आणि—अभावयतः—तशी भावना न करणाराला—शान्तिः—शांति—चित्ताची स्वस्थता—नास्ति—नसते.—अशान्तस्य—आणि ज्याचें चित्त शांत—स्वस्थ झालेलें नाही, त्याला—सुखं—सुख—कुतः—कोठेचें? ६६ [ज्याचें चित्त विक्षिप्त—अस्थिर असतें, संकल्प, विकल्प,

संशय, विपरीत भावना इत्यादि दोषांनी युक्त असतें त्याला आत्म्याविषयी बुद्धिच होत नाही. तसल्या विक्षिप्तचित्त पुरुषाकडून आत्मानुसंधान-आत्म्याचें निदि-
ध्यासन-सतत चिंतनहि होत नाही. दीर्घकाल-वर्षेच्या वर्षे आत्म्याचें सतत
स्मरण न करणाराला शांति प्राप्त होत नाही. त्याच्या अनर्थाची निवृत्ति होत नाही
आणि ती न झाल्यामुळे संसारसागरांतच निमग्न झालेल्या अशान्त पुरुषाला सुख
कोठून होणार ? कारण इंद्रियांना विषयेच्छारहित करणें हेंच सुख आहे. चित्ताला
तृष्णारहित-कामनाशून्य करणें हेंच सुख आहे. विषयतृष्णा वाढविणें किंवा
तिला चित्तांत राहूं देणें हें सुख नव्हे; कारण तृष्णा असेपर्यंत सुखाचा लेशहि
अनुभवास येत नाही, असा अनुभव पदोपदीं येतो, व शास्त्रहि तसेच सांगतें.]

असमाहित पुरुषाला आत्म्याविषयीची बुद्धि कां होत नाही, तें सांगतात-

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थ-—हि-कारण-चरतां इन्द्रियाणां-आपापल्या विषयामध्ये प्रवृत्त
होणाऱ्या इंद्रियांच्या-अनु-मागोमाग-यत् मनः-जें मन-विधीयते-जातें-
तत्-तें मन-अस्य-या साधकाच्या-प्रज्ञां-प्रज्ञेला-आत्मा व अनात्मा यांच्या
विवेकापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धीला-अम्भसि-पाण्यांत-वायुः-वारा-नावं
इव-नावेला जसा अमार्गानें नेतो, त्याप्रमाणें-हरति-हरण करतें. ६७ [त्यामुळे
अयुक्ताला आत्मसाक्षात्काररूप बुद्धि होत नाही. इंद्रियें विषयांचा उपभोग घेत
असतांना जें मन त्या इंद्रियांच्या विषयाविषयी संकल्प-विकल्पादि करित त्यांच्या
मागोमाग जातें तें, पाण्यांतील नावेला वायु जसा भलत्याच मार्गानें नेतो त्याप्रमाणें,
या यत्न करणाऱ्या मुमुक्षूच्या आत्मानात्मविवेक करणाऱ्या प्रज्ञेला नाहीसें करतें.]

६० व्या श्लोकांत ज्या विषयाचा उपक्रम केला होता त्याचा उपसंहार करितात-

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ-तस्मात्-ह्मणून-हे महाबाहो-हे महापराक्रमी अर्जुना !-यस्य-
ज्याचीं-इन्द्रियाणि-इंद्रियें-इन्द्रियार्थेभ्यः-विषयांपासून-सर्वशः-सर्व प्रकारें

-निगृहीतानि-निग्रह करून ठेविलेलीं-आंवरून धरलेलीं असतात-तस्य-
त्याची-प्रज्ञा-आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेली बुद्धि-प्रतिष्ठिता-प्रति-
ष्ठित झालेली असते. ६८. [६० व्या श्लोकांत इंद्रियें मनाला विषयासक्त करून
पुरुषाचा कसा घात करितात तें सांगण्यास आरंभ करून 'ध्यायतः०' ६२ इत्यादि
श्लोकांनीं त्याविषयीं उपपत्ति सांगून या श्लोकांत त्याच विषयाचा उपसंहार केला
आहे. त्यामुळे यावर पुनरुक्ति दोष येत नाही. ज्यांचीं इंद्रियें सर्व प्रकारच्या
मानसादि विषयांपासून उत्तम प्रकारें नियमित केलेलीं असतात तोच स्थितप्रज्ञ होय.]

सर्व लौकिक-वैदिक व्यवहार हें अविद्येचें कार्य आहे व अविद्येचा विद्येशीं
विरोध आहे. त्यामुळे ज्ञानी पुरुषांची अविद्या निवृत्त होतांच त्यांच्या व्यवहाराचीहि
निवृत्ति होते, असें सांगतात-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां आग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९

अन्वयार्थ-सर्वभूतानां-सर्वभूतांची-या-जी-निशा-रात्र म्ह० परमार्थ-
दर्शन-तस्यां-तिच्यामध्ये-संयमी-संयमवान्-जितेंद्रिय योगी-स्थितप्रज्ञ-
जागर्ति-जागतो-यस्यां-व जिच्यामध्ये ह्म० ज्या व्यवहारावस्थेंत-भूतानि-
भूतें-जाग्रति-जागतात-सा-ती-पश्यतः मुनेः-ज्ञानी मुनींची-निशा-रात्र
आहे. ६९ [आत्मज्ञान ही सर्वभूतांची रात्र, पण त्यांत ज्ञानी जागतो व व्यवहार-
दशा हा सर्वभूतांचा दिवस, ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र आहे.]

निष्काम स्थितप्रज्ञ यतीलाच मोक्ष प्राप्त होतो, सकाम पुरुषाला नाही, असें
दृष्टान्तपूर्वक सांगतात-

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

अन्वयार्थ-यद्वत्-ज्याप्रमाणें-आपः-पाणी-आपूर्यमाणं-पाण्यानें चोहों-
बाजूंनीं भरल्या जाणाऱ्या-अचलप्रतिष्ठं-तथापि ज्याची मर्यादा थोडीसुद्धां
न्यूनाधिक होत नाही, ज्याच्यामध्ये कांहीं फरक पडत नाही अशा-समुद्रं-
समुद्रास-समुद्रामध्ये-प्रविशन्ति-शिरेंत-तद्वत्-त्याप्रमाणें-सर्वे कामाः-सर्वे

इच्छा—यं प्रविशन्ति—ज्या पुरुषामध्ये त्याला विकारयुक्त न करितां प्रवेश करितात—सः—तो—शान्ति—शांतीला—आप्नोति—प्राप्त होतो—न कामकामी—विषयांची इच्छा करणारा शांतीला प्राप्त होत नाही. ७० [हजारों नद्यांचे पाणी चोहों-कडून प्रतिक्षणीं समुद्रास येऊन मिळत असते. पण त्याच्या ठराविक उदकरूप स्वरूपांत थोडासुद्धां न्यूनाधिक भाव झालेला दिसत नाही, त्याची स्थिति एकरूपच असते. त्याचप्रमाणे सर्व विषय विद्वानाच्या अगदीं समीप असले तरी त्यांविषयींच्या इच्छा त्याच्या अन्तःकरणांत लीन होतात. त्या त्याच्यामध्ये कोणताहि विकार उत्पन्न करित नाहीत. अशा विषयांविषयीं अगदीं विरक्त झालेल्या निष्काम ज्ञानी पुरुषालाच मोक्षरूप शांति प्राप्त होते. विषयासक्त सकाम पुरुषाला ती प्राप्त होत नाही.]

ज्याअर्थीं निष्काम पुरुषालाच मोक्ष मिळतो व विषयाभिलाष धरणाच्या सकाम पुरुषाला मिळत नाही, असा अबाधित नियमच आहे त्याअर्थीं—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—पुमान्—पुरुष—सर्वान् कामान् विहाय—सर्व कामांना टाकून—सर्व कामनांचा त्याग करून—निःस्पृहः—निरिच्छ—निर्ममः—ममतारहित—निरहंकारः—अहंकाररहित होऊन—चरति—पर्यटन करतो,—सः—तो—शान्ति—शांतीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ७१. [जो संन्यासी सर्व कामांना, कोणताच काम बाकी न ठेवतां, पूर्णपणे टाकून संचार करतो—फक्त जीवनाला अवश्य तेवढीच शरीरचेष्टा—शरीर जिवंत राहण्यास अवश्य तेवढेंच कर्म—करतो व एकाच जागीं राहिल्यास त्या स्थानादिकांवर आसक्ति जडेल म्हणून एकाच नियत स्थानीं न राहतां पर्यटन करित राहतो; व जो निर्मम व निरहंकार असतो म्ह० ज्याला शरीराच्या केवळ जीवनाला अत्यंत अवश्य असलेल्या परिग्रहा-विषयींहि ' हा माझा ' असा अभिनिवेश नसतो व जो मी मोठा विद्वान् आहे, अशा प्रकारच्या विद्यावत्त्वादिकांविषयींच्या आत्मसंभावनेनें रहित असतो तो—अशा प्रकारचा स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता सर्व संसारदुःखांचा क्षय हेंच जिचे लक्षण—स्वरूप आहे व 'निर्वाण' हें जिला नांव आहे अशा शांतीला प्राप्त होतो, ब्रह्म-

भूत होतो, असा याचा भावार्थ. मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या संन्याशाचीं सर्व-
कामत्याग, निःस्पृहता, निर्ममता, निरहंकार इत्यादि विशेषणें यत्नसाध्य असून
कैवल्य हें त्यांचें फल आहे.] या ज्ञाननिष्ठेची स्तुति—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगोनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एषा—ही वर सांगितलेली—ब्राह्मी
स्थितिः—ब्रह्मांतील—ब्रह्मसंवंधी स्थिति आहे.—एनां—या स्थितीला—प्राप्य—
प्राप्त होऊन—न विमुह्यति—मनुष्य मोहित होत नाही.—अस्यां—या स्थितीत—
अन्तकाले अपि स्थित्वा—अन्त्य वयामध्येहि स्थित होऊन तो—ब्रह्मनिर्वाणं—
मोक्षास—ऋच्छति—प्राप्त होतो. ७२ [‘अहोपण गृहस्थ व संन्यासी असे
दोघेहि जर मोक्षाला प्राप्त होतात तर अत्यंत कष्ट देणाऱ्या संन्यासाचीच इतकी
काय मोठी आवश्यकता आहे ?’ असें कोणी हणेल ! पण गृहस्थांच्या ज्ञान-
प्राप्तीला प्रतिबंध फार व त्यांत विघ्ने पुष्कळ येतात. ह्मणून मुमुक्षूला संन्यासाचीच
अत्यंत अपेक्षा असते, असें येथें ‘ब्राह्मी स्थितिः’ या शब्दांनीं सुचविलें आहे. या ब्राह्मी
स्थितीला प्राप्त झाल्यावर संन्याश्याला विमोह होण्याचा फारसा संभव जरी नसला
तरी गृहस्थाला धनादिकांच्या हानीमुळे मोह होण्याचा फार संभव असतो. मोहा-
मुळे त्याचें चित्त विक्षिप्त होतें व तो परमार्थविवेकशून्य होतो. यास्तव सर्वकर्म-
संन्यासपूर्वक या ब्रह्मनिष्ठेंत अगदीं अखेरच्या वयांत जरी एखादा मनुष्य स्थित
झाला तरी त्याला मोक्ष मिळतो. मग जो ब्रह्मचर्याश्रमांतूनच संन्यास करून मरेपर्यंत
ब्रह्मामध्येच अवस्थित होतो तो ब्रह्मनिर्वाणास प्राप्त होतो हें काय सांगवें ? या-
प्रमाणें या अध्यायांत शोकमोहाची साक्षात् निवृत्ति करणारी ज्ञाननिष्ठा प्राधान्यानें
व उपायभूत कर्मनिष्ठा गौणत्वानें सांगितली आहे.] ७२

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायत्र्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील

ब्रह्मविद्येपूर्वी योग—उपायशास्त्रांतील सांख्ययोगनांवाचा दुसरा अध्याय आचार्य-

भक्त विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय तिसरा.

कर्मयोग.

भगवानांनीं दुसऱ्या अध्यायांत गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य—अशा दोन बुद्धि सांगितल्या. एक सांख्यबुद्धि व दुसरी योगबुद्धि. सांख्यबुद्धि हा निवृत्तीचा विषय आहे व योगबुद्धि हा प्रवृत्तिविषय आहे. योगबुद्धि साधन आहे व सांख्य-बुद्धि साध्य आहे. त्यांत 'प्रजहाति०' येथून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत 'ज्ञान-निष्ठेचा आश्रय केलेल्या ज्ञानी लोकांनीं सर्वकर्मसंन्यास करावा' असें सांगितलें, व 'त्या निष्ठेनेंच ते कृतार्थ होतात,' असेंहि शेवटीं ह्मटलें आहे. पण अर्जुनाला 'तूं ज्ञाननिष्ठ हो,' असें न सांगतां 'तुझा कर्माध्येंच अधिकार आहे, कर्म न करण्याविषयीं तूं आग्रह धरूं नकोस,' असें सांगितलें. पण 'त्या कर्मानेंच तूं कृतार्थ होशील,' असें काहीं सांगितलें नाहीं. उलट 'बुद्धियोगाहून कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे,' असें सांगितलें आहे. त्यामुळें अर्जुनाचें अंतःकरण व्याकुल झालें. भगवान् इतर मुमुक्षु भक्ताला ज्ञाननिष्ठा म्ह० साक्षात् मोक्षसाधन सांगतात व मला मात्र जणुंकाय मी भक्त व श्रेयोर्थी—मुमुक्षु नाहींच, असें समजून 'तूं कर्मच कर,' असा आग्रह करितात; पण तें कर्म तरी कोणतें, तर युद्धासारखें घोर कर्म. ज्यांत गुरु, भ्राते इत्यादिकांची हिंसा प्रत्यक्ष आहे. असल्या कर्माच्या योगानें चित्तशुद्धि होऊन याच जन्मीं ज्ञानरूप फल प्राप्त होईल, असाहि नियम नाहीं. यास्तव भगवानांनीं मला अशी आज्ञा करणें योग्य नाहीं, असें वाटून अर्जुनाचें चित्त व्याकुल होणें, साहजिक होतें व त्यानें जो प्रश्न केला आहे तोहि या त्याच्या आकुलतेला साजेसाच आहे. पण भगवानांनीं त्याच्या प्रश्नाचें जें उत्तर दिलें आहे तें शास्त्राच्या पूर्वोक्त विभागाला धरूनच आहे. त्याला सोडून नाहीं.

१ या अध्यायाच्या आरंभी व दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकाच्या आरंभी आचा. यांनीं आपल्या भाष्यांत ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाचें सविस्तर व सौपपत्तिक खंडन केलें आहे. जिज्ञासूंनीं गी. भा. पृ. २३५-५० व पृ. ४३-६० पहावे.

भगवान् साक्षात् श्रेयःसाधन—ज्ञाननिष्ठा इतरांना सांगतात आणि मला मात्र 'कर्म कर' असें म्हणतात, हें वरोवर नाही, असें समजून—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्तिकं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे कृष्ण!—कर्मणः—कर्माहून—बुद्धिः—ज्ञान—ते—तुला—ज्यायसी—श्रेष्ठ—चेत्—जर—मता—संमत आहे—तत्—तर मग—केशव—हे केशव—घोरे कर्मणि—घोर कर्मात—मां—मला—किं—कां वरें—नियोजयसि—नियुक्त करतोस ? १ [कर्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असा जर तुझा निश्चयच असेल तर मग तूं मला घोर कर्मात कां नियुक्त करतोस ?]

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—व्यामिश्रेण इव—जणुं काय अत्यंत घोटाळ्याच्या—वाक्येन—वाक्यानें—मे बुद्धिं—माझ्या बुद्धीला—मोहयसि इव—तूं मोहच पाडीत आहेस. मला जणुं काय भ्रमांत पाडीत आहेस.—तत्—यास्तव—येन—ज्याच्या योगानें—अहं—मी—श्रेयः—परम कल्याणास—आप्नुयाम्—प्राप्त होईन—तत्—ते—एक—एक—निश्चित्य—ठरवून—वद—मला सांग. २ [संदिग्ध भाषणानें तूं जणुं काय मला मोहच पाडीत आहेस. यास्तव माझा वर्ण, अधिकार इत्यादिकांस योग्य असें एक श्रेयःसाधन निश्चित सांग.]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण प्रश्नाच्या अनुरूपच प्रतिवचन देतात—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—हे अनघ—हे निष्पाप अर्जुना !—मया—मीं—अस्मिन् लोके—या लोकीं—द्विविधा निष्ठा—दोन प्रकारची स्थिति—अनुष्ठानतत्परता—पुरा—पूर्वीं—वैदिक संप्रदाय सुरू केला त्यावेळीं—सृष्टीच्या आरंभीं—प्रोक्ता—सांगितली.—

सांख्यानां—स्थितप्रज्ञ संन्याश्यांची—ज्ञानयोगेन—ज्ञानयोगानें—सांख्ययोगानें व—योगिनां—अज्ञ कर्माधिकाऱ्यांची—कर्मयोगेन—कर्मयोगानें स्थिति सांगितली. ३ [मीं सृष्टीच्या आरंभीं सर्व प्रजा उत्पन्न करून त्यांच्या ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षासाठीं व मोक्षासाठीं त्यांतील त्रैवर्णिकांना दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली. ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा व कर्मयोगानें कर्माधिकारी द्विजांची निष्ठा, अशी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली.] ज्ञान जर कर्माहून श्रेष्ठ आहे व कर्म जर संसारबन्ध उत्पन्न करणारें आहे तर तेंच करण्याविषयीं भगवान् मला कां आग्रह करीत आहेत, असें मनांत म्हणून अर्जुन अतिशय खिन्न झाला आहे, हें पाहून भगवान् म्हणतात—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषः—अधिकारी पुरुष—कर्मणां—विहित कर्मांच्या—अनारम्भात्—आरंभावांचून—कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून—नैष्कर्म्य—ज्ञानयोग-निष्ठेला—न अश्नुते—प्राप्त होत नाहीं.—संन्यसनात् एव—केवल ज्ञानरहित संन्यासानेंच—सिद्धिं—ज्ञानयोगनिष्ठेला—न च समधिगच्छति—तो प्राप्त होत नाहीं. ४ [ज्ञानासह संन्यासानें नैष्कर्म्यप्राप्ति होते. ज्ञानासाठीं चित्तशुद्धि व्हावी लागते व चित्तशुद्धीला नित्य-नैमित्तिक कर्मांची अपेक्षा आहे. यास्तव कर्मांच्या अनुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं. ज्ञानरहित केवळ कर्मत्याग केल्यानेच कांहीं नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होत नाहीं.]

ज्ञानरहित कर्मसंन्यासानेंच नैष्कर्म्यरूप सिद्धि कां मिळत नाहीं, तें सांगतात—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—कश्चित्—कोणीहि—क्षणं अपि—एक क्षणभरसुद्धां—अकर्मकृत्—कर्म न करणारा असा, कर्म सोडून—जातु—केव्हाहि—न तिष्ठति रहात नाहीं.—हि—कारण—अवशः(एव)सर्वः—कर्माच्या अधीन असलेलाच प्रत्येक

१ या श्लोकांतील पुरा, ज्ञानयोग, सांख्य, कर्मयोग, योगी या शब्दांच्या अर्थासाठी गो. भा. पृ. २५६-२६१ पहा.

२ या महत्वाच्या श्लोकाचा सोपपत्तिक अर्थ गो. भा पृ. २६१-२७० वर पहा.

प्राणी-प्रकृतिपराधीन असलेला हरएक जीव-प्रकृतिजैः गुणैः-ईश्वराच्या अचिन्त्य शक्तीपासून झालेल्या सत्त्व-रजस्तमोगुणांकडून-कर्म-कर्म-कार्यते-करविला जातो. ५ [गुण प्रत्येक अज्ञ जीवाकडून कर्म करवितात.]

जो अनात्मज्ञ, सकाम पुरुष शास्त्रविहित कर्म आरंभीत नाही तो संन्यासी नव्हे तर ढोंगी आहे, असे सांगतात--

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ-यः विमूढात्मा-जो अत्यंत मूढबुद्धि पुरुष-कर्मेन्द्रियाणि-कर्मेन्द्रियांचें-संयम्य-संयमन करून-इन्द्रियार्थान्-विषयांचें-मनसा-मनानें-स्मरन्-स्मरण करित-आस्ते-राहतो-सः-तो-मिथ्याचारः-ढोंगी-उच्यते-म्हटला जातो. ६ [कर्मेन्द्रियांचें संयमन करून मनानें विषयचितन करणारा संन्यासी नसून ढोंगी आहे.] पण याच्या उलट--

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ-हे अर्जुन-हे अर्जुना !-तु-पण-यः-जो-इन्द्रियाणि-ज्ञानेन्द्रियांचा-मनसा-मनानें-नियम्य-निग्रह करून-असक्तः(सन्)-कर्मफला-मध्ये आसक्त न होतां-कर्मेन्द्रियैः-कर्मेन्द्रियांनीं-कर्मयोगं-कर्मयोगाचा-आर-भते-आरंभ करितो-सः-तो-विशिष्यते-चांगला-श्रेष्ठ होय. ७. [जो कर्माधि-कारी अज्ञ पुरुष ज्ञानेन्द्रियांचें मनानें नियमन करून वाक्, हस्त, इत्यादि कर्मेन्द्रि-यांनीं कर्मयोगाला-कर्मानुष्ठानाला, त्यांत आसक्त न होतां, आरंभ करतो तो इतर मिथ्याचारांहून ह्म० पूर्वोक्त ढोंग्यांहून अधिक चांगला होय.] ह्मणून--

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ-त्वं-तू-नियतं कर्म-नित्य कर्म-कुरु-कर-हि-कारण-अ-कर्मणः-कर्म मुळींच न करण्यापेक्षां-कर्म-कर्म-ज्यायः-श्रेष्ठ आहे.-च-व

१ अधिक स्पष्टीकरणासाठी गी. भा. पृ. २७०-७२ पहा.

२ या श्लोकाच्या सोपपत्तिक अर्थासाठी गी. भा. पृ. २७३ पहा.

३ याविषयां अधिक विचार गी. भा. पृ. २७५-७७ वर पहा.

—ते-तुझी-शरीरयात्रा अपि-शरीरस्थितिहि-अकर्मणः-कर्म न करण्याने-
न प्रसिद्धचेत्-उत्तम प्रकारे-शास्त्रविहित मार्गाने सिद्ध होणार नाही. ८ [कर्म
करणे व न करणे, यांचा परिणाम प्रत्यक्ष प्रमाणानेच अनुभवास येतो. यास्तव
कर्माधिकारी असतांना नियत कर्म सोडणे, हा मोठा दोष आहे. त्यामुळे मोठा
प्रत्यवाय लागतो.]

कर्म बंधालाच कारण होणारे असल्यामुळे करूं नये असें जें तूं समजत
आहेस, तेंहि बरोबर नाही, कारण—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं लोकः—हा अधिकारी कर्मठ मनुष्य—यज्ञार्थात् कर्मणः
—ईश्वरार्थ केलेल्या कर्माहून—अन्यत्र—अन्य कर्माने—कर्मबंधनः—कर्मबद्ध होतो.
ईश्वरासाठीं केलेल्या कर्माहून वार्काचे सर्व कर्म त्याला बंधनकारक होतें. म्हणून
—कौन्तेय—हे अर्जुना !—मुक्तसङ्गः—कर्मफलाविषयीची आसक्ति सोडून—तदर्थं
—ईश्वरासाठीं—कर्म—कर्म—समाचर—कर. ९. [हा सर्व कर्माधिकारी मानववर्ग
ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेलें जें कर्म त्यानें बद्ध होत नाही, ईश्वरार्थ न केले-
ल्या कर्माने बद्ध होतो. म्हणून हे अर्जुना, तूं ईश्वरासाठीं मुक्तसंग ह्म० कर्मफला-
विषयीची आसक्ति सोडून कर्माचे आचरण कर.]

कर्माधिकारी पुरुषाने याहि आणखी एका कारणास्तव नैमित्तिक कर्मासह नित्य
कर्म करावें, असें भगवान् सांगतात—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—प्रजापतिः—सृष्टा—ब्रह्मदेव—पुरा—सृष्टीच्या आरंभी—सहयज्ञाः
—यज्ञासहवर्तमान—प्रजाः—तीन वर्णाना—सृष्ट्वा—उत्पन्न करून—अनेन—या

१ गी. भा. पृ. २७८ पहा.

२ येथील 'यज्ञ' शब्दाचा 'ईश्वर' असाच अर्थ केला पाहिजे. याविषयी सविस्तर
विचार पृ. २७५-८२ वर पहा.

यज्ञाने-प्रसविष्यध्वं-प्रसव-वृद्धि करा, आपली वाढ करून घ्या.-एषः-हा यज्ञ-वः-तुम्हांस-इष्टकामधुक्-इष्ट भोग-फल देणारा-अस्तु-होवो.-इति-असें-उवाच-म्हणाला. १० [प्रजांचा स्रष्टा तनि वर्णाना यज्ञासह उत्पन्न करून 'या यज्ञाने तुम्ही आपली वृद्धि करून घ्या. हा तुमचे इष्ट मनोरथ पूर्ण करो' असें म्हणाला.] हा यज्ञ काम कसा देणार ? उत्तर—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अनेन—या यज्ञाच्या योगाने—देवान्—इंद्रादि देवांची—भावयत—तुम्ही वृद्धि करा.—ते देवाः—ते देव—वः—तुमची—भावयन्तु—वृद्धि करोत. याप्रमाणे—परस्परं भावयन्तः—एकमेकांची वृद्धि करणारे असे होत्साते तुम्ही सर्व—परं श्रेयः—ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा परम श्रेयाला किंवा स्वर्गरूप परम श्रेयास—अवाप्स्यथ—प्राप्त व्हाल. ११ [तुम्ही हे यज्ञादि करून हविर्भागांनीं देवतांना प्रसन्न करा व वृष्टि, अन्न इत्यादिकांच्या योगाने देव तुमचें परिपोषण करतील. याप्रमाणे एकमेकांच्या उपयोगी पडून तुम्ही स्वर्गाची इच्छा असल्यास देवतांच्या प्रसादाने स्वर्गाला प्राप्त व्हाल, व तुम्हांस स्वर्गाची इच्छा नसून तुम्ही जर मुमुक्षु असाल तर चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या क्रमाने मोक्षाला प्राप्त व्हाल.]

कर्माधिकारी पुरुषाने कर्मच करावे, याविषयी आणखी एक कारण—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञभाविताः देवाः—यज्ञाने संतुष्ट केले गेलेले देव—वः—तुम्हांस—इष्टान् भोगान् हि—इष्ट असलेले भोगच—दास्यन्ते—देतील.—तैः—त्या देवांनीं—दत्तान्—दिलेले भोग—एभ्यः—त्या देवांस—अप्रदाय—न देतां—यः—जो—भुङ्क्ते—भोगतो—सः—तो—स्तेनः एव—चोरच होय. १२. [तुम्हांकडून यज्ञांनीं संतुष्ट केले गेलेले देव तुम्हांला इष्ट भोग देतील. पण आनृण्य न करितां म्ह० यज्ञांच्या योगाने देवांच्या, ब्रह्मचर्याने ऋषींच्या व प्रजेच्या योगाने पितरांच्या ऋणांतून मुक्त न होतां त्यांना त्या त्या साधनांनीं तृप्त

केल्यावांचूनच जो त्यांचा उपभोग घेतो, आपलाच देह व इंद्रियें यांस तृप्त करतो तो देव, ऋषि व पितर यांचें धन हरण करणारा चोरच होय.] १२. पण जे—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वधं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञादिक करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न खाणारे—सन्तः—शिष्ट—सर्वकिल्बिषैः—सर्व पापांकडून—मुच्यन्ते—मुक्त केले जातात.—तु—परंतु—ये—जे—आत्मकारणात्—आपलेंच पोटा भरण्यासाठीं—पचन्ति—अन्न शिजवितात—ते पापाः—ते पापी लोक—अधं—पाप—भुञ्जते—खातात. १३ [जे देवयज्ञादि करून अवशिष्ट राहिलेलें ‘अमृत-’संज्ञक अन्न खातात ते पंचमूनादोषापासून मुक्त होतात; पण जे आपलें पोटा भरण्यासाठींच अन्न शिजवितात ते पापी पापच खातात.]

कर्मधिकारी पुरुषानें याहि आणखी एका कारणानें पंचयज्ञरूपी कर्म करावें—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—अन्नात्—खालेल्या अन्नापासून—भूतानि—प्राण्यांचीं शरीरें—भवन्ति—होतात.—पर्जन्यात्—पर्जन्यापासून—अन्नसम्भवः—तांदूळ, गहू इत्यादि अन्नाची उत्पत्ति होते.—यज्ञात्—यज्ञापासून—पर्जन्यः—पाऊस—भवति—होतो.—यज्ञः—तो धर्म—‘अपूर्व’नांवाचा यज्ञ—कर्मसमुद्भवः—यजमान, ऋत्विक् इत्यादिकांच्या कर्मापासून, त्यांच्या हालचालीनें होणारा आहे.—कर्म—यजमानादिकांचें तें कर्म—ब्रह्मोद्भवं—वेदापासून उद्भवलेलें आहे, वेद हें कर्माचें कारण—प्रमाण आहे, असें—विद्धि—तूं जाण.—ब्रह्म—तो वेद—अक्षरसमुद्भवं—परमात्म्यापासून

१ देवयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ व ब्रह्मयज्ञ, असें पंचमहायज्ञ गृहस्थाला अवश्य अनुष्ठेय आहेत. २ चूळ, पाटा—वरवटा किंवा जातें, उखळ—मुसळ, केरसुनी, व पाण्याची भांडी, या पांच ठिकाणीं गृहस्थाच्या येथें नित्य हिंसा होते. या पांच पदार्थांना सज्ञास्थानें म्ह० हिंसास्थानें म्हणतात. त्यामुळे होणाऱ्या बुद्धिपूर्वकृत पापापासून पूर्वीक पंच महा-यज्ञाच्या योगानें पुरुष मुक्त होतो,

श्वासौच्छ्वासाप्रमाणे प्रकट झालेला आहे.-तस्मात्-परमात्म्यापासून प्रकट झालेला असल्यामुळे-ब्रह्म-वेद-सर्वगतं-सर्वप्रकाशक असूनहि-नित्यं-सर्वदा-यज्ञ-यज्ञांत-प्रतिष्ठितं-प्रतिष्ठित आहे. १४-१५ [पूर्वोक्त देवयज्ञादि कर्म जगच्चक्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त आहे, म्हणून ते अवश्य केले पाहिजे. खाल्लेल्या अन्नाचा रस-रक्तादि परिणाम होऊन त्यापासून प्राण्यांचीं शरीरे उत्पन्न होतात. पर्जन्यापासून अन्न होतें. 'अपूर्व'-संज्ञक यज्ञापासून पर्जन्य होतो व ऋत्विक् आणि यजमान यांच्या कर्मापासून यज्ञ होतो. ते कर्म वेदापासून उद्भवतें. वेद परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेला आहे. त्यामुळे तो सर्व विषयांचे प्रकाशन करणारा जरी असला तरी यज्ञाचे विधान करणे हें त्याचे प्रधान कर्तव्य असल्यामुळे तो यज्ञप्रधान आहे. म्हणून ते 'वेद'-संज्ञक ब्रह्म सतत यज्ञांत स्थिरस्थित आहे.]

अधिकारी पुरुषाने अध्ययनादिकांच्या द्वारा जगच्चक्राचे अनुवर्तन करावे, नाहीतर ईश्वराच्या आज्ञेचे उलंघन करणाऱ्या त्याला प्रत्यवाय लागतो, असे सांगतात—

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एवं—वर वर्णन केल्याप्रमाणे ईश्वराने—प्रवर्तितं—प्रवृत्त केलेले—चक्रं—जगच्चक्र—इह—या लोकीं—यः—जो कर्माधिकारी—न अनुवर्तयति—तसेच पुढे चालवीत नाही—सः—तो—अघायुः—पापी आहे, त्याचे जिणे पापरूप आहे—इन्द्रियारामः—त्याची सर्व क्रीडा इन्द्रियांच्या योगाने विषयांमध्ये होते. तो—मोघं—वृथा—फुकट—जीवति—जिवंत राहतो. १६ [प्रजापतीने जगाला उत्पन्न केले व त्याच्या स्थितीसाठी त्याला कर्म लावून दिले. वेद परमेश्वरापासून झाला, त्या वेदावरून कर्माचे ज्ञान होतें, कर्माने अपूर्व उत्पन्न होतें, त्या अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न, अन्नापासून प्राणिशरीरे, प्राणिशरीरे हेंच जगत्, त्यापासून पुनः कर्म, कर्मापासून अपूर्व, अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न व अन्नापासून पुनः प्रजा, असे हें चक्र आहे. जो कर्माधिकारी कर्मानुष्ठानाने त्याचे अनुवर्तन करित नाही तो पापी होय.] 'ईश्वराने प्रवृत्त केलेले हें जगच्चक्र प्रत्येक द्विजाने चालविले पाहिजे कीं, पूर्वोक्त ज्ञान-

निष्ठेला प्राप्त न झालेल्या अनात्मज्ञानेंच या चक्राचें अनुवर्तन करणें उचित आहे ?' या प्रश्नाचें उत्तर भगवान् देतात. किंवा शास्त्रार्थाचा विशेष उत्तम प्रकारें ध्यानांत यावा, म्हणजे संन्यासासह आत्मज्ञान हेंच मुक्तीचें साधन आहे, ज्ञानकर्म-समुच्चय किंवा केवल कर्म मुक्तीचें साधन नाही, असा निश्चयपूर्वक विवेक करण्यासाठीं भगवान् पुढील दोन श्लोकांत श्रुत्यर्थ सांगत आहेत—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—यः मानवः—जो मनुष्य, अर्थात् सांख्य—आत्मज्ञाननिष्ठ—आत्मरतिः एव स्यात्—आत्मरतिच असतो म्ह० त्याची रति आत्म्यामध्येच असते, —च—व—आत्मतृप्तः—आत्मस्वरूपांतच तृप्त असतो—च—आणि—आत्मनि एव संतुष्टः—आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो—तस्य—त्याला—कार्यं—कांहीं शास्त्रविहित कर्तव्य—न विद्यते—नसतें. १७ [पण जो मानव आत्म्यामध्येच प्रीति ठेवणारा, आत्म्याच्या योगानेंच तृप्त व आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो, त्या आत्मज्ञाननिष्ठाला कांहीं कर्तव्य नसतें. तो कर्तव्यशून्य असतो.]

आणखी याहि एका कारणानें त्याला कर्तव्य नसतें, असें सांगतात—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इह—या लोकीं—तस्य—त्याच्या—कृतेन—केलेल्या कर्मानें—अर्थः—कांहीं फल—न एव (अस्ति)—नाहींच. त्याचप्रमाणें त्याच्या—अकृतेन—न केलेल्या कर्मानें—कश्चन—कोणत्याहि प्रकारचा—(अर्थः)—प्रत्यवाय—न—नाहीं—च—आणि—अस्य—या सांख्याचा—सर्वभूतेषु—ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतांतील—कश्चित्—कोणीहि—अर्थव्यपाश्रयः—प्रयोजनाचा आश्रय—न अस्ति—नाहीं. १८ [परमात्म्यामध्ये रत झालेल्या आत्मनिष्ठाला केलेल्या कर्मानें कांहीं फल मिळावयाचें नसतें, तसेंच त्यानें कर्म न केल्यानें त्याला या लोकीं कोणताहि प्रत्यवाय लागत नाही. आब्रह्मस्तंबपर्यंत जीं असंख्य भूतें आहेत त्यांतील एखाद्यासाठीं हि या आत्मवेत्त्याला कांहीं प्रयोजन कर्मानें साधावयाचें नसतें.]

पण ज्याअर्थी ज्ञाननिष्ठेच्या अभावीं कर्मांचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—असक्तः—आसक्तिरहित होऊन—सततं—सर्वदा—नेहमी—कार्यं कर्म—अवश्य कर्तव्य असलेलें जें वर्णाश्रमविहित नित्य कर्म तें—समाचर—तूं कर.—हि—कारण—असक्तः—फलमध्ये आसक्त न होतां—कर्म—कर्म—आचरन्—करणारा—ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करणारा—पूरुषः—पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा—परं—मोक्षास—आप्नोति—प्राप्त होतो. १९. [तूं ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसल्यामुळें असक्त म्ह० संगरहित होऊन सतत—सर्वदा कार्य म्ह० अवश्य कर्तव्य असलेलें नित्य कर्म कर. त्याचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान कर. कारण कर्मांमध्ये ‘मी कर्ता’ इत्यादि प्रकारें आसक्त न होतां कर्मानुष्ठान करणारा म्ह० ईश्वरार्थ कर्म करणारा पुरुष मोक्षाला प्राप्त होतो. चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान होऊन परंपरेनें त्याला मोक्ष मिळतो, असा याचा भावार्थ.]

याविषयीं शिष्टाचाराचें प्रमाण देतात—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जनकादयः—जनक-अश्वपति वगैरे विद्वान् क्षत्रिय-कर्मणा एव—कर्माचरणानेंच—कर्मानुष्ठान करूनच—संसिद्धिं—मोक्षास—आस्थिताः—प्राप्त होण्यास तयार झाले. कर्मानुष्ठानानेंच मोक्ष मिळविण्याचा यत्न करूं लागले.—लोकसंग्रहं एव अपि—लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये, याच गोष्टीकडेहि—संपश्यन् (त्वं)—लक्ष्य ठेवणारा तूं—कर्तुं अर्हसि—कर्म करण्यासच योग्य आहेस. २०. [जनकादि प्राचीन विद्वान् क्षत्रिय कर्मानेंच मोक्षाला जाण्यास प्रवृत्त झाले. ‘पूर्वीच्या अज्ञ असलेल्या, कृतार्थ न झालेल्या जनकादिकांनीं जरी कर्म केलें असलें तरी तेवढ्यावरून ज्ञानी व कृतार्थ झालेल्या माझ्यासारख्यानेंहि तें केलें पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं,’ म्हणून म्हणशील तर तेंहि

१ श्लो. १७-१९ यांचा गीतारहस्यकारांनीं केलेला अर्थ कसा चुकला आहे तें गो. भा. पृ. ३०६ वरील सविस्तर दीपेंत पहा.

सु. गी. ९

मी कबूल करतो. पण तू ज्ञानी आहेस, असें जरी मानलें तरी तूं आपल्या प्रारब्धकर्माधीन आहेस. त्या कर्मानेंच तुला क्षत्रियकुलांत उत्पन्न केलें आहे. यास्तव लोकसंग्रहाकडे पाहणाऱ्याहि तुला स्वधर्मरूप कर्मच करणें उचित आहे. लोकांच्या स्वाभाविक उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें, याला लोकसंग्रह म्हणतात. तेंच आपल्या धर्माचरणाचें फल आहे, असें समजून तुला कर्मच केलें पाहिजे. 'सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य धारकः-' म्ह० सर्व धर्म राजाच्या आश्रयानें राहणारे आहेत. राजा धर्माचें धारण करणारा आहे, असें स्मृतिवचन आहे. त्यावरून क्षत्रिय वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तक आहे, हें सिद्ध होतें. म्हणून तुला स्वधर्मरूप कर्म केलें पाहिजे.]

लोकसंग्रह करण्यास कोण योग्य आहे व तो कसा, तें सांगतात—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—श्रेष्ठः—प्रधान—मुख्य पुरुष—यत् यत्—जें जें—आचरति—करतो—तत् तत् एव—तें तेंच कर्म—इतरः जनः—इतर जन—त्याचा अनुयायि—वर्ग करतो.—सः—तो श्रेष्ठ पुरुष—यत्—ज्या लौकिक किंवा वैदिक कर्मांला वगैरे—प्रमाणं—प्रमाण—कुरुते—करतो—लोकः—लोक—तत्—त्यालाच—अनुवर्तते—अनुसरतो. २१. [श्रेष्ठ जें विहित किंवा निषिद्ध कर्म करतो तेंच इतर प्राकृत जनहि आचरितो. यास्तव विद्वानांनेहि लोकमर्यादा राखण्यासाठीं विहित कर्म करावें. सामान्य लोक आचरणांत श्रेष्ठांचें अनुकरण करितात. एखादी गोष्ट प्रमाण किंवा अप्रमाण मानावयाची झाली तरी ते श्रेष्ठांचेंच अनुकरण करितात.]

लोकसंग्रहाच्या कर्तव्यतेविषयीं तुला जर कांहीं संदेह असला तर तूं मलाच कां पहात नाहीस ?

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्माणि ॥ २२ ॥

१ जनकादि क्षत्रियांच्या कर्मानुष्ठानाविषयीं, लोकसंग्रहशास्त्राच्या अर्थाविषयीं व तत्संबंधीं गीतारहस्यकारांच्या अर्थाच्या परीक्षणासाठीं गी. भा. पृ. ३०७-३१३ व पृ. ५८-६० पहा.

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मे—मला—त्रिषु लोकेषु—या तीन लोकांत—किंचन—कांहींहि—कर्तव्यं—कर्तव्य कर्म—न अस्ति—नाहीं. कारण—अनवाप्तं—मला न मिळालेलें असें कांहीं नसून,—अवाप्तव्यं—मिळवावयास योग्य असें कांहीं—न (अस्ति)—नाहीं. तरी सुद्धां मी—कर्मणि—कर्मामध्ये—वर्ते एव—राहतोंच म्ह० कर्म करतोच. २२ [मला या त्रिभुवनांत कांहीं कर्तव्य नाही. कांहीं न मिळालेलें मिळवावयाचें आहे, असेंहि नाही, तथापि मी कर्म करतोच.]

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—यदि—जर—अहं—मी—अतन्द्रितः सन्—तन्द्रा सोडलेला असा होऊन, आळस सोडून—कर्मणि—कर्मामध्ये—सदाचरणांत—जातु—कदाचित्—न वर्तेय—न वागलों तर—पार्थ—हे अर्जुना !—मनुष्याः—मनुष्य—सर्वशः—सर्व प्रकारें—मम—माझ्या—वर्त्म—मार्गास—अनुवर्तन्ते—अनुसरतील. २३ [मी आळस सोडून स्वीकारलेल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें धर्माचरण न केलें, तर इतर लोकहि माझेच सर्वप्रकारें अनुकरण करतील. कारण मी श्रेष्ठ आहे. यादवामध्ये मी प्रधान पुरुष आहे. यास्तव मला धर्माचा कांहीं उपयोग जरी नसला तरी माझ्या अनुयायी जनांनीं धर्माचरण करावें, म्हणून मलाहि तें करावें लागतें.]

अर्थात्—

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—कर्म—कर्म—सदाचरण—न कुर्या चेत्—जर न करीन तर—इमे लोकाः—हे सर्व लोक—उत्सीदेयुः—नाश पावतील—च—व मी—संकरस्य—वर्णसंकराचा—कर्ता स्याम्—कर्ता—वर्णसंकराचें निमित्त होईन व त्यामुळें—इमाः प्रजाः—या सर्व लोकांना—उपहन्याम्—मी मारीन—त्यांचा जणुं काय घातच करीन. २४. [मी विहित कर्म जर न करीन तर हे सर्व लोक नाश पावतील. मी वर्णसंकराचा कर्ता—निमित्त होईन व जणुंकाय या सर्व लोकांचा घातच करीन; म्हणजे मज ईश्वराला अनुरूप नसलेली गोष्ट घडेल.]

पण मजप्रमाणेंच तूं किंवा दुसराहि जो कोणी कृतार्थबुद्धि आत्मज्ञ असेल त्यालाहि परानुग्रह करणेंच उचित आहे. त्यानेंहि दुसऱ्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं कर्मानुष्ठान करावें असें सांगतात—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना!—कर्मणि सक्ताः—या कर्माचा मी कर्ता आहे, मला याचें फल अवश्य मिळेल, अशा अभिमानानें कर्मामध्ये आसक्त झालेले—अविद्वांसः—अविद्वान्—आत्मज्ञानशून्य लोक—यथा—जसे—कुर्वन्ति—कर्म करितात—तथा—त्याप्रमाणें—लोकसंग्रहं—लोकसंग्रह—लोकानुग्रह—चिकीर्षुः—करण्याची इच्छा करणाऱ्या—विद्वान्—विद्वानां—असक्तः सन्—आसक्त न राहून—मी याचा कर्ता व भोक्ता असा अभिनिवेश न करितां कर्म—कुर्यात्—करावें. २५. [या कर्माचें फल मला प्राप्त होईल अशा आशेनें कर्मामध्ये आसक्त झालेले अविद्वान् जसें कर्म करितात तसेंच लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या आत्मज्ञानें फलासक्त न होतां कर्म करावें.]

याप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या मला किंवा दुसऱ्या कोणा आत्मवेत्त्याला लोकसंग्रह सोडून दुसरें कांहीं कर्तव्य नसतें. म्हणून त्याला असा उपदेश केला जातो—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कर्मसंगिनां अज्ञानां—कर्म व त्याचें फल यांत आसक्ति ठेवणाऱ्या अज्ञांचा—अविद्वानांचा—आत्मज्ञानशून्यांचा—बुद्धिभेदं—बुद्धिभेद—न जनयेत्—करूं नये. त्यांची कर्मावरील श्रद्धा ढळवूं नये. तर—विद्वान्—विद्वानां—आत्मज्ञानी श्रेष्ठ पुरुषां—युक्तः—समाहितचित्त राहून—समाचरन्—कर्मानुष्ठान करीत त्यांच्याकडून—सर्वकर्माणि—सर्व कर्मे—जोषयेत्—करवावीं. २६. [कर्मामध्ये आसक्त असलेल्या अविवेकी लोकांच्या निश्चित बुद्धीचा भेद करूं नये.

त्यांची श्रद्धा कमी होईल असें करूं नये. तर विद्वानांनं स्वतः तेंच अविद्वानांचें कर्म शांत चित्तानें करून त्यांच्याकडूनहि सर्व कर्में करवावीं.]

अविद्वान् अज्ञ पुरुष कर्मांमध्ये कसा आसक्त होतो, तें सांगतात—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—अहंकारविमूढात्मा—ज्याचा आत्मा—चित्त अहंकारानें—शरीरालाच मी—असें मानल्यानं विमूढ—नाना प्रकारें अत्यंत विवेकहीन झालें आहे असा अज्ञ—प्रकृतेः—प्रकृतीच्या—गुणैः—विकारांनीं—शरीर-इंद्रियरूप परिणामांकडून—सर्वशः—सर्व प्रकारें—क्रियमाणानि—केलीं जाणारीं—कर्माणि—कर्म—अहं कर्ता—मीच करतो—इति—असें—मन्यते—मानतो. २७ [प्रकृतीच्या शरीर-इंद्रियरूप विकारांकडून सर्व लौकिक व शास्त्रीय कर्म केलीं जातात. पण ‘शरीरेंद्रियसंघातच मी’ या अहंकारानें ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे तो ‘त्या त्या कर्मांचा मी कर्ता आहे’ असें मानतो.] पण विद्वान् कसा आसक्त होत नाहीं, तें दाखवितात—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—हे महाबाहो—हे महापराकमी अर्जुना ! गुणकर्मविभागयोः—गुणविभाग व कर्मविभाग यांचें—तत्त्वविद्—तत्त्व जाणणारा—गुणाः—इंद्रियात्मक गुण—गुणेषु—विषयात्मक गुणांमध्ये—वर्तन्ते—प्रवृत्त होतात—इति—असें—मत्वा—मानून—न सज्जते—आसक्त होत नाहीं. २८ [मी शरीरेंद्रियसंघातरूप नाहीं, हा गुणांहून आत्म्याचा विभाग आहे व कर्म माझीं नव्हेत, हा कर्मांहून आत्म्याचा विभाग आहे. त्या दोन विभागांचें तत्त्व—यथार्थस्वरूप जाणणारा म्ह० गुण व कर्म यांहून आत्मा अगदीं निराळा आहे, असें साक्षात् जाणणारा तत्त्ववेत्ता अहंकारविमूढात्माहि होत नाहीं व इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्ये प्रवृत्त होतात आत्मा प्रवृत्त होत नाहीं, असें मानून आसक्तहि होत नाहीं.]

याप्रमाणे विद्वान् व अविद्वान् यांचें स्वरूप सांगून विद्वानां अविद्वानाचा बुद्धिभेद करूं नये, असा उपसंहार करितात—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृतेः—मायेच्या—गुणसंमूढाः—शरीरेंद्रियाविकारांनीं अत्यंत मूढ झालेले अज्ञ—गुणकर्मसु—शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्ये—हालचालींमध्ये—सज्जन्ते—आसक्त होतात. ती हालचाल—चेष्टा आह्मीच फलासाठीं करतो, असा अभिनिवेश धरितात.—कृत्स्नविद्—सर्वज्ञ—आत्मविद्—आत्मज्ञ ज्ञानी पुरुषां—तान्—त्या—अकृत्स्नविदः—असर्वज्ञ—अनात्मज्ञ—मंदान्—मंद पुरुषांस—न विचालयेत् श्रद्धेपासून ढळवूं नये. त्यांचा बुद्धिभेद करूं नये. २९ [देहादिकांनाच आत्मा समजणारे अज्ञ त्याच शरीरेंद्रियांच्या व्यापारांत आसक्त होतात म्ह० ते व्यापार माझेच आहेत, असें मानतात. आत्मज्ञांनें त्या अनात्मज्ञांचा स्वतः बुद्धिभेद करूं नये. कारण तसें केल्यास त्यांची कर्मांवरील श्रद्धाच उडून ते नास्तिक बनतील व पुरुषार्थापासून भ्रंश पावतील. त्यापेक्षां ते श्रद्धेनें कर्मेच करीत राहिल्यास कांहीं दिवसांनीं त्यांनाच यातायातीचा कंटाळा येऊन ते आपोआप जिजासू होतील.]

पण कर्मांमध्ये अधिकृत असलेल्या अज्ञ मुमुक्षूनें कर्म कसें करावे, तें सांगतात—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—सर्वाणि कर्माणि—नित्य-नैमित्तिकादि सर्व कर्मे—अध्यात्मचेतसा—विवेकबुद्धीनें—मी कर्ता—जीव अन्तर्यामीसाठीं चाकराप्रमाणें हीं करीत आहे—अशा भावनेनें—मयि—माझ्या ठिकाणीं—मज सर्वज्ञ परमेश्वराचे ठिकाणीं—संन्यस्य—टाकून—मला अर्पण करून त्याचप्रमाणें—निराशीः—फलाशारहित व—निर्ममः—देह-पुत्रादिकांविषयींच्या ममतेनें रहित—भूत्वा—होऊन—आशारहित व ममतारहित होऊन—विगतज्वरः—शोकरहित होऊन—युध्यस्व—युद्ध कर. ३०

[सर्व कर्म ईश्वरार्पण करून, कर्मफलाशा व पुत्रादिकांविषयीची ममता सोडून शोकाचा त्याग करून युद्ध कर, असा भगवान् मुमुक्षु अर्जुनाला साधनरूप कर्मयोगाचा म्ह० स्वधर्मानुष्ठानाचा उपदेश करित आहेत.]

याप्रमाणें कर्म करणाऱ्या मुमुक्षूला क्रममुक्ति हें फल मिळतें, असें सांगतात—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—श्रद्धावन्तः—श्रद्धाळू व—अनसूयन्तः—असूया न करणारे—मानवाः—मनुष्य—मे—माझें—इदं—हें—मतं—मत—नित्यं—नित्य—अनुतिष्ठन्ति—अनुष्ठितात—माझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करितात—ते—ते—अपि—सुद्धां—कर्मभिः—पुण्य-पापांकडून—मुच्यन्ते—मुक्त केले जातात. ३१ [येथील 'अपि' या शब्दानें त्यांची मुक्ति मुख्य नव्हे, क्रममुक्ति आहे; असें सुचविलें आहे. किंवा या माझ्या मताचें अनुवर्तन करणारे चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या क्रमानें मुक्त होतात, असें समजावें. धर्माच्या सामर्थ्यानें मरणोत्तर ब्रह्मलोकीं जाणें, कल्प संपेपर्यंत तेथेंच राहणें, व कल्पाच्या शेवटीं तेथील हिरण्यगर्भासह परमात्मस्वरूपीं मिळून जाणें, ही क्रममुक्ति व याच देहांत आत्मसाक्षात्कारानें जीवन्मुक्त होऊन शरीर मरतांच परमात्मस्वरूप होणें ही सद्योमुक्ति होय.]

पण या भगवद्वचनाचें अनुवर्तन न करणाऱ्या मूढांना प्रत्यवाय लागतो असें सांगतात—

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—ये—जे—अभ्यसूयन्तः—असूया करणारे—एतत्—हें—मे मतं—माझें मत—न अनुतिष्ठन्ति—आचरीत नाहीत—त्याप्रमाणें आचरण करित नाहीत—तान्—त्यांना—सर्वज्ञानविमूढान्—सर्व ज्ञानाविषयीं अनेक प्रकारें मूढ—अचेतसः—अविवेकी व—नष्टान्—नष्ट झालेले—विद्धि—समज ३२. [पण या माझ्या मतामध्ये दोषदृष्टि ठेवणारे जे कोणी त्याचें अनुवर्तन करित नाहीत ते सर्व सगुण-निर्गुणविषयक ज्ञानामध्यें नानाप्रकारें मूढ व नष्ट झाले आहेत, असें तूं समज.]

पण ते तुझ्या उपदेशाप्रमाणें कां वरें वागत नाहीत ? स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान करीत असतांना त्यांना तुझ्या आज्ञाभंगाची भीति कशी वाटत नाही ? उत्तर—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानवान् अपि—शहाणा मनुष्यहि—स्वस्याः—आपल्या—प्रकृतेः सदृशं—प्रारब्ध कर्माप्रमाणें—स्वभावाप्रमाणें—चेष्टते—व्यवहार करतो.—भूतानि—सर्व प्राणी—प्रकृतिं—आपल्या स्वभावावर—यान्ति—जातात.—निग्रहः—त्याला माझा किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकांचा निग्रह—किं—काय—करिष्यति—करणार ? ३३. [पूर्वजन्मीं आचरिलेला धर्म व अधर्म, संपादन केलेलें ज्ञान, मनांत दृढ धरलेली इच्छा, यांचा संस्कार मरणानंतर पुनः शरीर घेईपर्यंत जरी अगदीं सूक्ष्म अवस्थेंत रहात असला तरी तो या जन्माच्या अगदीं आरंभीं अभिव्यक्त होतो. तीच प्राण्याची प्रकृति होय. तिचें उलंघन ज्ञानी पुरुषालाहि करतां येत नाहीं, मग अज्ञाला करतां येणार नाहीं, हें काय सांगावें ? अर्थात् ज्ञानी व अज्ञ असे सर्व प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळें आपापल्या स्वभावावर जातात. त्यांची इच्छा जरी नसली तरी ते प्रकृतीप्रमाणें व्यवहार करतात. तेव्हां माझा किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकांचा निग्रह—‘असें करूं नका’ असा निषेध काय करणार ? कोणी कितीहि निग्रह केला तरी त्याचा कांहीं उपयोग होत नाही.]

‘सर्वच प्राणी आपल्या प्रकृतीप्रमाणें व्यवहार करतो, प्रकृतिशून्य कोणीच नाहीं, असें जर म्हटलें तर पुरुषाच्या प्रयत्नाला अवकाशच रहात नाही. तेव्हां ‘अमुक कर व अमुक करूं नको’ असें सांगणारें विधि-निषेधशास्त्र व्यर्थ नाही का होत ?’ उत्तर—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य—प्रत्येक इंद्रियाच्या—अर्थे—शब्दादि विषयांत—रागद्वेषौ—राग व द्वेष—व्यवस्थितौ—अवश्य होणारे आहेत.—तयोः त्या राग-द्वेषांच्या—वशं—अधीन—न आगच्छेत्—होऊं नये, त्यांच्या ताव्यांत

जाऊं नये.—हि—कारण—तौ—ते दोन राग-द्वेष-अस्य—या पुरुषाला—परिपान्थि-
नौ—विघ्न करणारे आहेत. ३४. [प्रत्येक इंद्रियाच्या विषयांतील इष्ट विषयाविषयीं
प्रीति व अनिष्ट विषयाविषयीं द्वेष अवश्य उत्पन्न होतात. यास्तव त्या राग-द्वेषांच्या
वृक्ष होऊं नये. कारण ते मोक्षमार्गामध्ये विघ्न करणारे चोर—वाटमारे आहेत.]

व्यवहारांत राग व द्वेष यांनीं प्रेरित झालेला पुरुष शास्त्रार्थालाहि विपरीत मानतो.
म्ह० तो परधर्महि धर्मच असल्यामुळे आपल्याला अनुष्ठानास योग्य आहे,
असें मानतो, पण ते बरोबर नाही, असें सांगतात—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात्—(सु-अनुष्ठितात्) उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केले-
ल्या—सर्वगुणसंपन्न—परधर्मात्—परधर्माहून—विगुणः—गुणरहित—दोषयुक्त—स्व-
धर्मः—स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक चांगला—स्वधर्मे—स्वधर्मांत राहिलेल्या पुरुषाला—
निधनं—मरण जरी आलें, तरी तें—श्रेयः—श्रेयस्कर आहे. कारण—परधर्मः—
दुसऱ्या वर्णाचा किंवा आश्रमाचा धर्म—भयावहः—नरकादि भय देणारा आहे.
३५. [पर वर्णाचा व पर आश्रमाचा धर्म सर्व सद्गुणांनीं युक्त असा जरी
आचरितां आला तरी त्याहून स्वतःच्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेला
धर्म, त्यांत हिंसा वगैरे कांहीं दोष जरी असले तरी, आचरणेंच अधिक चांगलें
होय. स्वधर्माचरण करीत असतांना मरण आलेलेंहि पतकरेल, पण दुसऱ्या
वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म केव्हांहि भयावह आहे. स्वधर्माचा त्याग करून पर-
धर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वधर्मत्यागाचा दोष अवश्य लागतो. ह्मणून
स्वधर्माचा त्याग केव्हांहि श्रेयस्कर नाही.]

सर्व अनर्थाचें मूळ काम आहे, असा निश्चय करण्यासाठीं—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

१ या श्लोकाचा सविस्तर खरा अर्थ व गीतारहस्यकाराचा चुकीचा अर्थ गी. भा. पृ.
३३३-३४ वर पहा.

अन्वयार्थ—हे वाष्ण्येय—हे कृष्णा !—अथ—आतां—केन—कोणाकडून—प्रयुक्तः—प्रेरणा केला गेलेला—अयं पुरुषः—हा पुरुष—अनिच्छन् अपि—पाप करण्याची इच्छा करीत नसतांनाहि—बलात्—बलात्कारानें—नियोजितः इव—करावयास लावल्याप्रमाणेंच जणुं काय—पापं—पाप—चरति—करतो. ३६ [राजा-कडून प्रेरित झालेल्या त्याच्या भृत्याप्रमाणें कोणाकडून प्रेरणा केला गेलेला हा मनुष्य स्वतःची इच्छा नसतां हि, जणुं काय बलात्कारानेंच करावयास लावल्या-प्रमाणें, पापाचरण करतो ?]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—एषः कामः—पुरुषाला पापांत प्रवृत्त करणारा हा काम आहे. एषः क्रोधः—हाच क्रोध आहे.—रजोगुणसमुद्भवः—तो काम रजोगुणापासून उत्पन्न होतो.—महाशनः—मोठा खादाड आहे. म्हणूनच तो—महापाप्मा—महा-पापी आहे.—इहं—या संसारांत—एनं—या कामाला—वैरिणं—वैरी—विद्वि—समज. ३७ [हा काम आहे. क्रोधहि हाच आहे. तो रजोगुणापासून उत्पन्न होणारा किंवा रजोगुणाला वाढविणारा आहे. तो मोठा खादाड व पापी आहे. या संसा-रांत त्या कामाला तूं आपला वैरी समज.]

वैरी कसा, तेंच दृष्टान्तांनीं स्पष्ट करितात—

धूमेनाऽऽत्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—धूमेन—धुराकडून—वह्निः—अग्नि—आत्रि-यते—आच्छादित केला जातो—च—व—मलेन—मळानें—आदर्शः—आरसा—(आ-त्रियते—झांकला जातो)—यथा—ज्याप्रमाणें—उल्बेन—वारेन—गर्भः—गर्भ—आ-वृतः—आच्छादित झालेला असतो—तथा—त्याप्रमाणें—तेन—त्या कामानें—इदं—हें आवृतं—झांकलेलें आहे. ३८ [अग्नीच्या बरोबरच उत्पन्न झालेल्या अप्रकाशरूप धूमाकडून प्रकाशरूप अग्नि आच्छादित केला जातो किंवा ज्याप्रमाणें आरसा मळानें झांकला जातो, किंवा जसा उल्बानें म्ह० गर्भाच्या वेष्टनानें—जरायूनें

—वारेनें गर्भ आवृत म्ह० आच्छादित झालेला असतो त्याप्रमाणें त्या कामानें हें आच्छादित केलें आहे.]

हें म्हणजे काय तें सांगतात—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे अर्जुना !—ज्ञानिनः—ज्ञानी पुरुषाचा—नित्य-वैरिणा—नित्यवैरी—दुष्पूरेण—ज्याची भरती कधीच होत नाही,—च—व—अनलेन—ज्याला ‘पुऱे’ असें कधी वाटत नाही अशा—एतेन कामरूपेण—या इच्छारूप शत्रूनें—ज्ञानं—ज्ञान—आवृतं—आच्छादित केलें आहे. ३९ [ज्ञानी पुरुषाचा नित्य वैरी अशा या कामानें ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे.]

पण कोणत्या अधिष्ठानाचा आश्रय करून हा सर्वांचा वैरी होतो, तें सांगतात—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—इंद्रियें,—मनः—मन—बुद्धिः—व बुद्धि हें—अस्य—या कामाचें—अधिष्ठानं—आश्रयस्थान—उच्यते—सांगितलें जातें.—एषः—हा काम एतैः—या इंद्रियादिकांच्या योगानें—ज्ञानं—ज्ञानाला—आवृत्य—आच्छादित करून—देहिनं—देहवान्—देहाभिमानी आत्म्याला—विमोहयति—नानाप्रकारें मोहित करतो. ४० [इंद्रियें, मन व बुद्धि हें या कामाचें अधिष्ठान म्ह० आश्रय आहे, या इंद्रियादिकांच्या योगानें—या आश्रयांनीं हा काम ज्ञानाला आच्छादित करून देहवानाला—शरीराभिमानी आत्म्याला विमोहित करतो. नानाप्रकारें मोहित करतो.]

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना !—तस्मात्—ह्मणून—त्वं—तूं—आदौ—अगोदर—इन्द्रियाणि—आपलीं इंद्रियें—नियम्य—नियमित करून—इंद्रियांचें नियमन करून—ज्ञानविज्ञाननाशनं एनं—शास्त्रज्ञान व आत्मसाक्षात्काररूप

ज्ञान, यांचा नाश करणाऱ्या या-पाप्मानं-पाप्याला-प्रजहिहि-सोड. त्याचा परित्याग कर. ४१. [म्हणून तू अगोदर इंद्रियांना जिंकून शास्त्रज्ञान व आत्म-साक्षात्काररूप ज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या या पाप्याचा त्याग कर.]

पण कोणाचा आश्रय करून मुमुक्षूने कामत्याग करावा ते सांगतात-

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—श्रोत्रादि पांच इन्द्रिये (बाह्य स्थूल देहाच्या अपे-क्षेने)—पराणि—उत्कृष्ट आहेत, असे—आहुः—पंडित सांगतात.—इन्द्रियेभ्यः—इंद्रियांहून—मनः—मन—परं—श्रेष्ठ आहे—तु—व—मनसः—मनाहून—बुद्धिः—बुद्धि—परा—श्रेष्ठ आहे.—यः—जो—बुद्धेः—बुद्धीहून—परतः—पलीकडे असलेला साक्षी—सः तु (सः)—तोच प्रसिद्ध आत्मा आहे. ४२ [इंद्रिये, मन, बुद्धि व आत्मा हीं उत्तरोत्तर श्रेष्ठ, सूक्ष्म व आंत आहेत.]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—एवं—याप्रमाणे—बुद्धेः परं आत्मानं—बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या आत्म्याला—बुद्ध्वा—जाणून—आत्मना—स्वतः सुसंस्कृत मनानेच त्याचे—संस्तभ्य—उत्तमप्रकारे स्तंभन करून—दुरासदं—जो हातीं लागणे फार कठिण आहे, अशा—कामरूपं शत्रुं—या कामरूप शत्रूला—जहि—तू टाक. ४३ [याप्रमाणे बुद्धीच्याहि पलीकडे असलेल्या आत्म्याला जाणून व सुसंस्कृत मनाने अन्तःकरणाला त्यामध्ये स्थिर करून या कामरूप अजिंक्य शत्रूला जिंक. या तिसऱ्या अध्यायांत साधनभूत कर्मनिष्ठा प्राधान्याने व तिने साध्य असलेली ज्ञाननिष्ठा गौणत्वाने सांगितली आहे.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानो गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्येपैकी योग—उपायशास्त्रांतील कर्मप्रशंसायोगनांवाचा तिसरा अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय चवथा.

ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग.

कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे असा संन्यासासह ज्ञाननिष्ठारूप योग गेल्या दोन अध्यायांनीं सांगितला.—त्या निष्ठाद्वयात्मक योगांत प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण वेदार्थ सर्वप्रकारें अंतर्भूत झाला आहे आणि पुढील सर्व गीताध्यायांमध्ये भगवानांना हाच योग सांगायचा आहे. म्हणून वेदार्थ पूर्णपणें समाप्त झाला आहे, यांत अन्तर्भूत झाला आहे, असें मानणारे श्रीभगवान् त्या योगाला संप्रदायाच्या कथनानें स्तवितात.—

श्रीभगवानुवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—इमं अव्ययं योगं—हा अक्षय फल देणारा ज्ञान-योग—विवस्वते—आदित्याला—प्रोक्तवान्—सांगता झालें—विवस्वान्—आदित्य—मनवे—मनूला—प्राह—सांगता झाला.—मनुः—मनु—इक्ष्वाकवे—इक्ष्वाकुनांवाच्या आदिराजाला—आपल्या पुत्राला—अब्रवीत्—सांगता झाला १. [सृष्टीच्या आरंभीं मीं सांगितलेला हा योग सूर्यानें मनूला व मनूनें आपल्या इक्ष्वाकुपुत्राला सांगितला. इक्ष्वाकु हा सूर्यवंशांतील पहिला राजा आहे.]

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें—परंपराप्राप्तं—क्षत्रियांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेल्या—इमं—या योगास—राजर्षयः—राजर्षीं—विदुः—जाणते झाले. त्यांनीं या योगाचें अनुष्ठान केलें—हे परंतप—हे अर्जुना—महता कालेन—पण मध्ये पुष्कळ काल

१ याविषयी गीतारहस्यकारांचें म्हणणें व त्याचें सविस्तर परीक्षण गी. भा. पृ. ३४९—

निघून गेल्यामुळें—सः योगः—तो योग—इह—या वेळीं—नष्टः—संप्रदायरहित झाला आहे. २ [याप्रमाणें क्षत्रियांच्या परंपरेनें अनादिकालापासून चालत आलेल्या या योगाला राजर्षी जाणत होते. ऐश्वर्यसंपन्न असून सूक्ष्म अर्थ जाणण्यास समर्थ असणें हें राजर्षित्व होय. पण सांप्रतकाळीं मध्ये दीर्घकाल लोटल्यामुळें त्या योगाचा संप्रदाय अविच्छिन्न राहिला नाहीं. क्षत्रिय पित्यानें आपल्या पुत्राला तो सांगावयाचा, त्यानें आपल्या पुत्राला, अशी जी या योगाची परंपरा चालली होती ती आतां राहिली नाहीं. ती परंपरा तुटली.]

‘पण क्षत्रियप्रजा अजितेंद्रिय निपजल्यामुळें हा योग नष्ट झाला व लोक पुरुषार्थहीन झाले आहेत, असें पाहून मी तोच हा योग आज तुला सांगितला,’ असें भगवान् सांगतात—

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थः—सः एव अयं पुरातनः योगः—तोच हा पुरातन योग—मया—मी—ते—तुला—अद्य—आज—प्रोक्तः—सांगितला, (ते कां ? तर—) तूं—मे भक्तः—माझा भक्त—असि—आहेस—च—व—सखा—सखा—असि—आहेस,—इति—म्हणून सांगितला.—हि—कारण—एतत्—हें—उत्तमं—उत्तम—रहस्यं—ज्ञान आहे. ३ [तोच हा पुरातन योग म्हणजे सर्वोत्तम ज्ञान तूं माझा भक्त व मित्र आहेस, म्हणून आज तुला सांगितला.]

‘भगवान् हें भलतेंच कांहीं तरी सांगत आहेत,’ अशी कोणाची कल्पना होऊं नये म्हणून—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—भवतः जन्म—आपला जन्म—अपरं—अलीकडचा—कांहीं वर्षा—पूर्वीं झालेला—विवस्वतः जन्म—सूर्याचा जन्म—परं—सृष्टीच्या आरंभी—फार प्राचीनकाळीं झालेला. तेव्हां—त्वं—तूं—आदौ—आरंभी—प्रोक्तवान्—हा योग सूर्याला सांगितलास—इति एतत्—अशा प्रकारचें हें सांगणें—कथं—मी कसें—

विजानियां—खरें मानावें ? ४. ['सूर्याचा जन्म सृष्टीच्या आरंभी झाला व तुझा जन्म आतां नुक्ता कांहीं वर्षांपूर्वी झाला, तेव्हां ज्यानें सृष्टीच्या आरंभी हा योग सूर्याला सांगितला, त्या तूंच मला हा योग आज सांगितलास, हें मीं कसें ओळखावें ?' हा प्रश्न भगवानांच्या निजस्वरूपाला अनुलक्षून नाहीं. तर भगवानांनीं लीलेसाठीं जें मानुष शरीर धारण केलें आहे त्याला उद्देशून आहे.] ४.

भगवान् वासुदेवाविषयीं 'हा ईश्वर नाहीं, सर्वज्ञ नाहीं,' अशी जी मूर्खांची शंका तिचा परिहार करणारे—श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाळे.—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना ! मे च तव—माझे व तुझे—बहूनि जन्मानि—अनेक जन्म—व्यतीतानि—होऊन गेले आहेत.—अहं—मी—तानि सर्वाणि—त्या सर्व जन्मांस—वेद—जाणतो. मला त्यांचें स्मरण आहे.—हे परंतप—हे अर्जुना !—त्वं—तू—न वेत्थ—जाणत नाहींस, तुला त्यांचें स्मरण नाहीं. ५. [हे अर्जुना, माझे व तुझे पुष्कळ जन्म मागे होऊन गेले आहेत. मी त्या सर्व जन्मांना जाणतो. तू जाणत नाहींस, कारण तुझी ज्ञानशक्ति धर्म, अधर्म, राग, लोभ, इत्यादिकांमुळे प्रतिबद्ध झालेली आहे. पण मी नित्यशुद्ध-स्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव असल्यामुळे माझी ज्ञानशक्ति आवरणरहित आहे. त्यामुळे हे शत्रुतापना ! मी माझ्या मागील जन्मांना जाणतो. मला त्रिकालज्ञान आहे. पण तुझी ज्ञानशक्ति आवृत झालेली असल्यामुळे तू जाणत नाहींस.]

'तर मग तुज नित्य ईश्वरालाहि धर्माधर्माच्या अभावीं जन्म कसा घ्यावा लागतो ?' उत्तर—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाभ्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—अन्तर्यामी—साक्षी—अजःअपि सन्—जन्मरहित असूनहि—अव्ययात्मा (अपि सन्)—माझे ज्ञानशक्तिस्वरूप कधीहि क्षीण न होणारें,असें असूनहि—भूतानां ईश्वरःअपि सन्—आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांचा ईश्वर

—नियमन करणारा असूनहि—स्वां प्रकृतिं—आपल्या त्रिगुणात्मक मायास्य प्रकृ-
तीला—अधिष्ठाय—वश करून घेऊन—आत्ममायया—आपल्या अचिन्त्य साम-
र्थ्यानें—संभवामि—जन्म घेतों. मी जणुं काय देहवान् असल्यासारखा होतों.
[मी अज, अव्ययात्मा वगैरे आहे, त्यामुळे मला संसारी जीवांप्रमाणें वास्तविक
जन्म नाही, तथापि माझा मायिक जन्म होतो, आपल्या प्रकृतीला म्ह० त्रिगु-
णात्मक मायेला स्वाधीन ठेवून मी उत्पन्न झाल्यासारखा दाखवितों.]

आणि तो मायिक जन्म केव्हां व कशासाठीं होतो, तें सांगतात—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—यदा यदा हि—जेव्हां जेव्हां—धर्मस्य
—धर्माची—ग्लानिः—हानि—भवति—होते—च—व—अधर्मस्य—अधर्माचा—अभ्यु-
त्थानं—उद्भव होतो—तदा—त्यावेळीं—अहं—मी—कूटस्थ आत्मा—आत्मानं—
स्वतःला—सृजामि—उत्पन्न करितों. ७ [वर्ण, आश्रम, त्यांचा आचार, यांवरून
ज्ञात होणाऱ्या धर्माची हानि झाली असतां लोक पुरुषार्थहीन होतात व त्यांची
प्रवृत्ति अधर्माकडे होते, अशा वेळीं मी मायेनें शरीरधारण करतों.]

ईश्वराच्या मायिक जन्माचें प्रयोजन—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—साधूनां—सन्मार्गस्थांचें—परित्राणाय—सर्व प्रकारें रक्षण कर-
ण्याकरितां—च—व—दुष्कृतां—पाप्यांचा—विनाशाय—विनाश करण्याकरितां आणि
—धर्मसंस्थापनार्थाय—धर्माची उत्तम प्रकारें स्थापना करण्याकरितां मी—युगे
युगे—दर युगांत—संभवामि—उत्पन्न होतों. ८ [साधूंच्या म्ह० सन्मार्गस्थांच्या
परित्राणासाठीं—सर्व प्रकारें रक्षण करण्यासाठीं आणि दुष्कृतांच्या म्ह० पापा-
चरण करणाऱ्यांच्या विनाशासाठीं आणि धर्मसंस्थापनेसाठीं धर्माचें जें सम्यक्-उत्तम

प्रकारें स्थापन त्यासाठीं—मी प्रत्येक युगांत उत्पन्न होतो. धर्माची स्थापना केल्यानें जगाचीच स्थापना केल्यासारखें होतें. नाहीं तर धर्ममर्यादेनें रहित असलेलें जगत् पुरुषार्थापासून च्युत होईल.]

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मे—माझा—एवं—वर सांगितलेल्या प्रकारचा—दिव्य अलौकिक—जन्म च कर्म—जन्म व कर्म—तत्त्वतः—अगदीं बरोबर—वेत्ति—जाणतो तो—देहं—देहाला—त्यक्त्वा—टाकून—पुनर्जन्म—पुनर्जन्मास—न एति—प्राप्त होत नाहीं, तर—हे अर्जुन—हे अर्जुना—सः—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो. ९ [ईश्वराचा जन्म मायामय आहे, खरा नव्हे. जगत्परिपालन हें त्याचेंच कर्म आहे, दुसऱ्या कोणाचें नव्हे, असें जाणणाऱ्याला श्रेयःप्राप्ति होते. पण याच्या उलट ईश्वराचा जन्म खराच आहे व जगत्परिपालनादि कर्म क्षत्रियाचें आहे, असें जो जाणतो त्याच्या जन्मादि संसाराची परंपरा तुटत नाहीं, असा भावार्थ.]

हा मोक्षमार्ग आतां नवीन प्रवृत्त झाला आहे, असें नाहीं; तर तो फार दिवसांपासून—सृष्टीच्या आरंभापासून प्रवृत्त झाला आहे, असें सांगतात—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—वीतरागभयक्रोधाः—विषयासक्ति, भय व क्रोध ज्यांच्या-पासून निवृत्त गेले आहेत असे—मन्मयाः—ईश्वरमय झालेले, ईश्वराहून मी भिन्न आहे, असे न समजणारे—मां उपाश्रिताः—माझाच पूर्ण आश्रय केलेले—केवल ज्ञानीनिष्ठ असे—बहवः—अनेक लोक आजवर—ज्ञानतपसा—ईश्वराविषयीचें ज्ञान याच तपानें—पूताः—पावित्र झालेले—मद्भावं—माझ्या भावास—माझ्या स्वरूपास—मोक्षास—आगताः—प्राप्त झाले आहेत. १० [निष्काम, ऐक्यदर्शी व केवल ज्ञाननिष्ठ झालेले पुष्कळ मुमुक्षु ज्ञानतपानें पावन होऊन मद्भावास प्राप्त झाले

१ येथील धर्मादिशब्दांच्या अर्थाविषयी गीतारहस्यकारांच्या म्हणण्याचें निरसन गी.

भा. पृ. ३७२-७३ वर पहा.

२ रहस्यकारांच्या 'दिव्य, जन्म व कर्म' या शब्दांच्या अर्थाचें अनुपपन्नत्व गी. भा.

पृ. ३७४-७५ वर पहा.

मु. गी. ११

आहेत. 'ज्ञानतपसा' हें विशेषण इतर तपाची अपेक्षा न करितां 'ज्ञान' याच तपामध्ये निष्ठा ठेवून राहणारे, असें सुचविण्यासाठीं आहे.]

'तर मग तूं हि राग-द्वेषवान् आहेस, कारण तूं कांहीं लोकांनाच आत्मभाव देतोस, सर्वांना देत नाहीस,' या शंकेचें निरसन—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे लोक—मां—मला—यथा—ज्याप्रकारें—प्रपद्यन्ते—भजतात—तान्—त्यांस—तथा एव—तसाच—अहं—मी—भजामि—भजतों. तसाच त्यांच्यावर अनुग्रह करतों.—(हे) पार्थ—हे अर्जुना !—मनुष्याः—मानव—सर्वशः—सर्वप्रकारें—मम—माझ्या—वर्त्म—मार्गास—अनुवर्तन्ते—अनुसरतात. ११ [जे जशा भावनेनें माझी भक्ति करितात तसाच मी त्यांच्यावर अनुग्रह करितों. अर्थात् मी राग, द्वेष व मोह यांना वश होऊन कांहीं करित नाहीं. सर्व मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्याच ज्ञानकर्ममार्गाचें अनुवर्तन करितात.]

'तुझ्या ठिकाणीं राग-द्वेषादि दोष जर नाहीत व सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाहि एकसारखीच आहे, तर सर्व लोक ज्ञानानें मुक्त होण्याचीच इच्छा कां करित नाहीत ?' उत्तर—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—कर्मणां—कर्माच्या—सिद्धिं—सिद्धीची—काङ्क्षन्तः—आकांक्षा—इच्छा करणारे अधिकारी पुरुष—इह—या लोकीं—देवताः—इंद्र, अग्नि, इत्यादि देवतांची—यजन्ते—पूजा करितात—हि—कारण—मानुषे लोके—या मनुष्य लोकांत—कर्मजा सिद्धिः—कर्मापासून होणारी सिद्धि—(कर्मफल)—क्षिप्रं—सत्वर—भवति—होते—कर्मफल सत्वर मिळतें. १२ [कर्माचें फल इच्छिणारे लोक येथें इंद्रादि देवतांचें यजन करितात. अर्थात् मनुष्यलोकांत कर्मफलाची सिद्धि शीघ्र होत असल्यामुळे त्या फलाच्या नादाला लागलेले लोक प्रायः ज्ञानमार्गापासून विमुख होतात. गीतेंत फलेच्छा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करण्याविषयी जो उपदेश

केला आहे तो मनुष्याने ज्ञानमार्गाला लागवें म्हणून आहे. म्हणूनच मागे अर्जुनाला ' बुद्धौ शरणं अन्विच्छ-' ज्ञानमार्गाचा आश्रय कर. (अ. २. श्लो. ४९ पृ. ४२) असे सांगितले आहे.]

‘मानुष लोकांतच वर्णाश्रमादि कर्मांचा अधिकार आहे, अन्य लोकांत नाही, असा नियम कोणत्या कारणाने केला आहे? किंवा मनुष्य नियमाने तुझ्याच मार्गाला कां अनुसरतात, दुसऱ्या कोणाच्या मार्गाला कां अनुसरत नाहीत?’ या प्रश्नांचें उत्तर—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—मया—मी—गुण-कर्मविभागशः—गुणांचा विभाग व कर्मांचा विभाग करून, त्याच्या अनुरोधाने—चातुर्वर्ण्यं—चार वर्ण—सृष्टं—उत्पन्न केले आहेत.—तस्य कर्तारं अपि मां—मायिक व्यवहारदृष्ट्या मी जरी त्यांचा कर्ता आहे, तरी—अकर्तारं—अकर्ता आहे व त्यामुळेच—अव्ययं—असंसारी आहे,—विद्धि—असे जाण. १३ [मीं या मनुष्य लोकांत ब्राह्मणादि चार वर्ण व ब्रह्मचारी इत्यादि चार आश्रम उत्पन्न केले. त्यांच्या सत्त्वादि गुणांचा विभाग करून त्या गुणविभागानुसार त्यांच्या कर्मांचाहि विभाग केला आहे. मला मायेमुळे कर्तृत्व आहे. वस्तुतः नाही. त्यामुळे मायिक दृष्ट्या मी चातुर्वर्ण्य, कर्म इत्यादिकांचा जरी कर्ता असलों तरी स्वरोस्वर अकर्ता व अभोक्ता आहे, असे समज.]

मी पूर्वोक्त कर्मांचा अकर्ताच कसा व कां, आणि तसें जाणल्यानें कोणतें फल मिळतें, तें सांगतात—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४॥

अन्वयार्थ—मां—मला—कर्माणि—कर्मे—न लिम्पति—पुण्यपापानें लिप्त करित नाहीत.—कर्मफले—कर्माच्या फलाविषयीं—मे—माझी—स्पृहा—इच्छा—न (अस्ति)—नाहीं.—इति—याप्रमाणें—मां—मला—आत्म्याला—यः—जो—अभिजानाति—सर्वप्रकारें जाणतो—सः—तो—कर्मभिः—कर्मांनीं—न बध्यते—बद्ध केला

जात नाही. १४. ['मी हीं कर्म करितों,' असा अभिमान नसल्यामुळे व त्यांच्या फलाची इच्छा नसल्यामुळे मला कर्म लिप्त करित नाहीत. तीं केवळ मलाच बद्ध करित नाहीत, असें नाही; तर दुसराहि जो कोणी मला आत्मत्वानें 'मी कर्ता नाहीं व मला फलेच्छा नाहीं' असें स्मरतो तोहि कर्माकडून बद्ध केला जात नाहीं.]

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वंः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पूर्वैः अपि मुमुक्षुभिः—पूर्वींच्याहि मुमुक्षूंनीं—एवं—असें—ज्ञात्वा—जाणून—कर्म—कर्म—कृतं—केलें—तस्मात्—म्हणून—त्वं—तूं—पूर्वैः—पूर्वींच्या मुमुक्षूंनीं—पूर्वतरं—त्यांच्याहि पूर्वींचें—कृतं—केलेलें—कर्म एव—कर्मच—कुरु कर. १५. [मी कर्ता नाहीं, व मला कर्मफलाची इच्छा नाहीं, असें जाणून पूर्वींच्या मुमुक्षूंनींहि पूर्वींपासून चालत आलेलें कर्मच केलें आहे. यास्तव तूंहि कर्मच कर. स्वधर्मरूप कर्म सोडून मुकाट्यानें वसूं नकोस किंवा परधर्मरूप संन्यासहि करूं नकोस.]

“मनुष्यलोकीं कर्म जर करावयासच पाहिजे असेल तर मी तें तुझ्या सांगण्या-वरूनच करीन. 'पूर्वींच्या जनकादिकांनीं त्यांच्याहि पूर्वींपासून चालत आलेलें कर्म केलें व तेंच तूं कर' असें कशाला सांगावयास पाहिजे ?” म्हणून म्हणशील तर कर्माचें वास्तविक स्वरूप कळणें फार कठिण आहे. कारण—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—कर्म किं—कर्म काय व—अकर्म किं—अकर्म काय—इति अत्र—याविषयीं—कवयः अपि—मोठे मोठे बुद्धिमान्—मोहिताः—मोहित झालेले आहेत.—तत्—म्हणून—ते—तुला—कर्म—कर्म—अकर्म वगैरे काय आहे, तें—प्रवक्ष्यामि—मी सांगितों.—यत्—जे कर्माकर्मादि—ज्ञात्वा—जाणून—अशुभात्—संसारपासून—मोक्षयसे—मुक्त केला जाशील—मुक्त होशील. १६. [कर्म काय व

१ याविषयीं अधिक विचार गी. भा. पृ. ३८३-८४ वर पहा.

२ याविषयीं रट्टस्यपरीक्षणासह अधिक विचार गी. भा. पृ. ३८५-८९ वर पहा.

अकर्म काय, असें म्हणून या कर्मादि विषयांमध्ये कवी म्ह० बुद्धिमान् हि मोहित झाले आहेत. म्हणून मी तुला कर्म व अकर्म सांगेन. कर्माकर्मांचें तत्त्व कळल्यानें अशुभापासून म्ह० संसारापासून तूं मुक्त केला जाशील.]

‘अहो पण, कर्म म्ह० शरीरेंद्रियांची हालचाल, व अकर्म म्ह० मुकाट्यानें बसणें, हें प्रसिद्ध आहे. मग त्यांत काय जाणावयाचें आहे,’ असें म्हणशील तर तें बरोबर नाही—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—कर्मणः अपि—शास्त्रविहित कर्मांचेहि तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणणें उचित आहे.—च विकर्मणः—व प्रतिषिद्ध—शास्त्रनिषिद्ध कर्मांचेहि तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)—जाणण्यास योग्य आहे.—च—आणि—अकर्मणः—सर्व कर्म टाकून मुकाट्यानें बसणें, या अवस्थेचेहि तत्त्व—बोद्धव्यं (अस्ति)—समजून घेण्यासारखें आहे. कारण—कर्मणः—कर्मांचें—गतिः—यथार्थस्वरूप—गहना—गहन आहे. १७. [कर्म, अकर्म, विकर्म यांचें तत्त्व अवश्य समजून घेतलें पाहिजे. कारण त्याचें तत्त्व कळणें फार कठिण आहे.]

आतां कर्मादिकांचें तत्त्वच सांगतात—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्माणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो विवेकी मनुष्य—कर्मणि—शरीर-इंद्रिये-प्राण यांच्या प्रत्येक व्यापारामध्ये—यांच्या प्रत्येक हालचालीत—अकर्म—अकर्म—आत्म्याचें अकर्तृत्व—पश्येत्—पाहतो—च यः—व जो—अकर्माणि—अकर्मांत—मुकाट्यानें बसणें या अवस्थेत—कर्म—कर्तृत्व—पश्येत्—पाहतो—सः—तो—मनुष्येषु—सर्व मनुष्यांमध्ये—बुद्धिमान्—मोठा बुद्धिमान्—ज्ञानी—सः—तो—युक्तः—योगी—सः—तो—कृत्स्न-कर्मकृत्—समस्त कर्म करणारा. १८. [वेगानें जात असलेल्या नौकेंतील मनुष्याला तीरावरील वृक्ष जोरानें धांवत आहेत, असें जरी वाटलें तरी त्यांच्या ठिकाणीं धांवणें ही क्रिया नाही, असें पाहणें हें यथाभूतदर्शन—सम्यक्दर्शन आहे. त्याचप्रमाणें लौकिकदृष्ट्या आत्म्यामध्ये भासणारें कर्म वस्तुतः आत्म्याचें नव्हे,

असें जो पाहतो तो बुद्धिमान्-ज्ञानी. त्याचप्रमाणें अकर्मामध्ये म्ह० शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराच्या उपरमांत-शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराभावांत-कर्माप्रमाणेंच आत्म्यामध्ये आरोपिलेल्या कर्माभावांत 'मी मुकाट्यानें कांहीं न करितां सुखानें वसलों आहे,' अशा प्रकारें अहंकार व फलभिलाष यांना तो कर्माभाव कारण होत असल्यामुळें कर्म जो पाहतो; तो बुद्धिमान् होय. अज्ञ लोक आत्म्यावर शरीरेंद्रियांचा आरोप करितात व शरीरेंद्रियांचीं कर्मे हीं आत्म्याचींच कर्मे असें मानूं लागतात. शुक्तीच्या ठिकाणीं रजताचा जसा आरोप करितात, तसाच आत्म्यावर कर्माचा आरोप होतो. पण शुक्तीच्या ठिकाणीं वस्तुतः रजत नाहीं हें जसें पहावें त्याप्रमाणें आत्म्यामध्ये वस्तुतः कर्म नाहीं, असें जो पाहतो, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियांचा व्यापार शांत करून त्याच्या द्वारा मीच आतां कर्मरहित झालों आहे, सुखी, स्वस्थ आहे, अशा प्रकारच्या अकर्माला अहंकारामुळें जो कर्मच समजतो, तो पंडित आहे. कारण रुपें व त्याचा अभाव या दोन्ही पदार्थांनीं हीन असलेल्या शिंपीला जसें तत्त्वतः पहावें त्याप्रमाणें कर्म व अकर्म यांनीं हीन असलेल्या केवळ निर्विकार आत्म्याला जाणणारा पुरुष बुद्धिमान्, योगी इत्यादि स्तुतीला पात्र होतो.]

या कर्मामध्ये अकर्मादि दर्शनाची प्रशंसा करितात—

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्या पूर्वोक्त विवेकी पुरुषाचे—सर्वे समारंभाः—समस्त कर्मे—कामसंकल्पवर्जिताः—काम—विषयेच्छा व त्याचें कारण संकल्प यांनीं रहित असतात—तं—त्या—ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं—वरील ज्ञानरूप अग्नीनें ज्याचीं कर्मे जळालीं आहेत, अशा त्याला—बुधाः—ब्रह्मवेत्ते—पण्डितं—खरा पंडित—आहुः—म्हणतात. १९. [कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणाऱ्या पुरुषाचीं सर्व लौकिक व वैदिक कर्मे फलेच्छा व त्याविषयीचे संकल्प यांनीं रहित असतात. तो प्रवृत्तमार्गात असेल म्ह० कर्माधिकारी गृहस्थ असेल, तर आपलीं सर्व कर्मे लोकसंग्रहासाठीं करतो व निवृत्तमार्गात असेल तर केवळ शरीरधारणार्थ अवश्य

१ या श्लोकाच्या सविस्तर व सोपपत्तिक अर्थासाठीं गी. भा. पृ. ३९१-४०६ पहा व गीतारहस्यकारांच्या अर्थाच्या सोपपत्तिक परीक्षणासाठीं गी. भा. पृ. ४०६-४०९ पहा.

तेवढींच करतो. पण तीं सर्व कामसंकल्परहित असल्यामुळें केवल शरीरेंद्रियांची हालचाल या स्वरूपाचीच होत असतात. अशा त्या ज्ञानाग्नीनें कर्म जाळून टाकलेल्या पुरुषाला ब्रह्मवेत्ते खरा पंडित—आत्मज्ञ म्हणतात.]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—(यः—जो)—कर्मफलासङ्गं—कर्माविषयीं अभिमान व फला-विषयीं आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—नित्यतृप्तः—सतत तृप्त—विषयांविषयीं आ-कांक्षा न करणारा व—निराश्रयः—आश्रयरहित असतो—सः—तो—कर्मणि—कर्मामध्ये—अभिप्रवृत्तः अपि—सर्वप्रकारें जरी प्रवृत्त झाला असला तरी—कि-ञ्चित्—काहीं—न करोति एव—करीत नाहीच. २० [कर्म व कर्मफल यांवि-षयींचा अभिमान व इच्छा टाकून आत्मज्ञानानें—आत्मस्वरूपसुखाच्या अनुभवानें नित्य तृप्त झालेला म्ह० विषयांविषयीं विरक्त झालेला व ऐहिक किंवा पारलौ-किक इष्ट फलांच्या लौकिक-वैदिक साधनांचा आश्रय न करणारा ज्ञानी अज्ञा-नावस्थेंत जसा, तसाच जरी कर्मामध्ये प्रवृत्त झाला—लोकांना हा पूर्वीप्रमाणेंच कर्मानुष्ठान करीत आहे असें जरी वाटलें तरी स्वतःच्या दृष्टीनें तो काहींच करीत नाही. कारण त्याला सर्वकर्ममून्य आत्म्याचें साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें. वस्तुतः अशा अवस्थेंत त्याला कर्माचा काहींच उपयोग नसतो. त्यामुळें त्याला शिखा-सूत्रादि साधनांसह सर्व कर्माचा त्याग करणेंच शास्त्रतः प्राप्त असतें. पण ज्याला प्रारब्धानुसार लोकसंग्रहाची इच्छा असते किंवा शिष्ट जनांनीं आ-पली निंदा करूं नये, असें वाटत असतें तो कर्मसंन्यास करूं शकत नाही. तथापि त्याचीं कर्म आत्मज्ञानानें दग्ध होत असल्यामुळें वस्तुतः तीं कर्मच नव्हेत.]

पण वरच्या श्लोकांत सांगितलेल्या लोकसंग्रहादिकांची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदीं निराळ्या म्ह० गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याच्या पूर्वीच ज्याला ब्रह्मात्मसाक्षात्कार झाला आहे—मीच सर्वान्तर्यामी निष्क्रिय ब्रह्म आहे—असा अपरोक्षानुभव आला आहे, त्यामुळें ज्याच्या ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयींच्या सर्व इच्छा नाहींशा झाल्या आहेत, तो ऐहिक व पारलौकिक

फल देणाऱ्या कर्माचा आपल्याला कांहीं उपयोग नाही, असें पाहतो, आणि आपल्याला या कर्माचा कांहींच उपयोग नाही, असें समजून साधनांसह कर्माचा संन्यास करतो व शरीरयात्रा चालण्यास अत्यंत अवश्य तेवढीच हालचाल करतो. व असला ज्ञाननिष्ठ यतिच मुक्त होतो असें भगवान् सांगतात—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—निराशीः—तृष्णाशून्य—यतचित्तात्मा—चित्त व बाह्य शरीरें-द्रियसंघात यांचा ज्यानें निग्रह केला आहे असा—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः**—ज्यानें सर्वपरिग्रहाचा त्याग केला आहे असा ज्ञाननिष्ठ यति—**केवलं शारीरं कर्म**—नुसतें शरीरस्थितीला कारण होणारें कर्म—**कुर्वन् अपि**—जरी करीत असला, तरी—**किल्बिषं**—पापाला—दोषाला—**न आप्नोति**—प्राप्त होत नाही. त्याला दोष लागत नाही. २१ [विषयाविषयीं विरक्त, चित्त व शरीरेंद्रियसंघात यांचें ज्यानें उत्तम प्रकारें संयमन केलें आहे, ज्यानें स्त्री-पुत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थितीपुरतेंच व तेंहि अहंकाररहित कर्म जरी करीत असला तरी त्याला पाप लागत नाही. त्या तेवढ्या कर्मानें तो बद्ध होत नाही. अर्थात् मी अकर्ता आहे व सर्व क्रिया शरीरेंद्रियांच्या आहेत, असें जाणून केलेलें कोणतेंहि कर्म बंध उत्पन्न करीत नाही, म्हणजे तें कर्म अकर्मच आहे.]

सर्व परिग्रहाचा त्याग केलेल्या यतीपार्शी शरीराच्या निर्वाहासाठीं अवश्य असलेल्या अन्नाच्छादनादिकांचाहि अभाव असल्यामुळें भिक्षा, सेवा, शेती, इत्यादि उपायांतील एखाद्या उपायानें शरीरनिर्वाह करणें प्राप्त होतें. पण यतीनें अयाचित, असंकलृप्त, यदृच्छाप्राप्त इत्यादि उपायांनीं शरीरस्थितीला अवश्य असलेलें अन्नादि संपादन करावें, अशी धर्मशास्त्रानें ‘अयाचितं असंकलृप्तं०’ या वचनानें अनुज्ञा दिली आहे. तोच शास्त्रोक्त अन्नप्राप्तीचा मार्ग भगवान् पुढील वाक्यांत प्रकट करीत आहेत—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥२२॥

अन्वयार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—यदृच्छेने—न मागतां जें मिळेल त्यांत संतुष्ट राहणारा—द्वन्द्वातीतः—शीत-उष्ण, सुख-दुःख इत्यादि द्वंद्वांनीं हर्ष-विषादयुक्त न होणारा—विमत्सरः—कोणाचाहि मत्सर न करणारा—निर्वैरबुद्धि, —सिद्धौ—शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकांचा लाभ झाला असतां —च—व—असिद्धौ—त्यांचा लाभ न झाला असतां—समः—एकसारखाच राहणारा—हर्ष-विषाद न मानणारा असा संन्यासी—कृत्वा अपि—शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच भिक्षाटनादि कर्म करूनहि—न निबध्यते—बद्ध होत नाही. २२ [अनायासानें व याचनेवांचून जें प्राप्त होईल त्यांत संतुष्ट होणारा, शीतोष्णादि द्वंद्वांची कितीहि पीडा होत असली तरी विषाद न मानणारा, कोणाचाहि मत्सर न करणारा, मनांत वैरबुद्धि न बाळगणारा, शरीरयात्रेसाठीं अत्यंत अवश्य अशाहि अन्नाच्छादनाचा लाभ झाला असतां हर्ष न मानणारा, तें न मिळाल्यास विषाद न करणारा व कर्मादिकांस अकर्मादि समजणारा आत्मज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे, अशा शरीरेन्द्रियांनीं होणाऱ्या भिक्षाटनादि-कर्मांत जरी प्रवृत्त झाला तरी तो तें कांहीं करित नाही. कारण तें करित असतांनाहि 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' (३.२८) ही त्याची भावना कायम असते. त्यामुळेच तो 'आत्मा अकर्ता आहे' ही गोष्ट केव्हांहि विसरत नाही. यास्तव तो भिक्षाटनादि करित असला तरी त्यानें बद्ध होत नाही.]

२० व्या श्लोकांत ज्याच्या कर्माचा अभाव सांगितला त्याच—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—गतसङ्गस्य—ज्याची कर्म व फल यांविषयीची आसक्ति निवृत्त झाली आहे, ज्याची त्यांत आसक्ति राहिलेली नाही,—मुक्तस्य—त्यामुळेच जो धर्माधर्मादि बंधनापासून सुटला आहे,—ज्ञानावस्थितचेतसः—ज्याचें चित्त ज्ञानांतच अवस्थित आहे, अशा—यज्ञाय—यज्ञासाठींच—आचरतः—कर्म करणाऱ्या पुरुषाचें—कर्म—तें कर्म—समग्रं—फलासह—प्रविलीयते—विनाश पावतें. २३ ['त्यक्त्वा कर्म-
सु. गो. १२

फलासंगं....नैव किंचित्करोति सः ' या श्लोकांते ज्ञानी पुरुषाच्या कर्माचा अभाव प्रदर्शित केला. म्ह० ज्याने अगोदर कर्मानुष्ठानाला आरंभ केला आहे, पण पुढे ज्याला ' निष्क्रिय ब्रह्मच माझा आत्मा आहे ' असे आत्मज्ञान झाले, तो ' आत्मा कर्ता आहे, त्याचे हे अमुक कर्तव्य आहे, त्याचे त्याला अमुक फल मिळेल, ' असे समजत नाही; तर त्याच्या ठिकाणी ' कर्तृ-कर्म-प्रयोजनांचा अभाव आहे ' असेच समजतो, त्याला कर्मत्यागच प्राप्त होतो. अशा स्थितीत तो संन्यासच करील, यांत कांहीं संशय नाही. पण कांहीं कारणाने त्याला संन्यास करतां न आल्यास तो ज्ञान झाल्यावरहि पूर्वाप्रमाणेच कर्मानुष्ठान करित राहतो. तथापि ' वस्तुतः तो कांहींच करित नाही, ' असे म्हणून त्याच्या कर्माचा अभाव वर २० व्या श्लोकांत सांगितला आहे. पण ज्याचा याप्रमाणे कर्माभाव प्रदर्शित केला आहे, त्या आसक्तिशून्य, धर्माधर्मादिवंधनरहित व ज्ञानाभ्यर्थेच ज्याचे चित्त अवास्थित आहे अशा ज्ञानी पुरुषाने भगवत्प्रीतीसाठी किंवा केवळ यज्ञाचे स्वरूप सिद्ध होण्यासाठी केलेले कर्म फलासह विनाश पावते. ते पुढील जन्माला कारण होत नाही.]

'कर्माचे फल भोगल्यावांचून दीर्घ काल जरी लोटला तरी ते क्षीण होत नाही,' अशी स्मृति असल्यामुळे केलेले कर्म आपल्या कार्याचा-फलाचा आरंभ न करितां कोणत्या बरे कारणाने समग्र नाश पावते ? असे विचारशील तर त्याचे उत्तर सांगतो—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अर्पणं ब्रह्म—जुहू-स्रुक्-इत्यादि ज्या साधनाने ब्रह्मविद् अग्नीत हवि अर्पण करितो, ते साधन ब्रह्म,—हविः ब्रह्म—तूप, भात वगैरे अग्नीत होमावयाचा पदार्थहि ब्रह्म,—ब्रह्माग्नौ—ज्यांत होम करावयाचा तो अग्नि ब्रह्म,—ब्रह्मणा—हवन करणारा यजमान ब्रह्म व—हुतं—प्रत्यक्ष होमक्रियाहि ब्रह्मच. ब्रह्म-रूप अग्नीत ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप होम केला जातो.—

१ ' ज्ञानावस्थितचेतसः ' इत्यादि शब्दांचा रहस्यकारांनी केलेला अर्थ कसा चुकला आहे ते गी. भा. पृ. ४२५ वर पहा.

ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन—ब्रह्मच कर्म, त्यांत ज्याच्या चित्ताची समाधि—समाधान—स्थिरता आहे अशा त्या ज्ञानी पुरुषाकडून—ब्रह्म एव—ब्रह्मच—गन्तव्य—प्राप्तव्य फल आहे. त्याला इष्ट असलेलें फलहि ब्रह्मच आहे. २४. ['कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा यांनीं युक्त होऊन केलेलें शुभाशुभ कर्म, मध्यें कितीहि जरी काल लोटला तरी आपलें फल दिल्यावांचून क्षीण होत नाही,' असें शास्त्रवचन असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषानेंहि केलेलें कर्म फलाचा आरंभ केल्यावांचून क्षीण होईल असें वाटत नाही. पण तुम्ही तर 'तें समग्र विनाश पावतें,' असें सांगत आहां. पण त्यानें आपलें फल दिल्यावांचून कां वरें क्षीण व्हावें ? उत्तर—ब्रह्मवेत्त्याला सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र भासतें, त्याच्या दृष्टीनें कर्म व कर्माचें साधन हीं दोन्ही ब्रह्मरूप आहेत. त्यामुळें बाधित झालेलें कर्म समग्र नाश पावतें. ब्रह्मवेत्ता ज्या साधनानें अर्गीत हवि देतो तें साधन ब्रह्मरूप पाहतो. त्याहून पृथक् पहात नाही. ज्ञानी पुरुषाला हवि ब्रह्मच दिसतो. ब्रह्मरूप अर्गीत त्या ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप हवन क्रिया केली जाते. ब्रह्मरूप कर्मांमध्ये ज्याचें चित्तसमाधान आहे त्याला संपादन करण्यास योग्य असलेलें फलहि ब्रह्मच आहे. सारांश ज्ञानी पुरुषाला क्रिया-कारक-फलरूप सर्व प्रपंच ब्रह्मरूप भासतो. ब्रह्म ज्ञेय असल्यामुळें किंवा प्राप्य असल्यामुळें त्याला कर्मत्व आहे. असें 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' येथील कर्म-शब्दावरून जाणावें. ज्ञान झाल्यावरहि लोकसंग्रहादि कांहीं कारणानें गृहस्थाश्रमाचा त्याग न करणाऱ्या पुरुषानें अभिहोत्रादि कर्म जरी केलें तरी तें ब्रह्मबुद्धीनें बाधित होत असल्यामुळें वस्तुतः अकर्मच आहे. अर्थात् लोकसंग्रहार्थ कर्म करणाराहि कर्म-योगी नव्हे, तत्त्वतः संन्यासीच आहे. याप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास न करितां लोकसंग्रहार्थ कर्म करीत असलेल्या गृहस्थाला उद्देशून या श्लोकाची प्रवृत्ति कशी होते तें सांगून आतां कर्मसंन्यास करणाऱ्या संन्यासाश्रमी पुरुषाला उद्देशून त्याची प्रवृत्ति कशी होते तेंहि सांगितलें जातें. या श्लोकांत ज्ञानाची स्तुति केली आहे. प्रसिद्ध यज्ञांत जीं अर्पणादि साधनें वगैरे आहेत, तीं सर्व ज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानरूप आहेत. परमार्थदर्शी पुरुष अर्पणादि सर्व ब्रह्मच आहे, असें पाहतो. त्यामुळें त्याला प्रत्यक्ष कर्मानुष्ठान करावें लागत नाही. अर्थात् सर्व ब्रह्मच आहे, असें जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्वकर्मांचा अभाव आहे.]

१ याविषयीचें रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ४२९ वर पहा.

२ या श्लोकाच्या अधिक सोपपात्तिक अर्थासाठीं गी. भा. पृ. ४३१-३६ पहा.

आत्मवेत्त्याची सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि हाच ज्ञानयज्ञ आहे, असें सांगून आतां त्याच्या स्तुतीसाठीं दुसऱ्या यज्ञांचाहि उल्लेख करितात—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माभावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अपरे—काहीं—योगिनः—योगी ह्म० कर्मठ लोक—दैवं एव यज्ञं—दैवच यज्ञ—इंद्र-अग्नि इत्यादि देव ज्यांत पूजले जातात असा यज्ञ—पर्युपासते—करितात.—अपरे—दुसरे काहीं ब्रह्मवेत्ते—ज्ञाननिष्ठ—यज्ञं—आत्म्याला—बुद्ध्यादि उपाधियुक्त जीवाला—ब्रह्माग्नौ—ब्रह्मरूप अग्नीत—यज्ञेन एव—निरुपाधिक परब्रह्मस्वरूपानेंच—उपजुहति—हवन करितात. २५ [ज्यांत देवतांना उद्देशून होम—हवन केलें जातें, तो दैवयज्ञ काहीं कर्माधिकारी गृहस्थ करितात. दुसरे ज्ञाननिष्ठ संन्यासी सत्य-ज्ञान-अनन्त-विज्ञान-आनन्द-साक्षात्-अपरोक्ष-सर्वांतर आत्मरूप ब्रह्माग्नीत आत्म्याचा होम करितात. सोपाधिक आत्मा निरुपाधिक ब्रह्मरूप आहे, असें पाहतात. आत्मा बुद्ध्यादि उपाधींनीं संयुक्त झाल्यामुळें त्याच्यावर उपाधीचे सर्व धर्म लादले जातात, त्यामुळें तो परब्रह्माहून अगदीं भिन्न आहे, असा भ्रम होतो. तो घालविण्यासाठीं ज्ञाननिष्ठ त्या सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मतत्त्वांत लय करितात. पुढें ३३ व्या श्लोकांत ज्ञानयज्ञाची स्तुति करावयाची असल्यामुळें येथें दैवयज्ञादिकांत त्याची पुनः गणना केली आहे. असो; याप्रमाणें येथें गृहस्थांच्या प्रसिद्ध मुख्य यज्ञाची प्रथम गणना करून नंतर ज्ञाननिष्ठाचें ब्रह्मात्मैक्यज्ञान हाहि यज्ञच आहे, असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. यज्ञांतील गुण यांत दाखविण्यासाठीं सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मरूप अग्नीत सर्वसंसारधर्मरहित निर्विशेषस्वरूपानें होम करितात, असें म्हटलें आहे.]

आणखीं दोन गौण यज्ञ सांगतात—

श्रोत्रादीर्नीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—अन्ये—दुसरे योगी—श्रेयःसाधनांचें अनुष्ठान करणारे—श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि—श्रोत्रादिक इंद्रियें—संयमाग्निषु—पांच इंद्रियांचा पांच

प्रकारचा संयम—निग्रह हेच अग्नि त्यांत—जुहति—होमितात. संयमार्ग होम करितात.—अन्ये—दुसरे काहीं योगी—शब्दादीन् विषयान्—शब्द रूप, रस व गंध, या पूर्वोक्त श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांच्या विषयां इन्द्रियरूप अग्नीत—जुहति—होमितात. २६ [मनोरूप संकरावयाचा आहे. म्हणून त्यांना येथें अग्नि म्हटलें आहे. मनांत प्रत्याहार करितात, असा याचा भावार्थ. ह दुसरे साधक शब्दादि विषयांचा इन्द्रियाग्नीत होम कर इन्द्रियाग्नीत विषयांचा होम करितात. श्रोत्रादि इंद्रि करणें, याला ते होम मानतात म्ह० निषिद्ध विष विषयांना राग-द्वेषरहित होत्साते त्या त्या इंद्रि

आणखीं एक यज्ञ सांगतात—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि आत्मसंयमयोगाग्रै

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे

इंद्रियांचीं कर्मे—च—व—प्राणक विवेकज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या—जुहति—होमितात. २७ विवेकविज्ञानानें उज्ज्वलभावा कोणी अत्यंत लीन करितात सर्व व्यापारांचा निरोध कर

आणखीं सहा गौण :

द्रव्ययज्ञास

स्वाध्यायज्ञ

अन्वयार्थ—द्रव्यय

जे करितात, ते द्रव्ययज्ञ

तथा अपरे योगयज्ञाः—तसेच जे दुसरे योगांगांचा अभ्यास करितात, ते योग-
 गध्याययज्ञाः—जे ऋग्वेदादिकांचें यथाविधि अध्ययन—अभ्यास—आवृत्ति
 गाययज्ञ—ज्ञानयज्ञाः—जे शास्त्रार्थांचा अभ्यास करून शास्त्रार्थ-
 ते ज्ञानयज्ञः—संशितव्रताः यतयः—व ज्यांनीं व्रतें
 हेत, असे यती—संन्यासी हे व्रतयज्ञ होत. २८

यज्ञ सांगतात—

प्राणं प्राणेषुपानं तथाऽपरे ।

रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

हीं मुमुक्षु—अपाने—अपान वायूंत—प्राणं—
 प्राणवायूंत—अपानं—अपानाला—जुहति—
 अपान यांच्या गती—रुद्ध्वा—बंद करून
 ग होतात. २९ [क्रमानें पूरक, रेचक,

प्राणेषु जुहति ।

कल्मषाः ॥ ३० ॥

राः—परिमित आहार करणारे—
 (व)—प्राणांमध्येच—जुहति—
 झाला जाणणारे व करणारे—
 णारे—यज्ञक्षपितकल्मषाः
 न निष्पाप होतात. ३०
 प्राणांचा प्राणामध्ये होम
 पुनः वायूचा जय कर-
 णेद जणुंकाय प्रविष्ट झाले
 मध्ये यज्ञकल्पना कर-
 णें हे यज्ञ करून—

नातनम् ।

कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टामृतभुजः—यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेल्या वेळीं अमृत-नांवाचें अन्न खाणारे मुमुक्षु-सनातनं ब्रह्म—(चित्तशुद्धि-ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा) नित्य ब्रह्मास-यान्ति-प्राप्त होतात.—हे कुरुसत्तम—हे कुरुकुलांतील श्रेष्ठा—अयज्ञस्य—एकहि यज्ञ न करणाऱ्या पुरुषाला—अयं लोकः—हा लोक—न अस्ति—नाहीं—कुतः अन्यः—मग दुसरा कोठचा ? ३१ [वर सांगितलेले यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेल्या कालीं यथाशास्त्र 'अमृत' या नांवाचें विहित अन्न भक्षण करणारे सनातन-चिरंतन ब्रह्माला प्राप्त होतात—ब्रह्माला जातात. पण जो या पूर्वोक्त यज्ञांतील एकहि यज्ञ करित नाहीं तो अयज्ञ होय. त्याला हा सर्वसाधारण लोक-हि जर मिळत नाहीं, तर दुसरा असाधारण लोक कोठचा ! तो प्राप्त होणें शक्यच नाहीं.]

हे सर्व यज्ञ केवळ काल्पनिक नाहींत, तर वेदमूलक आहेत असें सांगण्या-साठीं भगवान् म्हणतात—

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—एवं—अशा प्रकारें—बहुविधाः—बहु प्रकारचे—यज्ञाः—यज्ञ—ब्रह्मणः—वेदाच्या—मुखे—मुखांत—वेदद्वारा—वितताः—विस्तारलेले आहेत.—तान् सर्वान्—त्या सर्वांस—कर्मजान्—कर्मापासून झालेले—विद्धि—तूं जाण—एवं—असें—ज्ञात्वा—जाणून—विमोक्ष्यसे—तूं अशुभ संसारापासून मुक्त होशील ३२. [असे पुष्कळ यज्ञ वेदांत सांगितले आहेत. ते सर्व कर्मजन्य आहेत, असें जाणून तूं मुक्त होशील.] आतां पूर्वोक्त यज्ञांनीं ज्ञानयज्ञाची स्तुति करितात—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाञ्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—हे परंतप—हे अर्जुना—द्रव्यमयात् यज्ञात्—द्रव्यावि साध-नांनींच साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून—ज्ञानयज्ञः—ज्ञानयज्ञ—श्रेयान्—अधिक प्रशस्त आहे.—हे पार्थ—हे पार्था !—सर्वं कर्म—सर्व कर्म—अखिलं—प्रतिबद्ध न होतां—ज्ञाने—ज्ञानांत—परिसमाप्यते—अन्तर्भूत होतें. ३३ [हे शत्रूंना ताप देणाऱ्या अर्जुना, द्रव्यमय म्ह० द्रव्य या साधनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ

श्रेष्ठ आहे. (येथील द्रव्य हा शब्द स्वाध्यायादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे. कारण ज्ञानयज्ञ स्वाध्यायादि इतर सर्व यज्ञांहूनहि श्रेयस्कर आहे.) कारण द्रव्यमय यज्ञ फलाचा आरंभक आहे. ज्ञानयज्ञ कोणत्याहि फलाचा आरंभ करणारा नाही. तर नित्यसिद्ध मोक्षाला अभिव्यक्त करणारा आहे. म्हणून तो श्रेष्ठ-अधिक प्रशंसनीय आहे. कारण हे पार्थ, सर्व-समस्त अग्निहोत्रादि अखिल-अप्रतिबद्ध निःशेष कर्म सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीय-मोक्षसाधनरूप ज्ञानांत परिसमाप्त होतें-अर्न्तर्भूत होतें असा भावार्थ.]

असें हें अत्यंत श्रेष्ठ ज्ञान कोणत्या उपायानें प्राप्त होतें, तें सांगतात—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—तत्—तें आत्मज्ञान—प्रणिपातेन—आचार्याजवळ जाऊन साष्टांग नमस्कारानें—परिप्रश्नेन—त्यांना बंध-मोक्षादिकांविषयीं प्रश्न करून व—सेवया—त्यांची सेवा—शुश्रूषा करून तूं—विद्धि—संपादन कर.—तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः—तत्त्ववेत्ते ज्ञानी—ते—तुला—ज्ञानं—ज्ञान—उपदेक्ष्यन्ति—सांगतील. ३४ [अर्जुना, तें श्रेष्ठ ज्ञान तूं आचार्यांना शरण जाऊन, त्यांना साष्टांग नमस्कार करून, त्यांना बंध-मोक्षासंबंधीं विविध प्रश्न करून, त्यांची शुश्रूषा करून संपादन कर. तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला त्या ज्ञानाचा उपदेश करतील. यावरून 'अर्जुन ज्ञानी होता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमण कसें करावें, येथूनच गीतेचा आरंभ आहे, ' असें जें कित्येकांचें म्हणणें आहे तें खोटें आहे, हें उघड होतें.]

आचार्यांच्या उपदेशानें ज्ञान होऊन मोहनिवृत्ति होते असें सांगतात—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे पाण्डव—हे पांडवा !—यत्—जें ज्ञान—ज्ञात्वा—संपादन केल्यावर—पुनः—पुनरपि—एवं—अशा प्रकारें—मोहं—मोहाला—न यास्यसि—तूं

प्राप्त होणार नाहीस.—येन—ज्या ज्ञानानें—अशेषेण भूतानि—आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांस—आत्मनि—आपल्यामध्ये—प्रत्यगात्म्यामध्ये—अथो—व—मयि—मजमध्ये—परमेश्वरामध्ये—द्रक्ष्यसि—पाहशील. २५ [तत्त्वज्ञ आचार्यांनीं ज्ञानोपदेश केला असतां तुला आत्मसाक्षात्कार होईल. त्यानंतर तुला आतां जसा मोह झाला आहे, तसा पुनः होणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्या ज्ञानाच्या योगानें आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व भूतें तूं आपल्या आत्म्यामध्ये व त्याचप्रमाणें मजमध्ये पाहशील, म्हणजे क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें ऐक्य तुझ्या अनुभवास येईल. अर्जुनाला झालेला मोह हें अज्ञानाचें कार्य असून 'ज्ञान होतांच तें निवृत्त होईल,' असें भगवान् येथें उघड सांगत आहेत. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नव्हता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्यासाठीं गीता नसून मुमुक्षूनें स्वधर्माचरणानें चित्तशुद्धि करून घेऊन, तत्त्वज्ञानी पुरुषाला शरण जाऊन, त्याच्या ज्ञानोपदेशानें कृतार्थ व्हावें, हेंच सांगण्यासाठीं आहे, असें सिद्ध होतें.] या ज्ञानाचें माहात्म्य सांगतात—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेभ्यः पापेभ्यः—सर्व पाप्यांहून—पापकृत्तमः अपि—अतिशय पाप करणाराहि—असि चेत्—जरी तूं असलास, तरी—ज्ञानप्लवेन एव ज्ञानरूपी नौकेनेंच—सर्वं वृजिनं—सर्व पापाला—संतरिष्यसि—अनायासानें तरून जाशील. ३६ [पापाचरण करणाऱ्या तू जरी अतिशय पाप करणारा—पापकृत्तमहि जरी असलास तरी ज्ञानरूपी नावेनच—ज्ञानप्लव—नौका करून सर्व पापाला—पापाच्या समुद्राला तूं उत्तम प्रकारें तरून जाशील. अध्यात्मशास्त्रांत मुमुक्षूचा धर्महि पाप म्हटला जातो. येथें मुमुक्षूच्या धर्मालाहि पाप म्हटलें आहे. कारण निषिद्धाचरणप्रमाणेंच विहिताचरणहि त्याला बंध उत्पन्न करतें, व मुमुक्षूचे धर्माधर्मसंज्ञक सर्व बंध तुटले पाहिजेत, तरच त्याला मोक्ष मिळतो. गी. भा. पृ. १४० पहा.]

ज्ञान धर्माधर्मसंज्ञक पापाचा नाश कसें करितें, याविषयीं दृष्टान्त—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—यथा—ज्याप्रमाणें—समिद्धः अग्निः—चांगला प्रदीप्त झालेला अग्नि—एधांसि—लांकडांना—भस्मसात् कुरुते—जाळून भस्म करतो—तथा—त्याप्रमाणें—ज्ञानाग्निः—ज्ञानरूप अग्नि—सर्वकर्माणि—सर्व संचित व क्रियमाण कर्मे—भस्मसात्—जाळून भस्म—कुरुते—करतो. ३७. [पेटलेला अग्नि काष्ठांचें जसें भस्म करितो त्याप्रमाणें हा ज्ञानाग्नि अज्ञानाचा नाश करून त्याच्या द्वारा ज्या कर्मांच्या फलाला आरंभ झालेला नाही, अशी याच जन्मांत ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वी केलेली, ज्ञानानंतर शरीर असेपर्यंत म्ह० ज्ञानासहवर्तमान होणारी व मागे होऊन गेलेल्या अनेक जन्मी केलेली, अशी संचित-क्रियमाण सर्व कर्मे जाळून टाकतो.]

ज्याअर्थी ज्ञानाचें एवढें माहात्म्य आहे त्याअर्थी—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानेन सदृशं—ज्ञानासारखें—पवित्रं—पावन करणारें—शुद्धि करणारें—इह—या जगांत—न हि विद्यते—काहींच नाही.—तत् आत्मनि ज्ञानं—तें आत्मविषयक ज्ञान—कालेन—दीर्घ कालानें—योगसंसिद्धः—कर्मयोगानें व समाधियोगानें सुसंस्कृत झालेला मुमुक्षु—स्वयं विन्दति—आपोआपच संपादन करतो. ३८. [ज्ञानासारखें पवित्र—पावन करणारें—शुद्धि करणारें या लोकीं दुसरें काहीं विद्यमान नाही. ज्ञानासारखें परमपुण्य—नयोगी—परमपुरुषार्थाच्या उपयोगी पडेल, असें दुसरें काहीं नाही. दीर्घकालानें योगसंसिद्ध झालेला—योगानें म्हणजे कर्म-योगानें व समाधियोगानें संसिद्ध म्ह० संस्कृत झालेला—योग्यतेस प्राप्त झालेला मुमुक्षु आपोआपच—अनायासानें तें आत्म्याविषयीचें ज्ञान संपादन करतो. कर्म-योग व समाधियोग या साधनांचें दीर्घकाल अनुष्ठान केल्यामुळें ज्याच्यामध्ये ज्ञानाची योग्यता आली आहे, अशा मुमुक्षूला तें आत्मज्ञान अनायासानें होतें. अर्थात् ज्ञानाची योग्यता नसल्यामुळें सर्वानाच झटकन ज्ञान होत नाही. त्याची पात्रता अंगीं आणण्यासाठीं अनेक जन्म दीर्घकाल यत्न करावा लागतो.]

ज्याच्या योगानें ज्ञानप्राप्ति नियमानें होते तो अन्तरंग उपाय सांगतात—

श्रद्धावाल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—तत्परः—गुरुची उपासना, इत्यादि ज्ञान-प्राप्तीच्या उपायांमध्ये अत्यंत आसक्त व—संयतेन्द्रियः—जितेंद्रिय—विषयांपासून इंद्रियांना ज्याने निवृत्त केलें आहे असा,—ज्ञानं—ज्ञानाला—लभते—प्राप्त होतो.—ज्ञानं—ज्ञान—लब्ध्वा—प्राप्त झाल्यावर—परां शान्तिं—मोक्ष या नांवाची शान्ति—अचिरेण—सत्वरच—अधिगच्छति—त्यास प्राप्त होते. ३९ [जो श्रद्धावान्, तत्पर व जितेंद्रिय मुमुक्षु असतो, तो ज्ञानाला अवश्य प्राप्त होतो; त्याला ज्ञान जरूर होतें, आणि ज्ञान झालें कीं तो 'मोक्ष' या नांवाच्या श्रेष्ठ उपरतीला सत्वर प्राप्त होतो.] ३९

या सिद्धान्ताविषयीं मनांत संशय आणूं नये. कारण संशय अतिशय पापी आहे, असें सांगतात—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—अज्ञः—अज्ञानाचा—अश्रद्धानः—अश्रद्धालु—च—व—संशयात्मा—संशयी—विनश्यति—पावतो.—संशयात्मनः—संशयी पुरुषाला—अयं लोकः—हा लोक—नाहीं—परः न—परलोक नाही व—सुखं न—सुख नाही. ४० [आत्म्याला न जाणणारा आणि कोणावरच श्रद्धा न ठेवणारा व ज्याचें चित्त संशयानें युक्त आहे तो संशयात्मा, असा मनुष्य विनाश पावतो. अज्ञ व अश्रद्धालु हे दोघे जरी विनाश पावत असले, तरी संशयात्मा जसा विनाश पावतो तसे ते विनाश पावत नाहीत. संशयात्मा तर सर्वांमध्ये मोठा पापी आहे. कारण संशयात्म्याला हा साधारण लोकहि नाही, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाही व त्यांतील सुख नाही]

कोणत्या विशिष्ट उपायाच्या आश्रयानें संशयात्मा होऊं नये, तें सांगतात—

१ अज्ञ, अश्रद्धान व संशयात्मा या शब्दांच्या रहस्यकारांनीं केलेल्या अर्थाचें परीक्षण गी. भा. पृ. ४६३ वर पहा.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे अर्जुना!—ज्ञानसंछिन्नसंशयं—आत्मा व ईश्वर यांच्या एकत्वदर्शनरूप ज्ञानाने ज्याचा संशय पार नाहीसा झाला आहे व त्यामुळे—योगसंन्यस्तकर्माणं—परमार्थदर्शनरूप योगाने म्ह० ज्ञानयोगाने ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने—ज्ञानी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्मे सोडलीं आहेत अशा—आत्मवन्तं—सावधान पुरुषाला—कर्माणि—धर्माधर्माख्य कर्मे—न निबध्नन्ति—बद्ध करित नाहीत. ४१ [आत्मा व ईश्वर यांचे ऐक्य आहे, अशा स्वरूपाच्या ज्ञानाने ज्याचे सर्व संशय गेले आहेत व परमार्थदर्शनरूप योगाने ज्या परमार्थदर्शी पुरुषाने धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्मे टाकलेलीं आहेत, त्या अत्यंत सावधान असलेल्या पुरुषाला कर्मे बद्ध करूं शकत नाहीत. (त्याच्या इष्टानिष्ट जन्मांचा आरंभ करित नाहीत. कारण तो तीं कर्मे शरीरोद्भियांचीं आहेत, माझीं नव्हेत, असें सतत समजतो.) त्यामुळे तीं त्याला कर्मफलांनीं बद्ध करूं शकत नाहीत.]

ज्याअर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळे अशुद्धीचा क्षय होऊन उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाने ज्याचा संशय तुटला आहे तो कर्माकडून बद्ध केला जात नाही, आणि ज्याअर्थी ज्ञान व कर्मांविषयी त्या ज्याला संशय असतो तो विनाश पावतो—

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञान-कर्मसंन्यासयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—अज्ञानसंभूतं—अज्ञानापासून—अविवेका-मुळे उत्पन्न झालेल्या—हृत्स्थं—बुद्धीत असलेल्या—आत्मनः—आत्म्याविषयींच्या एनं संशयं—या संशयास—ज्ञानासिना—शोक-मोहादि दोषांना घालविणाऱ्या यथार्थज्ञानरूप तरवारीने—छित्त्वा—तोडून—योगं—ज्ञानसाधनभूत कर्मानुष्ठान—

आतिष्ठ-कर-हे भारत-हे अर्जुना ! आतां अगोदर-उत्तिष्ठ-युद्धाला ऊठ. ४२
 [कर्मयोगानुष्ठानानें अशुद्धीचा क्षय होऊन ज्ञान होतें, ज्ञानानें सर्व संशय
 नाहीसे होतात व ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्मे दग्ध झाल्यामुळें तो ज्ञानी कर्मांनीं बद्ध
 होत नाही. त्याचप्रमाणें ज्ञान व कर्म याविषयीं ज्याला संशय असतो तो विनाश
 पावतो, म्हणून तूं आपल्या बुद्धीतील अविवेकामुळें उत्पन्न झालेल्या अत्यंत
 पापी संशयाला शोकमोहादि दोष घालविणाऱ्या तत्त्वदर्शनानें म्ह० परोक्ष आत्म-
 ज्ञानानें घालवून-ज्ञानरूपी खड्गानें आत्म्याविषयींच्या संशयाला तोडून आत्म-
 साक्षात्काराचा उपाय असा जो कर्मयोग, त्याचें अनुष्ठान कर. पण हे अर्जुना !
 आतां अगोदर त्या स्वधर्मरूप कर्मयोगाचा एकदेश असें जें हें प्राप्त युद्ध तें कर.
 ‘भारत’या संवोधनानें मोठ्या क्षत्रियकुलांत उत्पन्न झालेल्या तुला युद्धापासून
 पराङ्मुख होणें उचित नाही, असें सुचविलें आहे. असो; या समग्र अध्यायांत
 योगाचें कृत्रिमत्व व भगवानांचें अनीश्वरत्व याविषयींची शंका घालवून प्रणिपा-
 तादि बहिरंग व श्रद्धादि अंतरंग साधनांच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या
 कर्मादिकांमध्ये अकर्मादिदर्शनरूप आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें सर्व अनर्थाची
 निवृत्ति होऊन ब्रह्मभावप्राप्ति होते, असें सांगितलें व शेवटीं संशयरहित अस-
 लेल्या पुरुषालाच सर्वोत्तम ज्ञानाचा अधिकार असल्यामुळें सर्व अनर्थांचें बीज
 असा जो संशय, तो घालवून उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं ज्ञाननिष्ठा व मध्यमाधि-
 काऱ्यासाठीं कर्मनिष्ठा विहित आहे, असें सिद्ध केलें.

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्यांतील ब्रह्म-
 विद्येपैकीं योग-उपायशास्त्रांतील ज्ञान-कर्मसंन्यासयोग (ब्रह्मयज्ञप्रशंसा) नांवाचा चवथा
 अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

१ या संबंधीं गीतारहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ४६७-६८ वर पहा.

अध्याय पांचवा.

संन्यासयोग.

चवथ्या अध्यायाच्या अठराव्या श्लोकांत कर्मांमध्ये अकर्मदर्शन सांगून ' तो योगी, तो बुद्धिमान्, तोच सर्व कर्मे करणारा,'अशी त्याची प्रशंसा केली व लोक-संग्रहासाठी सर्व कर्मे करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला विवेकी लोक 'ज्ञानाग्निदग्धकर्मा' म्हणतात. कारण 'ज्ञानरूप अग्नीने त्याचीं सर्व कर्मे दग्ध झालेलीं असतात,' असें १९ व्या श्लोकांत म्हटलें. त्यावरून, ज्ञानी पुरुषाला ज्ञानफलभूत संन्यास व विविदिषूला म्ह० जिज्ञासूला साधनरूप संन्यास भगवानांना विवक्षित आहे, असें सिद्ध होतें. ' निराशीः० ' असा आरंभ करून २१ व्या श्लोकांत 'शरीरस्थितिमध्येहि आसक्ति न ठेवतां शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेंच कर्म करणारा, धर्म व अधर्म यांच्या फलांचा अधिकारी होत नाही,' असें म्हणूनहि भगवानांनीं दोन प्रकारचा संन्यास पूर्वोत्तर अध्यायांनीं सुचविला आहे. 'यदृच्छालाभ०' या २२ व्या श्लोकांतहि संन्यासधर्माचा उपदेश असल्यामुळें त्यांत संन्यासच सुचविला आहे. 'ब्रह्मार्पणं०' या २४ व्या श्लोकांत ज्ञानाची यज्ञत्वसंपादनपूर्वक प्रशंसा केलेली असल्यामुळेंहि ज्ञाननिष्ठाचा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठीं नानाप्रकारच्या यज्ञांचा उपन्यास करून ते सर्व यज्ञ शरीर, मन, वाणी यांच्या व्यापारांनीं होणारे असल्यामुळें आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असें साक्षात् जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या विविदिषूनें संन्यासच करावा, त्याचा संन्यासांतच अधिकार आहे, असें ३२ व्या श्लोकांत सुचविलें आहे. सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें, असें ३३ व्या श्लोकांत सांगितलें असल्यामुळें जिज्ञासूचा संन्यासांतच अधिकार आहे, असें ठरतें. 'तद्विद्धि०' इत्यादि श्लोकांनीं ज्ञानप्राप्तीचा प्रणिपातादि उपाय प्रदर्शित करून अतिशय माहात्म्यानें युक्त असलेल्या ज्ञानानें सर्व कर्मांची निवृत्ति होते, असें भगवानांनीं ३७ व्या श्लोकांत सांगितलें. त्यावरून भगवानांच्या मतानें जिज्ञासूच्या संन्यासाधिकाराची सिद्धि होते. 'ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय नाहीसे झाले आहेत व त्या ज्ञानानेंच जो कर्मांचा संन्यास करून जितेन्द्रिय व सावधान आहे,

त्याला आभासरूप कर्म बद्ध करित नाहीत,' असें ४१ व्या श्लोकांत सांगून भगवानांनीं दोन्ही प्रकारचा संन्यास स्पष्टपणे प्रतिपादिला आहे. तात्पर्य 'कर्मणि०' १८ येथून आरंभ करून 'योगसंन्यस्तकर्माणं०' ४१ येथपर्यंतच्या वचनांनीं भगवानांनीं सर्वकर्मांचा संन्यास सांगितला आहे. तसेंच, 'या संशयाला ज्ञानरूपी खड्गानें तोडून ज्ञानाचा उपाय असा जो कर्मयोग त्याचें अनुष्ठान कर,' असेंहि भगवानांनीं शेवटीं सांगितलें आहे. पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांचा चालणें व उभें राहणें, यांप्रमाणें परस्पर विरोध आहे. त्यामुळें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं त्याचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाही. भिन्नकालीं त्याचें अनुष्ठान करावें, असेंहि विधान नाही. तेव्हां अर्थात्च कर्मसंन्यास व कर्मयोग यांतील कांहीतरी एकच करणें प्राप्त झालें असतां त्यांतल्या त्यांत जें अधिक प्रशस्त असेल तेंच करावें, असें समजून त्यांतील अधिक चांगलें कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्णा !—कर्मणां संन्यासं—कर्मांचा संन्यास (एकदा सांगतोस)—च पुनः—आणि पुनरपि—कर्मणां योगं—शास्त्रोक्त कर्मांचें अनुष्ठान करावयास—शंससि—सांगतोस (यास्तव)—एतयोः—या दोहोंतील—यत् एकं—जें एक—श्रेयः—अधिक चांगलें श्रेयःसाधन असेल—तत्—तें—मे—मला—सुनिश्चितं—अगदीं निश्चयानें—ब्रूहि—सांग. १. [भगवाना! तूं कर्मांचा संन्यासहि सांगतोस व कर्मांचें अनुष्ठानहि सांगतोस. पण त्यांचा परस्पर विरोध असल्यामुळें एकाचवेळीं त्यांचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाही. यास्तव त्यांतील जें एक तुला अत्यंत श्रेयस्कर वाटत असेल, तेंच तूं मला सांग.]

अर्जुनाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं—श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—संन्यासः—अज्ञ मुमुक्षूनें केलेला कर्माचा परित्याग—च—व त्यानें केलेले—**कर्मयोगः—**कर्मानुष्ठान—उभौ—हीं दोन्हीं साधनें—**निःश्रेयसकरौ—**मोक्ष देणारीं आहेत.—**तु—**परंतु—**तयोः—**त्या दोन साधनांतील—**कर्मसंन्यासात्—**अनात्मज्ञाच्या कर्मत्यागाहून—**कर्मयोगः—**त्याचें कर्मानुष्ठान—**विशिष्यते—**अधिक चांगलें आहे. २. [अज्ञ पुरुषाचा कर्मसंन्यास व कर्मानुष्ठान हीं दोन्हीं जरी मोक्षाचीं साधनें आहेत, तरी त्यांतील ज्ञानरहित संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे. भगवान् कर्मयोगाची ही स्तुति करीत आहेत, कारण संन्यासाहून तो सुकर आहे. ज्याअर्थी भगवान् त्याची स्तुति करीत आहेत त्याअर्थी कर्मयोगच अर्जुनाला किंवा त्याच्यासारख्या जिज्ञासूला विहित आहे.]

कर्म निःश्रेयसकर कसें, संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ कां ! तें सांगतात—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**न द्वेष्टि—**द्वेष करीत नाहीं—**न काङ्क्षति—**व आकांक्षा करीत नाहीं—**सः—**तो—**नित्यसंन्यासी—**नित्य संन्यासीच—**ज्ञेयः—**जाणावा.—**हि—**कारण—**हे महाबाहो—**हे महापराक्रमी अर्जुना—**निर्द्वंद्वः—**द्वंद्वरहित पुरुष—**बन्धात्—**बंधापासून—**सुखं—**अनायासानें—**प्रमुच्यते—**सर्वथा मुक्त होतो. ३. [जो कर्मयोगी सुख व त्याचें साधन यांची आकांक्षा करीत नाहीं, व दुःख आणि त्याचें साधन यांचा द्वेष करीत नाहीं, तो नित्य म्हणजे ‘मी अकर्ता, अमोक्ता, आत्मा आहे,’ असा साक्षात् अनुभव येण्याच्या पूर्वीहि संन्यासीच आहे, असें सांगितलें आहे. ‘अहोपण, कर्मयोग्याला नित्यसंन्यासी समजणें, हें मिथ्याज्ञान आहे,’ म्हणून म्हणाल तर तसें नाहीं. कारण कर्मयोगी कर्मानुष्ठान जरी करीत असला तरी याच्यामध्यें राग-द्वेष नसल्यामुळें तो संन्यासीच आहे, असें मानणें उचितच होय. संन्यासाश्रमी पुरुष अग्निहोत्रादि कर्मांचें अनुष्ठान करीत नाहीं. त्यामुळें त्याला तीं कर्मे बद्ध करीत नाहीत, त्याच्या हातून आश्रमापूर्वीच जीं दुसरीं कर्मे घडलेलीं असतात, तीं म्ह० संचित कर्मे

१ येथें अज्ञ मुमुक्षूचा कर्मसंन्यास व कर्मयोगच कां घेतला पाहिजे, तें भाष्यांत अवश्य पहावे. गी. भा. पृ. ४७१-८०

२ यासंबंधी अधिक सोपपत्तिक विचार गी. भा. पृ. ४८५-९० वर पहा.

वैराग्य, इंद्रियनिग्रह इत्यादिकांच्या योगानें निवृत्त होतात. त्याच न्यायानें फलाशा सोडून केलेलीं नित्य-नैमित्तिकादि कर्म कर्मयोग्याला बद्ध करीत नाहीत तर त्याच्या संचित पापाची निवृत्ति करितात. त्यामुळें रागद्वेषरहित कर्मयोगी संसारबंधापासून मुक्त होतो.] भिन्न भिन्न पुरुषांनींच अनुष्ठान करण्यास योग्य व परस्पर विरुद्ध, अशा संन्यासाच्या व कर्मयोगाच्या फलांतहि विरोध असणेंच युक्त आहे. त्या दोहोंनाहि निःश्रेयसकरत्वच असणें युक्त नाही, या शंकेचें निरसन—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—बालाः—अज्ञ जन—सांख्ययोगौ—सांख्य व योग—पृथक्—निरनिराळें फल देणारे आहेत, असें—प्रवदन्ति—सांगतात—पण्डिताः न—पण पंडित—तत्त्ववेत्ते तसें सांगत नाहीत.—एकं अपि—त्या दोहोंतील एका साधनाचाहि—सम्यक्—उत्तम प्रकारें—आस्थितः—आश्रय केलेला पुरुष—उभयोः—त्या दोहोंच्या—फलं—फलास—विन्दते—संपादन करतो. ४ [अर्जुनानें केवळ संन्यास म्ह० ज्ञानरहित संन्यास व कर्मयोग यांविषयींच प्रश्न केला व भगवानांनींहि प्रथम त्यांविषयींच उत्तर दिलें, तें खरें. पण पुढें भगवानांनीं संन्यास व कर्मयोग यांचा सर्वथा त्याग न करि. त्याला इष्ट असलेला अधिक अर्थ जोडून सांख्य व योग या शब्दांचा अर्थ सम केला आहे. 'संन्यास' या शब्दाच्या अर्थात ज्ञान घातलें म्हणजे तें संन्यास होतो व कर्मानुष्ठानांत ज्ञानाचा उपाय अशी समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादिकांची योजना केली कीं, तें कर्मानुष्ठानच योग बनतें. अर्थात् सांख्य व योग हे शब्द संन्यास व कर्मयोग या शब्दांच्या अगदीं विरुद्ध नाहीत; तर केवळ संन्यास म्ह० विविदिषा संन्यास व केवळ कर्मयोग म्ह० विहित कर्मांचें अनुष्ठान आणि सांख्य म्ह० विद्वत्संन्यास व योग म्ह० समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादि ज्ञानोपायांनीं युक्त असें कर्मानुष्ठान. त्यामुळें येथें भगवानांनीं विषयान्तर केलेलें नसून त्यांना गीतेंत जें सांगावयाचें आहे त्याचाच पुनः स्पष्ट उल्लेख केला आहे. सांख्य म्ह० आत्मज्ञान व योग म्ह० त्याचा उपाय. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकांत याच अर्थी सांख्य-योगशब्दांचा उल्लेख केला आहे.] ४

सांख्य व योग यांतील एकाचेंहि जरी उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलें तरी दोहोंचें फल कसें प्राप्त होतें तें सांगतात—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यत् स्थानं—जें स्थान—सांख्यैः—सांख्यांकडून—प्राप्यते—प्राप्त केलें जातें—तत्—तें—योगैः—अपि—योग्यांकडूनहि—गम्यते—कमानें प्राप्त केलें जातें. यास्तव—यः—जो—सांख्यं च योगं च—सांख्य-ज्ञानलक्षण संन्यास-ज्ञाननिष्ठा व योग—त्याचा उपाय-निष्काम ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान—एकं—एकच आहे असें—पश्यति—पहातो—सः—तो यथार्थ—पश्यति—पाहतो—जाणतो. ५ [ज्ञाननिष्ठ संन्याश्यांना साक्षात् मोक्षसंज्ञक स्थान प्राप्त होतें, हें तर प्रसिद्धच आहे. तेंच स्थान योग्यांनाहि मिळतें, पण तें कसें ? साक्षात् नव्हे, तर जे जिज्ञासु सर्व कर्म त्यांच्या फलाची इच्छा न करितां भगवत्प्रसादार्थ चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें अनुष्ठितात ते योगी होत, येथील 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थी आहे. सर्व द्वैतप्रपंच खरा नव्हे, तो मायेचा विलास—मायाकार्य आहे, म्हणून मिथ्या; आत्मा अविक्रिय व एक आहे, त्यामुळें तो सत्य आहे असें जें ज्ञान होतें तें परमार्थज्ञान होय. अशा ज्ञानपूर्वक जो संन्यास त्याच्या द्वारा त्या कर्मानुष्ठान करणारांनाहि तेंच स्थान प्राप्त होतें. याग यांना एकफलत्व आहे, असें म्हणण्यांत कांहीं विरोध नाही. याग यांचें स्वरूप एक नाही, योग्यताहि सारखीच नाही. पण दोहोंचें फल एकच आहे, म्हणून फलदृष्ट्या त्यांना जो एकच समजतो तो खरा ज्ञानी होय]

३-५ श्लोकांच्या अर्थाचा विचार केला असतां योग सांख्याच्या—ज्ञानपूर्वक संन्यासाच्या द्वाराच मोक्षाचें साधन होतो, साक्षात् नव्हे, असें स्पष्ट दिसतें. मग 'कर्मयोग श्रेष्ठ' असें कसें म्हणतां ? उत्तर—केवल ज्ञानरहित संन्यास व केवल कर्मयोग यांची तुलना केल्यास संन्यास आचरण्यास कठिण व कर्मयोग सुलभ, संन्यासाश्रमांत आश्रमविरुद्ध वर्तन झाल्यास आरूढपतित होण्याची भीति, कर्मयोग्यांना म्ह० गृहस्थांना तशी भीति नाही. म्हणून 'कर्मयोग अजकृतसंन्यासा-हून चांगला' असें म्हटलें आहे. पण ज्ञानयुक्त संन्यास म्ह० सांख्य व तोच

परमार्थ—मुख्य योग होय. त्याला उद्देशूनच गीतेला योग किंवा योगशास्त्र म्हटलें आहे. तथापि वैदिक कर्मयोग त्या परमार्थयोगासाठीं ह्य० त्याचें साधन असल्यामुळें त्यालाच येथें 'योग' व 'संन्यास' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. तसेंच पुढें तेराव्या अध्यायांतहि अमानित्वादि ज्ञानसाधनांना ज्ञान म्हटलें आहे. (अ. १३ श्लो. ११ पहा.) आतां कर्मयोगाला परमार्थयोगाचें साधनत्व कसें तेंच सहाव्या श्लोकांत सांगतात—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—तु—पण—संन्यासः—खरा संन्यास—परमार्थ संन्यास म्ह० सांख्य—अयोगतः—योगावांचून—आप्तुं—प्राप्त होणें—दुःखं—कठिण आहे.—योगयुक्तः—वैदिक कर्मानुष्ठानानें युक्त असलेला—मुनिः—ईश्वराचें मनन करणारा मुनि—ब्रह्म—परमार्थ संन्यासाला—न चिरेण—लवकरच—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ६ [खरा संन्यास निष्काम कर्मानुष्ठानावांचून प्राप्त होत नाही. ईश्वरसमर्पितरूप फलनिरपेक्ष वैदिक कर्मयोगानें युक्त असलेला—ईश्वरस्वरूपानें मनन करणारा मुनि खऱ्या संन्यासाला अगदीं लवकर प्राप्त होतो.]

योगयुक्तो विशुद्धात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा ७ न लिप्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तः—जो वर सांगितलेल्या निष्काम कर्मानुष्ठानानें युक्त आहे, त्यामुळें—विशुद्धात्मा—ज्याचें चित्त अतिशय शुद्ध झालें आहे, त्यामुळेंच—विजितात्मा—ज्यानें आपल्या देहाला आपल्या वश ठेविलें आहे व—जितेन्द्रियः—ज्यानें इंद्रियांनाहि जिंकिलें आहे तो—सर्वभूतात्मभूतात्मा—ज्याचा आत्मा सर्व भूतांच्या आत्मरूप झाला आहे, असा ज्ञानी होतो—कुर्वन् अपि—तो कर्म जरी करित असला तरी—न लिप्यते—त्यानें बद्ध होत नाही. ७ [ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें जेव्हां हा मुमुक्षु नित्य-नैमित्तिक कर्मानुष्ठान करितो,

तेव्हां त्यामुळेच त्याचें चित्त शुद्ध म्ह० रजस्तमोगुणरहित होतें, त्यामुळे त्याचें शरीर व इंद्रियें हीं दोन्ही त्याच्या स्वाधीन राहतात, त्याला 'माझा आत्माच सर्वभूतांचा आत्मा आहे' असें सर्वात्मैक्यदर्शन होतें, अशा ज्ञानामध्ये स्थित असलेल्या त्यानें पुढें लोकसंग्रहासाठीं कर्म जरी केलीं, तरी तीं त्याला बद्ध करित नाहींत-पुनर्जन्माचीं निमित्तें होऊन रहात नाहींत. अर्थात् ज्ञानोत्तर घडणारीं कर्म आभासरूप असल्यामुळे त्यांना 'कर्मयोग' हें नांव देतां येत नाहीं.]

पण हा ज्ञानी वस्तुतः कांहीं करित नाहीं. म्हणून त्यानें शरीरेंद्रियांचीं स्वाभाविक कर्म करित असतांनाहि असें चिंतन करावें-

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविद् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशन्निघ्नश्चक्षन्स्वपञ्चसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ-तत्त्वविद्-तत्त्वज्ञ-पश्यन्-डोळ्यांनीं पहात-शृण्वन्-कानांनीं ऐकत-स्पृशन्-त्वर्गिन्द्रियांनीं स्पर्श करित-निघ्नन्-नाकांनीं वास घेत-अश्नन्-जिभेनें रस चाखीत-गच्छन्-प-स्वपन्-मन लीन झाल्यामुळे झोंप घेत-श्चसन्-श्वासोच्छ्वास करित-विस्मृजन्-वागिन्द्रियांनीं बोलत-विसृजन्-पायु इंद्रियांनीं विण्टेचा त्याग करित-गृह्णन्-हातांनीं ग्रहण करित-उन्मिषन्-पापण्या उघडीत व-निमिषन् अपि-पापण्या झांकीत असतांनाहि-इन्द्रियाणि-इंद्रियें-इन्द्रियार्थेषु-विषयांमध्ये-वर्तन्ते-प्रवृत्त होत आहेत (मी नव्हे)-इति-असें-धारयन्-मनांत धरून-समजून-किञ्चित्-कांहीं-कोणत्याहि क्रिया-न एव करोमि-मी स्वतः करित नाहींच-इति-असें-युक्तः-आत्म्यामध्ये चित्ताला स्थिर ठेवून-मन्येत-चित्तितो. तत्त्ववेत्त्यानें असें चिंतन करावें. ८-९. [तत्त्वज्ञानें शरीरेंद्रियांचीं हीं स्वाभाविक कर्महि माझीं नव्हेत, असें सतत अनुसंधान ठेवावें.]

पण याच्या उलट, जो तत्त्ववेत्ता नसतो व कर्मयोगांत प्रवृत्त झालेला असतो त्याला पाप कसें लागत नाहीं तें सांगतात-

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—कर्माणि—शास्त्रीय कर्म—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—ईश्वर-
रामध्ये—आधाय—अर्पण करून—संगं—फलाची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—
करोति—करतो—सः—तो—अम्भसा—पाण्यानें—पद्मपत्रं इव—कमलाचें पान किंवा
पाकळी जशी, त्याप्रमाणें—पापेन—पापानें—न लिप्यते—लिप्त होत नाहीं. १०.
[सर्व विहित कर्म ईश्वरार्पण करून मोक्षफलाचीहि इच्छा न करितां जो अनात्मज्ञ
तीं आचरितो त्याला तीं बद्ध करित नाहीत.]

अविद्वानाच्या त्या कर्माचें केवल सत्त्वशुद्धि, एवढेंच फल आहे—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—योगिनः—कर्माधिकारी गृहस्थ—(केवलेन) कायेन—केवल
शरीरानें—(केवलेन) मनसा—केवल मनानें—(केवलया) बुद्ध्या—केवल
बुद्धीनें व—केवलैः इन्द्रियैः अपि—केवल—नुसत्या इंद्रियांनीहि—संगं—फलाविष-
यींची आसक्ति—त्यक्त्वा—सोडून—आत्मशुद्धये—चित्तशुद्धीसाठीं—कर्म—नित्य व
नैमित्तिक कर्म—कुर्वन्ति—करितात. ११ [कर्माधिकारी मुमुक्षु ममतारहित शरीरेंद्रि-
यांनीं फलासक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठीं नियत कर्म करितात. म्हणून तूंहि
चित्तशुद्धीसाठीं कर्मच कर.]

याहि कारणानें तुला फलासक्ति सोडून कर्मच करणें उचित आहे—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—युक्तः—हीं कर्म ईश्वरासाठीं आहेत, माझ्या फलासाठीं नव्हेत,
असें समजून मनांत शांत असलेला मुमुक्षु—कर्मफलं—कर्माच्या फलाला—
त्यक्त्वा—सोडून—नैष्ठिकीं शान्तिं—निष्ठेंतील—मोक्षाख्य शांतीस—आप्नोति—
प्राप्त होतो.—अयुक्तः—पण जो मनांत असमाहित—अशान्त असतो, तो—काम-
कारेण—कामाच्या योगानें प्रेरित झाल्यामुळे—फले सक्तः—फलामध्ये आसक्त

झालेला असा होत्साता-निवध्यते-अत्यंत बद्ध होतो. १२ [ईश्वरार्थ हीं कर्मे आहेत, माझ्या फलासाठीं नाहीत, अशा प्रकारें शांतचित्त होत्साता कर्मे करणारा कर्मफलाचा त्याग-संन्यास करून 'मोक्ष' या नांवाच्या नैष्ठिकी म्ह० निष्ठे-तील-चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास व ज्ञाननिष्ठा या क्रमानें नैष्ठिकी शांतीला प्राप्त होतो. पण याच्या उलट जो अयुक्त-अशान्त असतो तो कामाकडून प्रेरित झाल्यामुळें 'मला फल मिळावें म्हणून मी हें कर्म करतों,' अशा प्रकारें फलांत आसक्त होऊन पूर्णपणें बद्ध होतो. याप्रमाणें असमाधानांत मोठा दोष असल्यामुळें तूं युक्त-समाधानयुक्त हो.]

पण जो परमार्थदर्शी असतो तो-

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—वशी-जितेंद्रिय-देही-देहवान् आत्मा-मुमुक्षु-सर्वकर्माणि-नित्यादि सर्व कर्मे-मनसा-मनानें-विवेकबुद्धीनें-संन्यस्य-सोडून-नवद्वारे पुरे-नऊ द्वारांनीं युक्त अशा पुरांत-शरीरांत-न कुर्वन्-स्वतः कांहींएक न करीत व-न एव कारयन्-दुसऱ्याकडून कांहीं न करवीत-सुखं-सुखानें-आस्ते-राहतो. १३ [जितेंद्रिय परमार्थदर्शी नित्य-नैमित्तिकादि-गर्व कर्मे विवेकबुद्धीनें सोडून शरीरांत स्वतः कांहीं न करीत व न करवांत अनायासानें राहतो] १३.

‘आत्म्याला कर्तृत्व व कारयितृत्व नाही’ असें जें र म्हटलें आहे, त्याचाच अधिक विस्तार—

५११-२१-१४ न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभुः-आत्मा-लोकस्य-लोकांचें-कर्तृत्वं-कर्तृत्व-तूं अमुक कर असें म्हणून-न सृजति-निर्मीत नाहीं.-कर्माणि-रथ, घट, मोठा वाडा इत्यादि कर्त्याला अतिशय इष्ट असलेले पदार्थ-न (सृजति)-उत्पन्न करीत नाहीं-च-आणि-कर्मफलसंयोगं-रथादि पदार्थ करणाऱ्या कर्त्याला त्याच्या

फलांशीं संयुक्त-न (सृजति)—करीत नाही-तु-तर-स्वभावः-अविद्यारूप मायाप्रकृति-प्रवर्तते-प्रवृत्त होते. १४. [आत्मा देहादिकांचा स्वामी असल्या-मुळें त्याला 'प्रभु' असें म्हटलें आहे. तो कोणालाहि 'तूं हें कर्म कर' अशी प्रेरणा करून त्याचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाही, म्ह० करविता-कर्त्याचा प्रयोजक होत नाही. व्याकरणांत कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेल्या पदार्थाला कर्म म्हणतात. येथें 'कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाही,' असें कर्त्याचें साहचर्य असल्यामुळें 'कर्माणि' म्ह० रथ, घट, मोठा राजवाडा इत्यादि-कर्त्याला ईप्सिततम असलेले-पदार्थाहि तो उत्पन्न करीत नाही. रथादि पदार्थ करणाराला त्याचें फल देऊन त्याच्याशीं संबद्ध करीत नाही. म्ह० आत्मा भोजयिता-फल-भोग घेवविणाराहि नाही. तर अविद्यानांवाची माया म्हणजेच येथील स्वभाव होय. ती माया-परमेश्वराची अचिंत्य शक्ति सर्व करते व करविते.]

पण परमार्थदृष्ट्या पाहिल्यास—

नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः।

अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः॥१५॥

अन्वयार्थ—विभुः—सर्वव्यापी आत्मा—कस्यचित्—कोणाचें—पापं—पाप—न आदत्ते—स्वतः घेत नाही—च—आणि—सुकृतं—कोणाचें पुण्यहि—न एव (आदत्ते)—घेत नाही—च—ज्ञानं—विवेकविज्ञानाला—अज्ञानेन—अज्ञानानें—आवृतं—आच्छादित केलें आहे,—तेन—त्यामुळें—जन्तवः—जीव—मुह्यन्ति—मोहित होतात. १५ [तो विभु कोणा भक्ताचेंहि पाप घेत नाही व भक्तांनीं अर्पण केलेलें पुण्यहि तो घेत नाहीच. तर मग भक्तांकडून पूजादिरूप व याग, दान, होम वगैरे पुण्याचरण त्याला कशासाठीं अर्पण केलें जातें, तें भगवान् सांगतात—अज्ञानानें ज्ञानाला म्ह० विवेकविज्ञानाला आच्छादित केलें आहे. त्यामुळें अ-विवेकी संसारी जीव मोहित होतात—मी करतां—करवितों, भोग घेतों—घेववितों, अशाप्रकारें मोहाला प्राप्त होतात.]

पण सर्वांचेंच ज्ञान अनादि अज्ञानानें जरी आच्छादित झालेलें असलें, तरी ज्ञानानें त्याचा नाश होऊन संसारनिवृत्ति संभवते असें सांगतात—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु-पण-येषां-ज्यांचें-तत् आत्मनः अज्ञानं-तें आत्म्या-विषयीचें अज्ञान-ज्ञानेन-आत्म्याच्या ज्ञानानें-नाशितं-नष्ट केलें आहे-तेषां त्यांचें-तत्-तें-ज्ञानं-ज्ञान-आदित्यवत्-सूर्याप्रमाणें-परं-परमात्म्याला-प्रकाशयति-प्रकाशित करतें. १६ [ज्याप्रमाणें सूर्य सर्व रूपजाताला प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें ज्ञानानें ज्यांचें अज्ञान नष्ट केलें आहे त्यांचें, तें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला प्रकाशित करतें.]

विद्वान् व विविदिषु-जिज्ञासु यांच्यासाठीं ज्ञानपरिपाकाचीं अंतरंग साधनें सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् म्हणतात—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तद्बुद्ध्यः-परमार्थ तत्त्वामध्येच ज्यांची बुद्धि आहे,-तदात्मानः-जे तद्रूप झालेले आहेत,-तन्निष्ठाः-त्यांतच ज्यांची निष्ठा आहे-तत्परायणाः-तें तत्त्व हीच ज्यांची परा गति आहे, ते-ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः (सन्तः)-ज्ञानानें ज्यांचें पाप पार नाहीसें झालें आहे असे होत्साते-अपुनरावृत्तिं-पुनर्जन्मराहित्यास-मोक्षास-गच्छन्ति-प्राप्त होतात. १७ [ज्ञानानें ज्यांचें आत्मविषयक अज्ञान नाहीसें झालें आहे व त्या ज्ञानानेंच ज्यांचा संसाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहीसा झाला आहे, ते ज्ञानी-संन्यासी मुक्त होतात.]

ज्यांचें आत्म्याविषयीचें अज्ञान ज्ञानानें नाहीसें केलें आहे, ते पंडित तत्त्व कसें पाहतात तें सांगतात—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे-विद्या व विनय यांनीं संपन्न असलेल्या ब्राह्मणाचे ठिकाणीं-गवि-गायीमध्ये किंवा बैलामध्ये-हस्तिनि-हत्तीमध्ये-शुनि-कुत्र्यामध्ये-च श्वपाके-व चांडालामध्ये-पण्डिताः-ब्रह्मज्ञानी-ब्रह्मनिष्ठ-समदर्शिनः-समब्रह्म पाहणारे असतात. १८ [सत्त्वादि गुणांनीं व सत्त्वगुणापासून झालेल्या संस्कारांनीं, त्याचप्रमाणें राजस संस्कारांनीं व तामस संस्कारांनीं अत्यंत अस्पृष्ट म्ह० सत्त्वादि गुणांचा व त्यांच्या संस्कारांचा ज्याला

मुळींच स्पर्शहि झालेला नाही—असें सम, एक व अविक्रिय ब्रह्म पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते पंडित समदर्शी होत. ब्राह्मणादि सर्वांमध्ये एक निर्विकार सम ब्रह्म पाहणें हेंच पांडित्य होय.]

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

अन्वयार्थ—येषां मनः—ज्यांचें अन्तःकरण—साम्ये—सर्व भूतांतील साम्या-
मध्ये—स्थितं—स्थित असतें—तैः—त्यांनीं—इह एव—या शरीरांत असतांनाच—जिवं-
तपणींच—सर्गः—पुढील जन्म—जितः—जिकला आहे—हि—कारण—ब्रह्म—अक्षर
आत्मतत्त्व—निर्दोषं—सर्वदोषशून्य व—समं—सर्वत्र सम आहे—तस्मात्—ब्रह्मणून—ते
—ते सर्व—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—स्थिताः—स्थित असतात. १९ [अहोपण, ब्रा-
ह्मणापासून चांडालपर्यंत सर्वांमध्ये समदृष्टि ठेवणारे ते मोठे दोषी आहेत, त्यांचें
अन्न खाणें योग्य नाही, कारण ‘अध्ययनादिकांनीं एकसारखे असलेल्या—समान
योग्यतेच्या लोकांची वस्त्रालंकारादिकांनीं विषम पूजा करणारा व अध्ययनादि
गुणांनीं समान नसलेल्या म्ह० न्यूनधिक योग्यतेच्या पुरुषांची समान पूजा
करणारा यजमान दोषी होतो. तो त्यामुळें धन व धर्म या दोन्हीपासून भ्रंश पावतो,’
असें गौतमसूत्र ह्याविषयीं प्रमाण आहे. या शंकेचें समाधान—ज्यांचें अन्तःकरण सर्व-
भूतांतील समभावामध्ये—ब्रह्मामध्ये निश्चल झालेलें असतें त्यांनीं या वर्तमान
देहांत जिवंत असतांनाच पुढील जन्म जिकलेला असतो. चांडालादिकांतील
ब्रह्म त्यांच्या दोषांनीं दूषित झालेलें आहे, असें अज्ञ समजतात. पण वस्तुतः
ब्रह्म निर्दोष व सम आहे. तें सम असल्यामुळेंच एक आहे. चैतन्य स्वतः
निर्गुण आहे. त्यामुळें स्वगुणांच्या भेदांमुळेंहि त्याच्यामध्ये भेद उद्भवत नाहीं.
इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख इत्यादि हे सर्व क्षेत्राचे धर्म आहेत. त्यामुळें प्रत्येक
प्राण्याच्या इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख इत्यादि भिन्न भिन्न असलें तरी प्रतिशरीरांत
आत्मा भिन्न आहे, असें ठरत नाहीं. आत्म्याचा भेद मानण्यास दुसरेहि कांहीं
विशेष कारण दिसत नाहीं. यास्तव सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारे पंडित ब्रह्मामध्येच
स्थित असतात. त्यामुळें त्यांनीं ब्राह्मण व चांडाल यांमध्ये समदृष्टि जरी ठेवली,
तरी त्यांना पूर्वोक्त सूत्रांत म्हटल्याप्रमाणें दोष लागत नाहीं. कारण ‘देहादि-

संघातच मी ' असा त्यांच्या ठिकाणीं अभिमान नसतो. वरील सूत्र दानादि कर्माधिकारी अनात्मज्ञासाठीं आहे व हें समत्वदर्शन सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या विद्वानाला उद्देशून सांगितलें आहे. त्यामुळें निरहंकार विद्वानाचे ठिकाणीं वरील सूत्राला अवकाशच मिळत नाही, असा याचा भावार्थ]

ज्याअर्थीं निर्दोष व सम ब्रह्म आत्मा आहे त्याअर्थीं—

न ग्रह्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—प्रियं—इष्ट वस्तूला किंवा परिस्थितीला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न ग्रह्येत्—अतिशय हृष्ट होऊं नये—च—आणि तसेंच—अप्रियं—अनिष्ट वस्तूला किंवा अवस्थेला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न उद्विजेत्—उद्विग्न होऊं नये.—स्थिरबुद्धिः—ज्याची बुद्धि स्थिर आहे, ब्रह्म निर्दोष व सम आहे, याविषयीं ज्याला संशय नाही—असंमूढः—त्यामुळें ज्याला संमोह झालेला नाही, असें व्हावें. असा—ब्रह्मवित्—ब्रह्मवेत्ता—ब्रह्मणि—ब्रह्मामध्ये—स्थितः—अवस्थित असतो. २० [सर्वकर्मसंन्यास करून ब्रह्मनिष्ठ झालेल्या ब्रह्मवेत्त्यानें इष्टप्राप्ति झाली असतां हर्ष मानूं नये, अनिष्टप्राप्ति झाल्यास विषाद मानूं नये. आत्मा एक, सम, निर्दोष आहे अशी आपली बुद्धि दृढ करून विवेकसंपन्न व्हावें. तोच ब्रह्मनिष्ठ—सर्वकर्मसंन्यासी होय.]

शिवाय ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मविद् वर सांगितलेल्या प्रकारानें केवळ हर्ष-विषादरहित होतो, एवढेंच नव्हे तर—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मानि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—बाह्यस्पर्शेषु—शब्दादि बाह्य विषयांमध्ये—असक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण सक्त—आसक्त झालेलें नसतें, तो—आत्मानि—प्रत्यगात्म्यामध्ये—यत्—जें—सुखं—स्वरूपभूत सुख असतें—(तत्)—तें—विन्दति—अनुभवितो—सः—तो—ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मामध्ये जो योग म्ह० चित्ताची स्थिरता—चित्तसमाधान,

त्यानें ज्याचें चित्त युक्त आहे असा तो-अक्षय्यं सुखं-क्षय न पावणारें-नित्य सुख-अश्नुते-अनुभवितो. २१. [विषयासक्ति हेंच आत्मस्वरूपसुखाचें आवरण आहे. त्यामुळे विषयासक्तिरूप आवरण जसें जसें दूर होऊं लागते-बाह्य विषयासक्ति जशी कमी होत जाते, तसें तसें आत्मस्वरूपसुख अभिव्यक्त होऊं लागतें. असक्तात्मा केवळ शमामुळेच सुखानुभव घेतो असें नाहीं तर ब्रह्मसमाधीच्या योगानें ज्याचें अन्तःकरण समाहित-शांत झालें आहे, तो अनन्त सुखाचा अनुभव घेतो. यास्तव अनन्त आत्मसुखाची इच्छा करणाऱ्या साधकांनं मोठ्या प्रयत्नांनं इंद्रियांना विषयविमुख करावें.]

याहि कारणानें इंद्रियांना विषयविमुख करावें—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हि-कारण-ये-जे-संस्पर्शजाः-इंद्रिये व विषय यांच्या संबंधापासून होणारे-भोगाः-भोग-सुखानुभव-ते-ते सर्व-दुःखयोनयः एव-दुःखाचीं बीजेच आहेत. तसेच ते-आद्यन्तवन्तः-उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त आहेत.-कौन्तेय-हे अर्जुना!-बुधः-पंडित-तत्त्वज्ञ-तेषु-त्या विषयां-मध्ये-न रमते-रममाण होत नाहीं. २२. [विषय व इंद्रिये यांच्या संयोगापासून झालेले ऐहिक व पारलौकिक सुखानुभव दुःखाचीं कारणेच आहेत. ते उत्पत्ति-विनाशशील आहेत. म्हणून विवेकी त्यांत रममाण होत नाहीं.]

आणि श्रेयोमार्गाचा प्रतिपक्षी, सर्व अनर्थांचें निमित्त, अतिशय कष्टकर व दुर्निवार्य, असा हा एक दोष आहे. त्याच्या निवारणासाठीं फार मोठा यत्न करावयास पाहिजे, असें सांगतात—

शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्धवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—यः-जो-इह एव-जिवंतपणींच-प्राक् शरीरविमोक्षणात्-शरीराचा नाश होईपर्यंत-कामक्रोधोद्धवं वेगं-काम व क्रोध यांपासून उत्पन्न होणारा वेग-सोढुं-सहन करण्यास-शक्रोति-समर्थ होतो-सः-तो-युक्तः-योगी व-सः-तो-सुखी-सुखी-नरः-पुरुष आहे. २३ [काम व क्रोध यां-

पासून उत्पन्न होणारा वेग जो मरेपर्यंत सहन करू शकतो, तोच योगी व या लोकीं खरा सुखी पुरुष होय. अर्थात् कर्मयोग्यामध्ये कामक्रोधोद्वेग वेग मरेपर्यंत सहन करण्याचें सामर्थ्य संभवत नसल्यामुळे हें ज्ञानयोग्याचेंच वर्णन आहे.]

आणि कशा प्रकारचा ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माला प्राप्त होतो, तें सांगतात—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—अंतःसुखः—अन्तरात्म्यामध्येच ज्याचें सुख आहे, असा व—अन्तरारामः—आत्म्यामध्येच ज्याचा आराम—आक्रीडा—कर्मणूक आहे—तथा—त्याचप्रमाणें—यः—जो—अन्तर्ज्योतिः एव—आत्मा हीच ज्याची ज्योति—प्रकाश आहे—सः—तो—योगी—आत्मनिष्ठ—ब्रह्मभूतः (सन्)—ब्रह्मरूप होऊन—ब्रह्मनिर्वाणं—ब्रह्मामध्ये निर्वाणास—मोक्षास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. २४. [सुखासाठीं बाह्य विषयांची अपेक्षा न करणें, हेंच अन्तःसुखत्व आहे. कर्मणूक, क्रीडा यांसाठीं बाह्य स्त्री, मित्र इत्यादिकांची अपेक्षा नसणें, त्यांचाचूनच आंतल्याआंत क्रीडेचें फल प्राप्त होणें, हें अन्तरारामत्व आहे. इंद्रियादिकांपासून होणाऱ्या विषयप्रकाशाची अपेक्षा नसणें, विषयज्ञानराहित्य हेंच अन्तर्ज्योतिष्ट्व आहे. अशा विशेषणांनीं संपन्न असलेला समाहित पुरुष जिवंत असतांनाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो, तो ब्रह्मामध्ये परिपूर्ण शांतीला प्राप्त होतो. ती स्थिति सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप असते. तिच्यामध्ये निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव होतो. त्याला जीवन्मुक्ति मिळते. हीं सर्व विशेषणें बाह्य सर्व व्यापार सोडून आत्मनिष्ठ झालेल्या संन्याश्यालाच लागू होणारीं आहेत. कर्मयोगी असा अन्तःसुख वगैरे असणें शक्य नाही.]

मुक्तीला कारण होणाऱ्या ज्ञानाचें आणखीं एक साधन—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—क्षीणकल्मषाः—ज्यांचे पापादि दोष क्षीण झाले आहेत—

१ या व यापूर्वीच्या श्लोकावरील रहस्यपरीक्षण व अधिक सोपपत्तिक अर्थ यांसाठीं त्या त्या श्लोकाचें भाष्य व टीपा गी. भाष्यार्थांत पहा.

छिन्नद्वैधाः—ज्यांचे सर्व संशय तुटले आहेत—**यतात्मानः**—ज्यांनीं इंद्रियांचें नियमन केलें आहे व जे—**सर्वभूतहिते रताः**—सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये रत आहेत, असे—**ऋपयः**—ज्ञानी—तत्त्ववेत्ते—**संन्याशी**—**ब्रह्मनिर्वाणं**—ब्रह्मामध्ये निर्वाण—**लभन्ते**—पावतात. २५ [यज्ञादि नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळे पापादिरूप कल्मष—मल क्षीण होतो. (त्यानंतर वारंवार श्रवण, मनन करून सतत निदिध्यासन केल्याने सम्यग्दर्शन—आत्मसाक्षात्कार होतो. त्यामुळे अनायासानें मुक्तीचा लाभ होतो.) ज्ञानप्राप्तीचा आणखी उपाय सांगतात—श्रवणादिकांच्या योगानें संशयाचें निरसन करणें, शरीरेंद्रियांचें नियमन करणें, व दयालु होऊन कोणत्याहि प्राण्याला पीडा न देणें, हीं मुद्द्यां आत्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें आहेत. तीं कर्मयोग्याचें ठिकाणीं पूर्णपणें संभवत नाहींत.]

२३ व्या श्लोकांत कामक्रोधांचा वेग सहन करावा, असें सांगितलें. आतां कामक्रोधच त्याज्य आहेत, असें सांगतात—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—**कामक्रोधवियुक्तानां**—काम व क्रोध यांनीं रहित असलेल्या—**यतचेतसां**—चित्ताचें संयमन केलेल्या—**विदितात्मनां**—आत्म्याला साक्षात् जाणलेल्या—**यतीनां**—संन्याश्यांचा—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्ष—**अभितः**—जिवंतपणीं व मेल्यावरहि—**वर्तते**—असतो. २६ [या श्लोकांत ‘यतीनां’ असें प्रत्यक्ष पद आहे. त्यावरून हे सर्व धर्म कर्मयोग्याचे आहेत, असें म्हणतांच येत नाहीं. कामक्रोधरहित, चित्ताचें नियमन केलेल्या, आत्मज्ञानी संन्याश्यांनाच जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो. स्वर्गादि फलाप्रमाणें त्यांना मोक्षहि मेल्यावर मिळतो, असें नाहीं. तर जीवंतपणींच त्यांना सद्योमुक्ति प्राप्त होते. त्यांचें मोक्ष हें ज्ञानफल कर्मफलाप्रमाणें परोक्ष नसतें. प्रत्यक्ष असतें.]

आत्मज्ञाननिष्ठ संन्याश्यांची जीवन्मुक्ति सांगितली व ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिला जाणारा कर्मयोग चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति व सर्वकर्मसंन्यास या क्रमानें मोक्षाला कारण होतो असें भगवानांनीं पदोपदीं सांगितलें आहे व पुढेंहि सांगतील. आतां सम्यग्दर्शनाचें अंतरंगसाधन असा जो ध्यानयोग पुढें सांगावयाचा आहे त्याचे सूत्रस्थानीय श्लोक येथें सांगतात—

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—यः मुनिः—जो मुनि—संन्यासी—बाह्यान् स्पर्शान्—शब्दस्पर्शादि बाह्य विषयांस—बहिः एव कृत्वा—बाहेरच करून—च—आणि—चक्षुः—चक्षुरिन्द्रिय—भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा—दोन्ही भ्रुवयांच्या मध्ये करून—नासाभ्यन्तर-चारिणौ—नासिका (व कंठादि) आभ्यन्तर भाग यांत संचार करणारे—प्राणापानौ—प्राण व अपान हे वायु—समौ—सम—तुल्य—कृत्वा—करून—यतेन्द्रियमनोबुद्धिः—ज्याने इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना नियमित केलें आहे, त्यांचा निरोध केला आहे—मोक्षपरायणः—जो मोक्षपरायण झाला आहे—विगतेच्छाभयक्रोधः—इच्छा, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निवून गेले आहेत—सः—असा तो—सदा—सर्वदा—मुक्तः एव—मुक्तच आहे. २७—२८ [विषयोन्मुखता सोडून, विक्षेपाचा परिहार करण्यासाठी चक्षुर्हि भ्रुवयांच्या मध्यभागी करून, नाकपुड्या व कंठादि आंतील स्थान यांत संचार करण्याचें ज्यांचें शील आहे अशा प्राणापानांना सम—न्यूनाधिक्यरहित करून, कुंभकाच्या योगानें त्यांचा निरोध करून म्ह० सर्व इंद्रियांचें संयमन करून व प्राणायामपरायण होऊन इंद्रियें, मन व बुद्धि यांचें नियमन करून केवल मोक्षाचीच अपेक्षा करणारा असा मननशील संन्यासी व्हावें. सर्वदा इच्छादिकांनीं रहित व अत्यंत ज्ञाननिष्ठ अशा संन्याशाची मुक्ति सहज सिद्ध असल्यामुळे त्याला कांहींच कर्तव्य उरत नाही, तो मुक्तच आहे, त्याला मोक्ष ह्मणून निराळा आणखी संपादन करावयाचा रहात नाहीत.]

अशा समाहितचित्त पुरुषानें काय जाणावें तें सांगतात—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—यज्ञतपसां—यज्ञ व तपश्चर्या यांच्या—भोक्तां—भोक्त्यास—
सर्वलोकमहेश्वरं—सर्व लोकांच्या महान् ईश्वरास—सर्वभूतानां सुहृदं—सर्व भू-
तांच्या निरपेक्ष उपकारकास—मां—मला—ज्ञात्वा—जाणून—शान्तिं—सर्व संसा-
राच्या शांतीस—ऋच्छति—प्राप्त होतो. २९ [यज्ञ व तप यांचा कर्ता व देवता,
या रूपानें भोक्ता, सर्वलोकांचा सर्वेश्वर, सर्वभूतांवर निरपेक्ष उपकार करणारा,
अशा मला म्ह० सर्वभूतांच्या हृदयांत राहून सर्वबुद्धिवृत्तींना पाहणाऱ्या नारा-
यणाला 'तोच मी' अशा साक्षात्काररूपानें जाणून पुरुष सर्व संसाराच्या शां-
तीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. याप्रमाणें या अध्यायांत अमुख्य संन्यासापेक्षां
कर्मयोग श्रेष्ठ असला तरी मुख्य संन्यास कर्माहून श्रेष्ठ असल्यामुळें चित्तशु-
द्धीनें युक्त असलेल्या, कामक्रोधांचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ अस-
लेल्या, शमदमादिसंपन्न, योगाधिकारी, त्वंपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या व परमात्माच
माझा प्रत्यगात्मा आहे, असें समजणाऱ्या मुख्यसंन्याश्यालाच मुक्ति प्राप्त होते,
हें सिद्ध झालें.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविधांतील ब्रह्म-
विद्येपैकी योग—उपायशास्त्रांतील संन्यासयोग (प्रकृतिगर्भ) नांवाचा पांचवा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

१ या संबधानें रहस्यकारांच्या म्हणण्याचें परीक्षण गां. भा. पृ. ५३३-३४ वर पहा.

अध्याय सहावा.

ध्यानयोग (अभ्यासयोग.)

पांचव्या अध्यायाच्या शेवटीं आत्मसाक्षात्काराचें अंतरंग साधन असा जो ध्यानयोग त्याचे 'स्पर्शान् कृत्वा०' इत्यादि सूत्रभूत श्लोक उपदेशिले. आतां त्या श्लोकांच्या विवरणस्थानीं असलेला हा सहावा अध्याय आरंभिला जातो. ध्यानयोगाचें वहिरंग कर्म आहे, म्हणून ध्यानयोगावर आरोहण करण्यास समर्थ होई तो कर्माधिकारी गृहस्थानें कर्म करावें असें विधान आहे. म्हणून भगवान् अगोदर त्याची स्तुति करितात.—श्रीभगवानुवाच—श्रिकृष्ण म्हणाले—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अन्वयार्थ—कर्मफलं अनाश्रितः—कर्माच्या फलाचा आश्रय न केलेला—
यः—जो गृहस्थ—कार्यं कर्म—अवश्य कर्तव्य कर्म ह्य० नियत कर्म—नित्य अग्नि-
होत्राहि कर्म—करोति—करतो—सः—तो—संन्यासी—संन्यासी आहे—योगी च—
व योगी आहे. केवल—निरग्निः न—अग्निरहित नव्हे—च अक्रियः (न)—
व क्रियारहित नव्हे. अग्निरहित व क्रियारहित पुरुषच संन्यासी व योगी आहे,
असें मानूं नये. १. [ज्यानें श्रौत-स्मार्त अग्नींचा त्याग केला आहे व त्यामुळे
अग्निसाध्य क्रिया सोडल्या आहेत, तसेंच तप, दान इत्यादि अग्निसाध्य नसलेल्या
क्रियांचाहि त्याग केला आहे म्ह० ज्यानें यज्ञ, दान, तपोरूप कर्म सोडलें आहे
तोच तेवढा संन्यासी व योगी असें समजूं नये, तर जो कर्मफलाचा अभिलाष
न धरितां अग्निहोत्रादिक नित्य कर्तव्य कर्म करतो तोहि गौण संन्यासीच व
योगीच आहे, असें समजावें.]

१ यासंबंधी अधिक व सोपपत्तिक विचार गीतारहस्यपरीक्षणासह गी. भा. पृ. ५३६-४२ वर पहा.

२ यासंबंधी रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ५४५ वर पहा.

(शंका—)श्रुत्यादिकांत ज्यानें अग्नीचा व दानादिकांचा यथाशास्त्र त्याग केला आहे, त्यालाच संन्यासित्व व योगित्व सांगितलें आहे. मग असें असतांना येथें साम्नि व सक्रिय म्ह० अग्निहोत्रादिक अग्निसाध्य क्रिया करणारा व दानादिक अनग्नि-साध्य क्रिया करणारा जो गृहस्थ त्याला श्रुत्यादिकांत प्रसिद्ध नसलेलें संन्यासित्व व योगित्व कसें सांगितलें जात आहे ? (समाधान—) गृहस्थाला मुख्यवृत्तीनें संन्यासित्व व योगित्व कधींच शक्य नाहीं. पण भगवानांना गौणवृत्तीनें त्याच्या ठिकाणीं तीं दोन्ही संपादन करावयाचीं आहेत. त्यामुळें पूर्वीक्त दोष येत नाहीं. कर्मफलाविषयींचा संकल्प टाकल्यामुळें—कर्मफलसंकल्पाचा संन्यास केल्यामुळें गृहस्थाला संन्यासित्व आहे व योगाचें अंग—साधन या रूपानें कर्माचें अनुष्ठान केल्यामुळें किंवा चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणाऱ्या कर्मफलाविषयींच्या संकल्पाचा संन्यास केल्यामुळें त्याला योगित्व आहे, असें हें संन्यासित्व व योगित्व गौण आहे. ‘पण मुख्य संन्यासित्वादि संभवत असतांना येथें गौण संन्यासित्वादि कां ध्यावयाचें ?’ अशी शंका घेऊन कर्मी गृहस्थाच्या ठिकाणीं मुख्य संन्यासित्व व योगित्व संभवत नाहीं, म्हणून त्याच्या कर्मफलत्यागाची स्तुति सिद्ध होण्यासाठीं येथील संन्यासित्वादिक गौणच इष्ट आहे. ‘अहोपण, चित्ताच्या व्याकुलतेला कारण होणाऱ्या कामनेचा त्याग केल्यामुळें चित्ताच्या समाधानादिकांची सिद्धि होते व त्यामुळें कर्मी गृहस्थाच्याहि योगित्वाची सिद्धि होते हें म्हणणें ठीक आहे. पण त्याला संन्यासी म्हणणें मात्र विरुद्ध आहे,’ असा आक्षेप यावर येईल म्हणून भगवान् म्हणतात—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—पांडव—हे अर्जुना, श्रुति-स्मृतिवेत्ते—यं—ज्याला—संन्यासं इति—खरा संन्यास असें—प्राहुः—म्हणतात—तं—त्याला—योगं—योग—विद्धि—जाण—हि—कारण—असंन्यस्तसंकल्पः—ज्यानें संकल्प टाकलेला नाहीं असा—कश्चन—कोणी—योगी—योगी—न भवति—होत नाहीं. २ [खरा संन्यासी काय करतो ? सर्व कर्मे व त्यांचीं साधनें सोडतो. त्यामुळें सर्व प्रकारच्या प्रवृत्तीचें कारण असा जो काम, व त्याचें कारण—संकल्प, यांचा त्याग करतो. संकल्पाचा त्याग केला असतां त्याचें कार्य—काम सुटतो. कामाच्या अभावीं त्याचा प्रवृत्तित्याग सिद्ध होतो.

संन्यासी सर्व कर्म, त्यांचीं फलें व यांविषयींचा संकल्प, यांचा त्याग करतो. हा कर्मयोगीहि कर्म करीत असतांनाच त्याच्या फलाविषयींचा संकल्प टाकतो. कारण ज्यानें फलाविषयींचा संकल्प—आशय टाकलेला नाहीं असा कोणीहि कर्मी—गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त होत नाहीं. ज्यानें कर्माच्या फलाविषयींचा अभिलाष सोडलेला नाहीं, असा कोणीच योगी होऊं शकत नाहीं. अर्थात् ज्या कर्मठ गृहस्थानें फलाविषयींच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानानें युक्त होतो. याप्रमाणें परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचें कर्त्याच्या द्वारा असलेलें संन्यासाचें सामान्य—सादृश्य घेऊन त्याच्या अपेक्षेनें ‘ज्याला संन्यास असें म्हणतात त्याला हे अर्जुना, तूं योग समज,’ या वाक्यानें कर्मयोगाच्या स्तुतीसाठीं कर्मयोगाला संन्यासत्व सांगितलें आहे.]

फलाची अपेक्षा न करितां आचरिलेला कर्मयोग हें ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन आहे, म्हणून त्या कर्मयोगाची संन्यासत्वानें स्तुति करून आतां कर्मयोगाला ध्यानयोगाचें साधनत्व आहे, असें भगवान् दाखवितो—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—योगं—ध्यानयोगावर—आरुरुक्षोः मुनेः—आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षु गृहस्थाला—कर्म—फलनिरपेक्ष कर्मानुष्ठान हें—कारण—साधन—उच्यते—सांगितलें जातें.—तस्य एव योगारूढस्य—पण तोच मुनि कर्माभ्यासानें योगारूढ झाला असतां, त्याला—शमः—उपशम—सर्व कर्मापासून उपराम पावणें, हें—कारण—साधन—उच्यते—सांगितलें जातें. ३. [चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असलेल्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे. (येथील ‘मुनि-’शब्द कर्मानुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थाला उद्देशून, तो आरुरुक्षु असल्यामुळें पुढें मुनि होईलच अशा भावनेनें योजला आहे. त्यासाठींच आचार्यांनीं मुनि म्ह० कर्मफलसंन्यासी असें जें भाष्यांत व्याख्यान केलें आहे, तें प्रकरणाला सर्वथा धरून आहे.) पण पुढें योगारूढ झालेल्या त्या कर्मी

गृहस्थाचेंच शम म्ह० सर्व कर्मापासून निवृत्ति, हेंच एक कारण म्ह० योगारूढत्वाचें साधन सांगितलें जातें. साधक जों जों कर्मापासून उपराम पावतो तों तों आयासरहित व जितेंद्रिय झालेल्या त्याचें चित्त समाहित होतें, म्ह० तो जशीं जशीं कर्मे सोडतो, तसा तसा निरायास, जितेंद्रिय व शांतचित्त होत जातो आणि तसें झालें असतां तो झटकन योगारूढ होतो. अर्थात् योगारूढ होण्यासाठीं सर्वकर्मसंन्यासरूप शमच केला पाहिजे. ध्यान करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत निष्काम कर्मानुष्ठान व तें आल्यावर कर्मत्याग, ही कर्मानुष्ठानाची व कर्मत्यागाची मर्यादा फार महत्त्वाची आहे.]

आतां योगारूढ केव्हां होतो तें सांगतात—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—यदा हि—जेव्हां योगी—इन्द्रियार्थेषु—विषयांमध्ये—न अनुषज्जते—आसक्त होत नाही, त्याचप्रमाणें—कर्मसु—नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांमध्ये—(न अनुषज्जते—) आसक्त होत नाही.—सर्वसंकल्पसंन्यासी—सर्व संकल्पांचा संन्यास करतो—तदा—तेव्हां—योगारूढः—योगारूढ—उच्यते—म्हटला जातो. ४ [ज्यावेळीं किंवा ज्या अवस्थेंत साधक शब्दादिविषयांमध्ये व नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांमध्ये आसक्त होत नाही, विषय मला अवश्य भोगले पाहिजेत व हीं कर्मे मला अवश्य केलीं पाहिजेत, अशी वृत्ति धरीत नाही आणि ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयींचे सर्व संकल्प सोडतो, नुस्ते सोडतो, इतकेंच नव्हे, तर तें सोडणें—संकल्प न करणें हा ज्याचा स्वभावच बनून जातो, त्यावेळीं किंवा त्या अवस्थेंत तो योगारूढ म्हटला जातो. संकल्पांचाच त्याग केल्यावर विषय व कर्मे यांचा त्याग अनायासानें होतो. कारण मूळच उपटून टाकल्यावर कार्याची निवृत्ति होण्यासाठीं निराळा यत्न करावा लागत नाही.]

ज्यावेळीं साधक असा योगारूढ होतो, तेव्हां त्यानें आत्म्याच्या योगानें आत्म्याला सर्व अनर्थरूप संसारांतून वर काढलें आहे, असें होतें. म्हणून—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—आत्मना—आत्म्याने—आत्मानं—आत्म्याला—उद्धरेत्—उद्धरावे, संसारसागरांतून वर काढावे—आत्मानं—आत्म्याला—न अवसादयेत्—अधोगतीस पोचवूं नये.—हि—कारण—आत्मा एव—स्वतः आत्माच—आत्मनः—आपला—आत्म्याचा—बन्धुः—बंधु आहे व—आत्मा एव—आत्माच—आपणच—आत्मनः—आत्म्याचा—आपला—रिपुः—शत्रु आहे. ५ [संसारसागरांत बुडालेल्या आत्म्याला आत्म्यानेच वर काढावे म्ह० त्याला योगारूढ करावे. आत्म्याला योगारूढ करणे हाच त्याचा संसारसागरांतून उद्धार आहे. आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे. संसारांतून मुक्त करील असा दुसरा कोणीहि बंधु नाही. उलट पुत्र, मित्र, कलत्र, वगैरे स्नेहादि बंधनांचीं स्थाने आहेत. त्याचप्रमाणे आत्माच आत्म्याचा शत्रु आहे.]

आत्माच आत्म्याचा बंधु व आत्माच रिपु, असें सांगितले, पण कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा बंधु व कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा त्याचा रिपु आहे, ते सांगतात—

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या पुरुषाने—आत्मा एव—शरीरेंद्रियसमुदायच—आत्मना—स्वतः—जितः—जिकलेला असतो—तस्य आत्मनः—त्याचा म्हणजे स्वतःचा—आत्मा—आत्मा—बंधुः—हितकर्ता आहे.—तु—परंतु—अनात्मनः—ज्याने शरीरेंद्रियांना जिकलेले नसते, त्या अनात्म्याचा—आत्मा एव—आत्माच—शत्रुवत्—शत्रूप्रमाणे—शत्रुत्वे—शत्रुत्व करण्यामध्ये—वर्तेत—तत्पर राहतो. ६ [ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या अधीन ठेवले आहे, तो जितेंद्रिय आत्मा त्या आत्म्याचा बंधु आहे. कारण ज्याने शरीरेंद्रियसमूहाला आपल्या स्वाधीन ठेवले आहे त्याच्या चित्तांत विक्षेपाचा अभाव असतो. त्यामुळे त्याच्या चित्ताचे समाधान संभवते. म्हणून तो आत्म्याचा बंधु म्ह० हितकर्ता होतो. पण ज्याने शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या स्वाधीन ठेवलेले नसते त्याच्या चित्तांत पुनः विक्षेप होतो. त्यामुळे आत्म्यामध्ये चित्ताचे समाधान संभवत नाही. म्हणून अजितेंद्रिय आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु आहे. कारण तो प्रसिद्ध बाह्य शत्रूप्रमाणे आपल्यालाच अपकार करतो.] शरीरेंद्रियसंघाताला ज्याने जिकले आहे, त्याचा आत्माच बंधु कसा, ते सांगतात—

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जितात्मनः—ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिकलें आहे व त्या-
मुळें—**प्रशान्तस्य—**ज्याचें अंतःकरण अत्यंत प्रसन्न झालें आहे अशा परमार्थ
संन्याश्याचा—**परमात्मा—**साक्षी—चिद्रूप आत्मा—**समाहितः—**साक्षात् आत्मभावानें
राहतो. त्याचप्रमाणें—**शीतोष्णसुखदुःखेषु—**शीत-उष्ण-सुख-दुःख इत्यादि द्वंद्वां-
च्या वेळीं—**तथा—**तसेंच—**मानापमानयोः—**मान व अपमान झाल्यावेळीं तो सम
असतो. ७ [ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिकलें आहे व ज्याचें चित्त प्रसन्न
आहे अशा संन्याश्याच्या आत्मभावानें परमात्मा राहतो म्ह० चित्तांतील विक्षेप
त्याला वारंवार झांकून टाकीत नाहीत, त्यामुळें तो त्याच्या चित्तांत निरंतर
प्रकट होतो, साक्षात् आत्मरूपानें अनुभवास येतो; इतकेंच नव्हे तर शीतोष्ण-
सुखदुःख. यांमध्ये, आणि मान व अपमान म्ह० पूजा व परिभव—तिरस्कार
यांमध्ये तो सम असतो. म्हणजे शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान
यांच्या योगानें तो तत्त्वज्ञानापासून दळविला जात नाही.]

चित्तसमाधान हेंच विशिष्ट फल जर इष्ट असेल, तर कशा प्रकारच्या त्याला
समाहित म्हटलें जातें तें सांगतात—

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदांच्या अर्थाचें ज्ञान व
त्यांचा तसाच अनुभव घेणें, हें विज्ञान, यांच्यायोगानें ज्याचें चित्त—अन्तःकरण
तृप्त झालें आहे, त्यामुळें जो—**कूटस्थः—**अप्रकम्प्य—मनांत न डगमगणारा व—
विजितेन्द्रियः—जितेंद्रिय होतो—**समलोष्टाश्मकाञ्चनः—**ज्याला मातीचें ढेंकूळ,
दगड व सोनें हीं सम झालीं आहेत अशा—**योगी—**योग्याला—**विरक्ताला—**युक्तः
योगारूढ—**समाहित—इति—**असें—**उच्यते—**म्हटलें जातें. ८ [ज्याचें अन्तःकरण
ज्ञान-विज्ञानांनीं तृप्त झालें आहे, त्यामुळें ज्याच्या मनांत हर्ष-विषाद-काम-
क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होत नाहीत, ज्यानें इंद्रियें जिकलीं आहेत अशा यो-
ग्याला युक्त—समाहित म्हणतात, तो योगी समलोष्टाश्मकांचन असतो. ज्याला

मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं एकसारखींच आहेत तो समलोप्टाश्मकांचन होय. हे सर्व धर्म परमहंसपरिव्राजकाच्या ठिकाणींच संभवतात. कर्मयोगी गृहस्थाचे ठिकाणीं संभवत नाहीत. असें असतांनाहि येथील योगी म्हणजे कर्मयोगी असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे.] योगाचे दुसरे अंग सांगतात.—

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—सुहृत्-मित्र-अरि-उदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य-बन्धुषु—प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा सुहृद्, स्नेही, शत्रु, कोणत्याहि पक्षाचा अभिनिवेश न धरणारा उदासीन, दोन्ही परस्पर विरुद्ध पक्षांचें हित इच्छिणारा मध्यस्थ, अप्रिय असलेला, व संबंधी या सर्वांतील—साधुषु—शास्त्रानुसार वर्तन करणारे—अपि च—आणि त्याचप्रमाणें—पापेषु—शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे यांमध्ये—समबुद्धिः—समान बुद्धि ठेवणारा, त्या सर्वांकडे समान दृष्टीनें पाहणारा—विशिष्यते—उत्तम होय. ९ [शास्त्रानुसार वर्तन करणारे किंवा निषिद्धाचरण करणारे जे सुहृद्-मित्रादि, त्यांतील हा कोणत्या जातीचा व गोत्राचा आहे, हा आपला कोण, हा आपल्याशीं कसा व्यवहार करितो, इत्यादि कांहीं विचार न करितां सर्वांच्या ठिकाणीं समान वृत्ति ठेवणारा योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ होय. इष्ट-अनिष्ट, स्वकीय-परकीय व सदाचारी-दुराचारी यांना एकसारखेंच समजणें, त्यांच्याविषयीं चित्तवृत्ति एकसारखी ठेवणें, हें योगारूढाचें उत्तम लक्षण आहे.]

पूर्वोक्त विशेषणांनीं युक्त असलेला योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ असल्यामुळें अशा प्रकारचें उत्तम फल प्राप्त व्हावें म्हणून योगानुष्ठानाविषयीं प्रयत्न करावा, असें सांगतात—

योगी युज्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

अन्वयार्थ—योगी—ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी—रहसि स्थितः—एकांतांत बसलेला—एकाकी—एकटाच—यतचित्तात्मा—ज्यानें आपलें चित्त व देह यांचें नियमन केलें आहे असा—निराशीः—तृष्णाशून्य—अपरिग्रहः—व सर्वपरिग्रहहित—(सन्—असा होतसाता त्यानें)—आत्मानं—अन्तःकरणाला—सततं

—निरंतर—युञ्जीत—समाहित करावें. त्यानें चित्ताला शांत—स्थिर करावें. १०.
[एकांतांत एकटें बसून, सर्व तृष्णा व परिग्रह टाकून, सतत योगाभ्यास करावा, असें येथें स्पष्ट बटलेलें असल्यामुळें हें योगाभ्यासाचें विधान कर्मयोग्या-साठीं नाहीं, हें उघड होतें.]

योगाचें स्वरूप व त्याचीं कांहीं अंगें यांचें प्रदर्शन केल्यानंतर आतां योगाचा अभ्यास करणाऱ्या यतीला आसन, आहार, विहार, आसनादिकांचे अवां-तर भेद, इत्यादिकांचा योगाच्या साधनत्वानें नियम सांगावा व ज्याला योग प्राप्त झाला आहे त्याचें लक्षण, त्याचें फल म्ह० योगाचें फल—सम्यग्ज्ञान, ज्ञानाचें फल—कैवल्य, योगभ्रष्टाचा आत्यंतिक नाश न होणें, इत्यादि सांगावें, म्हणून पुढील संदर्भ—भाग आरंभिला जातो. पण त्यांतील योगानुष्ठानाचें मुख्य अंग आसनच प्रथम सांगून त्यावर बसून काय करावें तें सांगतात—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तोन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—शुचौ देशे—पवित्र स्थानीं—आत्मनः—स्वतःचें—नात्युच्छ्रितं—फार उंच नाहीं व—नातिनीचं—फार सखल नाहीं, असें व—चैलाजिनकुशो-त्तरं—खालीं दर्भ, त्यावर हरिणाचें किंवा व्याघ्राचें कातडें व त्यावर मऊ वस्त्र असें—आसनं—आसन—स्थिरं—स्थिर—अचल—प्रतिष्ठाप्य—स्थापून—तत्र आसने—त्या आसनावर—उपविश्य—बसून—यतचित्तोन्द्रियक्रियः—चित्त व इंद्रियें यांच्या क्रिया ज्यानें नियमित केल्या आहेत असा होऊन—मनः एकाग्रं कृत्वा—मनाला एकाग्र करून—आत्मविशुद्धये—चित्तशुद्धीसाठीं—योगं—ध्यान—यु-ञ्ज्यात्—करावें. ११—१२. [स्वभावतःच पवित्र असलेल्या किंवा संस्कारानें पवित्र केलेल्या जागीं स्वतःचें स्थिर आसन—पाट, चौरंग, वगैरे मांडून त्यावर दर्भ, अजिन व वस्त्र हांतरावें. तें लांकडी आसन, पडण्याची भीति वाटूं नये

म्हणून फार उंच नसावें, जमीन, दगड यांच्या संसर्गानें शरीरांतील वातादिकांचा क्षोभ होऊं नये म्हणून अति सखलहि नसावें. असें आसन स्थापून व त्यावर बसून सर्व विषयांपासून मनाचा निग्रह करून त्याचें एकाच ध्येय विषयांत समाधान करणें व चित्त आणि इंद्रियें यांच्या बाह्य क्रियांचें संयमन करणें, या दोन्ही गोष्टी करून चित्ताच्या विशेष शुद्धीसाठीं योगाभ्यास करावा.]

बाह्य आसन सांगितलें. आतां शरीरधारण कसें करावें तें सांगतात—

समं कायशिरोग्रिवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कायशिरोग्रिवं—शरीराचा मध्यभाग, शिर व मान यांना—
समं—सरल व—**अचलं**—निश्चल—**धारयन्**—धारण करणारा व—**स्थिरः**—स्थिर होऊन—**स्वं नासिकाग्रं**—आपल्या नासिकेचें अग्र—**संप्रेक्ष्य** (इव)—जणुं काय चांगल्या प्रकारें पहात असल्याप्रमाणें राहून—**च दिशः**—व इकडे-तिकडे—**अन-वलोकयन्**—न पहाणारा—**प्रशान्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण अतिशय शांत आहे,
—विगतभीः—भयरहित—**ब्रह्मचारिव्रते स्थितः**—ब्रह्मचारिव्रतामध्ये स्थित, असा होऊन—**मनः**—मनाचें—**संयम्य**—संयमन करून—**मच्चित्तः**—मजमध्ये ज्याचें चित्त आहे असा—**युक्तः**—समाहित—**मत्परः**—मत्पर होऊन—**आसीत**—रहावें. १३-१४.
 [काय म्ह० शरीराचा कंठरेपासून मानेपर्यंतचा मध्यभाग, मान व मस्तक यांना सम म्ह० सरल व अचल धारण करून, स्थिर होऊन म्ह० शरीरेंद्रियांना विषय-परवश न होऊं देतां, जणुं काय आपलें नासिकाग्रच पहात असल्याप्रमाणें, इकडे तिकडे न पहातां त्या आसनावर बसावें. अंतःकरण अतिशय शांत ठेवावें. 'कर्म-परित्याग केल्यामुळें मी पतित तर होणार नाहीं!' अशी भीति मनांत धरूं नये. ब्रह्मचर्य, गुरुशुश्रूषा, भिक्षाभोजन, त्रिकाल स्नान, संध्या-वंदन, शौच, आच-मन, इत्यादि ब्रह्मचारिव्रतांत स्थिर रहावें. चित्तवृत्तींचा निरोध करून मज परमे-श्वराचे ठिकाणींच चित्त ठेवावें आणि मलाच श्रेष्ठ मानून शांतचित्तानें आसना-वर बसावें. अंतःकरणाची शुद्धि हें योगाचें अवांतर फल आहे.]

योगाचें स्वरूप, त्याचें अंगभूत आसनद्वय व त्याचा विशिष्ट कर्ता इतकें सांगितल्यावर आतां योगाचें परम फल सांगितलें जातें—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें—आत्मानं—मनाला—सदा युञ्जन् योगी—सतत समाधानयुक्त करणारा—सर्वदा मनाला समाहित करणारा—योगी—ध्यानी पुरुष—योगाभ्यासी—नियतमानसः—संयतचित्त होऊन—निर्वाणपरमां—मोक्ष हीच जिची निष्ठा आहे अशा व—मत्संस्थां—माझ्या अधीन असलेल्या—मदूप—शान्तिं—शांतीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. १५. [याप्रमाणें आसनादि विधानानें मनाला सर्वदा समाहित करणारा नियतचित्त योगी मोक्ष हीच जिची पराकाष्ठा आहे, अशा शांतीला म्ह० माझ्या अधीन असलेल्या ब्रह्मावस्थान-रूप शांतीला प्राप्त होतो.]

आतां योग्याच्या आहार-विहार-जागरण-झोप घेणें इत्यादिकांविषयीं नियम सांगितला जातो—

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—अत्यश्नतः—जितकें हवें त्याहून अधिक अन्न खाणाऱ्या पुरुषाला—योगः—ध्यान—चित्तवृत्तीचा निरोध—योगाभ्यास—न अस्ति—होत नाहीं.—च एकान्तं अनश्नतः—व अगदीं मुळीच अन्न न खाणाऱ्या पुरुषालाहि—(योगः) न (अस्ति)—योग करतां येत नाहीं.—अतिस्वप्नशीलस्य—फार निजण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला—न च—योगाभ्यास करतां येत नाहीं. व—अर्जुन—हे अर्जुना!—जाग्रतः न एव—अतिशय जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग घडत नाहीं. १६. [योग्याला विहित असलेल्या अन्नाहून अधिक अन्न खाणाऱ्या किंवा मुळीच काहीं न खाणाऱ्या साधकाला योग साध्य होत नाहीं. त्याचप्रमाणें अतिशय झोप घेणाऱ्या किंवा सर्वथा जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग साध्य होत नाहीं.]

तर मग योग कसा साध्य होतो, तें सांगतात.—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—युक्ताहारविहारस्य—ज्याचा आहार—अन्नाचें परिमाण व विहार जाणें—येणें वगैरे परिमित असतें, त्याचा—कर्मसु—कर्मामध्ये—युक्तचेष्टस्य—परिमित चेष्टा करणाऱ्या योग्याचा—युक्तस्वप्नावबोधस्य—झोंप व जागणें हीं दोन्ही ज्याचीं परिमित आहेत, त्याचा—योगः—योग—दुःखहा—सर्व संसार—दुःखांचा घात करणारा—भवति—होतो. १७. [ज्याचा आहार, विहार, कर्मानुष्ठान, झोंपणें व जागणें, या सर्व क्रिया परिमित असतात त्याचा योग आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचा क्षय करणारा होतो. असा यत्न करणाऱ्या योग्याचा पुढें सिद्ध होणारा योग विशुद्धविज्ञानद्वारा सर्व संसारदुःखांचा क्षय करणारा होतो, असा याचा भावार्थ. झोंपेंतहि सर्व दुःखांची निवृत्ति होते, पण ती आत्यंतिक म्ह० नित्य नसते, पण या योगामुळें विज्ञानाच्या द्वारा सर्व संसार—दुःखांची नित्य निवृत्ति होते.]

सफल व सांग योग सांगितल्यावर आतां युक्त केव्हां होतो तें सांगतात—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—विनियतं चित्तं—विशेषतः नियत केलेलें म्ह० एकाग्रतेस प्राप्त झालेलें चित्त—आत्मनि एव—आत्म्यामध्येच—अवतिष्ठते—अवस्थित होतें व ज्या अवस्थेंत योगी—सर्वकामेभ्यः—सर्व कामांपासून—दृष्ट व अदृष्ट विषयांपासून—निःस्पृहः—निःस्पृह झालेला—ऐहिक व पारलौकिक सर्व विषयांविषयींची तृष्णा सोडलेला असा होतो—तदा—तेव्हां—युक्तः—समाहित—इति असें—उच्यते—तो म्हटला जातो. १८. [जेव्हां विशेषप्रकारें नियमित केलेलें चित्त बाह्य विषयांचें चिंतन सोडून आपल्या आत्मस्वरूपांत निमग्न होऊन राहतें व जेव्हां योगी सर्व विषयांविषयीं निःस्पृह—तृष्णाशून्य होतो तेव्हां त्याला युक्त असें म्हणतात.] त्या योग्याच्या समाहित चित्ताला दृष्टान्त देतात—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—निवातस्थः दीपः—वायुरहित प्रदेशांत असलेला दीप—दीपाची ज्योति—न इंगते—हालत नाही तर निश्चल तेवत असते—सा उपमा—ती उपमा—त्या दीपज्योतीची उपमा—दृष्टान्त—आत्मनः योगं युञ्जतः—आत्म्याच्या योगाचे—समाधीचे अनुष्ठान करणाऱ्या—योगिनः—योग्याच्या—यतचित्तस्य—संयतचित्ताला—स्मृता—सांगितलेली आहे. १९ [चित्ताचा प्रचार कसा कसा होत असतो ते जाणणाऱ्या योगज्ञानी मनाच्या समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या नियतचित्त योग्याच्या चित्तस्थैर्याला वायुरहित प्रदेशांतील दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.] या प्रमाणे योगाभ्यासाच्या सामर्थ्याने एकाग्र व निवात प्रदेशांतील दीपाप्रमाणे होऊन—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वोचि यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—यत्र—जेव्हां—योगसेवया—योगाभ्यासाने—निरुद्धं—निरुद्ध केलेले, सर्व बाजूंनी आवरून धरलेले, कोठेहि प्रचार होऊं न दिलेले—चित्तं—चित्त—अन्तःकरण—उपरमते—उपरतीस प्राप्त होतें, शांत होतें—च—आणि—यत्र—ज्यावेळीं—आत्मना—समाधीने अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणाने—आत्मानं—चैतन्यज्योतिःस्वरूप परमात्म्यास—पश्यन्—पाहणारा—त्याचा अनुभव घेणारा योगी—आत्मनि—स्वरूपांत—तुष्यति—संतुष्ट होतो;—यत्र—ज्यावेळीं—यत्—जे—

आत्यन्तिकं—अनन्त—बुद्धिग्राह्यं—केवल बुद्धीनेच ग्राह्य—ग्रहण करण्यास योग्य—
 अतीन्द्रियं—इन्द्रियांचा विषय न होणारें—सुखं—सुख—तत्—ते—वेत्ति—तो अनु-
 भवितो—यत्र—ज्यावेळीं—अयं—हा ज्ञानी—स्थितः—आत्मस्वरूपांत स्थित झाला
 असतां—तत्त्वतः—त्या तत्त्वापासून—न एव चलति—च्युत होतच नाही [तेव्हां
 योगसिद्धि होते.]—च—आणि—यं—ज्या आत्मलाभाला—लब्ध्वा—प्राप्त होऊन—
 अपरं लाभं—दुसऱ्या लाभाला—ततः—त्याहून—अधिकं—अधिक—न मन्यते—
 मानीत नाही, —यस्मिन्—ज्या आत्मस्वरूपांत—स्थितः—स्थित झालेला हा—गु-
 रूणा अपि दुःखेन—फार मोठ्या दुःखानेहि—न विचाल्यते—चंचल होत नाही,
 मोठ्या दुःखाकडूनहि चंचल केला जात नाही,—तं दुःखसंयोगवियोगं—
 त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला—योगसंज्ञितं—योगसंज्ञित—योग ही संज्ञा ज्याला
 प्राप्त झाली आहे असा—विद्यात्—जाणवें.—सः योगः—तो योग—निश्चयेन—
 निश्चयानें—अनिर्विण्णचेतसा—अखिन्न चित्तानें—योक्तव्यः—करावा. २०—२३
 [समाधि दोन प्रकारची आहे. एक संप्रज्ञात व दुसरी असंप्रज्ञात. ध्येयैका-
 कार—ध्येयरूप झालेली चित्तवृत्ति ध्येयाहून भिन्न आहे, अशी यत्किंचित्हि
 प्रतीति येत असल्यास ती संप्रज्ञात समाधि व कोणत्याच प्रकारें भेदप्रतीति येई-
 नाशी झाली कीं तीच असंप्रज्ञात समाधि होते. वर सामान्यतः समाधीचें लक्षण
 सांगितलें; आतां त्या दोन प्रकारच्या समाधीतील असंप्रज्ञात समाधीचें लक्षण
 सांगण्याच्या इच्छेनं भगवान् 'यत्रोप०' या श्लोकांत म्हणतात—योगाच्या सेवेनं
 म्ह० योगानुष्ठानानं निरुद्ध केलेलें चित्त म्ह० ज्याच्या प्रचाराचें सर्व बाजूनीं
 निवारण केलें आहे, असें चित्त ज्या समाधिकालीं उपरम पावतें आणि ज्या
 समाधिकालींच आत्म्याच्या योगानें म्ह० समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तः-
 करणानें आत्म्याला म्ह० चैतन्यज्योतिःस्वरूप परमात्म्याला पाहणारा—अनुभव
 घेणारा असा होत्साता आपल्या स्वरूपांत संतुष्ट होतो, त्या समाधिकालीं अती-
 न्द्रिय, अनन्त, स्वानुभवगम्य सुखाचा अनुभव घेतो व आत्मस्वरूपांत
 स्थित झालेला तो योगी त्या स्वरूपापासून च्युत होत नाही; असा याचा
 भावार्थ. आत्मलाभहून श्रेष्ठ लाभ दुसरा कोणताहि नाही, यास्तव आत्मलाभ
 झाला असतां त्याहून अधिक पुरुषार्थ या जगांत आहे, असें तो योगी समजत
 नाही, आणि ज्याचा योग परिपक्व झालेला नाही, असा योगी शस्त्रप्रहारादिकां-

मुळ फार मोठें दुःख झालें असतां स्वरूपापासून च्युत होऊन देहमानावर जसा येतो, तसा आत्मस्वरूपांत स्थिर स्थित झालेला हा योगी शस्त्रपातादिकांमुळें केव-
ढेंहि मोठें दुःख जरी झालें तरी त्यामुळें स्वस्वरूपापासून च्युत होत नाहीं.
या अवस्थेंत आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचे भेद पार नाहींसे होतात. ह्मणून त्या
दुःखसंयोगाच्या अभावाला 'योग' ही संज्ञा संभवते. तो दुःखांचा अभाव
'योग-' संज्ञेला पात्र होतो. अशा प्रकारचा हा योग निश्चयानें म्ह० न कंटाळतां
साध्य करून घ्यावा.] तसेंच—

संकल्पप्रभवान्कामान्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २५

अन्वयार्थ—संकल्पप्रभवान्—संकल्प हाच ज्यांचा प्रभव—उत्पत्ति—कारण
आहे अशा—सर्वान् कामान्—सर्व कामांना—अशेषतः—समूळ—कांहीं बाकी न
ठेवतां—त्यक्त्वा—टाकून—मनसा एव—विवेकयुक्त मनानेंच—इन्द्रियग्रामं—इन्द्रिय-
समुदायास—समन्ततः—सर्व बाजूंनीं—विनियम्य—नियमित करून—त्याचें सर्वतः
नियमन करून—धृतिगृहीतया—धैर्यानें युक्त अशा—बुद्ध्या—बुद्धीनें—शनैः
शनैः—हळू हळू—उपरमेत्—उपरति करावी, अन्तःकरणाला शांत करावें.—मनः
मनाला—आत्मसंस्थं कृत्वा—आत्म्यामध्ये संस्थित करून—किञ्चित् अपि न
चिन्तयेत्—कशाचेंहि चिंतन करूं नये. २४—२५. [संकल्पापासून उत्पन्न
होणाऱ्या सर्व कामांचा निःशेष त्याग करून, विवेकयुक्त मनानेंच इन्द्रियसमूहाचें
सर्व विषयांपासून विशेषप्रकारें नियमन करून, धैर्यानें युक्त अशा बुद्धीनें हळू
हळू अन्तःकरणाला शांत करावें. आत्माच सर्व आहे, त्याहून निराळें कांहीं
नाहीं, अशाप्रकारें मनाला आत्मसंस्थ करून कशाचेंहि चिंतन करूं नये,
मनाची निश्चलता हा योगाचा परम विधि आहे.]

याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या आरंभी मनाला आत्म्यामध्ये निश्चल करावयास
प्रवृत्त झालेल्या योग्यानें—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमास्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—मनः—अन्तःकरण—चंचलं—रागादि स्वभावदोषामुल्लेखं चंचल व म्हणूनच—अस्थिरं—अस्थिर होऊन—यतः यतः—ज्या ज्या शब्दादि विषयाच्या निमित्ताने—निश्चरति—बाहेर निघते—आत्म्यापासून दूर होते—ततः ततः—त्या त्या शब्दादि विषयापासून—एतत्—त्याला—नियम्य—नियमित करून—आत्मानि एव—आत्म्यामध्येच—वशं—वश—नयेत्—न्यावे, त्याला आत्मवश करावे. २६. [ज्या ज्या शब्दादि निमित्ताने मन रागादि स्वाभाविक दोषामुल्लेख अत्यंत चंचल व त्यामुळेच अस्थिर होतसेतें बाहेर जाते—विषयांच्या मागोमाग धावू लागते त्या त्या शब्दादि निमित्तापासून त्याचे नियमन करून—शब्दादि विषय, हें निमित्त क्षणभंगुर आहे, दुःखमिश्र आहे, इत्यादि त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचे आलोचन करून व वैराग्यभावनेने 'हे मला नकोत, हे दुःखद आहेत,' अशा चिंतनाने त्या त्या निमित्ताला आभासरूप बनवून, शब्दादि निमित्त हें सुखसाधन नसून नुस्ता आभास आहे—मिथ्या आहे, असा निश्चय करून त्या त्या निमित्तापासून मनाचे नियमन करावे व त्याला आत्मवश्यतेला प्राप्त करावे, त्याला आत्म्याच्या अधीन करावे. विषयांकडे जाऊं देऊं नये. याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या बलानें योग्याचें मन आत्म्यामध्येच प्रशान्त म्ह० प्रलीन होतें.]

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकलमषम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—प्रशान्तमनसं—ज्याचे मन अत्यंत शांत झालें आहे—शांत-रजसं—ज्याच्यातील मोहादि क्लेशरूप मल शांत झाले आहेत,—ब्रह्मभूतं—ब्रह्म झालेल्या—जीवन्मुक्त—अकलमषं—अधर्मादिरहित—एनं योगिनं हि—अशा या प्रसिद्ध योग्याला—उत्तमं सुखं—निरतिशय सुख—उपैति—प्राप्त होतें. २७. [प्रशान्तचित्त, मोहादिक्लेशरहित, ब्रह्मभूत व धर्माधर्मादिप्रतिबंधशून्य अशा योग्याला निरतिशय सुख प्राप्त होतें.] हेंच अधिक स्पष्ट करितात—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—या क्रमानें—सदा—सर्वदा—आत्मानं युञ्जन्—चित्ताला समाहित करणारा, त्यामुळे—विगतकल्मषः—ज्याचें पाप अगदीं नाहीसें झालें आहे असा—योगी—निर्विघ्नपणें योगाभ्यास करणारा पुरुष—ब्रह्मसंस्पर्श—पर-ब्रह्माशीं ज्याचा निकट संबंध आहे—ब्रह्मस्वरूप—अत्यन्तं—निरतिशय—अन्तरहित—नित्य—सुखं—सुखाला—सुखेन—अनायासानें—अश्नुते—व्यापतो—अनुभवितो. २८. [‘मनसैव०’ श्लो. २४ इत्यादि पूर्वोक्त क्रमानें राग-द्वेषशून्य योगी सदा मनाला समाहित करीत होत्साता निष्पाप होतो व ब्रह्माशीं तादात्म्य पावलेल्या—ब्रह्मैकरसरूप नित्य सुखाला अनायासानें प्राप्त होतो.]

आतां सर्व संसाराच्या विच्छेदाचें कारण असें जें ब्रह्मैकत्वदर्शनरूप योग-फल तें दाखवितात—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण योगानें युक्त म्ह० समाहित आहे—सर्वत्रसमदर्शनः—आणि ज्याचें ज्ञान सर्व भूतांमध्ये सम आहे, तो—आत्मानं—स्वात्म्याला—सर्वभूतस्थं—सर्वभूतांमध्ये स्थित—च सर्वभूतानि—व सर्वभूतांना—आत्मनि—आत्म्यामध्ये स्थित—ईक्षते—पाहतो. २९. [समाहित-चित्त व सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारा योगी स्वात्म्याला सर्व भूतांमध्ये पाहतो. त्याला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होतें. तो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतें आत्म्यामध्ये एकतेला प्राप्त झालीं आहेत, असें जाणतो.] या आत्मैकत्वज्ञानाचें फल सांगतात—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—यः मां सर्वत्र पश्यति—जो मला सर्वभूतांमध्ये पाहतो—च सर्वं मयि पश्यति—व सर्व भूतवर्गास माझ्यामध्ये पाहतो—तस्य अहं न प्रणश्यामि—त्याला मी नाहींसा होत नाहीं—च सः मे न प्रणश्यति—व तो मला नाहींसा

होत नाही. ३०. [जो मला-वासुदेवाला म्ह० सर्वांच्या आत्म्याला सर्व भूतांमध्ये पाहतो आणि ब्रह्मादि सर्व भूतजात मज सर्वात्म्यामध्ये पाहतो त्याला मी परमानंदात्मा कधीं परोक्ष होत नाही, तर नेहमीं प्रत्यक्ष असतो व तो एकत्वदर्शी मला कधीं परोक्ष होत नाही, त्याचें व माझें एकात्मत्व असल्यामुळे आम्ही परस्परांना नेहमी अपरोक्ष असतो.]

पूर्वार्धानें सम्यग्दर्शनाचा अनुवाद करून उत्तरार्धानें त्याचें फल-मोक्ष सांगतात—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—एकत्वं आस्थितः यः—एकत्वास पूर्णपणें प्राप्त झालेला जो—सर्वभूतस्थितं मां—सर्वभूतांमध्ये स्थित असलेल्या मला—भजति—भजतो—सः योगी—तो योगी—सर्वथा वर्तमानः अपि—कोणत्याहि प्रकारें जरी वागत असला तरी—मयि—माझ्या ठिकाणीं—परम पदीं—वर्तते—राहतो. ३१. [एकत्वास प्राप्त झालेला जो सर्व भूतांमध्ये आत्मरूपानें स्थित असलेल्या मला भजतो तो ज्ञानी—योगी हवा तसा जरी वागत असला तरी माझ्या ठिकाणीं—व्यापक परमात्म्याच्या परम पदीं राहतो. तो नित्यमुक्तच आहे.]

परम योग्याचा निर्देश करून आणखीहि थोडें योगमाहात्म्य सांगतात—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन,—हे अर्जुना ! यः—जो—सर्वत्र—सर्व ठिकाणीं—सर्वभूतांमध्ये—आत्म्यौपम्येन—आपल्या उपमेनें—सुखं वा यदि वा दुःखं—सुख किंवा दुःख—समं—सम—पश्यति—पाहतो—सः—तो—परमः योगी—श्रेष्ठ योगी—मतः—मानलेला आहे. ३२ [आपल्याला जसें सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट त्याचप्रमाणें सर्व प्राण्यांना सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट, असें समजून जो ज्ञानी कोणालाहि पीडा देत नाही, तो सर्व योग्यांमध्ये श्रेष्ठ योगी होय.] ३२.

या पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानरूप योगाचें संपादन मोठ्या कष्टानेंच करितां येतें, असें पाहून त्याच्या प्राप्तीचा निश्चित उपाय ऐकण्याची इच्छा करणारा—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम्॥३३॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदन—हे मधुसूदना !—त्वया—तू—यः अयं योगः—जो हा योग—साम्येन—समत्वानें—प्रोक्तः—सांगितलास—एतस्य—या योगाची—स्थिरां स्थितिं—अचल स्थिति—चंचलत्वात्—मनाच्या चंचलपणामुळे—अहं—मी—न पश्यामि—पहात नाहीं.—कृष्ण—(कारण) हे कृष्णा !—मनः चंचलं—मन चंचल—प्रमाथि—शरीर व इंद्रियें यांना परवश—व्याकुळ करणारें,—बलवत्—अतिशय दुर्निवार व—दृढं—अच्छेद्य आहे—हि—हें प्रसिद्ध आहे.—अहं—मी—तस्य—त्याचा—निग्रहं—निग्रह—वायोः इव—वायूच्या निग्रहाप्रमाणें—सुदुष्करं—अति दुष्कर—मन्ये—समजतां. ३३—३४. [मन अतिशय चंचल आहे, ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळे मनोनिग्रहाच्या द्वारा योगाचें स्थैर्य संपादन करावें, अशी नुसती कल्पनाहि करवत नाहीं. कृष्णा, मन अतिशय चंचल आहे, इतकेंच नव्हे तर तें अतिशय क्षुब्ध करणारें, बळकट व तंतुनागाप्रमाणें अच्छेद्य आहे. त्यामुळे वायूची मोट बांधण्याप्रमाणेंच त्याचा निग्रह करणें अशक्य आहे.]

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे अर्जुना !—मनः—मन—दुर्निग्रहं—निग्रह करतां येण्याजोगें नाहीं व—चलं—चंचल आहे, यांत—असंशयं—कांहीं संशय नाहीं. तु कौन्तेय—पण हे कुंतीपुत्रा !—अभ्यासेन—अभ्यासानें—च—व—वैराग्येण—

वैराग्यानें—गृह्यते—त्याचा निरोध केला जातो. ३५. [मन अतिशय दुर्निवार्य व चंचल आहे, यांत संशय नाही, पण अभ्यास व वैराग्य या उपायांनीं त्याचा निग्रह करितां येतो. चित्ताच्या समानप्रत्ययाची आवृत्ति व विषयदोषदर्शनाचा अभ्यास यांच्या योगानें वैराग्य बाणून चित्ताच्या प्रचाराच्या—विषयोन्मुखतेचा निरोध केला असतां तें विषयविमुख—अन्तर्निष्ठ होऊन राहतें.]

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—असंयतात्मना—ज्याचें चित्त अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें अनिरुद्ध असतें त्याच्याकडून—योगः—योग—दुष्प्रापः—मोठ्या कष्टानें संपादिला जातो—इति—अशी—मे—माझी—मतिः—मति आहे.—तु—पण—वश्यात्मना—ज्यानें आपलें अन्तःकरण अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें स्वाधीन करून घेतलें आहे व—यतता—आणखी जो यत्न करित आहे, त्याच्याकडून—उपायतः—पूर्वोक्त उपायांनीं योग—अवाप्तुं शक्यः—संपादन करणें शक्य आहे. ३६. [अन्तःकरण जरी स्वाधीन झालें तरी वैराग्यादिकांविषयीं अत्यंत आस्था बाळगावी, हें सुचविण्यासाठीं श्लोकांत 'यतता' हें पद आहे. ज्याचें अन्तःकरण स्वाधीन नसतें त्याला योग प्राप्त होणें शक्य नाही, पण अभ्यास-वैराग्यांच्या योगानें ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला स्वाधीन ठेवलें आहे व पुनः त्यानें विषयोन्मुख होऊं नये, म्हणून जो यत्न करित आहे, त्याला वैराग्य व अभ्यास यांसह मनोनिग्रहरूप उपायांनीं योगसिद्धि होणें शक्य आहे.]

इहलोक-परलोकाच्या प्राप्तीचीं साधनें अशीं जीं अग्निहोत्रादि श्रोत-स्मार्त कर्मे त्यांचा संन्यास करून योगाभ्यासाला आरंभ केला आणि योगसिद्धीचें फल व मोक्षाचें साधन असें जें सम्यग्ज्ञान तेहि प्राप्त झालें नाही; त्यामुळे योगी मरणसमयीं योगमार्गापासून चलितचित्त झाला. म्ह० त्याचें चित्त त्या मार्गापासून भ्रंश पावेलें. अशा स्थितींत त्याला दोन्ही फलांपासून च्युत होण्याचा प्रसंग येतो, अशा आशयानें—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

१ अभ्यास व वैराग्य या शब्दांविषयीं रद्वस्यकारांच्या म्हणण्याचें खंडन गी. भा. पु. ५९७-९८ पहा.

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रातिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—कृष्ण—हे कृष्णा—अयतिः—प्रयत्न न करणारा,—श्रद्धया उपेतः—योगमार्गाविषयींच्या श्रद्धेने युक्त आहे, पण—योगात् चलितमानसः—अंतर्कालीं योगापासून ज्याचे मन चलित झाले आहे, ज्याला योगाचे विस्मरण झाले आहे, तो—योगसंसिद्धिं—योगाच्या फलाला—अप्राप्य—प्राप्त न होऊन—कां गतिं—कोणत्या गतीस—गच्छति—प्राप्त होतो ?—हे महाबाहो !—हे महापराक्रमी अर्जुन !—उभयविभ्रष्टः—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गापासून विभ्रष्ट झालेला—भ्रंश पावलेला, त्यामुळे—अप्रातिष्ठः—निराधार झालेला—ब्रह्मणः पथि—ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गात—विमूढः—अत्यंत मूढ झालेला तो—छिन्नाभ्रं इव—आपल्या आधारापासून तुटून निराळ्या झालेल्या अभ्राप्रमाणे—न नश्यति कश्चित्—नाश तर पावत नाहीना ?—कृष्ण—कारण हे कृष्णा !—मे एतं संशयं—माझ्या या संशयास—अशेषतः—पूर्णपणे—छेत्तुं—तोडण्यास—संशय घालविण्यास—अर्हसि—तू योग्य आहेस—अस्य संशयस्य छेत्ता—या संशयाचा छेद करणारा—त्वत्-अन्यः—तुजवांचून दुसरा कोणी—न हि उपपद्यते—संभवत नाही. ३७—३९ [योगमार्गावर अतिशय श्रद्धा असल्यामुळे कर्मत्याग करून योगाचा अंगीकार केला; पण त्यासाठी जितका प्रयत्न करावयास पाहिजे तितका केला नाही. शिवाय योगसिद्धीला विघ्ने फार; त्यामुळे एका जन्मांत तो सिद्ध होणे शक्य नसते. अशा अनेक कारणांनी मरणसमयी इंद्रियादिकांच्या व्याकुलतेमुळे त्याला योगाचे स्मरण झाले नाही. तेव्हां तो योगभ्रष्ट योगसिद्धीला म्ह० आत्मसाक्षात्काराला प्राप्त न होतां कोणत्या गतीला जातो ? अभ्युदय व निःश्रेयस या दोहोंनाहि मुक्तणे, हाच येथील नाश होय. कारण त्याला कोणत्याच मार्गाचा आधार राहिलेला नसतो. त्यामुळे ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गात विमूढ होतसाता तो

उभयविभ्रष्ट होतो कीं काय ! हा माझा संशय घालविण्यास तूंच योग्य आहेस, दुसरा कोणी संभवत नाही.]—श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ !—हे अर्जुना !—तस्य—त्याचा—विनाशः—विनाश—इह—या लोकीं—न एव—नाहीच व—अमुत्र—परलोकीं—हि—न विद्यते—होत नाहीं. हि—कारण—हे तात !—अरे बाबा !—कश्चित्—कोणीहि—कल्याणकृत्—शुभाचरण करणारा—दुर्गतिं—दुर्गतीला—न गच्छति—जात नाहीच. ४० [योगभ्रष्टाचा शिष्टनिंदारूप ऐहिक नाश किंवा हीन जन्मप्राप्तिरूप पारलौकिक नाश होत नाहीं. कारण शुभाचरण करणारा कोणीहि निंद्य गतीला प्राप्त होत नसतो, हा अबाधित नियम आहे.] योगभ्रष्टाचा दोन्ही लोकीं जर नाश होत नाहीं, तर काय होतें ? उत्तर—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—योगभ्रष्टः—योगमार्गापासून भ्रष्ट झालेला संन्यासी—पुण्यकृतां पुण्यचरण करणाऱ्या लोकांच्या—लोकान्—लोकांस—प्राप्य—प्राप्त होऊन—शाश्वतीः समाः—हजारों वर्षे—उषित्वा—त्या लोकीं राहून—शुचीनां श्रीमतां गेहे—शास्त्रोक्त आचरण करणाऱ्या श्रीमंतांच्या घरीं—अभिजायते—उत्पन्न होतो. ४१. [योगभ्रष्टाच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलेलें नसल्यास तो पुण्यवानांच्या लोकीं जाऊन, तेथें दीर्घकाल राहून सुखोपभोगानें पुण्यांशाचा क्षय होतांच येथें शास्त्र-विहित आचरण करणाऱ्या श्रीमानांच्या घरीं जन्म घेतो.]

पण त्याच्यामध्ये श्रद्धा, वैराग्य इत्यादि कल्याणगुणांचें आधिक्य असल्यास कोणता दुसरा पक्ष संभवतो, तें सांगतात.—

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एताद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—अथवा—किंवा तो योगभ्रष्ट—धीमतां योगिनां एव कुले—बुद्धिमान् दरिद्रांच्याच कुलांत—भवति—उत्पन्न होतो—लोके हि—या लोकीं—

यत् ईदृशं जन्म—जें हें अशाप्रकारचें जन्म—दरिद्री योग्यांच्या घरीं झालेलें जन्म—एतत्—तें—दुर्लभतरं—अतिशय दुर्लभ आहे. ४२ [अथवा श्रीमानांच्या कुलाहून भिन्न अशा योग्यांच्याच म्ह० धीमान्—बुद्धिमान् दरिद्री लोकांच्याच कुलांत तो जन्म घेतो. ऐश्वर्यवान् व सदाचारसंपन्न अशा लोकांच्या घरांत जन्म होणें जरी सुलभ नाहीं, कारण तेंहि मोठ्या पुण्याचेंच फल आहे, तथापि त्यापेक्षां अधिक शुचि, दरिद्री व विद्यावान् लोकांच्या कुलांत जन्म होणें त्याहूनहि अधिक दुर्लभ आहे.]

वर जो सर्वोत्तम जन्म ह्मणून सांगितला त्याच्या सर्वोत्तमत्वाचें कारण—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—त्या दरिद्री योग्यांच्या कुलांत—पौर्वदेहिकं तं बुद्धि-संयोगं—पूर्वदेहांतील त्या बुद्धिसंयोगास—लभते—तो योगभ्रष्ट प्राप्त होतो—च कुरुनन्दन—आणि हे कुरुनन्दना—संसिद्धौ—योगसिद्धीसाठीं—ततः—पूर्वजन्मांतील अभ्यासाच्या संस्कारामुळे, किंवा त्याहून—भूयः—अधिकच—यतते—यत्न करतो. ४३ [या उत्तम जन्मांत त्याला पूर्व जन्मांतील बुद्धीचा लाभ होतो व त्यामुळे पूर्वी-पेक्षां फारच मोठ्या प्रमाणावर तो श्रवणादिकांविषयीं प्रयत्न करतो.]

त्या योगभ्रष्टाला पूर्वदेहांतील बुद्धीचा संयोग कसा प्राप्त होतो, तें सांगतात—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—तेन एव पूर्वाभ्यासेन—त्याच पूर्वजन्मीं केलेल्या अभ्यासानें—अवशः अपि सः—तो अवश असलेलाहि योगभ्रष्ट—ह्रियते—हरण केला जातो—योगस्य जिज्ञासुः अपि—योगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणाराहि—शब्दब्रह्म—शब्दब्रह्माचें—वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलाचें—अतिवर्तते—उलंघन करून जातो. ४४. [कर्ममार्गांत प्रवृत्त झालेला कर्मी त्या मार्गापासून भ्रष्ट होतो, असें म्हणतां येत नाहीं, या सामर्थ्यामुळेच येथील योगभ्रष्टहि संन्यासी घेतला पाहिजे; अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध नसल्यास पूर्व संस्कार त्या परवश असलेल्या योगभ्रष्टालाहि योगाभ्यासांत, त्याची इच्छा नसली तरी, प्रवृत्त करतो. अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध असल्यास तो दुःखभोगानें क्षीण झाल्यावर

योगाभ्यासजन्य संस्कार त्याला अभ्यासांत प्रवृत्त करतो. तात्पर्य मध्ये कितीहि काल लोटला तरी तो संस्कार नष्ट होत नाही. योगाचें स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेनें कर्मत्याग करून योगामध्ये प्रवृत्त झालेला योगभ्रष्टहि जर वेदोक्त कर्म व त्याच्या अनुष्ठानापासून प्राप्त होणारे फल यांचें उल्लंघन करून जातो म्ह० त्याहून अधिक फलास पात्र होतो, तर योगाचें स्वरूप जाणून व तन्निष्ठ होऊन जो सतत अभ्यास करतो, त्याच्या अधिक फलप्राप्तीविषयीं काय सांगावें ?]

योगित्व श्रेयस्कर आहे व योगनिष्ठ श्रेष्ठ आहे, याचें आणखी एक कारण—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

अन्वयार्थ—तु—आणि—प्रयत्नात् यतमानः योगी—अधिक यत्न करणारा विद्वान्—संशुद्धकिल्बिषः—ज्याचें पाप संशुद्ध—अत्यंत शुद्ध झालें आहे असा होऊन—अनेकजन्मसंसिद्धः (भवति)—अनेक जन्मांतील थोड्या थोड्या अभ्यासानें संसिद्ध होतो.—ततः—नंतर—योगसंसिद्धीमुळे तो—परां गतिं मोक्षनांवाच्या श्रेष्ठ गतीस—याति—प्राप्त होतो. ४५ [योगसिद्धीसाठीं भगीरथ प्रयत्न करणारा योगी प्रयत्नाची पराकाष्ठा झाली असतां विद्वान् व निष्पाप होतो. प्रत्येक जन्मांत थोडा थोडा, असा योगाभ्यासजन्य संस्कार जमतां जमतां अनेक जन्मांनीं योगजन्य संस्कारांचा फार मोठा संचय होऊन त्यामुळे तो संसिद्ध होतो. त्याला सम्यग्ज्ञान होतें व त्या ज्ञानामुळे तो संन्यासी श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. यास्तव ज्याला शीघ्र मुक्ति मिळावी, असें वाटत असेल त्यानें पुष्कळ प्रयत्न करावा.]

ज्याअर्थी योग सम्यग्ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतो त्याअर्थी योगाभ्यासी सर्व साधकांत श्रेष्ठ आहे असें सांगतात—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६॥

अन्वयार्थ—तपस्विभ्यः—कृच्छ्र-चांद्रायणादि तप करणाऱ्या तपस्व्यांहून—योगी—वर सांगितल्याप्रमाणें योगाभ्यास करणारा—अधिकः—अधिक आहे.—ज्ञानिभ्यः अपि—ज्ञानी पुरुषांहूनहि—शास्त्रपांडित्यवानांहूनहि योगी—अधिकः

मतः-अधिक-श्रेष्ठ मानलेला आहे.-योगी-योगी-योगाभ्यासी-कर्मिभ्यः
च-अग्निहोत्रादि कर्म करणारांहून-अधिकः-श्रेष्ठ आहे.-अर्जुन-हे अर्जुना !
-तस्मात्-ह्मणून तूं-योगी-योगी-भव-हो. ४६ [कृच्छ्र-चांद्रायणादि तप
करणाऱ्यांहून, शास्त्रज्ञानवानांहून व अग्निहोत्रादि कर्म करणारांहून ध्यानयोगी
श्रेष्ठ आहे. ह्मणून ध्यानयोग हें ज्ञानाचें सर्वांहून श्रेष्ठ साधन आहे. यास्तव प्रत्येक
मुमुक्षूनें ध्यानयोगी अवश्य झालें पाहिजे, हें सुचविण्यासाठीं ध्यानयोग्याचें श्रे-
ष्ठत्व येथें प्रतिपादिलें आहे व अर्जुनालाहि तूं 'ध्यानयोगी हो,' असें
सांगितलें आहे.]

पण, आदित्य, विराडात्मा, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, अक्षर ब्रह्म इत्यादिकांची
उपासना करणारे अनेक उपासक आहेत, त्यांतील कोणता उपासक श्रेष्ठ,
तें सांगतात—

योगिनामपि सर्वेषां मद्भतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ध्यानयोगो (अभ्यासयोगो) नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेषां योगिनां अपि-रुद्र-आदित्यादिकांचें ध्यान करणाऱ्या
दुसऱ्या सर्व योग्यांमध्येहि-यः श्रद्धावान्-जो श्रद्धावान्-योगी-ध्यानी
-मद्भतेन अन्तरात्मना-माझ्या ठिकाणीं स्थिर केलेल्या अन्तःकरणानें-मां
भजते-मला भजतो-सः मे युक्ततमः-तो मला अतिशय योगी ह्मणून-मतः-
मान्य आहे. ४७ [जो सगुण किंवा निर्गुण भगवंताचें, त्याच्या ठिकाणीं अन्तःकरण
स्थिर करून मोठ्या श्रद्धेनें, सतत चिंतन करतो, तो इतर सर्व उपासकांमध्ये
श्रेष्ठ योगी आहे, असें भगवंताचें मत आहे. या अध्यायांत संन्यासाचें साधन
असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा-तो कोठपर्यंत आचरावा तें सांगितलें. सांग
योगाचें विवरण केलें. मनोनिग्रहाच्या दोन उपायांचा उपदेश केला. योगभ्रष्टाचा

१ याविषयीचें रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ६०९-१० वर पहा.

२ या विषयीचें रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ६१०-११ वर पहा.

आत्यंतिक नाश होतों की काय, या शंकेचें निरसन केलें व त्वंपदाचा अर्थ जाणणान्या साधकाचे ज्ञाननिष्ठत्व सांगून वाक्यार्थज्ञानानें म्ह० अपरोक्ष आत्म-साक्षात्कारानें मुक्ति मिळते, हें सिद्ध केलें.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानो गायलेख्या-सांगितलेख्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्यांतील ब्रह्म-विद्येपैकी योग-उपायशास्त्रांतील ध्यानयोग (अभ्यासयोग) नांवाचा सहावा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त शाला.

इति कर्मकांडाख्यं प्रथमपट्टकम्

अध्याय सातवा

ज्ञान-विज्ञानयोग.

*सहाय्या अध्यायाच्या शेवटी ' सर्व उपासकांमध्ये माझ्या ठिकाणी स्थिर केलेल्या अन्तःकरणाने जो माझी भक्ति करतो, तो मला युक्ततम म्हणून संमत आहे,' असा प्रश्नाच्या बीजाचा उपन्यास करून म्ह० भगवत्तत्त्व कसे आहे व तद्गतचित्त कसे व्हावे, या दोन प्रश्नांचे बीज त्यांत सुचवून माझे तत्त्व अशा प्रकारचे आहे व अशा प्रकारे मद्गत-अन्तरात्मा व्हावे हे सांगण्याची इच्छा करणारे-श्रीभगवानुवाच-श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—मयि—माझ्यामध्ये—आसक्तमनाः—ज्याचे मन आसक्त झाले आहे,—मदाश्रयः—माझाच ज्याने आश्रय केला आहे व—योगं युञ्जन्—योगाभ्यास करणारा—मनः समाधान करणारा असा तू—समग्रं मां—विभूति-बल-ऐश्वर्य इत्यादि समस्त गुणांनी युक्त अशा मला—यथा—ज्या प्रकारे—असंशयं—निःसंशय—ज्ञास्यसि—जाणशील—तत् शृणु—ते ऐक. १. [माझ्या ठिकाणीच ज्याचे मन आसक्त झालेले आहे व मीच ज्याचा आधार आहे, अशा योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याप्रमाणे तूहि योगी होऊन मला पूर्णपणे, निःसंशय कसा जाणशील ते मी सांगते, ऐक.]

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानभिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—ते—तुला—इदं सविज्ञानं ज्ञानं—हे साक्षात्कारासह—अनुभवासह ज्ञान—अशेषतः—संपूर्णपणे—वक्ष्यामि—सांगेन.—यत्—जे ज्ञान—

*कर्मसंन्यासरूप साधन व ' त्वं ' पदाचा अर्थ ज्यांत प्रधान आहे अशा पद्धत्या पट्टाचे व्याख्यान करून उपास्यानिष्ठ-तत्पदनिष्ठ असलेल्या मध्यम पट्टाच्या व्याख्यानास येथून आरंभ करितात.

ज्ञात्वा—जाणून—इह—येथे—भूयः—पुनः—अन्यत्—दुसरें—ज्ञातव्यं—जाणण्यास योग्य असें कांहीं—न अवशिष्यते—रहात नाहीं. २. [मी तुला हें अनुभवज्ञानासह तत्त्वज्ञान सांगतो. तें ज्ञान झाल्यावर या जगांत जाणावयाचें ह्मणून कांहीं शिल्लक रहात नाहीं. अर्थात् असें विशिष्ट फलनें युक्त असलेलें हें ज्ञान अतिशय दुर्लभ आहे.]

हें ज्ञान दुर्लभ कसें तेंच सांगितलें जातें—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्—हजारों मनुष्यांतील कोणी एखादाच—सिद्धये—ज्ञानप्राप्तीसाठीं—यतति—यत्न करतो.—यततां अपि सिद्धानां—यत्न करणाऱ्याहि सिद्धांतील—कश्चित्—कोणी एखादाच—मां—मला—तत्त्वतः—वस्तुतः—खरोखर—यथार्थपणें—वेत्ति—जाणतो. ३. [असंख्य मनुष्यांतील कोणी एखादाच ज्ञानप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितो व अशा त्या प्रयत्न करणाऱ्या विरल सिद्धांतील एखादाच मला पूर्णपणें जाणतो. भगवानांनीं येथें प्रयत्न करणारांनाहि सिद्ध म्हटलें आहे, कारण त्यांना ज्ञानद्वारा सिद्धि प्राप्त होणें सुलभ असतें.]

याप्रमाणें ज्ञानासाठीं प्रयत्न करणारा दुर्लभ आहे, प्रयत्नाच्या द्वारा ज्ञान प्राप्त होणें दुर्लभ व त्या दोहोंच्या द्वारा मुक्ति दुर्लभ, अशा प्ररोचनानें म्ह० रुचि उत्पन्न करणाऱ्या वाक्यानें श्रोत्याला पुढील ज्ञान ऐकण्याविषयी उत्सुक करून भगवान् म्हणतात—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—भूमिः—गंधतन्मात्र,—आपः—रसतन्मात्र,—अनलः—रूपतन्मात्र,—वायुः—स्पर्शतन्मात्र,—खं—शब्दतन्मात्र,—मनः—मनाचें कारण अहंकार,—च बुद्धिः एव—आणि अहंकाराचें कारण महत्तत्त्व,—अहंकारः—अहंकाराच्या

वासनेनें युक्त असलेलें *अव्यक्त—इति—अशी—इयं—ही—मे प्रकृतिः—माझी प्रकृति—मायाशक्ति—अष्टधा—आठ प्रकारें—भिन्ना—भेदाला प्राप्त झाली आहे.—इयं अपरा—ही अपरा—निकृष्ट प्रकृति आहे—तु—पण—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना ! —इतः—या अपरा प्रकृतीहून—अन्यां—दुसऱ्या प्रकारच्या—जीवभूतां—क्षेत्रज्ञरूप—मे—माझ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीला तूं—परां—परा प्रकृति—विद्धि—समज.—यया—ज्या परा प्रकृतीकडून—इदं जगत्—हें जगत्—धार्यते—धारण केलें जातें. ४—५. [गंधतन्मात्र, रसतन्मात्र, रूपतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र, व शब्दतन्मात्र अर्थात् सर्व सूक्ष्म भूतें, तसेंच अहंकार, महत्तत्त्व, व अव्यक्त, अशी ही माझी प्रकृति—मायाशक्ति आठ प्रकारें भिन्न झाली आहे. ही अष्टधा भिन्न असलेली प्रकृति अपरा आहे म्ह० परा—श्रेष्ठ नव्हे. निकृष्ट, अशुद्ध म्ह० अनर्थ करणारी—संसार-बंधनरूप आहे. पण या पूर्वोक्त अपरा प्रकृतीहून अन्य—अगदीं विलक्षण अति-शय शुद्ध असलेली जी माझी प्रकृति (सांख्याप्रमाणें स्वतंत्र नव्हे तर) माझ्या स्वरूपभूत आहे, ती माझी परा म्ह० प्रकृष्ट—श्रेष्ठ जीवभूत म्ह० क्षेत्रज्ञरूप—प्राणधारणाचें निमित्त असलेली अशी आहे, असें तूं जाण. प्रत्येक कार्यात प्रवेश केलेल्या या प्रकृतीकडून हें जगत् धारण केलें जातें.]

या दोन प्रकृतीविषयीं कार्यलिंगक अनुमान म्ह० कार्य या लिंगावरून होणारें अनुमान हेंच प्रमाण आहे, असें सांगतात—

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वाणि भूतानि—सर्व भूतें—एतद्योनीनि—या दोन प्रकृती-पासून उत्पन्न झालेलीं आहेत, या दोन प्रकृति सर्वभूतांचें कारण आहे,—इति—असें—उपधारय—जाण—अहं कृत्स्नस्य जगतः—मी सर्व जगाची—प्रभवः—उत्पत्ति—तथा—त्याचप्रमाणें—प्रलयः—विनाश आहे. ६. [सर्व चराचर भूतें, याच कार्यावरून त्यांच्या कारणभूत दोन—परापर प्रकृतींचें अनुमान कर. ज्याअर्थीं माझ्या या दोन प्रकृति सर्व भूतांची योनि म्ह० कारण आहेत, त्याअर्थीं मी समस्त जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे, तसाच प्रलय म्ह० विनाश आहे.] ज्याअर्थीं मीच जगत्कारण आहे त्याअर्थीं—

*या शब्दांचा असाच अर्थ कां करावयाचा तें भाष्यांत सविस्तर सांगितलेलें आहे. गी. भा. पृ. ११७-१८ पहा.

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय,—अर्जुना !—मत्तः—मजहून—परतरं अन्यत्—अधिक श्रेष्ठ असें दुसरें—किंचित् न अस्ति—काहीएक नाही.—सूत्रे मणिगणाः इव—दोन्यांत जसे मणिगण—पुष्कळ मणी त्याप्रमाणें—मयि इदं सर्वं प्रोतं—माझ्या ठिकाणीं हें सर्व ओंवलेलें आहे. ७. [ज्याअर्थीं मीच जगत्कारण आहे त्याअर्थीं मज परमेश्वराहून दुसरें स्वतंत्र कारण काहीहि विद्यमान नाही. माळेचे मणी दोन्यांत ओंवलेले असतात, त्या दोन्याकडूनच धारण केले जातात, दोन्याच्या अभावीं इतस्ततः पसरतात, त्याप्रमाणें आत्मभूत अशा मीच हें सर्व व्यापलें आहे. माझ्यावांचून हें सर्व विनाशच पावेल. त्याची स्थितीच संभवणार नाही.]

कोणकोणत्या धर्मानें विशिष्ट असलेल्या माझ्यामध्ये हें सर्व जगत् ग्रथित आहे, तें सांगतात—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—अहं—मी—अप्सु—जलांत—रसः—रस—अस्मि—आहें.—शशिसूर्ययोः—चंद्र व सूर्य यांमध्ये—प्रभा—तेज—(अस्मि)—आहें.—सर्ववेदेषु—सर्व वेदांमध्ये—प्रणवः (अस्मि)—मी ओंकार आहें.—खे—आकाशांत—शब्दः—मी शब्द आहें व—नृषु—पुरुषांमध्ये मी—पौरुषं—पुरुषत्व आहें. ८. [पाण्याचें जें सार रस त्या रसरूप अशा माझ्यामध्ये आप प्रोत—ग्रथित—अनुगत आहे. ज्याप्रमाणें मी आपामध्ये रस आहें, त्याचप्रमाणें मी चंद्र व सूर्य यांमध्ये प्रभा आहें. म्ह० चंद्र—सूर्याची जी प्रभा तद्रूप अशा माझ्या ठिकाणीं ते दोघे गुंफलेले आहेत. सर्व वेदांमध्ये प्रणव म्ह० ओंकार हें सार आहे. त्या प्रणवभूत अशा माझ्यामध्ये सर्व वेद प्रोत आहेत. त्याचप्रमाणें आकाशांत शब्द हा सारभूत गुण आहे, त्या शब्दरूप अशा माझ्यामध्ये आकाश प्रोत आहे. त्याचप्रमाणें पौरुष म्ह० पुरुषाचा भाव—पुरुषत्व, ज्यामुळें मनुष्यांमध्ये हा पुरुष अशी बुद्धि होते, तद्रूप अशा मजमध्ये पुरुष प्रोत आहेत.]

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—पृथिव्यां—पृथिवीमध्ये—पुण्यः गन्धः—पुण्यगंध—सुवास—च—आणि—विभावसौ—अग्नीमध्ये—तेजः—दीप्ति—अस्मि—मी आहें—सर्वभूतेषु—सर्व भूतांमध्ये—जीवनं—जीवन—च तपस्विषु—व तपस्व्यांमध्ये—तपः—तप—(अहं) अस्मि—मी आहें ९. [पृथ्वीत पुण्यगंध—सुवास, अग्नीत दीप्ति, सर्वभूतांत जीवन व तपस्व्यांमध्ये चित्तैकाग्र्यरूप किंवा उपवासरूप तप मी आहें.]

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—मां—मला—सर्वभूतानां सनातनं बीजं—सर्व भूतांचें अनादि—नित्य बीज—विद्धि—तू जाण.—बुद्धिमतां बुद्धिः—बुद्धिमान् लोकांची बुद्धि—विवेकशक्ति—अस्मि—मी आहें.—तेजस्विनां—तेजस्वी लोकांतील—तेजः—तेज—प्रगल्भता—अहं (अस्मि)—मीच आहें.—बलवतां—बलवान् लोकांचें—कामरागविवर्जितं—तृष्णा व आसक्ति यांनीं रहित असें—बलं—बल—अस्मि—मी आहें.—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना !—भूतेषु—भूतांतील—धर्माविरुद्धः—धर्माशीं—शास्त्राच्या अर्थाशीं विरुद्ध नसलेली—कामः—अवश्य वस्तुविषयींची इच्छा—अस्मि—मी आहें. १०—११. [हे अर्जुना, तूं मला सर्वभूतांचें सनातन—नित्य बीज—प्रोहाचें—उत्पत्तीचें कारण जाण. तसेंच, बुद्धि—मानांची म्ह० विवेकशक्तिमानांची बुद्धि म्ह० अन्तःकरणाची विवेकशक्ति मी आहें. जें चैतन्याचें अभिव्यंजक, तत्त्वनिश्चयाचें सामर्थ्य तीच बुद्धि, तद्रूप अशा मजमध्ये सर्व बुद्धिमान् पुरुष ओतप्रोत आहेत. तेज म्ह० प्रगल्भता—दुसऱ्याचा अभिभव—पराभव करण्याचे व दुसऱ्याकडून पराभूत न होण्याचें सामर्थ्य. अशा प्रागल्भ्यानें युक्त असलेल्या तेजस्वी लोकांचें तेज मी आहें. प्रागल्भ्यरूप माझ्यामध्ये प्रागल्भ्यवान् लोक ओतप्रोत आहेत, असा याचा

भावार्थ. बलवानांचें बल-सामर्थ्य-ओज मी आहे. पण तें बल कसें ? तर काम-रागशून्य; काम व राग, यांनीं विरहित असलेलें, देहादिकांचें धारण होणें, एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें बल मी आहे. पण जें संसारी जीवांचें तृप्णा व राग यांच्यापासून प्राप्त झालेलें बल तें मी नव्हे. तसेंच धर्माच्या अविरुद्ध म्ह० धर्माशीं-शास्त्रार्थाशीं विरुद्ध नसलेला जो प्राण्यांतील-भूतांतील काम, जसा-देहधारण एवढेंच किंवा या सारखेंच ज्याचें प्रयोजन आहे अशा अन्न-पानादिकांविषयींचा काम मी आहे.]

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्वाद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—च-आणि-ये-जे-सात्त्विकाः भावाः-सात्त्विक पदार्थ आहेत-ये-जे-राजसाः च तामसाः एव भावाः-राजस व तामस भाव आहेत-तान् मत्तः एव-त्यांना माझ्यापासूनच झालेले-(इति) विद्धि-असें तूं जाण.-तु अहं-पण मी-तेषु न-त्यांच्यामध्ये नाहीं-त्यांच्या अधीन नाहीं.-ते मयि-ते माझ्या अधीन आहेत. १२ [तसेंच, प्राण्यांच्या कर्मांमुळे उत्पन्न होणारे जे सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणापासून झालेले भाव-पदार्थ, राजस-रजोगुणापासून झालेले व तामस म्ह० तमोगुणापासून झालेले भाव ते सर्व मज-पासूनच उत्पन्न झालेले आहेत असें तूं समज. जरी ते मजपासून उत्पन्न होतात तथापि जसे दुसरे संसारी जीव त्यांच्या अधीन असतात तसा मी त्यांच्या अधीन नाहीं, तद्वश नाहीं. ते मात्र माझ्यामध्ये म्ह० माझ्या वश-मदधीन आहेत कारण मी सत्य आहे व ते सर्व कल्पित आहेत. त्यामुळे त्यांचें गुण-दोष माझ्या ठिकाणीं येत नाहीत. तसेंच, त्या त्रिविध भावांना स्वातंत्र्य नाही. कारण ते ईश्वराचें कार्य असल्यामुळे तदधीन आहेत. कल्पित पदार्थ अधिष्ठानाच्या सत्तेनें व प्रतीतीनेंच सत्तावान् व प्रतीतिमान् होतात. त्यामुळे त्यांना अधिष्ठानमात्रत्व असतें, म्हणून ते सर्व स्वतःसत्ताशून्य असून माझ्या सत्ताधीन आहेत, असा भावार्थ.]

परम ईश्वर, नित्यशुद्धस्वभाव, नित्यज्ञानस्वभाव, नित्यमुक्तस्वभाव, सर्व भूतांचा आत्मा, निर्गुण, संसारदोषाच्या बीजाला भस्मसात् करण्याचें कारण-निमित्त, अशा प्रकारच्याहि मला जगत् पूर्णपणें जाणत नाहीं, असें म्हणून भगवान्

अनुक्रोश—दया दाखवितात आणि तें जगाचें अज्ञान कोणत्या निमित्तानें—कोणत्या कारणानें आहे, हें सांगतात—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—इदं जगत्—हें जगत्—एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः—या तीन गुणमय-गुणविकाररूप पदार्थानीं—राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारानीं—मोहितं सत्—मोहित होत्सतें—अविवेकावस्थेस प्राप्त झालेलें जगत्—एभ्यः परं अव्ययं मां—या गुणांहून व्यतिरिक्त—अगदीं विलक्षण व अविनाशी अशा मला—न अभि-जानाति—जाणत नाही. १३. [या तीन गुणविकाररूप म्ह० राग-द्वेष-मोहा-त्मक भावांनीं मोहित झालेलें हें जगत् मी या गुणांहून अगदीं विलक्षण व निर्विकार आहे, हें जाणत नाही.]

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—एषा मम दैवी गुणमयी माया—ही माझी अ-लौकिक सत्त्वादि गुणरूप शक्ति—दुरत्यया (अस्ति)—जिचें उलंघन मोठ्या कष्टानेंच करतां येतें, अशी आहे.—ये—जे लोक—मां एव—मलाच—प्रपद्यन्ते—शरण येतात,—ते—ते—एतां मायां—या मायेला—तरन्ति—तरून जातात. १४. [ही वर सांगितलेल्या प्रकारची माझी गुणमयी—सत्त्वादि गुणसाम्यावस्थारूप माया दुरत्यय आहे. जिचा अत्यय म्ह० अतिक्रमण मोठ्या दुःखानें होतें अशी ती दुरत्यय आहे. याप्रमाणें माया अत्यंत दुरत्यय असल्यामुळें सर्व धर्मांचा परित्याग करून मलाच म्ह० स्व-आत्मभूत मायावी ईश्वराला सर्व मनोभावानें—कर्मानुष्ठानादिकांची व्यग्रता न ठेवतां जे शरण येतात ते या सर्व भूतांना मोह पाडणाऱ्या मायेला तरून जातात. तिचें अतिक्रमण करितात. संसारबंधनांतून मुक्त होतात, मायेचा अतिक्रम केला असतां मोहाचा अतिक्रम होतो व त्यामुळें संसारबंध तुटतो, असा याचा भावार्थ.]

जर तुला शरण आलेले या मायेचें उलंघन करितात तर सर्व तुलाच कां शरण येत नाहीत, तें सांगतात—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—दुष्कृतिनः—दुराचरण करणारे—मूढाः—अविवेकी—मायया अपहतज्ञानाः—मायेने ज्यांच्या ज्ञानाचा अपहार केला आहे असे—आसुरं भावं आश्रिताः—आसुरभावाचा आश्रय केलेले—नराधमाः—अधम लोक—मां—मला—न प्रपद्यन्ते—शरण येत नाहीत. १५. [मायेने ज्यांचे ज्ञान—स्वरूपचैतन्य झांकून टाकलें आहे व आसुर म्ह० हिंसा, असत्य इत्यादिरूप भावाचा ज्यांनीं आश्रय केला आहे ते मज परमेश्वराला शरण येत नाहीत. पापाचरणामुळे अविवेकाची वृद्धि होऊन हिंसा, अनृत, इत्यादि राजसवृत्ति उद्भवतात. त्यामुळे पापी लोक भगवन्निष्ठ होऊं शकत नाहीत.]

पण जे पुण्यकर्म करणारे नरोत्तम असतात ते भगवंतांचे भजन करितात, असे सांगतात—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—चतुर्विधाः सुकृतिनः जनाः—चार प्रकारचे पुण्यवान् जन—मां—मला—भजन्ते—भजतात—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा ! एक—आर्तः—पीडा होत असलेला—जिज्ञासुः—भगवानांचे तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा—अर्थार्थी—धनाची इच्छा असलेला—च ज्ञानी—व भगवत्तत्त्व जाणणारा १६. [आर्त म्ह० आर्तीने ज्याला व्याकुल केलें आहे, चोर, व्याघ्र, रोग इत्यादिकांनीं ज्याला पीडलें आहे, म्ह० आपत्तींत पडलेला, भगवानांचे तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा, अर्थार्थी इच्छा करणारा—धनकाम, आणि ज्ञानी—विष्णूचे—मज व्यापक परमात्म्याचे तत्त्व जाणणारा, असे चार प्रकारचे पुण्यवान् जन मला भजतात. त्यांतील पहिला व तिसरा भक्त मायेचे उल्लंघन करू शकत नाही. जिज्ञासु प्रथम शब्दज्ञानवान् होतो व ज्ञानी भक्त बनतो आणि शेवटीं चवथ्या ज्ञानी भक्ताप्रमाणेच केवल तत्त्वसाक्षात्काराचीच इच्छा करणारा तो ज्ञानाने मायेचे उल्लंघन करितो.]

पण त्या चारी भक्तांची योग्यता एकसारखीच नाही, असे सांगतात—

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तेषां—त्या चार प्रकारच्या भक्तांपैकी—ज्ञानी—ज्ञानी—तत्त्व-वेत्ता—नित्ययुक्तः—सतत भगवानामध्ये ज्याचे चित्त स्थिर झालेलें असतें व —एकभक्तिः—एका भगवानामध्येच ज्याची भक्ति आहे असा ज्ञानी—विशिष्यते—सर्वांत अधिक आहे.—हि—कारण—अहं—मी—ज्ञानिनः—आत्मतत्त्वज्ञाला—अ-त्यर्थ—अतिशय—प्रियः—प्रिय असतो—च—व—सः—तो—मम—मला—प्रियः—प्रिय असतो. १७. [त्या चारी भक्तांमध्ये ज्ञानी म्ह० आत्मतत्त्वज्ञ तत्त्वज्ञत्वामु-ळेच नित्य युक्त—समाहित होतो. त्याला दुसरा भजनीय पदार्थ दिसतच नस-ल्यामुळे तो एकभक्ति होतो, म्हणून तो एकभक्ति विशिष्ट आहे, इतर भक्तांहून अतिरिक्त—श्रेष्ठ आहे. ज्याअर्थी मी ज्ञानी भक्ताचा आत्मा आहे त्याअर्थी मी त्याला अतिशय प्रिय आहे आणि तो ज्ञानी मज वासुदेवाचा आत्माच असल्या-मुळे मला अत्यंत प्रिय आहे.]

तर मग आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी हे तीन भक्त वासुदेवाला प्रिय नाहीत, असें झालें ! छेः, असें नाही. तर मग काय, तें सांगतात—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—सर्वे एव एते उदाराः—हे सर्वच उत्कृष्ट आहेत;—तु—पण—ज्ञानी—आत्मवेत्ता—मे—माझा—आत्मा एव—आत्माच—मतं—मानलेला आहे.—हि—कारण—सः—तो—युक्तात्मा—समाहितचित्त होऊन—मां एव—मलाच—अनुत्त-मां गतिं—सर्वोत्तम गतीला—आस्थितः—येऊन पोंचण्यास प्रवृत्त झाला आहे. १८. [आर्तादिक तीन भक्त उत्तम आहेत खरे, पण ज्ञानी तर माझा आत्माच, असा माझा निश्चय आहे. कारण समाहितचित्त ज्ञानी मलाच म्ह० सर्वोत्तम गतीला जाऊन पोंचण्यास प्रवृत्त झाला आहे.]

ज्ञानी पुरुषाची पुनरपि स्तुति केली जाते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—बहूनां जन्मनां अन्ते—अनेक जन्मांच्या शेवटीं—ज्ञानवान्—ज्यांचें ज्ञान परिपक्व झालें आहे असा ज्ञानी—वासुदेवः सर्व इति—वासुदेवच हें सर्व आहे, असा—मां प्रपद्यते—मला प्राप्त होतो.—सः महात्मा—तो ज्ञानी—सुदुर्लभः—अत्यंत दुर्लभ आहे. १९. [अनेक जन्मांच्या शेवटीं त्या त्या जन्मांतील पुण्यकर्मांमुष्टानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि तोच ज्ञानार्थसंस्कार—वासना होय. तशा ज्ञानार्थ संस्कारांनीं युक्त, अशा अनंत जन्मांच्या शेवटीं ज्याच्या ज्ञानाचा पूर्ण परिपाक झाला आहे, असा ज्ञानी मला—वासुदेवाला—आपल्या प्रत्यगात्म्याला प्रत्यक्षपणें शरण येतो. तो कसा ? 'हें सर्व चराचर जगत् वासुदेव आहे,' अशा प्रकारें मला शरण येतो. जो ज्ञानी याप्रमाणें सर्वांचा आत्मा, अशा मला शरण येतो तो महात्मा होय. दुसरा कोणी त्याच्या तोडीचा किंवा त्याहून अधिक, असा नाही. म्हणून मनुष्यांच्या अनेक सहस्रामध्ये—असंख्य मनुष्यांत असला ज्ञानी फारच दुर्लभ आहे, असें सांगितलें आहे.]

आत्माच—वासुदेव हें सर्व आहे, अशा प्रकारचें ज्ञान सर्वानाच न होण्याचें कारण—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

अन्वयार्थ—तैः तैः कामैः—त्या त्या पुत्र-पशु-स्वर्गादिकांच्या कामांनीं—हृतज्ञानाः—ज्यांचें विवेकज्ञान हरण केलें आहे, ते—स्वया प्रकृत्या—आपल्या प्रकृतीकडून—नियताः—नियमित होताते—तं तं नियमं—त्या त्या नियमाचा—आस्थाय—आश्रय करून—अन्यदेवताः—दुसऱ्या देवतांना—प्रपद्यन्ते—शरण जातात. २०. [पुत्रादि कामांनीं ज्यांच्या विवेकविज्ञानाचा अपहार केला आहे, असे ते सकाम पुरुष आपल्या—स्वकीय प्रकृतीकडून—स्वभावाकडून—जन्मान्तरा-र्जित विशेष संस्काराकडून नियत—नियमित होऊन देवतांच्या आराधनेविषयींचे जे जप, उपवास, प्रदक्षिणा, नमस्कार इत्यादि नियम सांगितले आहेत, त्यांचा आश्रय करून अन्य देवतांची आराधना करितात. त्यामुळे ते प्रत्यगात्मभूत परदेवतेला प्राप्त होत नाहीत, तर अन्य देवतांना प्राप्त होतात.]

आणि त्या कामी पुरुषांपैकी—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—यः यः भक्तः—जो जो कामी भक्त—यां यां तनुं—ज्या ज्या देवतेच्या तनुची—श्रद्धया अर्चितुं—श्रद्धेने पूजा करण्याची—इच्छति—इच्छा करतो—तस्य तस्य—त्याच्या त्याच्या—तां एव श्रद्धां—त्याच श्रद्धेला—अहं अचलां—मी अचल—स्थिर—विदधामि—करतो. २१. [जन्मांतरीय संस्कारवशात् ज्या श्रद्धेने प्रवृत्त झालेला जो ज्या देवतातनूची पूजा करण्याची इच्छा करितो, त्याच्या त्या श्रद्धेला मी स्थिर करितो. भगवानांनीं स्थिर केलेल्या व पूर्व संस्काराधीन असलेल्या श्रद्धेने विशेष देवतेची आराधना करणाऱ्या पुरुषालाहि भगवानांच्या अनुग्रहानेच फलप्राप्ति होते.]

हीच गोष्ट अधिक विशद करितात—

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—सः—तो देवतापूजक—तया श्रद्धया युक्तः—त्या श्रद्धेने युक्त होऊन—तस्याः—त्या देवतेचे—राधनं ईहते—आराधन करितो—च—आणि—ततः—त्या देवतेपासून—मया एव हि—मीच—विहितान्—निर्मिलेल्या—तान् कामान्—त्या कामांस—लभते—तो प्राप्त होतो. २२. [तो मीं स्थिर केलेल्या त्या श्रद्धेने युक्त होत्साता त्या देवतातनूचे आराधन करतो आणि त्या आराधना केलेल्या देवतातनूपासून, कर्मफलविभागाचे ज्ञान असल्यामुळे, मीच सर्वज्ञाने निर्माण केलेल्या त्या इष्ट कामांस प्राप्त होतो. आराधित देवतेच्या प्रसादानेच कांहीं फल मिळत नाही, कारण प्रत्येकाचे कर्म व फल यांचा विभाग जाणणाऱ्या सर्वज्ञ भगवानाला देवतांचे अधिष्ठातृत्व आहे, त्यामुळे मुख्य फलदाता तोच आहे. कारण 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्'—जो एकच परमेश्वर अनेक जीवांचे इष्ट पदार्थ त्यांस निर्माण करून देतो, अशी श्रुति आहे.]

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्वत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—तु-पण-तेषां अल्पमेधसां-त्या मतिमंदांचें-तत् फलं-तें फल-अन्तवत्-विनाशी-भवति-असतें.-देवयजः-देवांची पूजा करणारे-देवान्-देवांस-यान्ति-प्राप्त होतात.-मद्भक्ताः-माझे भक्त-मां अपि-मलाहि-यान्ति-प्राप्त होतात. २३. [ज्याअर्थी ते कामी पुरुष नाशवंत फलाचीं साधनें करणारे-विनाशी फल देणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान करणारे व अविवेकी असतात,-त्याअर्थी अल्पबुद्धि-अल्पप्रज्ञ-मतिमंद असलेल्या त्यांचें तें फल अंतवत् म्ह० विनाशीच असतें. (मतिमंद असल्यामुळेच ते अनित्य फल देणाऱ्याहि कामांमध्ये निष्ठा ठेवतात.) देवांचें यजन-पूजन जे करितात ते देवयज. असले देवयज-देवपूजक देवांस प्राप्त होतात. माझे भक्त मलाहि येऊन पोंचतात. याप्रमाणें देवतांची व माझी आराधना करण्यांत आयास समान-एकसारखाच जरी असला, तरी अनन्तफल संपादन करण्यासाठीं मलाच शरण येत नाहीत, लोक माझेच भक्त बनत नाहीत. अरे अरे ! खरोखर ते फार वाईट गोष्ट करितात, अशी भगवान् सर्वाविषयी आपली अनुकंपा प्रकट करितात. याचें कारण अविवेकावांचून दुसरें कांहीं नाही.]

माझी भक्ति असें श्रेष्ठ फल देणारी जरी असली, तरी सर्व लोक मलाच कोणत्या कारणानें शरण येत नाहीत, मन्निष्ठ कां होत नाहीत, तें सांगतात.—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अबुद्धयः-अविवेकी जन-मम-माझ्या-अव्ययं अनुत्तमं परं भावं-अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपास-अजानन्तः-न जाणणारे-अव्यक्तं मां-पूर्वीं अव्यक्त-अप्रकट असलेल्या मला-व्यक्तिं आपन्नं-आतां व्यक्त-प्रकट झालेला-मन्यन्ते-समजतात. २४. [माझे श्रेष्ठ निरुपाधिक स्वरूप न जाणणारे अविवेकी 'पूर्वीं अव्यक्त असलेला मी आतां व्यक्त झालों आहे' असें समजतात, असा याचा भावार्थ.]

अविवेकरूप अज्ञान भगवन्निष्ठेला प्रतिबंध करतें, असें जें वर सांगितलें, त्या अज्ञानाचेंच कारण या श्लोकांत सांगतात—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—योगमायासमावृतः अहं-योगमायेनें आच्छादित झालेला मी-सर्वस्य-सर्व लोकांना-प्रकाशः न-प्रकट होत नाही. सर्व लोकांना प्रत्यक्ष दिसत नाही.-अयं मूढः लोकः-हा मूढ झालेला लोक-अजं अव्ययं मां-अज व अव्यय अशा मला-न अभिजानाति-सर्व प्रकारें जाणत नाही. २५. [मी गुणसाम्यरूप योगमायेनें आच्छादित झाल्यामुळे सर्वांच्याच ज्ञानाचा विषय होत नाही. माझ्या भक्तावांचून मला कोणी जाणत नाहीत. योगमायेनें आच्छादित झाल्यामुळेच मूढ झालेला हा सर्व प्राणिवर्ग अज व अव्यय अशा मला जाणत नाही.]

गारुड्याची माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करित नाही, पण गारुड पाहणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करते, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वराची माया ईश्वराच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करित नाही, पण इतर जीवांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करते. ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन-हे अर्जुना !-अहं-मी-समतीतानि-भूतकालांतील-च वर्तमानानि-व वर्तमानकालांतील-च भविष्याणि-व भविष्यत्कालांतील-भूतानि-भूतांना-वेद-जाणतो.-तु-पण-मां-मला-कश्चन-कोणी-न वेद-जाणत नाही. २६. [समतीत म्ह० मागे होऊन गेलेलीं भूतें व वर्तमानसमयीं सृष्टींत विद्यमान असलेलीं भूतें, यांस मी जाणतो आणि हे अर्जुना ! भविष्यत्कालीं होणाऱ्या भूतांना मी जाणतो. पण एकट्या माझ्या भक्ताला-मला शरण आलेल्याला सोडून मला कोणी जाणत नाही. माझ्या तत्त्वाचें-स्वरूपाचें ज्ञान नसल्यामुळेच मला कोणी भजत नाही. एखादा विवेकवान्च मला भजतो, बाकीचे विवेकशून्य मला भजत नाहीत.]

मूल अज्ञानाहून आणखी दुसऱ्या कोणत्या बरें कारणानें तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध होतो व त्यामुळे सर्वभूतें मला जाणत नाहीत, तें सांगतात—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—परंतप, भारत—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना!—सर्वभू-
तानि—सर्व प्राणी—सर्गे—उत्पत्तीच्या वेळीं—इच्छाद्वेषसमुत्थेन—राग व द्वेष
यांपासून उत्पन्न झालेल्या—द्वंद्वमोहेन—शीतोष्ण-सुख-दुःखादि द्वंद्वमोहानें—संमो-
हं—अविवेकास—यान्ति—प्राप्त होतात. २७ [सुख व त्याचें निमित्त प्राप्त झालें
असतां, त्याविषयीं इच्छा आणि दुःख व दुःखनिमित्त झालें असतां त्या-
विषयीं द्वेष उत्पन्न होतो. ते दोन्ही उत्पन्न होतांच प्राण्यांच्या बुद्धीला
आपल्या अधीन करून घेतात व आत्मतत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या
मोहाला उत्पन्न करितात. इच्छा व द्वेष यांनीं दूषित झालेल्या चित्तांत
लौकिकपदार्थाचें यथार्थ ज्ञानहि जर संभवत नाही तर ज्याचें ज्ञान
होण्यास अहंकारादि प्रतिबंध एकसारखे प्रतिबंध करीत असतात, त्या
अलौकिक प्रत्यगात्म्याचें यथार्थ ज्ञान—सम्यग्दर्शन कसें होणार? सर्वभूतें
इच्छा-द्वेषजन्य द्वंद्वमोहानें समूढ होत्सातीं जन्माचे वेळींच मूढतेला प्राप्त
होतात. उत्पन्न होणारीं सर्व भूतें मोहवश होऊनच उत्पन्न होतात, असा
याचा आशय. ज्याअर्थीं असें आहे, त्याअर्थीं त्या द्वंद्वमोहानें ज्यांचें प्रज्ञान
प्रतिबद्ध झालें आहे, अशीं सर्व भूतें संमोहित होत्सातीं त्यांचा आत्माच असलेला
जो मी त्या मला जाणत नाहीत व त्यामुळेच मला आत्मभावानें भजत नाहीत.]

तर मग कोण वरें या द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणें मुक्त होत्साते तुला जाणून
यथाशास्त्र आत्मभावानें भजतात? उत्तर—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—येषां पुण्यकर्मणां जनानां—ज्या पुण्यकर्म कर-
णाऱ्या जनांचें—पापं—पाप—अन्तगतं—क्षीण झालेलें असतें—ते—ते पुण्यवान्
लोक—द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः—द्वंद्वमोहापासून सर्वथा मुक्त व—दृढव्रताः—दृढव्रत
होत्साते—मां—मला—भजन्ते—भजतात. २८. [इच्छा-द्वेषादि द्वंद्वांपासून होणाऱ्या
मोहाची निवृत्ति पुण्याचरणामुळे होते आणि मोहनिवृत्तीचें पर्यवसान भगवन्नि-
ष्ठेंत होतें. परमार्थतत्त्व हें असेंच आहे त्याहून अन्य प्रकारचें नाही, अशा प्रकारें
ज्यांचें विज्ञान निश्चित असतें ते दृढव्रत होत.]

ते कशासाठीं भजतात, ते सांगतात—

ते कशासाठीं भजतात, ते सांगतात-

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥२९॥

अन्वयार्थ—ये-जे-जरामरणमोक्षाय-वृद्धपणा व मरण यांपासून मुक्त होण्यासाठीं-मां-माझाच-आश्रित्य-आश्रय करून-यतन्ति-यत्न करितात-ते-ते भक्त-तत् ब्रह्म-त्या परब्रह्माला-विदुः-जाणतात.-कृत्स्नं-समग्र-अध्यात्मं-प्रत्यगात्म वस्तु-च अखिलं कर्म-व सर्व कर्म (यांस)-विदुः-जाणतात. २९. [जरा व मरण यांतून सुटण्यासाठीं मज परमेश्वराचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणीं ज्यांनीं आपलें चित्त समाहित केलें आहे असे होत्साते, जे प्रयत्न करतात ते परब्रह्माला जाणतात. समस्त प्रत्यगात्मविषयक तत्त्वाला जाणतात व समग्र कर्म जाणतात. विषयांपासून विमुख होऊन भगवान्निष्ठ होणें म्हणजेच परमेश्वराचा आश्रय करणें आहे. भगवान्निष्ठा सिद्ध होण्यासाठीं यज्ञादि बहिरंग व श्रवणादि अन्तरंग साधनांचें अनुष्ठान करणें, हाच प्रयत्न येथें विवक्षित आहे. पूर्वीं जगाचें उपादान परब्रह्म सांगितलें आहे. तेव्हां त्या ब्रह्माला कसे जाणतात, अशी अपेक्षा झाली असतां समस्त अध्यात्मवस्तु व सकल कर्म या रूपानें त्याला जाणतात, असें येथें सांगितलें आहे.]

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

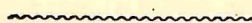
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—ये-जे-साधिभूताधिदैवं-अधिभूत व अधिदैव यांसह-साधियज्ञं च-आणि अधियज्ञासह-मां-मला-विदुः-जाणतात-ते युक्तचेतसः-ते समाहितचित्त झालेले-शांतचित्त भक्त-प्रयाणकाले अपि च-मरणाच्या वेळींहि-मां-मला-विदुः-जाणतात. ३०. [अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ, हें पंचक ब्रह्मच आहे असें जे जाणतात, त्या यथोक्तज्ञानवान् व समाहितचित्त पुरुषाचें भगवत्तत्त्वज्ञान आपत्कालींहि अप्रतिहत-अखंड राहतें. ते युक्तचित्त म्ह० समाहितचित्त ज्ञानी प्रयाणसमयींहि म्ह० मरणकालींहि मला

जाणतात. या श्लोकांतील 'प्रयाणकाले अपि च' येथील 'अपि च' या दोन अव्ययांवरून मरणसमयी इंद्रियसमुदाय व्यग्र झाल्यामुळे ज्ञानाचा जरी संभव नसला, तरी वर सांगितलेल्या प्रकारच्या ज्ञानी समाहितचित्त पुरुषाला भगवत्तत्त्व-ज्ञान सुलभ आहे, हें व्यक्त होतें. या सातव्या अध्यायांत उत्तम अधिकाऱ्या-साठी ज्ञेय ब्रह्माचें निरूपण करणाऱ्या भगवानांनी त्यासाठीच त्याच्या सर्वात्म-कत्वादिकांचा उपदेश केला; परा व अपरा प्रकृतीच्या द्वारा ब्रह्म सर्वांचें कारण आहे, असें सांगितलें आणि हें सर्व करित असतांनाच तत्पदवाच्य व तत्पद-लक्ष्य वस्तूचाहि निर्देश केला. मायाशक्तिमान् ईश्वर हें 'तत्' या पदाचें वाच्य व शुद्ध-निर्गुण ब्रह्म हें त्याचें लक्ष्य आहे.]

इति भगवान् श्रीकृष्णां गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्यांतील ब्रह्म-विद्यांपैकी योग-उपायशास्त्रांतील ज्ञानविज्ञानयोगनांवाचा सातवा अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय आठवा.

तारकब्रह्मयोग (ब्रह्माक्षरनिर्देश.)

सातव्या अध्यायाच्या शेवटी 'येषां त्वन्तगतं पापं०' इत्यादि वचनांनी ज्या ब्रह्मादिकांचें अनुसंधान करावयास सांगितलें व मरणसमयीं जें भगवानांचें स्मरण सांगितलें, तें सर्व जाणण्याची इच्छा करणारा—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा कृष्णा—तत् ब्रह्म किं—तें ब्रह्म काय आहे, सोपाधिक आहे कीं निरुपाधिक?—अध्यात्मं किं—या शरीरांत राहणारें अध्यात्म काय आहे?—कर्म किं—कर्म काय आहे?—च—आणि—अधिभूतं—अधिभूत म्ह० भूतांतील तत्त्व—किं प्रोक्तं—काय सांगितलें आहे?—अधिदैवं किं उच्यते—अधिदैव कशाला म्हणतात—मधुसूदन—हे मधुसूदना!—अत्र—यांतील—अधियज्ञः—अधियज्ञ—कः—कोणता?—कथं—त्याचें चिंतन कसें करावें?—अस्मिन् देहे—तो या देहांत आहे कीं कोठें?—च—आणि—प्रयाणकाले—मरणाच्या वेळीं—नियतात्मभिः—शांतचित्त पुरुषांकडून—कथं ज्ञेयः असि—तूं कसा जाणण्यास योग्य आहेस? १—२.

या प्रश्नांचा क्रमानें निर्णय करण्यासाठीं—श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसांज्ञितः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परमं अक्षरं ब्रह्म—जें निरतिशय अविनाशी तत्त्व तेंच ब्रह्म आहे.—स्वभावः अध्यात्मं—त्या परम अक्षर ब्रह्माचाच प्रत्येक देहांतील प्रत्य-
सु. गी. २१

गात्मभाव हेंच अध्यात्म तत्त्व आहे—भूतभावोद्भवकरः विसर्गः कर्मसंज्ञितः—भूतांचा सद्भाव उत्पन्न करणारा देवतांना उद्देशून चरु-पुरोडाशादि द्रव्यांचा जो त्याग त्यालाच कर्म ही संज्ञा आहे. ३. [१ जें परम—निरतिशय अविनाशी तत्त्व तेंच ब्रह्म. २ जो स्वभाव—परब्रह्माचा प्रत्येक देहांतील प्रत्यगात्मभाव तेंच अध्यात्म होय. देहापासून परमार्थ ब्रह्मापर्यंत उत्तरोत्तर आंत आंत असलेलें जें जीवात्म-तत्त्व तें 'अध्यात्म' या शब्दानें सांगितलें जातें. परब्रह्मच देहादिकांत प्रवेश करून प्रत्यगात्मभावाचा—जीवात्मत्वाचा अनुभव घेतें याविषयी 'तत्सृष्ट्वा तदेवा-नुप्रविशत्' त्याला उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट झालें. अशी तैत्ति-रीयश्रुति प्रमाण आहे. (तैत्ति. भाष्यार्थ. पृ. १३३ पहा.) ३ भूतांची उत्पत्ति कर-णारा जो देवतोद्देशानें चरु-पुरोडाशादिकांचा त्याग तेंच कर्म होय. द्रव्यत्यागरूप यज्ञ हेंच कर्म; याच बीजभूत कर्मसंज्ञक यज्ञापासून वृष्ट्यादिकांच्या क्रमानें चराचर भूतें—प्राणिशरीरें उत्पन्न होतात. गी. अ. ३ श्लो. १४ पहा.]

आणखी तीन प्रश्नांचें उत्तर—

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—क्षरः भावः—विनाशी भाव हेंच—अधिभूतं—सर्व भूतांतील—प्राण्यांतील तत्त्व आहे,—च—आणि—पुरुषः—सर्वांच्या शरीरांत राहणारा पुरुष, हेंच—अधिदैवतं—अधिदैवत—देवांतील तत्त्व आहे.—हे देहभृतां वर—हे देह-धारण करणारांतील श्रेष्ठ अर्जुना!—अत्र देहे—या देहांत—अधियज्ञः—अधियज्ञ—यज्ञाभिमानिनी देवता—अहं एव—मीच आहे ४. [४ सर्व कार्यसमूह हेंच अधिभूत होय. ५ पुरुष—ज्यानें हें सर्व परिपूर्ण आहे—भरलेलें आहे तो पुरुष, किंवा शरीराख्यपुरांत शयन करणारा—राहणारा असल्यामुळें पुरुष, अर्थात् विराट्-शरीरास प्राप्त होऊन आदित्यमण्डलादि-दैवतामध्ये—आंत राहिलेला—हिरण्यगर्भ—लिंगात्मा—व्यष्टींच्या इंद्रियांवर अनुग्रह करणारा, हा येथील 'पुरुष-' शब्दाचा अर्थ आहे. तो पुरुषच अधिदैवत आहे. ६ अधियज्ञ म्ह० सर्व यज्ञांची अभिमानिनी 'विष्णु' या नांवाची देवता, कारण याविषयी 'यज्ञ हाच विष्णु आहे' अशी श्रुति प्रमाण आहे. (परा देवताच अधियज्ञशब्दानें सांगितली जाते.) ती परा देवता—विष्णुच मी आहे. म्ह० ती परब्रह्माहून अगदीं भिन्न

नाहीं, तर अत्यंत अभिन्न आहे. या शास्त्रीय व्यवहारभूमींतील या देहांत जो यज्ञ आहे, त्याचा मी अधियज्ञ आहे. मीच या देहांतील अधियज्ञ—यज्ञाभिमानिनी देवता आहे. अध्यात्मादि सर्व पदार्थ ब्रह्ममय आहेत, असें विद्वान् पाहतो.]

आतां शेवटच्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर—

अन्तकाले च माभेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—अन्तकाले—मरणसमयीं—मां एव स्मरन्—माझेंच स्मरण करणारा असा होत्साता—कलेवरं मुक्त्वा—शरीराचा त्याग करून—यः—जो—प्रयाति—जातो—सः—तो—मद्भावं—मद्भावास—वैष्णवतत्त्वास—याति—प्राप्त होतो,—अत्र—यांत—संशयः—संशय—न अस्ति—नाहीं. ५. [अन्तकालीं म्ह० मरणसमयीं मलाच—परमेश्वराला—विष्णूला स्मरत—विष्णूचें स्मरण करीत—कलेवराला म्ह० शरीराला टाकून—शरीराचा त्याग करून जो मरून जातो तो मद्भावास म्ह० वैष्णवतत्त्वास प्राप्त होतो. याविषयीं मुळींच संशय नाही.]

अन्तकालीं भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या पुरुषाला भगवत्प्राप्ति होते हा फक्त माझ्या पुरताच नियम नाही तर—

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—वा कौन्तेय—अथवा हे अर्जुना—यं यं अपि भावं—ज्या ज्या पदार्थाचें—स्मरन्—स्मरण करीत—अन्ते—अंतसमयीं—कलेवरं—शरीराला—त्यजति—सोडतो,—तं तं एव—त्या त्या पदार्थांचाच—सदा—सर्वदा—तद्भावभावितः—त्या पदार्थांच्या वासनेचा अभ्यास केलेला पुरुष—एति—प्राप्त होतो. ६. [जो अन्तसमयीं—प्राणाचा वियोग होण्याचे वेळीं ज्या ज्या कोणत्याहि भावाचें—विशेषदेवतेचें स्मरण—चिंतन करीत शरीराला सोडतो—शरीराचा त्याग करतो—त्या त्या स्मरण केलेल्या भावालाच तो प्राप्त होतो. त्या भावाविषयीं वासना सतत अभ्यासानें दृढ केल्यामुळे त्याचेंच चिंतन करीत जो शरीर सोडतो तो त्या भावालाच प्राप्त होतो. जन्मभर जी वासना दृढ केलेली असेल, तीच तेव्हां आठवते.

अन्त्यसमयीं इंद्रियादि व्याकुल जरी होत असलीं तरी दीर्घ अभ्यासानें त्या वेळीं भगवानाचें स्मरण जसें होऊं शकतें, तसेंच तें इतर स्मृत पदार्थांचेंहि होतें.]

ज्याअर्थी याप्रमाणें अन्त्यभावना दुसऱ्या देहाच्या प्राप्तीचें कारण आहे—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—सर्वेषु कालेषु—सर्वकालीं—अहोरात्र—मां—मला—अनुस्मर—आठव—माझें स्मरण कर—च—आणि—युध्य—युद्ध कर.—मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माझ्या ठिकाणीं ज्यानें आपलें मन व बुद्धि अर्पिलीं आहेत असा तूं—मां एव—मलाच—एष्यसि—प्राप्त होशील—असंशयः—यांत संशय नाही. ७ [त्याअर्थी सर्व कालीं मोठ्या आदरानें निरंतर माझें स्मरण कर, आणि तें भगवदनुसंधान करीत असतांना त्याच्या बरोबरच युद्ध हा स्वधर्म कर. तूं जशा माझें स्मरण केलें असशील, तशा मलाच प्राप्त होशील, यांत कांहींएक संशय नाही.]

पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अनुष्ठान करणारा अन्तकालीं भगवानालाच प्राप्त होतो, याविषयीं आणखीं एक कारण सांगतात—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना—अभ्यासयोगयुक्तेन—चिचाला माझ्या ठिकाणीं स्थिर करण्याचा वारंवार प्रयत्न करणें, याच अभ्यासरूप योगानें—उपायानें युक्त असलेल्या व—नान्यगामिना—मला सोडून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाकडे न जाणाऱ्या अशा—चेतसा—चिचानें—अनुचिन्तयन्—पुरुषाचें ध्यान करणारा भक्त—परमं दिव्यं पुरुषं—निरतिशय, सूर्यमंडलांत व्यक्त होणाऱ्या पुरुषाला—याति—प्राप्त होतो. ८ [अभ्यासयोगयुक्त व भगवानावांचून दुसऱ्या कोठेंहि न जाणाऱ्या स्थिर चिचानें भगवानाचें चिंतन करणारा साधक निरतिशय सूर्यमंडलस्थ पुरुषाला प्राप्त होतो.]

कोणत्या विशेषणांनीं विशिष्ट अशा पुरुषाचें अनुचिंतन करणारा त्याला प्राप्त होतो, तें सांगतात.—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणी—कविं—सर्वज्ञ,—पुराणं—नित्य,—अनुशासितारं—सर्व जगाचा शास्ता,—अणोः अणीयांसं—सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म—सर्वस्य धातारं—सर्व प्राण्यांना कर्माचें फल देणारा,—अचिन्त्यरूपं—ज्याचें रूप अचिन्त्य आहे,—आदित्यवर्णं—सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें ज्याचा नित्य चैतन्य-प्रकाश आहे व जो—तमसः परस्तात्—अज्ञानलक्षण मोहान्धकाराच्या पलीकडे आहे, अशा माझें—ईश्वराचें मरणसमयीं—अनुस्मरेत्—ध्यान करितो तो त्यालाच प्राप्त होतो. ९. [मूळ कारण अज्ञान व त्याचें कार्य या दोहोंच्या पलीकडे असलेल्या, वस्तुतः अज्ञान व त्याचें कार्य यांचा ज्याला स्पर्शहि झालेला नाही, अशा अर्थात् कवि, पुराण इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट, अशा त्याचें सतत स्मरण करणारा त्या पूर्वोक्त दिव्य पुरुषाला प्राप्त होतो.]

भगवानांचें अनुस्मरण सफल असल्यामुळें याहि आणखी एका कारणानें तें करावें, असें सांगतात—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

अन्वयार्थ—प्रयाणकाले—मरणसमयीं—भक्त्या—भक्तीनें—च—व—योग-बलेन एव—चित्ताचें समाधान, याच बलानें—युक्तः—युक्त होऊन—भ्रुवोः मध्ये—भ्रुवयांच्या मध्ये—प्राणं—प्राणाला—सम्यक्—सावधानपणानें—आवेश्य—स्थापून (यः—जो)—अचलेन मनसा—अचल मनानें—(अनुस्मरेत्—अनुचितन करतो,)—सः—तो—तं परं दिव्यं पुरुषं—त्या श्रेष्ठ दिव्य पुरुषाला—उपैति—प्राप्त होतो. १०. [मरणाचे वेळीं भगवानांच्या चिंतनाविषयीं फारच प्रयत्न केला पाहिजे, यास्तव त्या वेळीं अचल मनानें—भगवदनुस्मरणापासून न ढळणाऱ्या मनानें, त्याचें स्मरण करावें. विषयचित्तन सोडून ईशचित्तन करावें. परमात्म्याविषयीं परम प्रेमानें युक्त व्हावें व आत्मस्वरूपांत, चित्ताचें जें स्थैर्य, त्याच बलानें ईशस्मरणास समर्थ व्हावें. त्यानंतर काय करावें तें सांगतात—चित्त स्वभावतःच विषयांकडे धांवत असतें. त्याला विषयांपासून विमुख करून कमलाकार हृदयांत

म्ह० परमात्म्याच्या स्थानांत मोठ्या यत्नानें स्थिर करावें. त्यानंतर इडा व पिंगला या नांवाच्या उजवीकडील व डावीकडील अशा ज्या दोन नाड्या बाहेर निघाल्या आहेत, त्यांचा निरोध करून, त्याच हृदयाच्या अग्रापासून वर जाण्याचेंच जिचें शील आहे, अशा सुषुम्नानाडीनें हृदयांतील प्राणाला वर चढवून कंठांत लोंबणाऱ्या मांसखंडाच्या द्वारा दोन भुवयांच्या मध्ये त्याचा प्रवेश करवून सावधानपणें ब्रह्मरंध्रांतून बाहेर पडून ' कवि पुराण० ' इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट अशा परम पुरुषास तो योगी प्राप्त होतो.]

पुनरपि भगवान्—पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या ओंकाराख्य उपायानें ज्याचें प्रतिपादन करण्याची इच्छा आहे व ' ज्याला वेदवेत्ते बोलतात ' इत्यादि विशेषणांचें जें विशेष्य आहे—अशा ब्रह्माचें ' यदक्षरं० ' या श्लोकानें कथन करितात—
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यादिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

अन्वयार्थ—वेदविदः—वेदार्थ जाणणारे—यत्—ज्याला—अक्षरं—अविनाशी—वदन्ति—म्हणतात—वीतरागाः यतयः—ज्यांचा राग—आसक्ति नाहींशी झाली आहे, असे विरक्त यती—यत् विशन्ति—ज्यांत प्रवेश करितात—यत् इच्छन्तः—ज्याला जाणण्याची इच्छा करणारे—ब्रह्मचर्यं—ब्रह्मचर्यव्रत (गुरुपाशीं राहून)—चरन्ति—पाळतात—तत् पदं—तें अक्षरसंज्ञक पद—ते—तुला—संग्रहेण—संक्षेपानें—प्रवक्ष्ये—मी सांगेन. ११. [वेदार्थवेत्ते अर्थात् आत्मज्ञानी ब्राह्मण ज्या अक्षराचें ' अस्थूल, अनणु ' इत्यादि निषेधमुखानें वर्णन करितात, निष्काम—विरक्त यति—संन्यासी ज्ञानप्राप्ति होतांच ज्यांत प्रवेश करितात व ज्याला जाणण्याच्या इच्छेनें गुरुसमीप राहून जिज्ञासु ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात, तें प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें पद मी तुला संक्षेपतः सांगतों.]

प्रश्नोपनिषदांत व काठकोपनिषदांत ' स यो ह वै० ' व ' सर्वे वेदा० ' इत्यादि वचनांनीं मंद व मध्यमबुद्धीच्या अधिकाऱ्यांसाठीं ओंकाराची उपासना ब्रह्मज्ञानाचें साधन या रूपानें सांगितली आहे. ओंकार हें ब्रह्माचें नांव आहे, या रूपानें किंवा प्रतिमेप्रमाणें तो त्याचें प्रतीक आहे या रूपानें त्याची उपासना सांगितलेली असून त्या उपासनेचें ' कालान्तरीं मुक्ति मिळणें ' हें फल सांगितलें आहे. तसेंच येथेंहि ' कवि पुराण० ' व ' यदक्षरं० ' या वचनांनीं सांगितलेल्या परब्रह्माचें

औंकारोपासन सांगवें व प्रसंगप्राप्त दुसरें कांहीं सांगवें, यासाठीं या अध्यायांतील पुढील भाग आरंभिला जात आहे—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—सर्वद्वाराणि—ज्ञानाच्या सर्व द्वारांचें—संयम्य—संयमन करून—च—आणि—मनः—मनाला—हृदि—हृदयकमलांत—निरुध्य—अडकवून, त्याला हृदयांतच अडवून धरून—आत्मनः प्राणं—आपल्या प्राणवायूलाहि सुषुम्नानाडीच्या द्वारा—मूर्ध्नि—मस्तकांत—आधाय—स्थापून—योगधारणां—योगधराणा धरण्यास—आस्थितः—प्रवृत्त झालेला (जो पुरुष,) तशीच धारणा धरीत असतांना—ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म—ओं असें हें एक अक्षररूप ब्रह्म—परब्रह्माचें नांव—व्याहरन्—उच्चारणारा व—मां—त्या नांवाचं अर्थ, अशा मला—अनुस्मरन्—अनुचितणारा—माझें ध्यान करणारा—यः देहं त्यजन्—जो देहाचा त्याग करून—प्रयाति—मरून जातो—सः—तो—परमां गतिं—परम गतीला—याति—पोंचतो. १२—१३ [श्रोत्रादि सर्व ज्ञानद्वारांचा संयम करून व मनाचा हृदयांत निरोध करून, वायूचाहि सर्व बाजूंनीं निरोध करून—त्याला हृदयांत आणून, हृदयांतून निघालेल्या सुषुम्ना नाडीनें कंठ, भ्रूमध्य, ललाट या क्रमानें प्राणाचें मूर्धास्थानीं आधान करून, योगधारणेवर आरूढ झालेला जो योगी ' ओं ' या एकाक्षर ब्रह्माचा उच्चार करित व त्याचा अर्थ जो मी, त्याचें अनुस्मरण करित शरीर सोडून जातो तो सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो.]

अहोपण ज्यांना वायूचा निरोध करितां येत नाहीं, त्यांना असें स्वेच्छामरण येणें शक्य नाहीं. तेव्हां अशा लोकांना परम गति कशी मिळणार ? उत्तर—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—यः—जो—अनन्यचेताः—ईश्वरावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयांत चित्त न ठेवणारा साधक—नित्यशः—रोज रोज—

प्रतिदिवशीं—सततं—निरंतरं—मां—मला—स्मरति—स्मरतो—माझें चिंतन करतौ,
—तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः—त्या सदा शांतचित्त योग्याला—अहं सुलभः—
मी सुलभ आहे. १४ [तसेंच जो अनन्यचित्त, ज्याचें चित्त अन्यविषयामध्ये
नाहीं, तर केवळ एका परमेश्वरामध्येच आहे तो अनन्यचित्त योगी सतत—सर्वदा
मज परमेश्वराला नित्यशः स्मरतो, सहा महिने किंवा वर्षभरच नव्हे, तर याव-
ज्जीव—मरेपर्यंत निरंतर जो माझें स्मरण करतो त्या सदा समाहित योग्याला
मी सुलभ—सुखानें लभ्य—अनायासानें प्राप्त होण्यासारखा आहे. ज्याअर्थी असें
आहे त्याअर्थी अनन्यचित्त होऊन माझ्या ठिकाणीं सदा समाहित व्हावें.]

मी सुलभ झाल्यानें काय होतें तें ऐक—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

अन्वयार्थ—परमां संसिद्धिं गताः—मोक्ष या नांवाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला
प्राप्त झालेले—महात्मानः—महात्मे—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—अशा-
श्वतं—अनित्य व—दुःखालयं—दुःखाचें आगर अशा—पुनर्जन्म—पुनर्जन्मास—न
आप्नुवन्ति—प्राप्त होत नाहीत. १५. [मोक्षसंज्ञक श्रेष्ठ गतीला प्राप्त झालेले
महात्मे माझ्या स्वरूपास प्राप्त होऊन सर्व दुःखांचें घर व अस्थिरस्वरूप
अशा पुनर्जन्मास प्राप्त होत नाहीत.]

पण तुझ्यावांचून दुसऱ्या स्थानाला प्राप्त झालेले पुनर्जन्म कां घेतात ? उत्तर—

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—आब्रह्मभुवनात् लोकाः—ब्रह्मलोका-
पर्यंत—ब्रह्मलोकासह सर्वलोक—पुनरावर्तिनः—पुनः आवर्तन पावणारे—पुनरावृत्ति
—पुनर्जन्म घेणारे—पुनः उत्पन्न होणारे आहेत.—तु—परंतु—कौन्तेय—हे कुंती-
पुत्रा—मां—मला—उपेत्य—प्राप्त होऊन—पुनर्जन्म—पुनः जन्म—न विद्यते—
नाहीं. १६ [ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुनः पुनः नाश पावून उत्पन्न होणारे
आहेत. म्हणून त्या लोकीं गेलेले पुनः पुनः जन्म घेतात. पण मी नित्य आहे.]
त्यामुळे मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही.]

ब्रह्मलोकासह सर्व लोक कोणत्या कारणाने वरें पुनरावर्ती आहेत ? त्यांना पुनः पुनः कां वरें जन्म घ्यावा लागतो ? उत्तर—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—ते अहोरात्रविदः जनाः—दिवस व रात्र यांना जाणणारे ते प्रसिद्ध जन—यत् ब्रह्मणः अहः—जो ब्रह्मदेवाचा दिवस—(तत्) सहस्रयुग-पर्यन्तं—तो एक सहस्र युगांनी संपणारा—च—व—रात्रिं—रात्र—युगसहस्रान्तां—सहस्र युगांनी संपणारी आहे, असें—विदुः—जाणतात. १७. [ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचें प्रमाण 'एक सहस्र चतुर्युगें' हें आहे व रात्रीचें प्रमाणहि तितकेंच आहे, असें कालवेत्ते जाणतात. ज्याअर्थी याप्रमाणें ते लोक कालपरीच्छिन्न आहेत, त्याअर्थी पुनरावर्ती आहेत. आपल्याप्रमाणेंच ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचें प्रमाणहि शतवर्ष आहे. त्यामुळें त्याचा नाश होतांच त्याच्या लोकीं राहिलेल्या लोकांचें पुनरावृत्ति होते.] ब्रह्मदेवाच्या दिवसा व रात्री काय होतें तें सांगतात—

अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—अहरागमे—ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवला असतां—अव्यक्तात्—ब्रह्मदेवाच्या स्वापावस्थेपासून—सर्वाः व्यक्तयः—स्थावर-जंगमरूप सर्व प्रजा—प्रभवन्ति—अभिव्यक्त होतात.—रात्र्यागमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां,—तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके—त्याच अव्यक्तनांवाच्या स्वापावस्थेंत त्या—प्रलीयन्ते—प्रलीन होतात. १८. [प्रजापति जागा झाला कीं त्याच्या दिवसाला आरंभ होतो, त्यावेळीं स्थावर-जंगमरूप सर्व प्राणी त्याच्या सुषुप्त्यवस्थेंतूनच उत्पन्न होतात व त्याच्या निद्रेच्या वेळीं म्ह० त्याची रात्र सुरू होतांच ते सर्व प्राणी त्याच त्याच्या स्वापावस्थेंत लीन होतात. *अव्यक्तसंज्ञक स्वापावस्थ ब्रह्मालाच प्रजापति हें नांव आहे. त्यांत सर्व व्यक्ति लीन होतात.]

×अकृत-अभ्यागम व कृतविप्रणाश या दोषांच्या परिहारासाठीं, बंध-मोक्ष-

* येथील अव्यक्तशब्दाचा अर्थ रहस्यकारांनीं चुकीचा केला आहे. त्याचें परीक्षण गी. भा. पृ. ६६६ वर पहा. ×अकृत-अभ्यागमादि दोषांचा सविस्तर अर्थ गी. भा. पृ. ६६७-६८ वर पहा. सु. पंचदशी प्र. ३ श्लो. ४ पहा.

शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ नाही, हें प्रदर्शित करण्यासाठी व अविद्यादि दोषांमुळे पुनः पुनः जन्म घेऊन मरणें, या संसाराविषयीं वैराग्य यावें म्हणून भगवान् म्हणतात—

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—सः एव अयं भूतग्रामः—तोच हा भूतसमुदाय—प्राण्यांचा समूह—भूत्वा भूत्वा—पुनः पुनः उत्पन्न होऊन—रात्र्यागमे—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां—अवशः—परतंत्र होऊन—कर्माधीन होऊन—प्रलीयते—प्रलीन होतो व ब्रह्मदेवाचा—अहरागमे—दिवस उगवला असतां—प्रजापति जागा झाला असतां, कर्माधीन होऊनच तो प्राणिसमूह—प्रभवति—उत्पन्न होतो. १९. [पूर्व कल्पांतील तोच हा स्थावर-जंगमरूप भूतसमूह प्रजापतीच्या दिवसाचा आरंभ होतांच पुनः पुनः उत्पन्न होऊन रात्र सुरू होतांच पुनः पुनः लीन होतो. रात्र होतांच प्रलयाचा अनुभव घेणाऱ्या व दिवसाचा आरंभ होतांच जन्म घेणाऱ्या प्राणिसमूहाला एकसारखेंच पारतंत्र्य आहे.]

आरंभी ज्या अक्षर ब्रह्माचा उपन्यास केला त्याच्या प्राप्तीचा उपाय ' ओमि-त्येकाक्षरं ब्रह्म० ' या वचनानें सांगितला. त्यानंतर आतां अक्षर ब्रह्माच्याच स्वरूपाचा निर्देश करण्याच्या इच्छेनें 'या योगमार्गानें हें स्थान संपादन करावें' असें सांगितलें जातें—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—तस्मात् अव्यक्तात्—त्या अव्यक्ताहून—परः—निराळा—अन्यः—अगदी विलक्षण—अव्यक्तः—इंद्रियांचा विषय न होणारा व—सनातनः—नित्य असा—यः भावः—जो भाव आहे—सः—तो—सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु—सर्व भूतें नाश पावत असतांहि—न विनश्यति—स्वतः नाश पावत नाही.

—यः अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः—जो हा अव्यक्त व अक्षर म्हणून म्हटलेला भाव—तं—त्यालाच—परमां गतिं—परमा गति—आहुः—म्हणतात—यं—ज्या भावाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न निवर्तन्ते—पुनः संसारमार्गात परत येत नाहीत—तत् मम परमं धाम—तें माझे परम स्थान—परम पद आहे. २०—२१. [या पूर्वोक्त अव्यक्ताहून अगदी विलक्षण व श्रेष्ठ असलेला जो सनातन ब्रह्मभाव तो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतें नाश पावत असतांहि स्वतः नाश पावत नाही. विनाश पावणारा प्रत्येक विकार पुरुषापर्यंत विनाश पावतो. अक्षरसंज्ञक पुरुष मात्र विनाश पावत नाही. कारण त्याच्या विनाशाचें निमित्तच संभवत नाही. जो हा 'अव्यक्त, अक्षर-' असें श्रुतीत म्हटलेला भाव त्याच अक्षरसंज्ञक अव्यक्त भावाला ' परमा—श्रेष्ठ गति ' म्हणतात. ज्या भावाला प्राप्त होऊन जीव जन्म-मरण-सुख-दुःखप्राप्तिरूप संसारासाठीं परत फिरत नाहीत, तें मज व्यापक परमात्म्याचें परम—श्रेष्ठ धाम—स्थान आहे. तें विष्णूचें—व्यापक परमात्म्याचें परम पद आहे.] त्याच्या प्राप्तीचा उपाय—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—यस्य अन्तःस्थानि भूतानि—ज्याच्या आंत हीं सर्व भूतें आहेत व—येन इदं सर्वं ततं—ज्यानें हें सर्व व्यापलें आहे—सः परः पुरुषः—तो परम पुरुष—अनन्यया भक्त्या तु—अनन्य भक्तीनेंच—लभ्यः—प्राप्त होण्याजोगा आहे. २२. [आकाशानें जसें घटादिक व्यापलें असतें, त्याप्रमाणें ज्या पुरुषानें हें सर्व व्यापलें आहे, व ज्याच्यामध्ये हीं सर्व कार्यरूप भूतें राहतात तो श्रेष्ठ पुरुष ज्ञानलक्षण आत्मविषयक अनन्य भक्तीनेंच प्राप्त होतो.]

प्रणवामध्ये ज्यांनीं ब्रह्मबुद्धि स्थिर केली आहे व त्यामुळे जे कालान्तरीं—कल्पांतीं मुक्तीला पात्र आहेत त्यांना उत्तर मार्ग सांगावा व त्या मार्गाच्या स्तुतीसाठीं दक्षिणमार्गाचाहि उपन्यास करावा, म्हणून भगवान् म्हणतात—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं च व योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—तु भरतर्षभ—पण हे अर्जुना !—योगिनः—योगी व कर्मी—यत्र काले—ज्या वेळीं—प्रयाताः—मरून गेले असतां—अनावृत्तिं—मोक्षाला—

च एव-आणि-आवृत्ति-पुनर्जन्माला-यान्ति-प्राप्त होतात-तं कालं-तो काल मी तुला-वक्ष्यामि-सांगेन. २३. [ज्या कालीं मृत झालेले योगी-
*ध्यायी-उपासक अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला प्राप्त होतात व ज्या कालीं मृत झालेले कर्मी आवृत्तीला म्ह० पुनर्जन्माला प्राप्त होतात तो काल मी तुला सांगेन.]

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अन्वयार्थ-अग्निः-‘अग्नि’ या नांवाची कालाभिमानिनी देवता-ज्योतिः-‘ज्योति’ या नांवाची कालाभिमानिनी देवता-अहः-दिवसाची अभिमानिनी देवता-शुक्लः-शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता-षण्मासाः उत्तरायणं-उत्तरायणाच्या सहा महिन्यांची देवता, या देवता ज्यांत आहेत-तत्र-त्या मार्गांत-प्रयाताः-शरीर सोडलेले-मेलेले-ब्रह्मविदः जनाः-ब्रह्मोपासक-ब्रह्माचे ध्यान करणारे जन क्रमानें-ब्रह्म-ब्रह्माला-गच्छन्ति-प्राप्त होतात. २४. [अग्नि, इत्यादि कालाभिमानिनी देवता ज्या मार्गांत आहेत त्या मार्गांत मेलेले ब्रह्मोपासक (क्रमानें) ब्रह्माला प्राप्त होतात.]

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

अन्वयार्थ-धूमः-धूमाभिमानिनी देवता-रात्रिः-रात्रीची देवता-तथा-त्याचप्रमाणें-कृष्णः-कृष्णपक्षाची देवता-षट् मासाः दक्षिणायनं-दक्षिणायनाच्या सहा महिन्यांची देवता-तत्र-या देवता ज्या मार्गांतील चिह्ने आहेत त्या मार्गांत-(प्रयातः) योगी-मरून गेलेला कर्मठ-चान्द्रमसं ज्योतिः-चंद्रांतील ज्योतीला-कर्मफलाला-प्राप्य-प्राप्त होऊन त्याचा भोगानें क्षय होतांच-निवर्तते-तेथून परत येतो. २५. [×धूमाद्यभिमानिनी देवता ज्या मार्गांत आहेत त्यांत मेलेले कर्मी चंद्रलोकाला प्राप्त होऊन निवृत्त होतात.]

*येथील योगिशब्दाचा ‘उपासक व कर्मी’ असा अर्थ कां करावयाचा ‘केवल कर्मयोगी’ कां करावयाचा नाही, तें गी. भा. पृ. ६७२-६७३ वर पहा.

×येथे ‘अग्नि-धूम’ इत्यादि शब्दांनीं अभिमानिनी देवताच कां ध्य वयाच्या तें गी. भा. पृ. ६७४-७५ वर पहा.

या दोन मार्गांचें नित्यत्व—

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—जगतः—ज्ञान-कर्माधिकृत जनांच्या—हि एते—या दोन—शुक्ल-कृष्णे—प्रकाश-अप्रकाशरूप—गती—गती—मार्ग—शाश्वते मते—नित्य मानलेल्या आहेत—एकया—यांतील एका गतीनें योगी—ध्यानी—अनावृत्ति—क्रममुक्तीला—याति—प्राप्त होतो व—अन्यया—दुसऱ्या गतीनें कर्मी—पुनः आवर्तते—पुनः परत येतो. २६. [विद्याप्राप्यत्वामुळें म्ह० उपासनेनें—देवताज्ञानां प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळें व अग्नि, ज्योति, दिवस इत्यादि प्रकाशानें उपलक्षित झाल्यामुळें देवयानगति शुक्ला आहे व ज्ञानप्रकाशकत्वाच्या अभावामुळें म्ह० धूमादि अप्रकाशानें उपलक्षित व अविद्याप्राप्य—कर्मानें प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळें पितृयाणगति कृष्णा आहे. शास्त्रानें ज्यांना ज्ञानाचा व कर्माचा अधिकार दिला आहे त्यांच्या या दोन गती शाश्वत आहेत. त्या दोन गतींतील एका म्ह० शुक्ल गतीनें अनावृत्तीला म्ह० क्रममुक्तीला प्राप्त होतो व इतर म्ह० कृष्णगतीनें पुनरपि म्ह० भोक्तव्य पुण्यकर्माचा क्षय झाला असतां, अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मानें येथें जन्म घेण्यासाठीं परत येतो.]

या गतींना उपास्यत्व आहे, हें सुचविण्यासाठीं त्यांच्या विज्ञानाची स्तुति करितात—

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एते सृती—हे दोन मार्ग—जानन—जाणणारा—कश्चन योगी—कोणीहि योगी—न मुह्यति—मोहित होत नाही—तस्मात्—म्हणून—हे अर्जुन—हे पार्था !—सर्वेषु कालेषु—सर्व कालीं—योगयुक्तः—तूं समाहितचित्त—भव—हो. २७ [या गतींचेहि ध्यान करणारा ध्याननिष्ठ योगी मोहित होत नाही; दक्षिणमार्ग देणारें केवळ कर्म आपलें कर्तव्य आहे, असें समजत नाही. असो; (याप्रमाणें योग म्ह० ध्यान क्रममुक्ति हें फल देणारें असल्यामुळें तें नित्य कर्तव्य आहे असें सिद्ध झालें, असा आतां उपसंहार करितात—) अर्जुना ! म्हणून तूं सर्वकालीं योगयुक्त—समाहितचित्त हो.]

श्रद्धेची वृद्धि होण्यासाठीं तूं आतां योगाचें माहात्म्य ऐक—
 वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
 अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 तारकब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—योगी—ध्यान—उपासना करणारा पुरुष—इदं विदित्वा—या
 अध्यायांत सात प्रश्नांचा निर्णय करून जें कांहीं सांगितलें आहे तें जाणून—वेदेषु—
 वेदाध्ययनांत—यज्ञेषु—यज्ञानुष्ठानांत—तपःसु—तपश्चर्येत—च एव—आणि—दानेषु
 —दानांत—यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं—जें पुण्यफल सांगितलें आहे—तत् सर्व—तें सर्व—
 अत्येति—उलंघन करून जातो—च—आणि—आद्यं परं स्थानं—अगदीं मूळ
 कारणरूप ब्रह्मपदाला—उपैति—प्राप्त होतो २८ [उत्तम प्रकारें म्ह० हातांत
 पवित्रकें घालून, पूर्वाभिमुख बसून वगैरे नियमपूर्वक अध्ययन केलेल्या वेदांमध्ये
 व साद्रुण्यानें—सद्गुणत्वांनें म्ह० अंगोपांगांसह अनुष्ठिलेल्या यज्ञांमध्ये, आणि
 उत्तम प्रकारें म्ह० मन, बुद्धि इत्यादिकांच्या ऐकाग्र्यपूर्वक आचरिलेल्या तपां-
 मध्ये आणि उत्तम प्रकारें—यथाशास्त्र—देश, काल, पात्र पाहून दिलेल्या दानांमध्ये
 शास्त्रांनें जें पुण्यफल सांगितलेलें आहे त्या सर्वांचें योगी हें जाणून उलंघन करितो—
 त्या सर्वांच्या पुण्यफलाहून अधिक फलास प्राप्त होतो. (आतां ' इदं—हें ' या
 शब्दाचा अर्थ व्यक्त करितात—) ध्यानरूप योगाचें अनुष्ठान केल्यानें तो योगी
 सर्व फलांहून श्रेष्ठ अशा मोक्षरूप फलास क्रमानें प्राप्त होतो. या अध्यायांत
 अर्जुनाच्या सात प्रश्नांचें उत्तर देऊन व योगमार्गाचें दिग्दर्शन करून तत्पदा-
 र्थाचें ' ध्येय ' या रूपानें व्याख्यान केलें.]

इति भगवान् श्रोतॄणां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—ब्रह्म-
 विद्येपैकी योग—उपायशास्त्रांतील तारकब्रह्मयोग (अक्षरब्रह्मनिर्देश) नांवाचा आठवा
 अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय नववा.

राजविद्या-राजगुह्ययोग.

पण 'यावर देवयानमार्गानें गेल्यानेंच मोक्ष प्राप्त होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गानें किंवा ज्ञानानें नाही,' अशी शंका येते. त्या शंकेची व्यावृत्ति करण्याच्या इच्छेनें

श्रीभगवान् उवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—तु-आतां-इदं गुह्यतमं विज्ञानसहितं ज्ञानं-हें अतिशय गुह्य अनुभवासह आत्मज्ञान-अनसूयवे-माझ्या गुणांमध्ये दोषदृष्टि न ठेवणाऱ्या-ते-तुला-प्रवक्ष्यामि-सांगेन-यत् ज्ञात्वा-जे ज्ञान जाणून-झालें असतां-अशुभात्-अशुभ संसारापासून-मोक्ष्यसे-तूं मुक्त होशील. १. [मी तुला आतां हें अतिशय गुह्य अनुभवासह आत्मज्ञान सांगतों; त्याच्या योगानें तूं अशुभ संसारापासून मुक्त होशील.]

त्या ज्ञानाकडे श्रोत्यांची प्रवृत्ति व्हावी म्हणून त्याची स्तुति—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—राजविद्या-(हें ज्ञान) विद्यांचा राजा, -राजगुह्यं-गुह्यांचा राजा -पवित्रं-अत्यंत पावन-इदं उत्तमं-असें हें उत्तम ज्ञान आहे.-प्रत्यक्षावगमं-याचें ज्ञान-अनुभव प्रत्यक्ष येतो-धर्म्यं-हें धर्माला धरून आहे.-कर्तुं सुसुखं-हें संपादन करण्यास सुलभ व-अव्ययं-अव्यय आहे. कर्माच्या फलाप्रमाणें याचें फल क्षीण होत नाही. २. [ही ब्रह्मविद्या सर्व विद्यांमध्ये अतिशय देदिप्यमान होते, हें प्रसिद्ध आहे. सर्वापेक्षां ब्रह्मज्ञांचा आदर लौकिकांतहि फार होत असतो. त्याचप्रमाणें हें ज्ञान राजगुह्य म्ह० गुह्यांतील राजा-श्रेष्ठ गुह्य आहे.

हैं उत्तम पवित्र-पावन आहे. हैं ब्रह्मज्ञान सर्व पावन वस्तूंमध्ये अत्यंत उत्कृष्ट शुद्धिकारण आहे. ज्या अर्थी अनेक सहस्र जन्मांमध्ये संचय केलेल्याहि धर्मा-धर्मादि कर्मांला ब्रह्मज्ञान एका क्षणांत समूल भस्म करते, त्याअर्थी त्याचें पावनत्व-पवित्रत्व काय सांगावें ? तसेंच हैं ब्रह्मज्ञान प्रत्यक्षावगम आहे म्ह० प्रत्यक्षपणें सुखादिकांप्रमाणें ज्याचा अनुभव येतो तें प्रत्यक्षावगम; म्हणजे प्रत्यक्ष-स्वानुभव हेंच या ज्ञानाविषयी अवगम म्ह० प्रमाण आहे. किंवा ज्याचा अवगम म्ह० फल प्रत्यक्ष आहे, स्वर्गप्रमाणें परोक्ष नाही, तें प्रत्यक्षावगम ज्ञान होय. तसेंच हें धर्म्य, संपादन करण्यास अत्यंत सुलभ व अव्यय आहे, त्याचा फलद्वारा व्यय होत नाही.]

आत्मज्ञानाख्य धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या तन्निष्ठ पुरुषांना परम पदाची प्राप्ति होते, असे सांगून त्यापासून विमुख झालेल्या पुरुषांना संसाराची प्राप्ति होते, असे सांगतात—

अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे अर्जुना !—अस्य धर्मस्य अश्रद्धानाः—या आत्म-ज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे—पुरुषाः—पुरुष—मां—मला—अप्राप्य—प्राप्त न होऊन—मृत्युसंसारवर्त्मनि—मृत्युयुक्त संसारमार्गांत—निवर्तन्ते—निवृत्त होतात. संसारमार्गांत परत येतात. ३. [या आत्मज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे अनात्मज्ञ मूढ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय अशी जी भाक्ति तिलाहि प्राप्त न होतां मृत्युयुक्त संसारमार्गांत निश्चयानें फिरत राहतात.]

याप्रमाणें स्तुतीच्या योगानें अर्जुनाला ज्ञानाभिमुख करून भगवान् म्हणतात—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—मया अव्यक्तमूर्तिना—ज्याचें स्वरूप व्यक्त नाही अशा मीं—इदं सर्वं जगत्—हें सर्व जगत्—ततं—व्यापलें आहे.—सर्वभूतानि—सर्व भूतें

—मत्स्थानि—माझ्यामध्ये स्थित आहेत.—च—पण—अहं—मी—तेषु—त्या भूतां-
मध्ये—न अवस्थितः—अवस्थित नाहीं. मी त्या भूतांत राहिलेलों नाहीं.—भूतानि
—सर्व प्राणी—मत्स्थानि—वस्तुतः माझ्यामध्ये—न च—नाहींत—मे—माझें—ऐश्वरं
—ईश्वरसंबंधी—योगं—स्वरूप—पश्य—पहा—भूतभृत्—मी सर्व भूतांचें धारण-पोषण
करणारा आहे.—च—पण—भूतस्थः न—भूतांत राहिलेलों नाहीं.—मम आत्मा—
माझें स्वरूप—भूतभावनः—सर्व भूतांना उत्पन्न करणारे आहे. ४-५ [ज्याचें
स्वरूप इंद्रियांचा विषय होत नाहीं, अशा मीं हें सर्व जगत् व्यापलें आहे. सर्व
भूतें मजमध्ये स्थित आहेत, म्ह० मी त्यांचा आत्मा आहे व माझ्यामुळे तीं
आत्मवान् झालीं आहेत. पण मी असंग असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये स्थित नाहीं.
(अहोपण परमेश्वर जरी सर्व भूतांमध्ये अवस्थित नसला तरी भूतें त्याच्यामध्ये
आहेत, तेव्हां त्याला असंगत्व कसें ? उत्तर—) वस्तुतः भूतें माझ्यामध्ये स्थित
नाहींत. माझें तात्त्विक स्वरूप पहा. मी भूतभृत्—भूतांना धारण करणारा आहे.
पण भूतांमध्ये स्थित नाहीं, माझा आत्मा भूतांना उत्पन्न करणारा आहे.]

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—सर्वत्रगः—सर्व जागीं जाणारा—महान्—
मोठा—वायुः—वायु—नित्यं—नेहमीं—हमेष—आकाशस्थितः—आकाशांत स्थित
असतो—तथा—त्याप्रमाणें—सर्वाणि भूतानि—सर्व भूतें—मत्स्थानि—माझ्यामध्ये
स्थित आहेत—इति—असा—उपधारय—निश्चय कर. ६ [सर्वत्र गमन करणारा
त्यामुळेच महत्परिमाणाचा वायु सदा म्ह० उत्पत्ति-स्थिति-लयकालीं जसा आका-
शांत, त्याला कोणत्याहि प्रकारें संश्लेष न करितां राहतो, त्याप्रमाणें आका-
शादि महाभूतें आकाशासारख्या पूर्ण असंग प्रत्यगात्म्यामध्ये संश्लेषावांचून स्थित
आहेत, असें समज.]

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना !—कल्पक्षये—कल्पाचा क्षय
झाला असतां,—सर्वभूतानि—सर्व भूतें—मामिकां प्रकृतिं—माझ्या अपरा प्रकृ-
ति. सु. गी. २३

तीला-यान्ति-प्राप्त होतात.-पुनः-पण पुनः-कल्पादौ-कल्पाच्या आरंभी-
अहं-मी-तानि-त्याच भूतांना-विसृजामि-उत्पन्न करतो. ७. [अर्जुना,
कल्पाचा क्षय झाला असतां प्रलयसमयीं सर्व भूतें माझ्या अधीन असलेल्या
त्रिगुणात्मिका अपर प्रकृतीला प्राप्त होतात आणि पुनः उत्पत्तिकाल प्राप्त होतांच
म्ह० कल्पाच्या आरंभीं मी त्यांना उत्पन्न करतो.]

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—स्वां प्रकृतिं—आपल्या प्रकृतीला—अवष्टभ्य—स्वाधीन करून
—प्रकृतेः वशात् अवशं—स्वभाववशात् परतंत्र झालेल्या—इमं कृत्स्नं भूतग्रामं
—या सर्व भूतसमूहास—पुनः पुनः—पुनः पुनः—विसृजामि—मी उत्पन्न करतो. ८.
[मी आपल्या अविद्यारूप प्रकृतीला आपल्या स्वाधीन ठेवून या सर्व—वर्त-
मानकालीं असलेल्या भूतसमूहाला पुनः पुनः उत्पन्न करतो. अर्थात् हा संसार
अनादि आहे. स्वभाववशात् अविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषांनीं त्या भूतसमूहाला
अवश—अस्वतंत्र केलें आहे.]

‘तर मग उत्तमाधम-सुखी-दुःखी-श्रीमान्-दरिद्री इत्यादि विषम भूतसमुदा-
याला उत्पन्न करणाऱ्या त्या तुज ईश्वराचा त्यामुळें उद्भवणाऱ्या धर्माधर्मांशीं संबंध
होईल, म्हणजे तूं तन्निमित्त धर्माधर्मांनीं लिप्त होशील,’ असें कोणी म्हणेल
म्हणून भगवान् सांगतात—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—धनंजय—हे अर्जुना !—तानि कर्माणि—तीं कर्मे—
उदासीनवत् आसीनं—उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या—तेषु कर्मसु असक्तं—त्या
कर्मांमध्ये असक्त—फलाची इच्छा न ठेवणाऱ्या—मां—मला—न निबध्नन्ति—बद्ध
करीत नाहीत. ९. [मज ईश्वराला विषम सृष्टि उत्पन्न केल्यामुळें उद्भवणारीं
शुभाशुभ कर्मे बद्ध करीत नाहीत. कारण मला कर्तृत्वाभिमान नसतो व फलासक्ति
नसते. त्याप्रमाणेंच दुसराहि जो कोणी आसक्तिरहित असतो, तोहि तसाच कर्मांनीं
बद्ध होत नाही. अ. ४-१४ पृ. ८३ पहा.]

पूर्व ग्रंथांत 'मी या भूतसमूहास उत्पन्न करतो व उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या मला तीं कर्मे बद्ध करीत नाहीत,' हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे, असें कोणी म्हणेल, म्हणून त्याच्या परिहारासाठीं भगवान् म्हणतात—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—मया अध्यक्षेण—केवल ज्ञानस्वरूप अशा मज अध्यक्षामुळें—माझ्या निमित्तानें—प्रकृतिः—माझी त्रिगुणात्मिका माया—सचराचरं—सचराचर जगाला—सूयते—उत्पन्न करते.—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—अनेन हेतुना—या अध्यक्षत्वाच्या निमित्तानें—जगत्—सर्व सृष्टि—विपरिवर्तते—प्रवृत्त होते. १०. [केवल ज्ञानस्वरूप—अविक्रियात्मा अशा मज अध्यक्षामुळें माझी त्रिगुणात्मिका अविद्यारूप प्रकृति चराचर भूतांसह जगाला प्रसवते. माझ्या अध्यक्षत्वामुळेंच हें सर्व व्यक्ताव्यक्तरूप जगत् सृष्टि, स्थिति, संहार या अवस्थांमध्ये विशेष प्रकारें परिवर्तन पावत असतें.]

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—मूढाः—अविवेकी लोक—भूतमहेश्वरं मम परं भावं—सर्व भूतांचा महान् ईश्वर अशा माझ्या श्रेष्ठ भावास—अजानन्तः—न जाणणारे असे होऊन—मानुषीं तनुं आश्रितं मां—मनुष्याची तनु धारण केलेल्या मला—अवजानन्ति—तुच्छ लेखितात, माझी अवज्ञा करितात. ११. [माझ्या अत्यंत श्रेष्ठ भावास—परमात्मतत्त्वास—सर्व भूतांच्या महेश्वरास म्ह० आत्म्याला न जाणणारे अविवेकी लोक माझी अवज्ञा करितात. मनुष्यशरीरानें व्यवहार करीत असलेल्या भगवानांचा अनादर करणें किंवा निंदा करणें, हेंच अवज्ञान; वारंवार भगवान्निंदा किंवा भगवदनादर केल्यामुळें त्यांना मोठें पाप लागतें; व त्या पापाच्या प्रभावानें त्यांच्या बुद्धि प्रतिबद्ध होतात.]

भगवानांची अवज्ञा केल्यामुळें ते शोच्य कसे होतात तें सांगतात—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—मोघाशाः—त्यांच्या सर्व आशा व्यर्थ होतात;—मोघकर्माणः—त्यांची सर्व कर्मेहि व्यर्थ होतात—मोघज्ञानाः—त्यांचें ज्ञानहि निष्फल असतें—विचेतसः—ते विवेकशून्य होतात—च एव—आणि ते—राक्षसीं—राक्षसांच्या व—आसुरीं—असुरांच्या—मोहिनीं—मोह पाडणाऱ्या—प्रकृतिं—प्रकृतीचा—श्रिताः—आश्रय केलेले असतात. १२ [ईश्वराची निंदा—भगवद्द्रोह करणाऱ्या त्यांची कोणतीहि इच्छा नित्य फल देण्यास समर्थ होत नाही. त्यांचीं नित्य-नैमित्तिक कर्मेहि निष्फल होतात. त्यांचें शास्त्रार्थज्ञानहि फुकट जातें. त्यांच्या ठिकाणीं विवेकाचाहि अभाव असतो. भगवानांचा तिरस्कार किंवा अनादर करणाऱ्यांच्या इच्छा, कर्मे व ज्ञान फुकट जातात, इतकेंच नव्हे तर मेल्यावर त्यांना अतिशय क्रूर योनि प्राप्त होते.]

पण त्यांच्या उलट जे श्रद्धावान् लोक भगवद्भक्तिरूप मोक्षमार्गांत प्रवृत्त झालेले असतात ते ईश्वराला भजतात, असें सांगतात—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—पार्थ—हे अर्जुना!—दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः—शम-दया-श्रद्धा इत्यादि दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले—महात्मानः—महात्मे—मां—मला—अव्ययं भूतादिं—नित्य, भूतांचें कारण—ज्ञात्वा—जाणून—अनन्यमनसः—अनन्यचित्त होऊन—भजन्ति—भजतात. १३. [अनन्यचित्त व दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले महात्मे आकाशादि भूतांचा व प्राण्यांचा आदि-कारण व अव्यय-अविनाशी अशा मला जाणून माझे भजन करितात.]

ते कसें भजन करितात तें सांगतात—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—सततं—अहोरात्र—मां कीर्तयन्तः—माझे कीर्तन—नामस्मरण करणारे—च—आणि—यतन्तः—इंद्रियनिग्रह, शम-दम इत्यादि धर्मांनीं यत्न करणारे,—दृढव्रताः—ज्यांचें अचांचल्य हेंच व्रत आहे, किंवा ज्यांचें ब्रह्मचर्यादि व शमादि व्रत दृढ आहे ते दृढव्रत—च—आणि—मां—मला—नमस्यन्तः—नमस्कार

करणारे,—भक्त्या—परम प्रेमाने—नित्ययुक्ताः—नित्ययुक्त होऊन—उपासते—उपासना करितात १४. [सतत माझे कीर्तन करणारे म्ह० वेदान्तश्रवण व प्रणवाचा जप करणारे, इंद्रियांचा विषयांपासून उपसंहार, शम, दम, दया, अहिंसा इत्यादि रूप धर्मांनीं प्रयत्न करणारे, अचांचल्य हेच ज्यांचें ब्रह्मचर्यादि व्रत आहे ते दृढव्रत आणि मला—हृदयांत राहणाऱ्या आत्म्याला भक्तीनें—परम प्रेमानें नमस्कार करणारे नित्ययुक्त—नित्य समाहित होतसाते माझे सेवन—उपासना करितात.]

ते कोणकोणत्या प्रकारानें उपासना करितात तें सांगतात—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—च अपि—पण—अन्ये—काहीं उत्तम अधिकारी—ज्ञानयज्ञेन—भगवानाविषयींचें ज्ञान हाच यज्ञ त्यानें—यजन्तः—पूजा करणारे—मां—मला—एकत्वेन—एकच परब्रह्म आहे, अशा ज्ञानानें—उपासते—उपासितात. कोणी—पृथक्त्वेन—सूर्य, चंद्र इत्यादि भेदानें माझी उपासना करितात व कोणी—विश्वतोमुखं—तोच भगवान् सर्वतोमुख आहे, विश्वरूप आहे, असें समजून त्या विश्वरूपाला—बहुधा—अनेक प्रकारांनीं उपासितात. १५. [परमार्थदर्शन हाच येथील ज्ञानयज्ञ आहे. उत्तमाधिकारी ज्ञाननिष्ठ दुसऱ्या उपासनेचा परित्याग करून एकच परब्रह्म आहे अशा परमार्थज्ञानानें माझी उपासना करितात. मध्यमाधिकारी आदित्य, चंद्र इत्यादि भेदानें म्ह० तोच भगवान् विष्णु आदित्यादिरूपांनं अवस्थित आहे अशी उपासना करितात. आणखी कित्येक सामान्य अधिकारी तोच सर्वरूपांनं अवस्थित आहे असें जाणून बहुप्रकारें त्याचीच उपासना करितात.]

‘जर बहु प्रकारांनीं उपासना करितात तर ती तुझीच उपासना कशी होते?’ असें अर्जुन विचारील म्हणून सांगतात—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमाग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—अहं क्रतुः—मी क्रतु—यज्ञ म्हणजे एक प्रकारचें वेदोक्त कर्म आहे—अहं यज्ञः—मी वैश्वदेवादि स्मार्त कर्म आहे—अहं स्वधा—मी पितरांना

दिलेलें अन्न आहे—अहं औषधं—मी तांदुळ, गहू, इत्यादि धान्य ज्यांपासून होतें त्या औषधि आहे किंवा प्राण्यांकडून खाल्लें जाणारें जें अन्न तें औषध मी आहे—मन्त्रः अहं—मंत्र मी आहे—अहं एव आज्यं—मीच आज्य म्ह० घृतादि हवि आहे—अहं अग्निः—मीच अग्नि आहे.—अहं हुतं—मीच हवनकर्म आहे. १६. [मी क्रतु म्ह० श्रौतकर्माचा एक प्रकार मीच आहे. स्मार्त यज्ञ मीच आहे. तसेंच स्वधा—पितरांना जें दिलें जातें तें अन्न मी आहे. मी औषध आहे म्ह० सर्व प्राण्यांकडून जें खाल्लें जातें तें औषध मी आहे किंवा स्वधा म्ह० सर्वप्राणिसाधारण अन्न व औषध म्ह० व्याधीच्या शांतीसाठीं जें औषध तें, असें समजावें. मंत्र मी आहे. ज्या मंत्रानें पितरांना व देवतांना हवि दिला जातो तो मंत्र मीच आहे. मीच आज्य आहे म्ह० हवि मीच आहे. मी अग्नि—ज्यांत होम केला जातो तो अग्नि मीच आणि मीच हुत म्ह० हवन कर्म आहे. अर्थात् क्रिया-कारक-फल-जात भगवानांहून भिन्न नाही, हा या सर्व श्लोकाचा भावार्थ आहे.]

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—अहं अस्य जगतः पिता—मी या जगाचा जनक आहे.—माता—जननी आहे—धाता—प्राण्यांना कर्मफल देणारा आहे—पितामहः—पित्याचा पिता आहे.—वेद्यं—ब्रह्मादि ज्ञेय वस्तु मी आहे.—पवित्रं—पावन करणारें यज्ञ-यागादि पुण्यकर्म मी आहे—ओंकारः—प्रणव मी आहे.—ऋक्—ऋग्वेद,—साम—सामवेद,—च यजुः एव—आणि यजुर्वेद मी आहे. १७. [अर्थात् भगवान् सर्वात्मक आहे असें यावरून अनुमान करावें.]

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—गतिः—कर्माचें फल मी आहे.—भर्ता—कर्मफल देऊन पोषण करणारा मी आहे.—प्रभुः—सर्वांचा स्वामी मी आहे.—साक्षी—प्राण्यांनीं केलेलें व न केलेलें पुण्य-पापादि पाहणारा मी आहे.—निवासः—सर्वप्राण्यांचें निवासस्थान मी आहे.—शरणं—रोगादिकांच्या योगानें आर्त होऊन शरण आलेल्या भक्तांची आर्ति—पीडा नाहीशी करणारा मी आहे.—सुहृत्—उलट उपकाराची अपेक्षा न

करितां उपकार करणारा मी आहे-प्रभव:-जगाचा उत्पादक,-प्रलय:-जगाचा
संहार करणारा,-स्थान-जगाची स्थिति करणारा-निधान-कर्मफलांचा निधि,
व-अव्यय बीज-जगाचें अक्षय बीज मी आहे. १८.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ-अहं तपामि-मी सूर्यरूपानें ताप देतो, तापतो,-अहं वर्षं
निगृह्णामि-मी पावसाचा निग्रह करतो.-च उत्सृजामि-व मीच वृष्टि-
पाऊस पाडतो.-अर्जुन-हे अर्जुना !-अहं अमृतं-मी देवांचें अमृत-च एव
मृत्यु:-व मर्त्यांचा मृत्यु आहे-च-आणि-सत्-कार्य-नामरूपांनीं व्यक्त
होणारें सर्व-च असत्-व कारण-नामरूपांनीं व्यक्त न होणारें मी आहे. १९.
[भगवान् जर अत्यंत असत् असता तर कार्य-कारणांची कल्पनाच झाली नसती.
कारण कोणतीहि कल्पना अधिष्ठानावांचून होऊंच शकत नाही. त्याचप्रमाणें
कार्याचें सत्त्व व कारणाचें असत्त्वहि मानतां येत नाही. कारण, कार्य वाङ्मात्र
-शब्दमात्र आहे, असें छांदोग्यांत सांगितलें आहे. 'तसेंच हें सर्व कार्य मूळा-
वांचून कसें होईल ?' अशी श्रुति आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ. ४१३ व ४२१
पहा.) असो; या वर सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञांनीं भगवत्सेवा करणारांना सद्यो-
मुक्ति किंवा क्रममुक्ति हें फल मिळतें.] पण यांच्या उलट जे विषयेच्छु अज्ञ-
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गातिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥

अन्वयार्थ-त्रैविद्या:-ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचें अध्ययन
करणारे, त्यांत सांगितलेलीं कर्मे करणारे-सोमपाः-सोमपान करणारे व त्यामुळें-
पूतपापाः-निष्पाप झालेले-मां-मला-यज्ञैः-यज्ञांच्या योगानें-इष्ट्वा-पुजून
-माझी पूजा करून-स्वर्गाति-स्वर्गगतीची-प्रार्थयन्ते-प्रार्थना करितात.-ते-ते
-त्रैविद्य-पुण्यं सुरेन्द्रलोकं-पवित्र इंद्रलोकास-आसाद्य-प्राप्त होऊन-दिवि-
स्वर्गात-दिव्यान् देवभोगान्-अलौकिक देवभोगांस-अश्नन्ति-उपभोगितात
२०. [सकाम पुरुष यज्ञादि कर्मांच्या योगानें स्वर्गास प्राप्त होऊन तेथील
विषयोपभोग घेतात.]

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रैधर्म्यमनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—ते-ते सर्व वैदिक कर्मी-तं विशालं स्वर्गलोकं-त्या विस्तीर्ण स्वर्गलोकास-भुक्त्वा-भोगून-पुण्ये क्षीणे-पुण्य क्षीण झालें असतां-मर्त्य-लोकं-मर्त्यलोकांत-विशन्ति-शिरतात.-एवं-याप्रमाणें-त्रैधर्म्य-वैदिक कर्म-मार्गास-अनुप्रपन्नाः-अनुसरणारे-कामकामाः-विषयांची कामना करणारे-सकाम पुरुष-गतागतं-जा-ये या अवस्थेस-लभन्ते-प्राप्त होतात. २१. [कर्माच्या योगानें स्वर्गलोकास प्राप्त झालेले ते, विस्तीर्ण स्वर्गलोकाचा उप-भोग घेऊन, स्वर्गाच्या प्राप्तीचें निमित्त-पुण्य क्षीण झालें असतां या मनुष्य-लोकांत परत येतात. वेदोक्त कर्मरूप धर्माचा आश्रय करणारे विषयेच्छु पुरुष जा-ये या अवस्थेस प्राप्त होतात.]

पण त्यांच्या उलट जे निष्काम सम्यग्दर्शननिष्ठ असतात, त्यांचा योगक्षेम कसा चालतो, तें सांगतात—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—अनन्याः चिन्तयन्तः-परम देव जो नारायण, त्याच्याशीं एकरूप होऊन चिंतन करणारे-ये-जे-जनाः-लोक-मां-मला-पर्युपासते-सर्व प्रकारें उपासितात-तेषां नित्याभियुक्तानां-त्या सतत ध्यान करीत अस-लेल्या विरक्तांचा-योगक्षेमं-योगक्षेम्-अहं-मी-वहामि-वहातों. २२. [मीच सर्वात्मा वासुदेव आहे. माझ्याहून दुसरे काहीं नाही, असें जाणून त्याच प्रत्यक्स्वरूपाचें सतत ध्यान करणारे जे मुख्याधिकारी संन्यासी माझी उपासना करि-तात-सर्वतः अखंड आत्मरूपानें पाहतात त्या परमार्थदर्शी-नित्य आदरानें ध्यान करणाऱ्या-सतत ध्याननिष्ठांचा योग व क्षेम मी वाहतों. योग म्ह० अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति करून देणें व क्षेम म्ह० तिचें रक्षण करणें, तीं दोन्ही मी करतों, तीं मी त्याला पोंचवितों.*]

* या अर्थाविषयी अधिक विचार गो. भा. ७०७ वर पहा. व गीतारहस्यपरीक्षणा-
झाठी पृ. ७०८-१० वरील टीप पहा.

‘पण अन्य देवताहि जर तूंच आहेस, तर त्या देवतांचे भक्तहि तुझीच पूजा करितात, असें म्हटलें पाहिजे,’ म्हणून म्हणशील तर तें खरें आहे, असें सांगतात—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—ये अन्यदेवताभक्ताः अपि—जे दुसऱ्या देवतांचे भक्तहि—श्रद्धया अन्विताः—श्रद्धेनें युक्त होऊन—यजन्ते—त्या अन्य देवतांची पूजा करितात,—ते अपि—ते सुद्धा—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—मां एव—माझेच—अविधिपूर्वकं—अज्ञानाने—यजन्ति—पूजन करितात. २३. [जे अन्य देवतांचे भक्त आस्तिक्य बुद्धीनें अन्य देवतांची पूजा करितात तेहि *अज्ञानपूर्वक माझेच पूजन करितात. हाच माझे भक्त व इतर देवतांचे भक्त यांच्या पूजेतील फरक आहे.]

ते अविधिपूर्वक यजन कशासाठीं करितात, तें सांगतात—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—अहं—मी—सर्वयज्ञानां—सर्व यज्ञांचा—भोक्ता—देवतारूपानें भोक्ता—च—व—प्रभुः एव च—प्रभुच आहे. —तु—पण—ते—अन्य देवतांचे भक्त—मां—मला—तत्त्वेन—अशा तात्त्विक रूपानें—न अभिजानन्ति—जाणत नाहीत—अतः—म्हणून—च्यवन्ति—मुख्य फलापासून च्युत होतात. २४. [कारण कीं, मीच सर्व यज्ञांचा—श्रौत व स्मार्त अशा सर्व यज्ञांचा, देवतांचा आत्मा या रूपानें भोक्ता व अन्तर्यामी या रूपानें प्रभु आहे. कारण यज्ञ मत्स्वामिकच आहे—मीच यज्ञाचा स्वामी आहे. या देहांत अधियज्ञ मीच आहे, असें वर (पृ. १६२) सांगितलेंच आहे. पण मीच यज्ञांतील भोक्ता व प्रभु असतांना मला लोक तत्त्वतः—पूर्णपणें जाणत नाहीत. म्हणून अविधिपूर्वक यज्ञ करून ते त्या यज्ञाच्या फलापासून च्युत होतात. त्यांचा यागफलापासून अंश होतो.]

* ‘अविधिपूर्वक’ याचा अर्थ अज्ञानपूर्वकच कां करावयाचा तें गी. भा. पृ. ७१९ मरील टीपेंत पहा.

जे इतर देवतांच्या भक्तीने युक्त होऊनहि अज्ञानपूर्वक यजन करितात, त्यांनाहि त्या यागाचें फल अवश्य मिळतेंच, त्यांचें यजन व्यर्थ जात नाहीं, असें सांगतात—

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—देवव्रताः—देवांमध्ये ज्यांचें व्रत, नियम किंवा भाक्ति असते—देवांची जे भाक्ति करितात, ते—देवान्—देवांस—यान्ति—प्राप्त होतात.—पितृव्रताः—पितृभक्त—पितृन्—पितरांस—यान्ति—प्राप्त होतात.—भूतेज्याः—भूतांची पूजा करणारे—भूतानि—विनायक, मातृगण इत्यादि भूतगणांस—यान्ति—प्राप्त होतात—मद्याजिनः अपि—व माझी पूजा करणारेहि—मां—मला—यान्ति—प्राप्त होतात. २५. [ज्यांचें देवांमध्ये व्रत म्ह० नियम व भाक्ति आहे, ते देवव्रत देवांस प्राप्त होतात. पितृव्रत म्ह० श्राद्धादिक्रियांमध्ये तत्पर असलेले पितृभक्त अग्नि-प्वात्तादिक पितरांस प्राप्त होतात. भूतेज्य म्ह० भूतांचे पूजक भूतांस—विनायक, मातृगण, चतुर्थभगिनी इत्यादिकांस प्राप्त होतात. माझें यजन करण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते मद्याजी—वैष्णव मलाच प्राप्त होतात. देवतांचें व माझें पूजन करण्यांत आयास जरी एकसारखाच असला तरी अज्ञानामुळे ते मलाच भजत नाहींत. त्यामुळे ते अल्प फलास प्राप्त होतात, असा भावार्थ.]

माझ्या भक्तांना मोक्ष, हें अनन्त फल मिळतें, इतकेंच नव्हे तर माझें आराधन अतिशय सुकरहि आहे, असें सांगतात—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मे—मला—पत्रं—पान—पत्र,—पुष्पं—फूल—पुष्प,—फलं—फल—तोयं—जल,—भक्त्या—भक्तीने—प्रयच्छति—देतो—(तस्य) प्रयतात्मनः—त्या शुद्धचित्त पुरुषाचें—भक्त्युपहृतं—भक्तीने अर्पण केलेलें—तत्—ते पत्र-पुष्पादि अहं—मी—अश्रामि—स्वीकारतो. त्याचा मी स्वीकार करतो. २६. [ज्याअर्थी हा भक्त हें पुष्पादिक मला भक्तीने अर्पित आहे, त्याअर्थी हा शुद्धचित्त तपस्वी माझी आराधना करीत आहे, असा मी निश्चय करतो व त्याला तसेंच फल देतो.]

ज्याअर्थी माझें आराधन असें सुकर आहे त्याअर्थी—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—यत् करोषि—तूं जें करतोस—यत् अश्नासि—जें खातोस,—यत् जुहोषि—जें हवन करतोस—यत् ददासि—जें दान देतोस,—यत् तपस्यसि—जें तप करतोस—तत्—तें सर्व—मदर्पणं—मला समर्पण—कुरुष्व—कर. २७. [तूं जें स्वाभाविक गमनादि व भोजनादि कर्म करशील व जें शास्त्रीय श्रौत-स्मार्त कर्म, दान व तप करशील तें सर्व मला अर्पण कर.]

असें केल्यानं काय होईल तें सांगतात—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें तूं करूं लागलास म्हणजे—शुभाशुभफलैः—शुभ व अशुभ फलें देणाऱ्या—कर्मबंधनैः—कर्मरूप बंधनांकडून—मोक्षयसे—मुक्त केला जाशील व—संन्यासयोगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण संन्यास व योग यांनीं युक्त आहे असा तूं—विमुक्तः—अगदीं मुक्त होऊन—मां—मला—उपैष्यसि—प्राप्त होशील. २८. [याप्रमाणें सर्व मत्समर्पण केल्यानं तूं सर्व शुभाशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनांतून मुक्त होशील. सर्व मदर्पण करणें हा संन्यासहि आहे व अनुष्ठानामुळें योगहि *आहे. तुझें चित्त त्यानें युक्त होईल. तूं जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेऊन मरणानंतर मला प्राप्त होशील.]

तर मग भगवान् राग-द्वेषवान् आहेत. कारण ते भक्तांवर मात्र अनुग्रह करितात, इतरांवर करित नाहींत, म्हणून म्हणाल तर सांगतात—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—अहं सर्वभूतेषु—मी सर्वभूतांमध्ये—समः—सम आहे—मे द्वेष्यः न अस्ति—माझा कोणी द्वेष्य-द्वेषपात्र-शत्रु नाहीं व—प्रियः न-प्रिय नाहीं.

-तु-पण-ये-जे-मां-मला-भक्त्या-भक्तीनें--भजन्ति-भजतात-ते-ते-
 मयि-माझ्यामध्ये-मजपाशीं स्वभावतःच असतात-च-आणि-अहं अपि-मीहि
 -तेषु-त्यांच्यामध्ये स्वभावतःच असतो. २९. [मी सर्वभूतांमध्ये सम-तुल्य
 आहे; मला कोणीहि द्वेष्य-द्वेषास योग्य असा नाही व कोणी प्रिय नाही. मी
 अमीसारखा आहे. जसा अग्नि दूर असलेल्यांचे शीत घालवीत नाही, म्ह० अग्नी-
 पासून दूर वसलेल्या प्राण्यांच्या थंडीचे निवारण करीत नाही. तर त्यांच्या समीप
 वसणाराचेच शीत घालवितो. त्याचप्रमाणे मी भक्तांवर अनुग्रह करतो, इतरांवर
 करीत नाही. जे मला-ईश्वराला भक्तीनें भजतात ते माझ्यामध्ये स्वभावतःच
 राहतात, माझ्या प्रीतीमुळे माझ्यामध्ये राहत नाहीत आणि त्यांच्या ठिकाणीहि
 मी स्वभावतःच राहतो, इतर अभक्तांमध्ये राहत नाही. स्वभावतःच हे
 होत असल्यामुळे मी अभक्तांमध्ये राहत नाही, एवढ्यावरून त्यांच्याशीं
 माझा द्वेष आहे, असे म्हणतां येत नाही. जे वर्णाश्रमधर्माच्या योगाने माझे
 भजन करितात, ते त्याच भजनाच्या अचिन्त्य माहात्म्याने शुद्धचित्त होऊन
 माझ्या समीप राहतात. त्यांचे चित्त माझ्या अभिव्यक्तीला योग्य होतें. त्यामुळे
 मीहि स्वभावतःच त्यांच्या समीप राहून त्यांच्यावर अनुग्रह करितो. जसे सूर्याचे
 तेज व्यापक-सर्वत्र पसरलेले जरी असले तरी ते स्वच्छ आरशांतच प्रति-
 बिंबित होतें, त्याप्रमाणे ज्यांचे चित्त भक्तीनें अत्यंत शुद्ध झालेले असतें, त्यांच्या-
 मध्येच मी प्रकट होतो.]

माझ्या भक्तीचे माहात्म्य ऐक—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अन्वयार्थ—अपि चेत्-जरी कदाचित्-सुदुराचारः-अतिशय निंद्य आ-
 चरण करणारा एखादा-अनन्यभाक्-अनन्य भक्त होऊन-मां-मला-भजते-
 भजू लागला तरी-सः-तो-साधुः एव-सदाचरणसंपन्नच आहे असे-मन्तव्यः
 -मानावे-हि-कारण-सः-तो-सम्यक्-चांगल्या प्रकारे-व्यवसितः-निश्चित
 झालेला असतो. ३० [एखादा अत्यंत दुराचारी असलेलाहि मनुष्य जर माझी
 अनन्यभक्ति करूं लागला, तर तो साधुच आहे, सदाचरण करणाराच आहे, असें
 समजावे. कारण माझी भक्ति करणें, हा त्यानें फारच उत्तम निश्चय केलेला असतो.]

बाह्य दुराचरता सोडून मनांत उत्तम निश्चय करणें, या सामर्थ्यामुळे—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

अन्वयार्थ—(सः-तो)-क्षिप्रं-सत्त्वर-धर्मात्मा-धर्मात्मा-धार्मिक-भवति—होतो आणि-शश्वत्-नित्य-शान्ति-शांतीला-निगच्छति-प्राप्त होतो.—
कौन्तेय-हे अर्जुना !-मे भक्तः-माझा भक्त-न प्रणश्यति-कधीहि नाश पावत नाही, अशी तूं-प्रतिजानीहि-प्रतिज्ञा कर. ३१. [माझा भक्त दुराचारी जरी असला तरी तो सत्त्वर धर्मचित्त होतो. दुराचारापासून कायमचा निवृत्त होतो. कारण अर्जुना, माझा भक्त कधीहि नाश पावत नाही, अशी तूं प्रतिज्ञा कर.]

आणखी याहि एका कारणानें माझी भक्ति करावी, असें सांगतात—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

अन्वयार्थ—हि-कारण-पार्थ-हे अर्जुना !-मां-मला-व्यपाश्रित्य-आश्रय या रूपानें स्वीकारून-स्त्रियः-स्त्रिया-वैश्याः-वैश्य-तथा शूद्राः-त्याच-प्रमाणें शूद्र असे-ये-जे-पापयोनयः अपि-पापजातींत उत्पन्न झालेलेहि-स्युः—असतात-ते अपि-ते सुद्धां-परां गतिं-परम गतीला-यान्ति-जातात. ३२. [माझा आश्रय केल्यावर पापयोनी-स्त्रिया, वैश्य व शूद्र हेहि क्रमानें मोक्षाला प्राप्त *होतात.]

पापी व पापयोनी जर भक्तीनें मुक्त होतात तर—

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

अन्वयार्थ—पुनः-मग-पुण्याः ब्राह्मणाः-पुण्ययोनींत जन्मलेले ब्राह्मण-तथा-त्याचप्रमाणें-भक्ताः राजर्षयः-भक्त राजर्षि-ज्ञानी क्षत्रिय श्रेष्ठ गतीला

*यांतील ' पापयोनयः ' या शब्दाच्या अर्थासाठी व रहस्यपरीक्षणासाठी गी. भा. पृ.

जातील हें—किं—काय सांगावें ? यास्तव—इमं अनित्यं असुखं लोकं—या अनित्य व सुखरहित लोकास—प्राप्य—प्राप्त होऊन,—मां भजस्व—मला भज. ३३. [पापी व स्त्रिया वगैरे पापयोनिहि जर भक्तीनें परम गतीला प्राप्त होतात, तर मग पुण्या-मुल्लेख उत्तम जन्म पावलेल्या ब्राह्मणांविषयीं व भक्त राजर्षींविषयीं काय सांगावें ! पश्वादि शरीरांत भगवद्भजनाची योग्यता नाही, म्हणून मनुष्यत्वास प्राप्त झालेल्या जीवांनीं ईश्वराच्या ध्यानादिकांविषयीं यत्न करावा.]

आतां भक्ति कशी करावी तें सांगतात—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—मन्मनाः भव—माझ्या ठिकाणींच ज्याचें मन आहे, असा तूं हो.—मद्भक्तः (भव)—माझाच भक्त हो.—मद्याजी (भव)—माझीच पूजा कर-ण्याचें ज्याचें शील आहे, असा हो.—मां नमस्कुरु—मला नमस्कार कर.—एवं—याप्रमाणें भगवानांचे ठिकाणीं चित्ताला—युक्त्वा—समाहित करून शांत—स्थिर करून—मत्परायणः—मत्परायण झालेला तूं—आत्मानं(मां एव)—सर्वांचा आत्मा असा जो मी—ईश्वर त्याला—एष्यसि—प्राप्त होशील. ३४. [तूं*‘मन्मनाः मद्भक्तः’ वगैरे हो, म्हणजे मज सर्वात्म्यालाच प्राप्त होशील. याप्रमाणें या अध्यायांत मध्यमाधिकाऱ्यांचें ध्येय सांगून अधम अधिकाऱ्यांनाहि मी आराधना करण्यास योग्य आहे, असें वर्णन केलें. आपल्या पारमार्थिक प्रत्यक्-स्वरूपानें आपणाला साक्षात् जाणणें हें ज्ञानच परमेश्वराचें परम आराधन आहे, असेंहि सुचविलें. अर्थात् तत्पदवाच्य सोपाधिक ब्रह्म व तत्पदलक्ष्य निरुपाधिक ब्रह्म यांचें व्याख्यान केलें.]

इति भगवान् श्रोतृवर्गानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील
ब्रह्मविद्येपैकी योग—उपायशास्त्रांतील राजविद्या-राजगुह्ययोग नांवाचा नववा
अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय दहावा.

— ❦ —
विभूतियोग.

सातव्या अध्यायांत व नवव्या अध्यायांत भगवानांचें सोपाधिक-निरुपाधिक तत्त्व व सविशेष-निर्विशेषरूपाच्या ज्ञानाला उपयोगी असलेल्या विभूति प्रकाशित केल्या. त्यानंतर आतां पुढें ज्या ज्या पदार्थांमध्ये भगवान् चिन्त्य-चितन करण्यास योग्य आहे ते ते भाव-पदार्थ सविशेषध्यानाच्या व निर्विशेषज्ञानाच्या अंगत्वानें सांगावे आणि भगवानांचें तत्त्व सांगावें म्हणून या अध्यायाचा आरंभ करितात. भगवानांचें सविशेष व निर्विशेष रूप पूर्वी ठिकठिकाणीं जरी सांगितलें आहे, तरी तें अतिशय दुर्बिज्ञेय असल्यामुळें पुनः सांगणें उचित आहे, म्हणून श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे शूर अर्जुना !—भूयः एव—पुनरपि—मे—माझें—परमं वचः—श्रेष्ठ वचन—शृणु—ऐक.—यत्—जें—अहं—मीं—प्रीयमाणाय ते—ऐकून संतुष्ट होणाऱ्या तुला—हितकाम्यया—तुझें हित व्हावें, या इच्छेनें—वक्ष्यामि—सांगत आहे. १. [माझ्या वचनानुळे तूं जणुंकाय अमृतच पीत असल्याप्रमाणें अतिशयच संतुष्ट होतोस, म्हणून हिताच्या इच्छेनें मी जें परम वचन तुला सांगतों, तें तूं ऐक.] ‘तूच तें कशासाठीं सांगत आहेत,’ असें अर्जुन म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—मे—माझ्या—प्रभवं—प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला—सुरगणाः—ब्रह्मदेवादि देवांचे गण—न विदुः—जाणत नाहीत.—महर्षयः न—भृगु इत्यादि महर्षीहि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला जाणत नाहीत.—हि—कारण—अहं—

मी-देवानां च महर्षीणां-देवांचें व महर्षींचें-सर्वशः-सर्व प्रकारें-आदिः-कारण आहे. २. [मी सर्व देव व ऋषी यांचें कारण आहे, त्यामुळे माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला त्यांतील कोणी जाणत नाहीत.]

याहि कारणानें भगवत्प्रभाव कोणी एखादाच जाणतो, असें सांगतात—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—यः-जो-मां-मला-अजं-जन्मरहित-अनादिं-कारणरहित-च-व-लोकमहेश्वरं-सर्व लोकांचा महेश्वर-वेत्ति-जाणतो-सः-तो-मर्त्येषु-मर्त्यांमध्ये-मनुष्यांमध्ये-असंमूढः-मोहित न झालेला-सर्वपापैः-सर्व पापां-पासून-प्रमुच्यते-सर्वथा मुक्त होतो. ३. [जो अज, अनादि व सर्व लोकांचा महान् ईश्वर अशा मला जाणतो, तो सर्व मनुष्यांतील विवेकी पुरुष सर्व पापां-पासून मुक्त होतो.]

याहि कारणानें मी लोकांचा महेश्वर आहे, असें सांगतात—

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अन्वयार्थ—बुद्धिः-अंतःकरणांतील सूक्ष्म विषय जाणण्याचें सामर्थ्य,—ज्ञानं-आत्मा, प्रकृति इत्यादि शब्दांच्या अर्थाचा बोध,—असंमोहः-ज्ञातव्य व कर्तव्य पदार्थांमध्ये विवेकपूर्वक प्रवृत्ति,—क्षमा-कोणी शिव्या दिल्या किंवा ताडन केलें असतां हि चित्ताला विकार होऊं न देणें,—सत्यं-जसें कळलें असेल तसेंच दुसऱ्याला सांगणें,—दमः-बाह्य इंद्रियांचा उपशम,—शमः-अंतःकरणाचा उपशम,—सुखं-आह्लाद,—दुःखं-संताप-भवः-उद्भव,—अभावः-अनुद्भव-च भयं-आणि भीति,—च अभयं एव-अभयच,—अहिंसा-प्राण्यांना पीडा न करणें,—समता-समचित्तत्व,—तुष्टिः-संतोष,—तपः-इंद्रियांचा संयम करून शरीराला पीडणें-दानं-द्रव्यादिक यथाशक्ति सत्पात्री देणें,—यशः-धर्मसंबंधी

कीर्ति, -अयशः-अधर्मसंबंधी अकीर्ति इत्यादि-भूतानां पृथग्विधाः भावाः
मत्तः एव भवन्ति-प्राण्यांचे नाना प्रकारचे *भाव माझ्यापासूनच होतात. ४-५
[सर्व प्राण्यांचे बुद्ध्यादि हे सर्व नानाप्रकारचे विकार मजपासूनच होतात.]

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

अन्वयार्थ-पूर्वे सप्त महर्षयः-पूर्वीचे सात भृशु वगैरे महर्षी-तथा-
तसेच-चत्वारः मनवः-चार सावर्ण *मनु हे सर्व-मद्भावाः-माझ्यामध्येच
भावना ठेवणारे असून, -मानसाः जाताः-मीं मनानेच उत्पन्न केलेले असे
ज्ञाले आहेत. -येषां-ज्यांच्या-लोके-या लोकांत-इमाः प्रजाः-या सर्व प्रजा
आहेत. ६ [ज्या मनूंची व महर्षींची सृष्टि म्ह० विद्या व जन्म यांच्या योगाने
बनलेली संतति या लोकांतील ही सर्व स्थावर-जंगमरूप प्रजा आहे.]

याप्रमाणे भगवानांचा सोपाधिक प्रभाव सांगून त्याच्या ज्ञानाचे फल सांगतात-

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अन्वयार्थ-यः-जो-मम-माझ्या-एतां विभूतिं-या विभूतीला-च-व
-योगं-घटनेला-तत्त्वतः-तत्त्वतः-वेत्ति-जाणतो-सः-तो-अविकंपेन यो-
गेन-निश्चल योगाने-सम्यग्दर्शनाच्या स्थैर्यरूप योगाने-युज्यते-युक्त होतो-
अत्र-यांत-संशयः न-कांहीं संशय नाही. ७. [ही वर सांगितलेली बुद्धीपासून
अयशपर्यंत माझी विभूति व महर्षि, मनु, यांतील योग-ऐश्वर्यादिक यांना जो
पूर्णपणे-अगदी बरोबर जाणतो, तो यथार्थ ज्ञानाची स्थिरता याच योगास प्राप्त
होतो म्ह० जो माझे सोपाधिक ज्ञान संपादन करतो त्याला त्याच्या द्वारा निरु-
पाधिक ज्ञान होतें.]

तो कशाप्रकारच्या निश्चल योगाने युक्त होतो ते सांगतात-

* येथीं भावादिशब्दांच्या अर्थासाठी व रहस्यपरिक्षणासाठी गी. भा. पु. ७३२-३३३ पहा.

× या श्लोकांतील 'सप्त, पूर्वे, चत्वारः, मनवः' या शब्दांच्या अर्थाविषयी रहस्यका-
रांनी गीतारहस्यांत पुष्कळ अवास्तव मजकूर लिहिला आहे. त्याचे परोक्ष गी. भा. पु.
७३४-३५ वर पहा.

सु. गी. २५

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमान्विताः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी वासुदेवसंज्ञक परब्रह्म—सर्वस्य—सर्व जगाची—प्रभवः—उत्पत्ति आहे.—मत्तः—मजपासून—सर्व—सर्व जगत्—प्रवर्तते—प्रवृत्त होते—इति—असें—मत्वा—समजून—भावसमान्विताः—परमार्थतत्त्वाविषयीच्या भावनेनें युक्त असलेले—बुधाः—तत्त्ववेत्ते—मां—मला—भजन्ते—भजतात—माझी भाक्ति—सेवा करितात. ८. [मी सर्वांची प्रकृति—सर्वांचा आत्मा आहे, मज अन्तर्यामी—कडून प्रेरित झालेले हें सर्व आपापल्या अधिकाराप्रमाणें मर्यादेचें उल्लंघन न करितां सर्व व्यवहार करितें, असें जाणून बुध म्ह० ज्यांना तत्त्वार्थ अवगत झाला आहे—ज्यांना तत्त्वार्थ कळला आहे, असे ज्ञानी मला भजतात—माझें सेवन करितात. माझें सर्वात्मत्व, सर्वप्रकृतित्व, सर्वेश्वरत्व, सर्वज्ञत्व इत्यादि सर्व माहात्म्य जाणून माझ्या ठिकाणींच निष्ठा ठेवितात. हा संसार असार आहे, असें ज्यांना निश्चित कळले आहे तेच ईश्वराच्या भक्तीचे अधिकारी आहेत. वर सांगितल्या-प्रमाणें परमार्थ तत्त्व ज्ञात झालें असतां प्रेम व आदर यांचा उद्भव होतो. त्यांनीं युक्त असणें हेंहि भगवद्भक्तीचें निमित्त आहे.]

भगवद्भजनाचें हें वर सांगितलें एवढेंच साधन नाही, तर दुसरेहि आहे, असें सांगतात—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अन्वयार्थ—(ते)—ते माझे भक्त—तत्त्ववेत्ते—मच्चित्ताः—ज्यांचें चित्त मज—वासुदेवामध्ये आहे असे, —मद्गतप्राणाः—माझ्या मध्येच ज्यांचीं सर्व इंद्रियें आहेत असे होत्साते—परस्परं बोधयन्तः—शिष्य आचार्यापासून ऐकलेले भगवत्तत्त्व आपापसांत समजावून देत असतात—च—व—मां—मला—नित्यं—सतत—कथयन्तः—ज्ञान-बल-वीर्यादिकांच्या योगानें विशिष्ट म्हणून सांगतात,—च—आणि त्यामुळे—तुष्यन्ति—संतोष पावतात—च—व—रमन्ति—रममाण होतात. ९ [वर सांगितलेल्या सर्वान्तर्यामी ईश्वराहून दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थामध्ये चित्ताचा प्रचार न होणें, चित्तानें प्रत्यगात्म्यावांचून दुसऱ्या कशाचेंहि चिंतन न करणें, हेंच मच्चित्तत्व आहे. माझ्या ठिकाणीं ज्यांनीं आपल्या इंद्रियांचा उपसंहार केला आहे, किंवा मद्गतप्राण

म्ह० ज्यांचें जीवन माझ्या ठिकाणीं प्राप्त झालें आहे ते, असा याचा भावार्थ. भगवानावांचून भक्तांचा आपल्या जीवनामध्येहि आदर नसतो. त्यांनीं आपलें जीवन-हि ईश्वरार्पण केलेलें असतें, यापेक्षां आणखी संन्यास निराळा तो काय उरला ! असो. परस्पर म्ह० एकमेकांस बोध करणारे, त्याचें स्वरूप सांगणारे, आचार्यापासून श्रवण करून सहाध्यायी वादकथेनें एकमेकांस भगवानांचें ज्ञान करून देतात, हेंहि भगवद्भजनाचें साधन आहे. मी भगवान् ज्ञान, बल, वीर्य इत्यादि धर्मांनीं विशिष्ट आहे, असें माझे कथन करणारे आचार्य शिष्यांना आगम-शास्त्र व उपपत्ति यांच्यायोगानें विशिष्ट धर्मांनीं युक्त अशा माझा बोध करितात. तेंहि एक भजनसाधन होय. असे ते माझे भक्त तुष्ट होतात, अत्यंत संतोषास प्राप्त होतात. मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळे संतुष्ट होतात. प्रिय मनुष्याच्या संगतीनें जसे, तसेच ते त्या भजनांत रतीला प्राप्त होतात. यावरून भजनाचे अनेक प्रकार आहेत, हें सिद्ध झालें.]

जे माझे भक्त होऊन वर सांगितलेल्या प्रकारांनीं माझे भजन करितात, त्या-

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

अन्वयार्थ—सततयुक्तानां—सतत माझ्यामध्ये चित्ताला स्थिर केलेल्या—प्रीतिपूर्वकं—प्रीतिपूर्वक—मोठ्या प्रेमानें—भजतां तेषां—मला भजणाऱ्या त्यांना मी—तं बुद्धियोगं—तो बुद्धियोग—ज्ञानयोग—ददामि—देतो कीं—येन—ज्याच्या योगानें—ते मां उपयान्ति—ते मला प्राप्त होतात. १०. [माझ्या ठिकाणीं चित्ताला स्थिर करून व सर्व एषणांचा त्याग करून मोठ्या प्रेमानें मला भजणाऱ्या त्यांना मी 'अविकंप' ज्ञानयोग देतो. त्या तत्त्वज्ञानरूप बुद्धियोगानें ते माझे भक्त मला प्राप्त होतात. ते 'हा मी—आत्मा' अशा भावनेनें मला—आत्मरूप परमेश्वराला प्राप्त होतात.]

'त्यांना तूं बुद्धियोग कशासाठीं देतोस ? किंवा कोणत्या भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबन्धक हेतूचा नाश करणारा बुद्धियोग तूं त्या आपल्या भक्तांना देतोस ?' अशी आकांक्षा झाली असतां भगवान् सांगतात.—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशायाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—तेषां एव अनुकंपार्थ—त्यांच्यावरच दया करण्या-
साठी—आत्मभावस्थः (सन्)—त्यांच्या अंतःकरणांत स्थित होऊन,—भास्वता
ज्ञानदीपेन—तेजस्वी—देदीप्यमान ज्ञानदीपानें—अज्ञानजं तमः—अज्ञानामुळें
उत्पन्न झालेला अविवेक—नाशयामि—घालवितों. ११ [मी त्यांच्यावर दया
करण्यासाठी त्यांच्या अन्तःकरणांत स्थित होऊन आत्मसाक्षात्काररूप अत्यंत
प्रदीप्त ज्ञानदीपानें अविवेकजन्य मोहबंधकाराला घालवितों.]

भगवानांची पूर्वोक्त विभूति व योग ऐकून—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

अन्वयार्थ—सर्वे ऋषयः—सर्व ऋषि—त्वां—तुला—भवान् परं ब्रह्म—आपण
परमात्मा आहां—परं धाम—परम तेज आहां—परमं पवित्रं—परम पावन आहां
—पुरुषं—पुरुष—शाश्वतं—शाश्वत—दिव्यं—दिव्य—आदिदेवं—सर्वांच्या अगोदर
झालेला देव,—अजं—अज—विभुं—प्रभु आहां, असें—आहुः—म्हणतात.—
तथा—त्याचप्रमाणें—देवर्षिः नारदः—देवर्षि नारद,—असितः देवलः—असित
देवल व—व्यासः—व्यास तुला तसेंच म्हणतात—च—आणि—स्वयं एव—तूं
स्वतःच—मे—मला—ब्रवीषि—तसें सांगतोस. १२--१३ [तूं परमात्मा, परम
तेज, परम पवित्र, पुरुषादिक वगैरे आहेस, असें वसिष्ठादि सर्व ऋषि, देवर्षि
नारद, असित देवल, व्यास व स्वतः तूंही सांगतोस.]

अर्जुन त्यावरील आपला विश्वास व्यक्त करून ईश्वराचें दुर्ज्ञेयत्व सांगतो—

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

अन्वयार्थ—केशव,—हे केशवा !—यत्—जें—मां—मला—वदसि—तूं
सांगत आहेस,—एतत् सर्व—हें सर्व—ऋतं मन्ये—मी खरें समजतों—भगवन्—

हे भगवन्,—ते व्यक्ति-तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाला-देवाः न विदुः-देव जाणत नाहीत व-दानवाः न (विदुः)-दानव जाणत नाहीत. १४ [हे केशवा, ऋषि व तू जें मला सांगत आहांत, मला स्वरूपाचें जें कथन करीत आहांत तें सर्व मी खरेंच मानतों. पण हे भगवन्, तुझ्या व्यक्तीला-तुझ्या प्रभवाला-निरुपाधिक स्वभावाला देव जाणत नाहीत व दानव जाणत नाहीत. मग मनुष्यांची काय कथा !]

ज्याअर्थीं तूं देवादिकांचा आदि आहेस, त्याअर्थीं—

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा,—भूतभावन—हे भूतांना उत्पन्न करणाऱ्या,—भूतेश—हे भूतांच्या नियामका—देवदेव—हे देवांच्याहि देवा,—जगत्पते—हे जगत्पालका—त्वं—तू—स्वयं एव—स्वतःच—आत्मना—ज्ञानस्वरूपानें—आत्मानं—निरतिशय ज्ञानैश्वर्यसंपन्न अशा स्वतःला—वेत्थ—जाणतोस १५ [तुजवांचून सर्व जड असल्यामुळें तुझ्या सोपाधिक स्वरूपालाहि दुसरा कोणी जाणत नाही. तुला सर्वप्रकृतिव, सर्वेश्वरत्व व सर्वकर्तृत्व आहे. तुजें सोपाधिक स्वरूप देवांनाहि आराधना करण्यास योग्य आहे, म्हणून हे देवांच्या देवा, ईश्वर सर्व जगाचा स्वामी व त्यामुळें पालक आहे, म्हणून हे जगत्पते.]

ज्याअर्थीं तुजें स्वरूप आमच्या सारख्यांचा विषय होऊं शकत नाही, पण आम्हांला तें जाणण्याची मात्र इच्छा आहे त्याअर्थीं तूंच तें मला सांग—

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्माविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

अन्वयार्थ—याभिः विभूतिभिः—ज्या विभूतींनीं—त्वं—तू—इमान् लोकान्—या लोकांस—व्याप्य—व्यापून—तिष्ठसि—राहतोस—(ताः) दिव्याः आत्मविभूतयः हि—त्या आपल्या दिव्य विभूति—अशेषेण—संपूर्णपणें—वक्तुं अर्हसि—सांगण्यास तू योग्य आहेस १६ [ज्या अलौकिक विभूतींच्या योगानें म्ह० आपल्या माहात्म्याच्या विस्तारांनीं तू या लोकास व्यापून—भरून राहत आहेस त्या विभूति अशेषतः सांगण्यास तूंच योग्य आहेस.]

‘तू माझ्या विभूति कशासाठी ऐकण्याची इच्छा करतोस,’ असें भगवान् विचारतील तर ‘मी तुझे ध्यान कसें करावे, तें कळावे म्हणून विभूति ऐकण्याची इच्छा करितों’ असें सांगण्यासाठी अर्जुन म्हणतो—

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं ॥१८॥

अन्वयार्थ—योगिन्—हे योगिन्—त्वां—तुझे—सदा परिचिन्तयन् अहं—सर्वदा चिंतन करणाऱ्या मीं—त्वां—तुला—कथं—कसें बरे—विद्याम्—जाणावे—भगवन्—हे भगवन्!—केषु केषु च भावेषु—कोणकोणत्या भावांमध्ये—पदार्थांमध्ये—मया—मजकडून—चिन्त्यः असि—(तू) चिन्त्य—चिंतन करण्यास योग्य आहेस—जनार्दन—हे जनार्दना!—आत्मनः—तुझे—आत्म्याचे—योगं—विस्तार—विशेष प्रकारचे योगैश्वर्य—च—व—विभूतिं—ध्यानास योग्य असलेल्या पदार्थाचा विस्तार—विस्तरेण—सविस्तर—भूयः—पुनरपि—कथय—सांग.—हि—कारण—अमृतं—शृण्वतः मे—वाक्यामृत ऐकणाऱ्या माझी—तृप्तिः—तृप्ति—नास्ति—होत नाही. १७—१८ [हे योगिन्—हे ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा, मी—स्थूलबुद्धि तुझे कोणत्या प्रकाराने सदा परिचितन—अनुसंधान करित होत्साता शुद्धचित्त होऊन निरुपाधिक अशा तुला जाणू शकेन ? (दुसरा प्रश्न—) तसेंच, हे भगवन् ! मजकडून कोणत्याकोणत्या भावांमध्ये—पदार्थांमध्ये तू चिन्तन केला जाण्यास योग्य आहेस ? कोणत्याकोणत्या वस्तूंमध्ये मीं तुझे ध्यान करावे ? हे जनार्दना ! तू आपली योगैश्वर्य शक्ति व विभूति—ध्येय पदार्थाचा विस्तार मला पुनरपि सांग. कारण तुझ्या मुखांतून निघालेलें वाक्यामृत श्रवण करित असतांना माझी तृप्ति होत नाही.]

असा प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला आश्वासन देत—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अन्वयार्थ—हन्त-बरे आहे, आतां मी-ते-तुला-दिव्याः आत्मविभू-
तयः-दिव्य आत्मविभूति-प्राधान्यतः-मुख्य मुख्यच-कथयिष्यामि-सांगेन
-हि-कारण-हे कुरुश्रेष्ठ-हे कुरुकुलांतील श्रेष्ठा-मे विस्तरस्य-माझ्या विस्ता-
राचा-अन्तः-अन्त-नास्ति-नाहीं. १९ [बरे आहे, मी आतां तुला आपल्या
मुख्य मुख्य दिव्य आत्मविभूति सांगतो. कारण माझ्या विस्ताराचा अंत नाही.
तो अनंत आहे. त्यामुळे तो पूणपणे सांगतां येणे शक्य नाही.]

आतां अगोदर तूं माझी पहिली विभूति ऐक—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अन्वयार्थ—गुडाकेश-हे अर्जुना-अहं सर्वभूताशयस्थितः आत्मा-मी
सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत स्थित असलेला आत्मा आहे. -अहं-मी-भूतानां-
सर्व भूतांचा-आदिः-आदि म्ह० कारण-च मध्यं-व मध्य म्ह० स्थिति-च
अन्तः एव-व अन्त म्ह० प्रलय आहे. २० [सर्व भूतांच्या आशयांत-अन्त-
हृदयांत जेथे कर्म व ज्ञान यांचे संस्कार राहतात, त्या हृदयांत स्थित असलेला
मी आत्मा-प्रत्यगात्मा आहे, असें नित्य ध्यान करावे. (पण जो मंद किंवा
मध्यम अधिकारी परमात्म्याचे आत्मत्वानें ध्यान करू शकत नाही, त्याच्यासाठीं
सांगतात-) पण तसें ध्यान करण्यास जो असमर्थ असेल त्यानें ' मीच
आदि-सर्व भूतांचे कारण, तसेंच मध्य म्ह० स्थिति व अन्त म्ह० प्रलय आहे.
परमात्मा सर्वकारण, सर्वज्ञ व सर्वेश्वर असल्यामुळे तोच सर्वत्र ध्यान करण्यास
योग्य आहे, दुसरा कोणीहि नाही ' असें ध्यान करावे.]

तसें ध्यान करण्यास असमर्थ असलेल्या पुरुषानें असें माझे ध्यान करावे-

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविंश्शुमान् ।

मरीचिर्भरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

अन्वयार्थ—अहं आदित्यानां विष्णुः-मी आदित्यांतील विष्णु आहे.-
ज्योतिषां अंशुमान् रविः-ज्योतींतील किरणवान् सूर्य आहे.-भरुतां मरी-
चिः-'भरुत' या नांवाच्या देवांतील मी मरीचि-अस्मि-आहे-अहं नक्षत्राणां
शशी-मी नक्षत्रांतील चंद्र आहे. २१.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

अन्वयार्थ—वेदानां सामवेदः अस्मि—वेदांतील सामवेद मी आहे—
देवानां वासवः अस्मि—देवांतील इंद्र मी आहे—च इंद्रियाणां अहं मनः
अस्मि—आणि इंद्रियांतील मन मी आहे.—भूतानां चेतना अस्मि—भूतांची
चेतना मी आहे. २२. [शरीर व इंद्रिये यांच्या संघातांत नित्य अभिव्यक्त
होणारी जी बुद्धिवृत्ति ती चेतना होय.]

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

अन्वयार्थ—(अहं) रुद्राणां शंकरः च अस्मि—मी अकरा रुद्रांतील शंकर
आहे—यक्ष-रक्षसां वित्तेशः—यक्ष-रक्षस यांतील कुबेर मी आहे.—वसूनां
पावकः च अस्मि—आठ वसूंतील पावक—अग्नि या नांवाचा वसु मी आहे—
अहं शिखरिणां मेरुः—मी शिखरयुक्त पर्वतांतील मेरु आहे—पार्थ—हे पार्था !—
मां पुरोधसां मुख्यं बृहस्पतिं विद्धि—मी पुरोहितांतील मुख्य बृहस्पति आहे
असें तू जाण.—अहं सेनानीनां स्कन्दः—मी सेनापतींतील स्कंद आहे—अहं
सरसां सागरः अस्मि—मी देवनिर्मित सरोवरांतील सागर आहे. २३—२४.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

अन्वयार्थ—अहं महर्षीणां भृगुः—मी महर्षींतील भृगु आहे.—अहं गिरां
एकं अक्षरं अस्मि—मी पदरूप वाणींतील ओंकार हें एकाक्षर आहे—अहं
यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि—मी यज्ञांतील जपयज्ञ आहे.—अहं स्थावराणां
हिमालयः—मी स्थावरांतील हिमालय आहे. २५.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अन्वयार्थ—सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षांतील—वनस्पतींतील मी अश्वत्थ—पिंपळ आहेत—च देवर्षीणां नारदः—आणि देवर्षींतील मी नारद आहेत.—गंधर्वाणां चित्ररथः—गंधर्वांतील मी चित्ररथ आहेत—सिद्धानां कपिलः मुनिः—सिद्धांतील कपिल मुनि मी आहेत. २६. [जे देवच असून मन्त्रदर्शित्वामुळे ऋषित्वास प्राप्त होतात ते देवर्षी, अशा देवर्षींतील नारद मी आहेत. गंधर्वांतील चित्ररथनांवाचा गंधर्व मी आहेत. सिद्धांतील म्ह० जन्मतःच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य यांच्या आधिक्याला प्राप्त झालेल्या सिद्धांतील मी *कपिल मुनि आहेत.]

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

अन्वयार्थ—मां—मला—अश्वानां—अश्वंतील—अमृतोद्भवं—अमृतासाठीं केलेल्या क्षीरसागराच्या मंथनांतून उत्पन्न झालेला—उच्चैःश्रवसं—उच्चैःश्रवा अश्व—विद्धि—जाण—गजेन्द्राणां ऐरावतं—मी गजेन्द्रांतील ऐरावत आहेत—च नराणां नराधिपं—व मनुष्यांतील राजा मी आहेत. २७.

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अहं आयुधानां वज्रं—मी आयुधांतील वज्र आहेत.—(अहं) धेनूनां कामधुक् अस्मि—मी धेनूंतील कामधेनु आहेत.—प्रजनः कंदर्पः अस्मि—मी प्रजोत्पादनाचें कारण कंदर्प—काम आहेत—अहं सर्पाणां वासुकिः अस्मि—मी सर्पांतील वासुकि आहेत. २८.

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) नागानां अनन्तः अस्मि—मी नागांतील अनन्त आहेत—अहं यादसां वरुणः—मी जलदेवतांतील वरुण आहेत—च पितृणां अर्यमा अस्मि—आणि पितरांतील मी ‘ अर्यमा—’ नांवाचा पितृराज आहेत.—अहं संयमतां यमः—मी संयमन करणारांतील यम आहेत. २९.

* या कपिलविषयी अधिक विचार गी. भा. पृ. ७५३ वर पहा.

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—च (अहं) दैत्यानां प्रह्लादः अस्मि—व मी दैत्यांतील प्रह्लाद आहे, —अहं कलयतां कालः—मी गणना करणारांतील काल आहे. —च अहं मृगाणां मृगेन्द्रः—आणि मी मृगांतील—पशूंतील सिंह किंवा वाघ आहे. —च पक्षिणां वैनतेयः—व पक्ष्यांतील गरुड आहे. ३०.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—पवतां पवनः अस्मि—पावन करणारांतील मी वायु आहे. —अहं शस्त्रभृतां रामः—मी शस्त्र धारण करणारांतील दाशरथि राम आहे—(अहं) झषाणां मकरः अस्मि—मी मासे, कांसव इत्यादि जलचर प्राण्यांतील सुसर—मगर आहे—(अहं) स्रोतसां जाह्नवी अस्मि—मी प्रवाहांतील गंगा आहे. ३१.

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे पार्थ—अहं—मी—सर्गाणां—सृष्टीचा—आदिः च अन्तः च मध्यं एव—आदि—उत्पत्ति, स्थिति व लय आहे. —विद्यानां—विद्यांतील—अहं—मी—अध्यात्मविद्या—आत्मविद्या आहे. —अहं प्रवदतां वादः—मी वाद-जल्प-वितंडा यांतील वाद आहे. कारण वाद अर्थाच्या निर्णयाला कारण होतो.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) अक्षराणां अकारः अस्मि—मी अक्षरांतील अकार हें अक्षर आहे. —च सामासिकस्य द्वंद्वः—व सामासांच्या समूहांतील द्वंद्वसमास मी आहे. (कारण त्यांतील सर्व पदे अर्थामध्ये येतात). —अक्षयः कालः अहं एव—अक्षय काल मीच आहे. —अहं विश्वतोमुखः धाता अस्मि—मी सर्व जगाच्या कर्मांचे फल देणारा सर्वतोमुख धाता आहे. ३३. [मी धाता म्ह० सर्व जगाला कर्मांचे फल देणारा आहे व मी विश्वतोमुख म्ह० सर्वतोमुख आहे.]

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

अन्वयार्थ—अहं सर्वहरः मृत्युः अस्मि—मी सर्वांच्या धनादिकांचें व प्राणांचें हरण करणारा मृत्यु आहे. परमेश्वर प्रलयसमयी सर्वांचें हरण करित असल्यामुळे सर्वहर आहे. तोच मी—च भविष्यतां उद्भवः—व पुढें होणाऱ्या उत्कर्षाचा उत्कर्ष—पुढील अभ्युदयाचा हेतु मी आहे.—च नारीणां—आणि स्त्रियांतील उत्तम स्त्रिया अशा—कीर्तिः श्रीः वाक् स्मृतिः मेधा धृतिः क्षमा—कीर्ति, श्री, वाक्, स्मृति, मेधा—धारणाशक्ति, धृति व क्षमा या देवता मी आहे. ३४. [कीर्ति—धार्मिकतेविषयीची ख्याति, श्री—लक्ष्मी—कांति—शोभा, वाक्—वाणी सर्व प्रकाशन करणारी, स्मृति—फार वेळापूर्वी अनुभविलेल्या गोष्टीची स्मरणशक्ति, मेधा—ग्रंथधारणशक्ति, धृति—धैर्य, क्षमा—मान व अपमान या दोन्ही वेळीं मन निर्विकार ठेवणें, स्त्रियांतील या उत्तम स्त्रिया मी आहे. ज्यांच्या आभासमात्र संबधानेंहि लोक आपल्याला कृतार्थ समजतात त्या कीर्त्यादिक मी आहे.]

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—तथा साम्नां बृहत्साम (अहं अस्मि)—त्याचप्रमाणें सामांतील 'बृहत्साम' या नांवाचें साम मी आहे—अहं छन्दसां गायत्री—मी छंदांतील गायत्री छंद आहे. कारण गायत्री द्विजांच्या दुसऱ्या जन्माची जननी आहे.—अहं मासानां मार्गशीर्षः—मी चैत्रादि बारा महिन्यांतील मार्गशीर्ष मास आहे, कारण तो महिना परिपक्व धान्यानें युक्त असतो व—ऋतूनां कुसुमाकरः—वसंतादि ऋतूंतील मी वसंत आहे, कारण तो ऋतु फार रमणीय असतो. ३५

द्युतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

अन्वयार्थ—अहं छलयतां द्युतं अस्मि—मी ×फसविणाऱ्या वस्तूतील द्युत

× छल—कपट करणाऱ्या पदार्थांतील फाशांनां खेळणें वगैरे स्वरूपाचें द्युत मी आहे. तें सर्वस्व घालविण्यास कारण होतें. निराळ्याच मिषानें दुसऱ्याच्या इष्टाचा घात करणें व आपलें इष्ट साधणें, हा छल होय.

आहें.—अहं तेजस्विनां तेजः—मी तेजस्वी लोकांतील तेज आहें.—(अहं) जयः अस्मि—मी विजयी जनांचा जय आहें.—व्यवसायः (अस्मि)—व्यवसायी जनांचा मी व्यवसाय आहें.—सत्त्ववतां सत्त्वं अहं (अस्मि)—सात्त्विक लोकांचें सत्त्व मी आहें. ३६.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—अहं वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि—मी वृष्णींच्या मध्ये वासुदेव आहें.—पाण्डवानां धनंजयः—पाण्डवांमध्ये धनंजय आहें.—अहं मुनीनां अपि व्यासः—मननशील—सर्व पदार्थांचे ज्ञानी, असे जे मुनि त्यांमध्ये मी व्यास आहें.—कवीनां उशना कविः (अस्मि)—सर्वज्ञ विद्वानांतील शुक्राचार्य या नांवाचा कवि—सर्वज्ञ मी आहें. ३७

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) दमयतां दण्डः अस्मि—मी दमन करणारांतील दंड आहें. उद्धटांना नम्र करण्याचें साधन—दंड मी आहें—जिगीषतां नीतिः अस्मि—जयाची इच्छा करणारांमध्ये मी नीति आहें.—गुह्यानां च एव मौनं अस्मि—आणि गुह्यांतील मौन मी आहें.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं (अस्मि)—ज्ञानवानांतील श्रवणादिकांच्या द्वारा परिपक्व झालेल्या चित्तसमाधीपासून उद्धवलेलें सम्यग्ज्ञान मी आहें. ३८.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुन !—अपि च—या शिवाय—यत् सर्वभूतानां बीजं—जें सर्व भूतांचें बीज—तत्—तें—अहं (अस्मि)—मी आहें.—यत् चराचरं भूतं—जें चर किंवा स्थिर भूत—प्राणी—मया विना स्यात्—माझ्यावांचून असेल—तत्—तें—न अस्ति—नाहीच. ३९. [सर्व जाड्यसमूहांत प्रतिबिंबित झालेलें चैतन्य हेंच बीज आहें. प्रकरणाचा उपसंहार करण्यासाठीं विभूतीचा संक्षेप सांगतात—‘ कोणतेहि स्थावर-जंगम भूत मजवांचून नाही. ’]

माझ्या विभूतींचा अंत नाही, असे सांगतात.—

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभुतेर्विस्तरः मया ॥ ४०

अन्वयार्थ—परंतप—अर्जुना!—मम—माझ्या—दिव्यानां विभूतीनां—दिव्य—अलौकिक विभूतींचा—विस्तारांचा—अन्तः—अन्तः—सीमा—न अस्ति—नाहीं.—तु—परंतु—एषः—हा—विभूतेः विस्तरः—विभूतीचा विस्तार—मया—मीं—उद्देशतः—संक्षेपाने—थोडासा—प्रोक्तः—सांगितला आहे. ४० [सर्वांचा आत्मा, अशा ईश्वराच्या दिव्य विभूतींची मर्यादा कोणालाहि सांगणे किंवा जाणणे शक्य नाही. त्याची मर्यादा कोणालाहि ठाऊक नाही. त्याचा अन्त कोणालाहि लागला नाही. त्यामुळे तो कोणालाहि सांगतां येत नाही. मी हा विभूतीचा विस्तार संक्षेपाने—एकदेशाने सांगितला आहे.] वर न सांगितलेल्याहि ईश्वराच्या विभूतींचा संग्रह करण्यासाठीं विभूतीचें लक्षण सांगतात—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसंभवम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—यत् यत्—जें जें—विभूतिमत्—ऐश्वर्ययुक्त—श्रीमत्—समृद्धि किंवा कांति यांनीं युक्त—वा—किंवा—ऊर्जित—बलाढ्य—सत्त्वं (अस्ति)—सत्त्व—वस्तु—प्राणी आहे—तत् तत् एव—तें तेंच—त्वं—तूं—मम तेजोशसंभवं—माझ्या तेजाच्या अंशापासून झालें—अवगच्छ—जाण ४१. [या लोकी जें जें सत्त्व—प्राणिजात विभूतियुक्त, श्रीमत् किंवा ऊर्जित, श्री म्ह० लक्ष्मी तिनें युक्त किंवा उत्साहाने युक्त असतें तें तें सत्त्व—प्राणिजात मज ईश्वराच्या तेजोशापासून झालें आहे, असें तूं जाण. माझ्या तेजाचा म्ह० चैतन्याचा किंवा ईश्वरशक्तीचा जो अंश तोच त्याचा संभव आहे, त्यापासून तें झालें आहे, असें तूं जाण.]

सर्वांना सुगम होण्यासाठीं अवयवशः विभूति सांगून समर्थ अधिकाऱ्यांसाठीं साकल्यानें ती सांगतात—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—अथवा—किंवा—अर्जुन—हे पार्था !—बहुना एतेन ज्ञातेन—
 हैं असें पुष्कळ जरी तूं जाणलेंस, तरी—तव किं—तुला काय लाभ होणार ?
 अहं—मी—इदं कृत्स्नं जगत्—हें सर्व जगत्—एकांशिन—आपल्या एका अंशानें—
 विष्टभ्य—दृढ धारण करून—स्थितः (अस्मि)—राहिलें आहे. ४२. [अर्जुना,
 किंवा कितीहि सांगितलें तरी आणखी शिल्लकच राहणारी ही विभूति तूं कितीहि जरी
 जाणलीस तरी त्यानें काय होणार ? माझे पूर्णपणें ज्ञान होणें शक्य नाहीं. यास्तव
 तूं माझ्या सकल विभूतीला थोडक्यांत ऐक. मी एका अवयवानें म्ह० सर्व भूत-
 स्वरूप—सर्व प्रपंचाची उपादान शक्ति, याच उपाधीनें युक्त अशा एका पादानें
 या सर्व जगाचें विशेषतः स्तंभन—धारण करून स्थित आहे. याप्रमाणें
 या अध्यायांत भगवानांच्या नानाप्रकारच्या विभूती ध्येयरूपानें व ज्ञेयरूपानें
 सांगितल्या आहेत व सर्व प्रपंचात्मक ध्येयरूप प्रदर्शित करून ' याचे तीन
 पाद निरुपाधिक अवस्थेंत आहेत, ' अशा अर्थाच्या श्रुतिवचनानें निरुपाधिक—
 प्रपंचातीत तत्त्वाचा उपदेश करणाऱ्या भगवानांनीं तत्पदाचा परिपूर्ण सच्चिदानंदै-
 करस आत्मा हा लक्ष्यार्थ निश्चित केला आहे.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायत्र्या सांगितलेल्या—उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील

ब्रह्मविद्येपैकी योग—उपायशास्त्रांतील विभूतियोगनांवाचा दहावा अध्याय

विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय अकरावा.

विश्वरूपदर्शन.

भगवानांच्या विभूती सांगितल्या. परमात्म्याचें सोपाधिक रूप ध्येयत्वानें व निरुपाधिक रूप ज्ञेयत्वानें सांगितलें, त्यांत 'मी एका अंशानें या सर्व जगाला दृढ धारण करून स्थित आहे,' असें भगवानांनीं सांगितलें ऐकून जें सोपाधिक ईश्वराचें आद्य सर्व जगदात्मक विश्वरूप त्याला साक्षात् पाहण्याची इच्छा करणारा,

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—(हे भगवन्-हे कृष्णा!)-मदनुग्रहाय-माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं-परमं गुह्यं अध्यात्मसंज्ञितं-अत्यंत गुह्य 'अध्यात्म' या नांवाचें-यत् वचः-जें वचन-त्वया-तूं-उक्तं-सांगितलेंस-तेन-त्याच्या योगानें-मम-माझा-अयं-हा-मोहः-मोह-अविवेक-विगतः-पार निवून गेला आहे. १. [मजवर कृपा करून-अनुग्रह करण्यासाठीं तूं जें हें 'अशोच्यान् अन्व-शोचः०'इत्यादि त्वंपदार्थप्रधान, गुह्य, अध्यात्मसंज्ञक, परम पुरुषार्थाचें साधनभूत वाक्य बोललास, त्यानें माझा मोह पार निवून गेला. माझी अविवेकबुद्धि नष्ट झाली.]

सातव्या अध्यायापासून तत्पदार्थाचा निर्णय करण्यासाठीं तूं जें सांगितलेंस तेंहि मीं ऐकलें, असें अर्जुन सांगतो—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—कमलपत्राक्ष-हे कमलनयना!-मया-मीं-भूतानां भवाप्ययौ-सर्व भूतांची उत्पत्ति व लय तुझ्यापासून होतात हें-त्वत्तः-तुझ्या तोंडून-विस्तरशः-सविस्तर-श्रुतौ-ऐकलें-च-व-अव्ययं-अव्यय-माहात्म्यं अपि

—माहात्म्यहि—श्रुतं—ऐकिलें. २. [भूतांचे उत्पत्ति-प्रलय तुझ्यापासून—तुझ्यामुळें होतात असें मीं सविस्तर ऐकिलें. तुझ्यापासून होणारे उत्पत्ति-प्रलय तुझ्याच मुखानें मीं ऐकले. तुझें अव्यय—अक्षय माहात्म्यहि मीं ऐकलें. माहात्म्य म्ह० पारमार्थिक किंवा सोपाधिक सर्वात्मत्वादिरूप मीं ऐकलें.]

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परमेश्वर—हे परमेश्वरा !—त्वं—तूं—आत्मानं—आपल्याला—यथा—ज्याप्रकारें—आत्थ—सांगतोस—एवं एतत्—तसेंच तें आहे.—पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा !—ते ऐश्वरं रूपं—तुझें वैष्णवरूप—द्रष्टुं—पाहण्यास—इच्छामि—मी इच्छितों. ३. [हे परमेश्वरा, जसें—ज्या सोपाधिक किंवा निरुपाधिक प्रकारें तूं आपलें स्वरूप सांगत आहेस तसेंच तें आहे, त्याहून निराळ्या प्रकारचें नाहीं. तथापि हे पुरुषोत्तमा ! तुझें ज्ञान-ऐश्वर्य-शक्ति-बल-वीर्य-तेज यांनीं संपन्न असलेलें ईश्वरसंबंधीं वैष्णव रूप मी पाहूं इच्छितों, तुझ्या वचनावर माझा विश्वास नाहीं म्हणून नव्हे, तर मला तें पाहण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहे.]

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभो—हे स्वामिन् !—यदि—जर—मया तत् द्रष्टुं शक्यं—मीं तें पाहणें शक्य आहे—इति मन्यसे—असें तूं समजत असशील—ततः—तर मग,—योगेश्वर—हे योगेश्वरा—त्वं—तूं—मे—मला—अव्ययं आत्मानं—आपलें अव्यय स्वरूप—दर्शय—दाखीव. ४. [मी तें विश्वरूप पाहण्यासाठीं अतिशय उत्सुक झालों आहे—तें पाहण्याची मला फार इच्छा आहे. मला जर तें पाहतां येणें शक्य असेल तर हे प्रभो ! तूं आपलें अव्यय *स्वरूप मला दाखीव. ईश्वर सृष्टि-स्थिति-संहार-प्रवेश व प्रशासन करण्यास समर्थ आहे, म्हणून त्याला 'प्रभो,' असें येथें म्हटलें आहे.] याप्रमाणें अर्जुनाकडून प्रार्थना केले गेलेले—

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—मे—माझीं—नानाविधानि दिव्यानि—
अनेक प्रकारचीं दिव्य—अलौकिक—च—व—नानावर्णाकृतीनि—नाना वर्णाचीं व
नाना आकृतीचीं—रूपाणि—रूपें—शतशः अथ सहस्रशः—शेकडों व हजारों प्रकारें
म्ह० अनेकशः—पश्य—पहा. ५ [माझीं नानाप्रकारचीं, अलौकिक, नाना वर्ण
व आकृति यांनीं विशिष्ट अशीं अनेक रूपें पहा.]

त्यांतील कांहीं रूपांचा निर्देश करितात—

पश्याऽऽदित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—आदित्यान्—बारा आदित्यांस,—वसून्—आठ वसूंस,—रुद्रान्—
अकरा रुद्रांस—अश्विनौ—दोन अश्विनीकुमारांस—तथा—त्याचप्रमाणें—मरुतः—
एकूणपन्नास मरुतांना—पश्य—पहा.—भारत—हे भरतकुलांतील श्रेष्ठ अर्जुना—
बहूनि—पुष्कळ—अदृष्टपूर्वाणि आश्चर्याणि—पूर्वीं कधीं न पाहिलेलीं आश्चर्ये—
पश्य—पहा. ६. [बारा सूर्य, आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन अश्विनीकुमार,
यांस, तसेच जि एकूणपन्नास देवतांचे सात सप्तगण, त्या एकूणपन्नास मरुतांस
त्याचप्रमाणें हे भरतकुलेत्पन्ना, मनुष्यलोकीं तूं किंवा तुझ्याहून दुसऱ्या कोणीं
कधींच न पाहिलेलीं अशीं दुसरीहि अनेक आश्चर्ये—अद्भुत प्रकार तूं पहा.]

माझें फक्त आदित्यादिरूपच तुला दिसेल, असें समजूं नको, तर माझ्या
देहांत सर्व जगत् तूं पहा, असें सांगतात—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अद्य—आज—हे गुडाकेश—हे निद्रेला स्वाधीन ठेवणाऱ्या
अर्जुना !—इह मम देहे—या माझ्या देहांत—एकस्थं—एकाच अवयवांत असलेलें
—कृत्स्नं जगत्—सर्व जगत्—सचराचरं—चराचर प्राण्यांसह—पश्य—पहा—च—
आणि—यत्—जे—अन्यत्—दुसरें कांहीं—द्रष्टुं इच्छसि—पाहण्यास इच्छीत अस-
शील तेंहि पहा. ७. [माझ्या शरीरांत एकाच अवयवांत स्थित असलेलें हें

समस्त चराचर जगत् तूं पहा आणि जें कांहीं दुसरें जय-पराजयादिक—ज्या-विषयीं तुला शंका असेल 'आम्ही यांना जिंकू कीं हे आम्हांला जिंकतील,' (अ. २ श्लो. ६ पृ. २०) इत्यादि जें तूं म्हटलेंस तेंहि जर तुला पाहण्याची इच्छा असेल तर तें येथेंच पहा.]

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

अन्वयार्थ—तु-पण-(त्वं-तूं)-मां-मला-अनेन एव स्वचक्षुषा-याच आपल्या नेत्रांनीं-द्रष्टुं न शक्यसे-पाहण्यास समर्थ होणार नाहीस. मी-ते-तुला-दिव्यं चक्षुः-दिव्य दृष्टि-ददामि-देतों.-मे-माझा-ऐश्वरं योगं-ईश्वरसंबंधी योग-पश्य-पहा. ८. [पण विश्वरूप धारण करणाऱ्या (तथापि अमर्याद अशा) मला तूं या प्राकृत स्वचक्षूनें-आपल्या बाह्य दृष्टीनें पाहूं शकणार नाहीस. दिव्य चक्षूनें तूं मला पाहूं शकशील. म्हणून मी तुला दिव्य चक्षु देतों. त्या चक्षूनें माझ्या ऐश्वर योगास तूं पहा. मज ईश्वराचा जो योग तो ऐश्वर योग म्ह० योगशक्तीचें आधिक्य, असा भावार्थ.]

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर-राजन्—हे राजा धृतराष्ट्रा,—एवं उक्त्वा—असें बोलून-महायोगेश्वरः हरिः—महायोगेश्वर हरि-पार्थाय-पार्थाला-परमं ऐश्वरं रूपं—परम ईश्वरसंबंधीं रूप-दर्शयामास—दाखविता झाला. ९.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अनेकवक्त्रनयनं—अनेक मुखें व नेत्र ज्याला आहेत असें विश्वरूप,—अनेकाद्भुतदर्शनं—ज्यांत अनेक विस्मयकारक दर्शनें आहेत

असें-अनेकदिव्याभरणं-ज्यांत अनेक दिव्य आभरणें आहेत असें,-दिव्या-
नेकोद्यतायुधम्-ज्यांत अनेक दिव्य आयुधें उचललेलीं आहेत,-दिव्यमाल्या-
म्बरधरम्-दिव्य पुष्पें व वस्त्रें धारण करणारें,-दिव्यगंधानुलेपनं-दिव्य गंधांचें
ज्याला अनुलेपन केलें आहे,-सर्वाश्चर्यमयं-सर्व आश्चर्यमय-देवं-प्रकाशमय,
-अनन्तं-अन्तरहित-विश्वतोमुखं-व सर्वतोमुख असें विश्वरूप भगवानानें
त्याला दाखविलें. किंवा अर्जुनानें अशा त्या विश्वरूपाला पाहिलें. १०-११.

विश्वरूप भगवानाच्या कांतीला उपमा देतात—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—यदि-जर-दिवि-द्युलोकांत-आकाशांत-सूर्यसहस्रस्य भाः
-सहस्र सूर्यांची प्रभा-युगपत्-एकाच वेळीं-उत्थिता भवेत्-उत्थित-उत्पन्न
होईल तर-सा-ती प्रभा-तस्य महात्मनः-त्या महात्म्याच्या-भासः सदृशी
-प्रभेच्या सारखी-स्यात्-होईल. १२. [सहस्र सूर्यांच्या समूहाची जी एकाच
वेळीं उदय पावलेली कांति-तेज-प्रकाश ती तसली कांति जर कदाचित् संभव-
लीच तर ती त्या महात्म्या विश्वरूपाच्या कांतीसारखी-त्याच्या कांतीच्या बरो-
बरीची-तुल्य कदाचित् झालीच तर होईल ! किंवा तीहि त्याच्या बरोबरीची
होणार नाहीच ! सहस्रसूर्यांच्या कांतीहूनहि विश्वरूपाचीच कांति अधिक आहे,
असा याचा आशय.]

अर्जुनानें एवढेंच त्या विश्वरूपांत पाहिलें असें नाही, तर त्यानें सर्व जगत्
एकत्र अवस्थित असलेलें अवलोकन केलें, असें सांगतात—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तदा-त्या वेळीं-पाण्डवः-अर्जुन-तत्र देवदेवस्य शरीरे-
त्या देवाधिदेवाच्या शरीरांत-एकस्थं-एकाच अवयवांत स्थित असलेलें-कृत्स्नं
जगत्-सर्व जगत्-अनेकधा-अनेक प्रकारें-प्रविभक्तं-अत्यंत विभागलेलें-अ-
पश्यत्-पाहता झाला. १३. [देव, पितर, मनुष्य इत्यादि भेदांनीं अनेक प्रकारें
अत्यंत विभक्त झालेलें समस्त जगत् देवाधिदेव जो हरि त्याच्या शरीरांत पाण्डव

—अर्जुन त्यावेळीं पाहता झाला. भगवानांचें विश्वरूप पाहण्याच्या वेळीं अर्जुनानें त्यांत सर्व जगत् पाहिलें.] विश्वरूप धारण करणाऱ्या भगवानांचें स्वरूप व त्यांच्या त्या स्वरूपांत एकीभूत झालेलें जगत्, यांस पाहून अर्जुनानें काय केलें तें संजय सांगतो—

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—सः धनंजयः—तो अर्जुन—विस्मयाविष्टः—विस्मयानें युक्त व—हृष्टरोमा—ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत, असा होऊन—शिरसा—मस्तकानें—देवं—देवाला—प्रणम्य—प्रमाण करून—कृताञ्जलिः—ज्यानें आपले हात जोडले आहेत असा तो—अभाषत—त्याला बोलला. १४. [अर्जुन भगवानांचें तें विश्वरूप पाहून आश्चर्यचकित झाला, त्याच्या अंगावर रोमांच उठले व विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवाला मस्तकानें प्रणाम करून—साष्टांग नमस्कार करून नम्र होत्साता, हात जोडून असें बोलला.]

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसंधान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

अन्वयार्थ—देव—हे श्रीकृष्णा !—(अहं)—मी—तव देहे—तुझ्या देहांत सर्वान् देवान्—सर्व देवांना—तथा—त्याचप्रमाणें—भूतविशेषसंधान्—निरनिराळ्या जातींच्या स्थावर-जंगम प्राण्यांच्या समूहांस—पश्यामि—पाहतों—ईशं कमलासनस्थं ब्रह्माणं—सर्व प्रजांचें नियमन करणारा, पृथ्वीकमलाच्या मेरुकर्णिकेंत स्थित असलेला जो चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्याला,—च—व—सर्वान् ऋषीन्—वसिष्ठादि सर्व ऋषींना—च दिव्यान् उरगान्—आणि वासुकिप्रभृति दिव्य सर्पांना मी पाहतों. १५.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

अन्वयार्थ—विश्वेश्वर विश्वरूप—हे विश्वेश्वरा ! हे विश्वरूप कृष्णा !—(अहं)—मी—त्वां—तुला—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं—अनेक हात, उदरें, तोंडें व नेत्र

यांनी युक्त असलेला असा-सर्वतः अनन्तरूपं-सर्व बाजूंनी अनन्तरूपांनी युक्त असलेला असा-पश्यामि-पाहतों-(अहं)-मी-तव-तुझा-आदिं-आरंभ-न पश्यामि-पहात नाहीं,-मध्यं न (पश्यामि)-मध्य पहात नाहीं-पुनः आणि पुनः-अंतं-तुझा अंत पहात नाहीं. १६. [तुझे स्वरूप कोठें संपलें आहे तें कळत नाहीं, तुझा मध्य मला दिसत नाही व तुझा आरंभ कोठून झाला आहे, तेंहि दिसत नाहीं.]

अर्जुन विश्वरूपधर भगवानांचेंच आणखी निराळ्या प्रकारें वर्णन करितो-
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ।

अन्वयार्थ—(अहं)-मी-त्वां-तुला-किरीटिनं-ज्याच्या मस्तकावर किरीट आहे असा,-गदिनं-ज्याच्या हातांत गदा आहे असा-च-व-चक्रिणं-ज्याच्या हातांत चक्र आहे असा-तेजोराशिं-तेजःपुंज,-सर्वतः दीप्तिमन्तं-सर्व बाजूंनी दीप्तिमान्-प्रकाशवान्, त्यामुळें-समन्तात् दुर्निरीक्ष्यं-सर्व बाजूंनी ज्याच्याकडे पाहतां येत नाहीं असा-दीप्तानलार्कद्युतिं-प्रदीप्त अग्नि व सूर्य यांप्रमाणें ज्याची द्युति म्ह० कांति आहे असा व-अप्रमेयम्-कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणारा, असा-पश्यामि-पाहतों. १७. [किरीटी, गदी इत्यादि या सर्व विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या तुला मी पाहतों.]

या योगशक्तिदर्शनावरून तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाचें मी अनुमान करितों, असें अर्जुन म्हणतो—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अन्वयार्थ—त्वं-तूं-परमं अक्षरं-पर ब्रह्म आहेस असें-वेदितव्यं-जाणावें.-त्वं-तूं-अस्य विश्वस्य-या जगाचें-परं निधानं-परम आश्रयस्थान आहेस.-त्वं-तूं-अव्ययः-क्षय न पावणारा आहेस.-शाश्वतधर्मगोप्ता-शाश्वत धर्माचें रक्षण करणारा आहेस,-त्वं-तूं-सनातनः पुरुषः-चिरंतन पुरुष आहेस, असा तूं-मे-मला-मतः-मान्य झालेला आहेस. १८

भगवानांच्या विश्वरूपसंज्ञक रूपाचेंच अर्जुन पुनः वर्णन करितो—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९

अन्वयार्थ—त्वां—तुला मी—अनादिमध्यान्तं—आदि-मध्य-अन्तरहित,—
अनन्तवीर्यं—ज्याचें वीर्य अन्तरहित—अनन्त आहे,—अनन्तबाहुं—ज्याचे बाहु
अनन्त आहेत,—शशि-सूर्यनेत्रं—चंद्र व सूर्य हे ज्याचे नेत्र आहेत,—दीप्तहुताश-
वक्त्रं—प्रदीप्त अग्नि हेंच ज्याचें मुख आहे, व—स्वतेजसा इदं विश्वं—आ-
पल्या तेजांनं ह्या विश्वाला—तपन्तं—ताप देणारा, असा—पश्यामि—पाहतों. १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

अन्वयार्थ—त्वया एकेन—तूं एकद्व्यानं—द्यावापृथिव्योः इदं अन्तरं हि—
आकाश व पृथिवी यांच्यामधील हें अंतर—व्याप्तं—व्यापिलें आहेस—च—व—सर्वाः
दिशः—सर्व दिशा—(व्याप्ताः—व्यापिल्या आहेस)—महात्मन्—हे महात्म्या !
—तव इदं अद्भुतं उग्रं रूपं—तुझें हें अद्भुत उग्र रूप—दृष्ट्वा—पाहून
—लोकत्रयं—त्रिभुवन—प्रव्यथितं—अतिशय व्यथित—भयभीत झालें आहे.
किंवा हें त्रिभुवन प्रचलित झालें आहे, स्वस्थानापासून ढळलें आहे, कापूं
लागलें आहे. २०

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तात्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—अमी हि सुरसंघाः—हे भूलोकीं अवतीर्ण झालेले देवांचे संघ
—त्वां—तुला—तुझ्यामध्ये—विशन्ति—प्रवेश करीत आहेत.—केचित् भीताः—त्यां-
तील कांहीं भ्यालेले—प्राञ्जलयः—हात जोडलेले असे होऊन—हात जोडून—
गृणन्ति—तुझी स्तुति करितात—महर्षिसिद्धसंघाः—मोठमोठे ऋषि व सिद्ध

यांचे संघ-स्वस्ति इति उक्त्वा-‘स्वस्ति असो,’ असें बोलून-त्वां-तुला-
पुष्कलाभिः स्तुतिभिः-पुष्कळ स्तुतींनीं-स्तुवान्ति-स्तवीत आहेत. २१.
[युद्ध पाहण्यासाठीं समरभूमीवर आलेल्या नारदादि ऋषींना व सिद्धांना
जगाच्या विनाशाची शंका आल्यामुळें ते ‘जगाचें कुशल असो,’ असें म्हणून
तुझी अतिशय स्तुति करीत आहेत.]

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२

अन्वयार्थ-रुद्रादित्याः-अकरा रुद्र व बारा आदित्य, -वसवः-आठ वसु
-ये च साध्याः-व जे साध्य-विश्वे-विश्वेदेव, -अश्विनौ-अश्विनीकुमार
-मरुतः-मरुद्गण-च-व-ऊष्मपाः-पितर-च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः-
व गंधर्व, यक्ष, असुर, सिद्ध यांचे संघ-सर्वे-हे सर्व-विस्मिताः एव-
विस्मित होऊनच-त्वां-तुला-वीक्षन्ते-पाहतात. २२.

‘लोकत्रयं प्रव्यथितं०’ (श्लो. २०) असें जें वर म्हटलें होतें त्याचा ‘रूपं
महत्ते०’ या श्लोकानें अर्जुन उपसंहार करितो—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३

अन्वयार्थ-महाबाहो-हे महापराक्रमी कृष्णा !-ते-तुझें-रूपं-हें रूप-
महत्-फार मोठें (अस्ति-आहे.)-बहुवक्त्रनेत्रं-याला पुष्कळ मुखें व
नेत्र आहेत.-बहुबाहूरूपादं-पुष्कळ बाहु, मांड्या व पाय आहेत-बहूदरं-
याला पुष्कळ उदरें आहेत.-बहुदंष्ट्राकरालं-हें अनेक दाढांनीं विकराल झालें
आहे. अशा या रूपाला-दृष्ट्वा-पाहून-लोकाः-हे सर्व लोक-प्रव्यथिताः-
अतिशय व्यथा पावले आहेत-तथा-त्याचप्रमाणें-अहं-मी-(प्रव्यथितः)-
अतिशय व्यथित झालों आहें. २३ [ज्याअर्थीं तुझें रूप असें उग्र आहे, त्याअर्थीं
तें पाहून हे सर्व प्राणी व मीहि भयानें चळचळ कांपत आहोंत.]

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्ताविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

अन्वयार्थ—विष्णो—हे व्यापक देवा ! —नभःस्पृशं—आकाशाला स्पर्श कर-
णा-न्या—दीप्तं—प्रदीप्त झालेल्या—अनेकवर्णं—ज्यांत नाना प्रकारचे वर्ण—रंग आहेत
अशा,—व्यात्ताननं—ज्यांत उघडलेलीं—पसरलेलीं तोंडे अनेक आहेत अशा—दीप्त-
विशालनेत्रं—आणि ज्याचे नेत्र दीप्त—प्रदीप्त व विशाल आहेत अशा भयंकर
स्वरूपानें युक्त असलेल्या—त्वां—तुला—दृष्ट्वा हि—पाहूनच—प्रव्यथितान्तरा-
त्मा—ज्याचा अन्तरात्मा—अन्तःकरण अतिशय पीडित झालें आहे, ज्याचें मन
भ्यालें आहे असा मी—धृतिं—धैर्याला—च शमं—व मनःसमाधानाला—न विंदामि
—प्राप्त होत नाहीं. २४.

‘भगवद्रूप प्रत्यक्ष पहात असूनहि तुला संतोष कां बरें होत नाहीं,’ म्हणून
म्हणशील तर सांगतो—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—ते—तुझीं—दंष्ट्राकरालानि—दाढांनीं विकराल झा-
लेलीं—कालानलसंनिभानि—प्रलयकालच्या अग्नीसारखीं—मुखानि—मुखें—दृष्ट्वा
एव—पाहूनच—दिशः—दिशांना—न जाने—मी जाणत नाहीं—च—व (मला)
—शर्म—सुख—न लभे—होत नाहीं.—देवेश—हे देवांच्या ईश्वरा,—जगन्निवास
—हे जगाच्या आश्रयभूत देवा,—प्रसीद—प्रसन्न हो. २५. [दाढांनीं
कराल—विकृत—विकराल झालेलीं कालानलासारखीं—प्रलयकालीं लोकांना जाळणारा
जो अग्नि तो कालानल, त्याच्यासारखीं तुझीं मुखें पाहून, दिशांना—ही पूर्व, ही
पश्चिम इत्यादि विवेकानें मी जाणत नाहीं, म्ह० मी दिङ्मूढ झालें आहे. त्या-
मुळें मला सुख होत नाहीं. मला सुखाचा—स्वास्थ्याचा अनुभव येत नाहीं.
म्हणून देवांच्या ईश्वरा, जगाच्या निवासस्थाना—जगन्निवासा, प्रसन्न हो.]

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

अन्वयार्थ—अवनिपालसंघैः सह एव—पृथ्वीपालांच्या संघासहवर्तमानच—अमी सर्वे—हे सर्व—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—धृतराष्ट्राचे पुत्र—च भीष्मः—पितामह भीष्माचार्य,—द्रोणः—आचार्य द्रोणाचार्य,—तथा—त्याचप्रमाणे—अस्मदीयैः अपि—आमच्याहि—योधमुख्यैः सह—धृष्टद्युम्नादि मुख्य योद्ध्यांसह—असौ सूत-पुत्रः—हा सूतपुत्र—कर्ण इत्यादि सर्व—त्वरमाणाः—त्वरा करणारे असे होत्साते—मोठ्या त्वरेने—ते—तुझ्या—दंष्ट्राकरालानि—दाढांनीं विकराल दिसणाऱ्या—भयानकानि—भयानक—वक्त्राणि—मुखांत—त्वां विशन्ति—तुजमध्ये प्रवेश करितात.—केचित्—त्यांतील कांहीं—चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः—चूर्ण झालेल्या मस्तकांनीं—दशनान्तरेषु विलग्नाः—दांतांच्या फटीत अडकून राहिलेले—संदृश्यन्ते—दिसतात. २६—२७. [भीष्मादिकांपासून पराजय होण्याची जी शंका वाटत होती ती माझ्या पराजयाची शंका गेली. सर्व राजांसह हे धृतराष्ट्रपुत्र, भीष्म, द्रोण, कर्ण व आमच्याकडील धृष्टद्युम्नादि प्रमुख योद्धे तुझ्या भयंकर मुखांत त्वरेने प्रवेश करित आहेत. कित्येक दांतांच्या फटीत अडकून राहिलेले दिसतात. खाल्लेले मांस जसे दांतांत अडकून राहिलेले दिसते तसे ते दिसतात. त्यांचीं मस्तके तुझ्या दांतांखालीं चुरडून गेलेलीं दिसतात.]

मुखामध्ये कसे प्रवेश करितात, ते अर्जुन सांगतो—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणे—नदीनां बहवः अम्बुवेगाः—नद्यांचे पुष्कळ जलप्रवाह—समुद्रं एव अभिमुखाः—समुद्राच्याच बाजूला वाहत जाऊन त्यांतच—द्रवन्ति—शिरतात—तथा—त्याप्रमाणे—अमी—हे—नरलोकवीराः—मनुष्यलोकांतील वीर—तव—तुझ्या—अभिविज्वलन्ति वक्त्राणि—सर्व बाजूंनीं प्रकाशमान होणाऱ्या मुखांत—विशन्ति—प्रवेश करितात. २८ [ज्याप्रमाणे नद्यांचे अनेक प्रवाह समुद्राच्याच संमुख—समुद्रांतच जाऊन मिळतात त्याप्रमाणे हे भीष्मादिक नरलोकवीर—मनुष्यलोकांतील शूर, तुझ्या अशा प्रज्वलित होणाऱ्या—प्रकाशमान मुखांत प्रवेश करितात.]

ते कशासाठी व कसे प्रवेश करितात, ते अर्जुन सांगतो—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—पतङ्गाः—पतंग—समृद्धवेगाः—ज्यांच्यामध्ये मोठा वेग उत्पन्न झाला आहे असे होत्साते—प्रदीप्तं ज्वलनं—प्रदीप्त अर्शीत—नाशाय—नाशासाठी—विशन्ति—प्रवेश करितात—तथा एव—त्याचप्रमाणें—लोकाः अपि समृद्धवेगाः सन्तः—हे सर्व लोकहि ज्यांचा वेग अतिशय वाढला आहे असे होत्साते—तव वक्त्राणि—तुझ्या मुखांमध्ये—नाशाय—नाश पावण्यासाठी—विशन्ति—प्रवेश करितात. २९. [ज्याप्रमाणें पतंग म्ह० क्षुद्र पाखरें प्रदीप्त अर्शीत आपलाच विनाश करून घेण्यासाठी मोठ्या वेगानें प्रवेश करितात, त्याचप्रमाणें लोकहि—प्राणी अतिशय वेगवान् होऊन—ज्यांची गति फार वाढली आहे, असे होऊन तुझ्या मुखांत नाशासाठी प्रवेश करितात.]

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

अन्वयार्थ—हे विष्णो—हे व्यापक देवा !—(त्वं)—तूं—समन्तात्—सर्व वाजूंनीं—समग्रान् लोकान्—सर्व लोकांना—ज्वलद्भिः वदनैः—जळत असलेल्या तोंडांनीं—ग्रसमानः—ग्रासणारा—गिळणारा असा होत्साता—लेलिह्यसे—त्यांचा स्वाद घेतोस.—तव—तुझ्या—उग्राः भासः—उग्र कांति—समग्रं जगत्—समग्र जगाला—तेजोभिः—तेजांनीं—आपूर्य—भरून सोडून—प्रतपन्ति—अतिशय ताप देतात. ३० [आपल्या देदीप्यमान वदनांनीं—आपल्या पेटलेल्या मुखांनीं समस्त लोकांना सर्व वाजूंनीं ग्रासणारा—घशांत कोंवणारा असा होऊन तूं त्यांचा आस्वाद घेतोस. आपल्या प्रदीप्त मुखांत त्यांना टाकून व गिळून त्यांचा स्वाद घेतोस, त्यांची रुचि घेतोस. आपल्या तेजांनीं समस्त जगाला भरून सोडून—पूर्णपणें व्यापून तूं सर्व लोकांना खातोस व स्वाद घेतोस. तसेंच, हे विष्णो—व्यापनशील ! तुझ्या उग्र म्ह० क्रूर दीप्ति अतिशय ताप देतात.]

ज्याअर्थी तूं असा उग्र स्वभावाचा आहेस त्याअर्थी—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥

अन्वयार्थ—उग्ररूपः भवान् कः—भयंकर रूप घेतलेले आपण कोण आहां, तें—मे—मला—आख्याहि—सांगा.—ते नमः अस्तु—हे देवा, तुला नमस्कार असो.—हे देववर—हे देवांतील श्रेष्ठ देवा !—प्रसीद—मजवर प्रसन्न हो.—भवन्तं आद्यं—आपण—जे जगाचें आदिकारण, त्या तुम्हांला—विज्ञातुं इच्छामि—मी जाणण्याची इच्छा करतो.—हि—कारण—तव प्रवृत्ति—तुझ्या या चेष्टेला—न प्रजानामि—मी जाणू शकत नाहीं. ३१ [तूं असा उग्र कां झाला आहेस, तें कांहीं मला कळत नाहीं. मी तुला नमस्कार करितों. तूं कोण आहेस तें मला सांग.]

आपली ही प्रवृत्ति कशासाठीं आहे तें सांगण्याकरितां—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—लोकक्षयकृत् कालः—लोकांचा क्षय करणारा काल—प्रवृद्धः अस्मि—अतिशय वृद्धि पावलों आहे.—इह—यावेळीं—लोकान्—लोकांना—समाहर्तुं—मारण्यास, त्यांचा संहार करण्यास—प्रवृत्तः—प्रवृत्त झालों आहे.—प्रत्यनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः—शत्रूंच्या प्रत्येक सैन्यांत जे योद्धे स्थित आहेत—(ते)सर्वे—ते सर्व—त्वां ऋते अपि—तुझ्यावांचूनहि—न भविष्यन्ति—नाहीसे होतील. ३२ [मी लोकांचा क्षय करणारा काल—लोकांचा संहार करण्यासाठीं हा असा वृद्धिगत झालों आहे. तुजवांचूनहि—तूं नसलास तरीहि भीष्म, द्रोण, कर्ण, इत्यादि सर्व, कीं ज्या भीष्मादिकांविषयीं तुला आशंका वाटते—माझ्यावांचून हे भीष्मादि महावीर कसे मरतील, असें तुला वाटतें, ते सर्व नाहीसे होतील, ते सर्व तुझ्या साक्षावांचूनहि मरून जातील. प्रतिसैन्यांत—दरएक सैन्यामध्ये—प्रतिपक्षी होऊन जे योद्धे उभे राहिलेले आहेत ते सर्व तुझ्या तुझ्यावांचूनहि मरतील.]

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—त्वं—तूं—उत्तिष्ठ—उठ.—यशः लभस्व—यश
संपादन कर.—शत्रून् जित्वा—शत्रूंना जिंकून,—समृद्धं राज्यं—संपन्न राज्य—
भुंक्ष्व—भोग.—एते—हे भीष्मादिक—मया एव—मींच—पूर्व—पूर्वी—निहताः—मार-
ले आहेत.—सव्यसाचिन्—हे अर्जुना !—निमित्तमात्रं भव—तूं नुसता निमित्त हो.
३३ [ज्या अर्थी तुझ्यावांचूनहि हे निश्चयाने मरणार आहेत, त्याअर्थी तूं युद्धाला
उठ. भीष्म, द्रोण इत्यादि देवांनाहि अजिंक्य असलेले अतिरथी अर्जुनाने जिंकले,
असें यश संपादन कर. कारण ते यशहि केवल पुण्यानेच प्राप्त होतें. दुर्योधनादि
शत्रूंना जिंकून समृद्ध, शत्रुरहित—निष्कंटक राज्य भोग. मी यांना अगोदरच
प्राणरहित करून सोडले आहे. हे अर्जुना ! तूं केवल निमित्त हो. सव्य म्ह०
डाव्या हातानेहि बाण फेंकल्यामुळे अर्जुन ' सव्यसाची ' असें म्हटला जातो.]

मींच यांना मारलें आहे, याचाच अधिक विस्तार—

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युद्धचस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—द्रोणं—द्रोणाला,—च भीष्मं—व भीष्माला,—च जयद्रथं—व
जयद्रथाला—च कर्णं—व कर्णाला—तथा—तसेंच—अन्यान् अपि—दुसऱ्याहि—
मया हतान्—मीं मारलेल्या—योधवीरान्—वीर योद्ध्यांस—त्वं—तूं—जहि—मार—
मा व्यथिष्ठाः—अशी व्यथा पावूं नकोस. त्यांना भिऊं नकोस.—युद्धचस्व—युद्ध
कर.—रणे—रणांत—सपत्नान्—शत्रूंना—जेतासि—तूं जिंकशील. ३४. [ज्या ज्या
योद्ध्यांविषयी अर्जुनाला शंका होती, त्यांना त्यांना भगवान् ' मीं मारलेले '
म्हणून क्षणतात, त्यांचा त्यांचा ' मीं मारलेले ' असा उल्लेख करितात.
त्यांतील द्रोण व भीष्म यांच्याविषयीच्या आशंकेचे कारण तर प्रसिद्धच
आहे. द्रोण धनुर्वेदाचा आचार्य, दिव्य अस्त्रांनी संपन्न असलेला, व विशेषे-

करून आपला सर्वोत्तम गुरु, भीष्म आपल्या इच्छेला येईल तेव्हां मरणारा व दिव्य अस्त्रांनीं संपन्न असलेला, परशुरामाशीं द्वंद्वयुद्ध केलें, पण त्यांत पराभूत झाला नाहीं. तसाच जयद्रथ कां ज्याचा पिता, जो माझ्या पुत्राचें शिर भूमीवर पाडवील त्याचेंहि शिर तत्काल पडेल, म्हणून तप करीत आहे. कर्णहि 'वासव-दत्ता' या नांवाच्या इंद्रानें दिलेल्या अमोघ शक्तीनें संपन्न असलेला, सूर्याचा पुत्र पण तो ज्याअर्थी कानीन-कुंतीला कुमारिकावस्थेंत झालेला होता त्याअर्थी त्याचा 'कर्ण' या नांवानेंच उल्लेख केला आहे. मींच मारलेल्या या सर्वांना तूं नुस्ता निमित्तमात्र होऊन मार. व्यथित होऊं नको, त्यांना भिऊं नकोस. तूं युद्ध कर. रणांत म्ह० युद्धांत दुर्योधनादि सपत्न्यांना-शत्रूंना जिंकशील]

संजय उवाच-संजय म्हणाला—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिवेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

अन्वयार्थ—केशवस्य-केशवाचें-श्रीकृष्णाचें-एतत् वचनं-हें वचन-श्रुत्वा-ऐकून-कृताञ्जलिः-ज्यानें हात जोडले आहेत असा-वेपमानः-कांपणारा-किरीटी-अर्जुन-नमस्कृत्वा-कृष्णाला नमस्कार करून-भीतभीतः-अति भ्यालेला तो-प्रणम्य-अत्यंत नम्र होऊन-भूयः एव-पुनरपि-कृष्णं-कृष्णाला-सगद्गदं-कांपण्या आवाजांनें-कंठ दाटल्यामुळें अडखळत-आह-म्हणाला. ३५ [श्रीकृष्णाचें हें वचन ऐकून अतिशय भ्यालेला व थरथर कांपणारा अर्जुन हात जोडून, नमस्कार करून, नम्र होऊन कंठ दाटून आल्यामुळें कांपण्या स्वरांनें त्यास असें *बोलला.]

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंधाः ।

* विश्वरूपदर्शनदर्शेत अर्जुनाचें भगवानांशीं झालेले हें संभाषण संजय राजाला मुद्दाम सांगत आहे. अजिंक्य असलेले द्रोणादि चार वीर अर्जुनाच्या हातून भेड्यावर निराधार झालेल्या दुर्योधनाची धडगत नाहीं, असें जाणून धृतराष्ट्रानें संधि करावी असा त्याचा हेतु होता. पण भवितव्यतेमुळें राजाला तशी बुद्धि शाली नाहीं.

अन्वयार्थ—हे हृषीकेश—हे हृषीकेशा—इंद्रियांच्या ईश्वरा—इंद्रियप्रेरका !—
तव प्रकीर्त्या—तुझे माहात्म्य ऐकून—जगत्—सर्व जगत्—प्रहृष्यति—अत्यंत हृष्ट
होते—च—व—अनुरज्यते—अनुरक्त होते, तुझ्यावर प्रीति करते—तत् स्थाने—ते
योग्यच आहे.—रक्षांसि भीतानि—राक्षस भयभीत होऊन—दिशः द्रवन्ति—दश-
दिशांकडे पळतात व—सर्वे सिद्धसंधाः—सर्व सिद्धांचे संघ—नमस्यन्ति—नम-
स्कार करितात.—(तत् अपि—तेहि—स्थाने—योग्य आहे.) ३६ [हे हृषीकेश !
तुझे माहात्म्य ऐकून सर्व जगत् अतिशय हृष्ट होतें तें योग्यच आहे किंवा भग-
वान् हर्षादिकांचा विषय आहे, हें योग्यच आहे. कारण तो सर्व भूतांचा आत्मा
व सुहृद् आहे. तसेंच जगत् त्यांच्यामध्ये, अनुरक्त होतें, राक्षस भयभीत होऊन
दशदिशांस पळून जातात आणि कपिलादि सिद्धांचे संघ नमस्कार करतात, तेहि
योग्यच आहे.]

भगवान् हर्षादिकांचा विषय आहे, याचें निमित्त—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हे महात्मन्—हे महात्म्या—गरीयसे—अतिशय गुरु व—
ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे—ब्रह्मदेवाचाहि आदिकर्ता अशा—ते—तुला—कस्मात्
च—कां बरे ते सिद्धादिक—न नमेरन्—नमस्कार करणार नाहीत !—हे अनन्त
देवेश जगन्निवास—हे अनन्ता, देवाधिदेवा, हे जगन्निवासा—यत् सदसत्परं—
जें सत्, असत् व यांहून पर—विलक्षण असलेलें—अक्षरं—अक्षर ब्रह्म—तत्—ते—
त्वं (एव)—तूच आहेस. ३७ [हे महात्मन् ! हिरण्यगर्भाचाहि आदिकर्ता व अति-
शय गुरु अशा तुला ते सिद्धादिक कां बरे नमस्कार करणार नाहीत ? हे अनन्ता,
देवाधिदेवा, जगन्निवासा सत् व असत् म्ह० विद्यमान व अविद्यमान असें
गौणवृत्तीनें ज्याला म्हणतात पण वस्तुतः जें त्यांहून अगदीं विलक्षण आहे तें
अक्षर ब्रह्म तूच आहेस. त्यामुळे तूं नमस्कारास योग्यच आहेस.]

अर्जुन भगवानांची पुनरपि स्तुति करतो—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥

अन्वयार्थ—त्वं-तूं-आदिदेव:-आद्य देव-पुराणः पुरुष:-पुराण पुरुष आहेस-त्वं-तूं-अस्य विश्वस्य-या विश्वाचें-परं निधानं-परम निधान-आधार आहेस-त्वं-तूं-वेत्ता वेद्यं च परं च धाम असि-सर्वांना जाणणारा, जाणावयाची वस्तु, व परम पद आहेस-हे अनन्तरूप-हे अनंतरूपा-त्वया-तूं-विश्वं-विश्वाला-ततं-व्यापिलें आहेस. ३८ [तूं जगाचा स्रष्टा असल्यामुळें आदिदेव आहेस. तूं शरीररूपी पुरांत शयन म्ह० वास करतोस ह्मणून पुराण पुरुष आहेस. तूंच या विश्वाचें परम निधान आहेस. महाप्रलयाच्या आरंभीं सर्व जगत् तुझ्यामध्ये स्थापिलें जातें, ह्मणून तूं निधान. तूं सर्व विषयवर्गाचा वेत्ता ह्म० जाणणारा आहेस, जाणावयाची वस्तुहि तूंच आहेस आणि परम वैष्णव पदहि तूं आहेस. तूं सर्व विश्वाला व्यापिलें आहेस. तुझ्या रूपाचा अंत नाही.]

भगवान् सर्वात्मा आहे, याविषयीं आणखी एक कारण सांगतात—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥

अन्वयार्थ—त्वं-तूं-वायु:-वायु-यम:-यम,-अग्नि:-अग्नि-वरुण:-वरुण,-शशाङ्क:-चंद्र,-प्रजापति:-कश्यपादिक-च-व-प्रपितामह:-ब्रह्मदेवाचाहि पिता आहेस.-ते-तुला-सहस्रकृत्व:-हजार वेळां-नमः नमः अस्तु-नमस्कार नमस्कार असो.-पुनः च-आणि पुनरपि-भूयः अपि-आणखीहि-ते-तुला-नमः नमः अस्तु-हजारें नमस्कार असोत. ३९ [तूं वायु, यम, अग्नि, चंद्रमा, वरुण, कश्यपादि प्रजापति आहेस, पितामह-ब्रह्मदेवाचाहि पिता-सूत्रात्मा-अंतर्त्यामी तूंच आहेस. तुला वारंवार नमस्कार असोत. 'पुनश्च भूयोपि' या शब्दांनीं श्रद्धा व भक्ति यांच्या आधिक्यानें सहस्रवार नमस्कार केले तरी आपला असंतोष-अंतःकरणाची अतृप्ति अर्जुन प्रदर्शित करीत आहे.]

अर्जुन भगवानांची दुसऱ्या प्रकारें स्तुति करितो—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं सामाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥

अन्वयार्थ—ते-तुला-पुरस्तात्-पूर्व दिशेंत नमस्कार असो-अथ-त्यानंतर-पृष्ठतः नमः-पश्चिम दिशेंत तुला नमस्कार असो-हे सर्व सर्वतः एव-ते-हे सर्व!

सर्व दिशांमध्ये स्थित असलेल्या तुला-नमः अस्तु-नमस्कार असो-अनंत-वीर्यामितविक्रमः-ज्याचे सामर्थ्य अनंत व पराक्रम अमर्याद आहे असा-त्वं-तूं-सर्व-सर्व जगाला-समाप्नोषि-व्यापतोस.-ततः-त्यामुळे तूं-सर्वः-सर्व-असि आहेस. ४० [पूर्व *दिशेंत असलेले सर्व तूंच आहेस. त्या तुला नमस्कार असो. पश्चिम दिशेंत असलेले सर्व तूंच. त्या तुला नमस्कार असो. हे सर्व! सर्व दिशांमध्ये सर्वत्र स्थित असलेल्या तुला नमस्कार असो. फार काय, पण जितक्या दिशा आहेत त्या सर्वांत जें जें कांहीं आहे तें तूंच आहेस. त्या तुला नमस्कार असो. तूं अनंतवीर्य व अमित पराक्रमी आहेस. ज्याअर्थी तूं-एका आत्म्यानें सर्व जगाला उत्तम प्रकारें व्यापिलें आहे त्याअर्थी तूंच सर्व आहेस. तूं ज्यांत नाहीस असें कांहीं एक नाही.]

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अःवयार्थ-तव-तुझ्या-महिमानं-माहात्म्यास-इदं-या विश्वरूपास-अजानता मया-न जाणणाऱ्या मीं-प्रमादात्-अनवधानामुळे-अपि वा प्रणयेन-किंवा प्रेमांमुळे-सखा इति मत्वा-तूं माझ्या बरोबरीचा मित्र आहेस, असें जाणून-हे कृष्ण, हे यादव हे मखे, इति-असें-प्रसभं-अनादरांनें-यत् उक्तं-जें ह्मटलें-च-आणि-हे अच्युत-अच्युता-यत्-जें-अवहासार्थं-थट्टा करण्यासाठीं-विहारशय्यासनभोजनेषु-विहार करतांना, शय्येवर निजतांना, आसनावर बसतांना व जेवतांना-एकः-एकटा असतांना, अथवा-किंवा-तत्समक्षं-लोकांच्या देखत-असत्कृतः असि-असत्कार केला गेला आहेस-तत्-तें सर्व-त्वां अप्रमेयं-तुज अप्रमेये देवाला-अहं-मी-क्षामये-क्षमा करण्याची प्रार्थना करतो. ४१, ४२ [तुझ्या माहात्म्याचे ज्ञान पूर्णपणें नसणें या अपराधामुळे तूं माझा बरोबरीचा सोबती आहेस, असें विपरित भावनेनें समजून

* या श्लोकांतील 'पुरस्तात्' इत्यादि शब्दांचा अर्थ रहस्यकारांनीं कसा चुकीचा केला आहे तें गी. भा. पृ. ८०१-२ बरीच दीपेंत पहा.

व तुझा तिरस्कार करून 'हे कृष्णा, हे यादवा, हे मित्रा' असें तुझ्या या माहा-
त्मास ह० तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपास न जाणल्यामुळें जें मीं ह्मटलें, अन-
वधानामुळें किंवा स्नेहाच्या निमित्तानें जडलेल्या विश्वासानें असें जें बोललों
त्याची मला क्षमा कर. मीं जें अयुक्त भाषण केलें त्याचीच तेवढी क्षमा कर
असें नव्हे, तर क्रीडादि प्रसंगीं, थेटें-स्वतः हंसून दुसऱ्याला हंसविण्यासाठीं,
व्यायाम, शयन, आसन, भोजन इत्यादि प्रसंगीं, एकांतांत किंवा लोकांसमक्ष मीं
जो तुझा अपमान केला, त्या सर्वांची मला क्षमा कर.]

**पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकःकुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।**

अन्वयार्थ—त्वं-तूं-अस्य चराचरस्य लोकस्य-या चराचर लोकांचा
-पिता-जनक-च-व-पूज्यः-पूज्य-गरीयान्-फार मोठा-गुरुः-गुरु
आहेस.-अप्रतिमप्रभाव-ज्याचा प्रभाव अप्रतिम आहे, अशा हे श्रीकृष्णा !
-लोकत्रये अपि-या तिन्ही लोकांत-त्वत्समः अन्यः-तुझ्यासारखा
दुसरा-न अस्ति-कोणी नाही. मग-अभ्यधिकः कुतः-तुझ्यापेक्षा अधिक
कोठून असणार ? ४३. [कारण तूं स्थावर-जंगम प्राणिवर्गाचा पिता आहेस.
ज्याअर्थीं तूं पूजेला योग्य आहेस त्याअर्थीं तूं अत्यंत श्रेष्ठ आहेस. गुणांच्या
आधिक्यामुळें पूजार्ह, ज्ञानसंप्रदायाचा प्रवर्तक असल्यामुळें गुरु व सूत्रात्मा,
अंतर्त्यामी इत्यादि गुरूंचाहि गुरु असल्यामुळें श्रेष्ठ गुरु आहेस ! तुझ्यासारखा
दुसरा कोणी नाही, कारण दोन ईश्वर संभवत नाहीत आणि तुझ्यासारखाहि
जर कोणी नाही तर तुझ्याहून सर्व प्रकारें अधिक असा दुसरा कसा संभवे !
तुझ्या प्रभावाला उपमा नाही.]

**तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्**

अन्वयार्थ—तस्मात्-म्हणून-कायं प्रणिधाय-शरीर भूमीवर दंडाप्रमाणें
ठेवून-प्रणम्य-प्रणाम करून-अहं-मी-ईशं ईड्यं त्वां-सर्वांचा ईश्वर व
स्तुतीला पात्र अशा तुला-प्रसादये-प्रसन्न करतो.-देव पुत्रस्य पिता इव-
देवा ! पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो-सख्युः सखा इव-मित्राचा अपराध
मित्र जसा सहन करितो,-प्रियायाः प्रियः (इव)-प्रियेचा-पत्नीचा अपराध

प्रिय-पति जसा सहन करतो, तसा-त्वं-तूं माझा अपराध-सोढुं-सहन करण्यास-अर्हसि-योग्य आहेस. ४४ [ज्याअर्थीं असें आहे त्याअर्थीं प्रणाम करून-तुझ्यापुढें लोटांगण घालून मी नियमन करणाऱ्या व स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करतों. पुत्राचा सर्व अपराध पिता जसा सहन करतो, मित्राचा अपराध मित्र सहन करतो, किंवा पत्नीचा अपराध तिचा पति सहन *करितो. त्याप्रमाणें हे देवा ! तूं माझे सर्व अपराध सहन कर.]

आतां अर्जुन या विश्वरूपाचा उपसंहार करण्याची प्रार्थना करितो-

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ-अदृष्टपूर्वं-यापूर्वीं मीं किंवा दुसऱ्या कोणीं न पाहिलेलें हें-रूपं दृष्ट्वा-विश्वरूप पाहून-हृषितः अस्मि-मीं हृष्ट झालों आहे. -च-व-भयेन-भयानें-मे मनः-माझें मन-प्रव्यथितं-अतिशय व्यथित झालें आहे. जगन्निवास-हे जगन्निवासा-देव-हे देवा, -देवेश-हे देवेशा, -प्रसीद-प्रसन्न हो. -तत् एव-तेंच रूप-मे-मला-दर्शय-दाखीव. ४५ [मीं किंवा दुसऱ्या कोणीं कधीं या पूर्वींहि न पाहिलेलें हें तुझें विश्वरूप पाहून मी हृष्ट-संतुष्ट झालों आहे. माझें मन भयानें अतिशय व्यथित झालें आहे. म्हणून हे देवा, तेंच रूप तूं मला दाखीव, कीं जें माझें मित्ररूप आहे. हे देवेशा, जगन्निवासा, प्रसन्न हो.] त्या रूपाचेंच वर्णन-

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ-अहं-मी-किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं-मस्तकास मुकुट घातलेल्या, गदा घेतलेल्या व हातांत चक्र असलेल्या-त्वां-तुला-तथा एव-पूर्वीं-प्रमाणेंच-द्रष्टुं-पाहण्यास-इच्छामि-इच्छितों.-सहस्रबाहो विश्वमूर्ते-ज्याला सहस्रबाहु आहेत व सर्व विश्व हीच ज्याची मूर्ति आहे, अशा देवा !-तेन एव-त्याच पूर्वींच्या-चतुर्भुजेन रूपेण-चतुर्भुजरूपानें-भव-तूं प्रकट हो. ४६. [किरीटी-किरीटवान्, तसाच गदी-गदावान् व ज्याच्या हातांत चक्र आहे अशा

तुला, पूर्वीप्रमाणेंच मी पाहण्याची इच्छा करितों-तसेंच तुझें रूप पाहण्याची माझी इच्छा आहे. म्हणून या विश्वरूपाचा उपसंहार करून त्याच रूपानें-वसुदेव-पुत्राच्या रूपानें तूं प्रकट हो, असा याचा भावार्थ.]

अर्जुन भ्याला आहे, असें पाहून विश्वरूपाचा उपसंहार करून प्रियवचनानें त्याच्या मनाचें सांत्वन करणारे-श्रीभगवान् उवाच-श्रीकृष्ण म्हणाले-

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

अन्वयार्थ-अर्जुन-हे अर्जुना !-प्रसन्नेन मया-प्रसन्न झालेल्या मीं-आत्मयोगात्-माझ्या योगसामर्थ्यामुळे-तव-तुला-इदं-हें-मे-माझें-परं तेजोमयं-श्रेष्ठ तेजोमय, -विश्वं-समस्त-अनन्तं-अमर्याद-आद्यं-अगदीं आरंभीचें-रूपं-विश्वरूप-दर्शितं-दाखविलें-यत्-कीं जें-त्वदन्येन-तुझ्या-वांचून दुसऱ्या कोणीं-न दृष्टपूर्व-पूर्वीं पाहिलेलें नाहीं. ४७. [अर्जुना ! प्रसन्न झालेल्या मीं आपल्या योगसामर्थ्यानें तुला हें माझें श्रेष्ठ तेजोमय समस्त अमर्याद आद्य विश्वरूप दाखविलें. हें रूप तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणींहि कधीं पाहिलेलें नाहीं.] आत्मरूप अशा माझें हें रूप पाहून तूं कृतार्थच झाला आहेस, असें सुचविण्यासाठीं भगवान् या श्लोकानें त्या दर्शनाची स्तुति करितात-

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

अन्वयार्थ-कुरुप्रवीर-हे अर्जुना !-नृलोके-या मनुष्यलोकीं-त्वदन्येन-तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाकडून-अहं-मी-एवंरूपः-अशा रूपाचा-द्रष्टुं-पाहण्यास-वेदयज्ञाध्ययनैः-वेद व यज्ञ यांच्या अध्ययनांनीं-न शक्यः-शक्य नाहीं-दानैः न-दानांनीं नाहीं-क्रियाभिः न-कर्मांनीं नाहीं व-उग्रैः तपोभिः (न शक्यः)-उग्र तपांनीं शक्य नाहीं. ४८. [नुस्तें अक्षरग्रहण करणें-केद तोंडपाठ करणें हें वेदाध्ययन व मीमांसेच्या द्वारा त्याचा अर्थ समजून घेऊन यज्ञाची सर्व इतिकर्तव्यता जाणणें हें यज्ञाध्ययन आहे, त्यांनीं तसेंच तुलापुरुषादि दानांनीं, अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त क्रियांनीं, चांद्रायणादि

उग्र-घोर तपानीहि एवरूप मी भूलोकीं—या मनुष्यलोकीं तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाकडून पाहिला जाणें शक्य नाहीं. माझें हें अशाप्रकारचें रूप तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणालाहि वेदाध्ययनादि कोणत्याहि उपायानें दिसणें शक्य नाहीं.]

मीं जसें दाखविलें तसें हें घोर रूप पाहून तुझें चित्त विमूढ न होवो, तूं असा मोहित होऊं नकोस—

**मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९**

अन्वयार्थ—मम—माझें—इदं ईदृक् घोरं रूपं—हें अशा प्रकारचें घोर रूप—दृष्ट्वा—पाहून—ते—तुला—व्यथा—पीडा—मा (भूत्)—न होवो,—च—आणि—विमूढभावः—तुझ्या चित्ताचा अत्यंत मूढभाव—मा [भूत्]—न होवो.—त्वं—तूं—पुनः—पुनरपि—व्यपेतभीः—निर्भय व—प्रीतमनाः—संतुष्टचित्त होऊन—तत् एव—तेच—इदं—हें—मे रूपं—माझें रूप—प्रपश्य—पहा. ४९. [मीं जसें दाखविलें तसें हें घोर रूप पाहून तुझें चित्त विमूढ न होवो. तूं मोहित होऊं नकोस. तर भयरहित व प्रसन्नचित्त होऊन पुनरपि तूं तेच चतुर्भुज—शंख, चक्र, गदा, व पद्म धारण करणारें तुला इष्ट असलेलें हें रूप पहा.] आतां असें हें घडलेलें वृत्त राजाला निवेदन करण्यासाठीं—संजय उवाच—संजय म्हणाला—

**इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥**

अन्वयार्थ—इति—या प्रमाणें—वासुदेवः—वासुदेव—अर्जुनं—अर्जुनाला—तथा—तसें वचन—उक्त्वा—बोलून—भूयः—पुनः—स्वकं रूपं—आपलें रूप—दर्शयामास—दाखविता झाला—च—आणि तो—महात्मा—महात्मा—पुनः—पुनरपि—सौम्यवपुः—सौम्य स्वरूपाचा—भूत्वा—होऊन—भीतं एनं—भ्यालेल्या त्याला—अर्जुनाला—आश्वासयामास—धीर देऊन त्याचें समाधान करिता झाला. ५०. [वासुदेवानें अर्जुनाला तसें बोलून आपलें चतुर्भुज रूप दाखविलें आणि भ्यालेल्या अर्जुनाला धीर दिला—तो महात्मा पुनरपि सौम्य शरीरानें युक्त होऊन त्यानें अर्जुनाचें सांत्वन केलें.]—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे जनार्दना—तव—तुझें—इदं मानुषं सौम्यं रूपं—
हें मनुष्याकार सौम्य रूप—दृष्ट्वा—पाहून मी—इदानीं—आतां—सचेताः—प्रसन्न-
चित्त व—प्रकृतिगतः—स्वभावास प्राप्त—संवृत्तः—झालें—अस्मि—आहें ५१.
[हें तुझें मनुष्यरूप पाहून मी आतां स्वस्थचित्त झालें आहें. मी देहमानावर
आलों आहें.] अर्जुनाला दाखविलेलें हें विश्वरूप उपासना करण्यास योग्य आहे,
असें सुचविण्यासाठीं—श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण ह्मणाले—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाक्षिणः ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ—यत् मम रूपं—जें माझें रूप—दृष्टवान् असि—तूं पाहिलें आहेस
—इदं सुदुर्दर्श अस्ति—तें हें रूप दिसणें अतिशयच कठीण आहे.—देवाः अपि—
देवसुद्धां—नित्यं—नेहमीं—अस्य रूपस्य—या रूपाच्या—दर्शनकाक्षिणः (सन्ति)
दर्शनाची आकांक्षा करणारे आहेत. ५२. [जें माझें हें रूप तूं पाहिलें आहेस
तें अत्यंत दुर्दर्श आहे. फार दुःखानें—कष्टानें याचें दर्शन होतें म्हणून सुदुर्दर्श.
तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणालाहि हें रूप दिसणें शक्य नाही. देवहि या माझ्या
रूपाचें दर्शन व्हावें अशी नित्य—सर्वदा आकांक्षा करितात. पण त्यांनीं तें अद्यापि
पाहिलेलें नाही व पुढेहि पाहणार नाहीत.] तें रूप दुर्दर्श कां ? तें सांगतात—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें तूं—मां—मला—दृष्टवान् असि—पाहिलें आहेस
—एवंविधः अहं—अशा प्रकारचा मी—वेदैः—वेदांनीं—न द्रष्टुं शक्यः—दिसणें
शक्य नाहीं.—तपसा न—तपानें नाहीं,—दानेन न—दानानें नाहीं,—च इज्यया
न—व यज्ञानें किंवा पूजेनेंहि दिसण्यासारखा नाही. ५३. [जशाप्रकारें तूं मला
पाहिलें आहेस तशा प्रकारें मी वेद, तप, दान व यज्ञ यांनीं दिसणें शक्य नाहीं.]

तर मग तूं कसा—कोणत्या उपायानें दिसणें शक्य आहेस ? ह्मणून विचार-
शील तर सांगतों—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—हे परंतप अर्जुन—हे शत्रूना ताप देणाऱ्या अर्जुना !—तु—पण—एवंविधः अहं—अशा प्रकारचा मी—अनन्यया भक्त्या—अनन्य भक्तीने—तत्त्वेन—तत्त्वतः—ज्ञातुं—जाणण्यास—द्रष्टुं—पाहण्यास—च—व—प्रवेष्टुं—प्रवेश करण्यास—शक्यः—शक्य आहे. ५४. [अनन्यभक्तीनेच माझे हें विश्वरूप दिसणें शक्य आहे, माझे शास्त्रतः ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, माझे तत्त्वतः अपरोक्ष ज्ञान होणेंहि शक्य आहे व माझ्यामध्ये प्रवेश होणें—मोक्ष मिळणेंहि शक्य आहे.]

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्विद्वान्मत्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—पांडव—हे अर्जुना !—यः—जो—मत्कर्मकृत्—माझ्यासाठीं कर्म करणारा—मत्परमः—मीच ज्याची परम गति आहे,—मद्विद्वान्—माझा भक्त—संग-वर्जितः—कोणामध्येहि आसक्ति न ठेवणारा—सर्वभूतेषु—सर्वभूतांमध्ये—निर्वैरः—वैररहित असतो—सः—तो—मां—मला—एति—प्राप्त होतो. ५५ [माझ्यासाठीं कर्म करणारा, मलाच परमा गति—मरणोत्तर प्राप्त करून घेण्यास योग्य फल समजणारा, मलाच सर्वप्रकारें, सर्वभावानें, सर्व उत्साहानें भजणारा, धन-पुत्रादिकां-विषयांच्या आसक्तीनें रहित, आपल्याला अतिशय अपकार करण्यास प्रवृत्त झालेल्या सर्वभूतांमध्येहि शुत्रत्वभावना न करणारा जो माझा भक्त तो मला प्राप्त होतो. अर्जुना ! मीं तुला हा अत्यंत इष्ट असा उपदेश केला *आहे. याप्रमाणें तूं अनुष्ठान केलेंस ह्मणजे तुला भगवत्प्राप्ति अवश्य होईल. या अध्यायांत विश्वरूप, सर्वात्मा, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर अशा भगवानांचें 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि न्यायानें कममुक्ति हें फल देणारें ध्यान सांगणाऱ्या भगवानांनीं तत्पदाचा वाच्य अर्थ निश्चित केला.]

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या—उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविधेपैकीं
योग—उपायशास्त्रांतील विश्वरूपदर्शननांवाचा अकरावा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

* या श्लोकाच्या अर्थाविषयीं रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. ८१७-१८ वर पहा.

अध्याय बारावा.

भक्ति.योग.

द्वितीयाध्यायांतील 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं०' या श्लोकापासून विभूतिसंज्ञक दहाव्या अध्यायाच्या अन्तापर्यंत—सर्व अध्यायांत परमात्म्याचें—अक्षराचें—सर्व-विशेषशून्य अशा निर्विशेष ब्रह्माचें उपासन सांगितलें म्ह० निरुपाधिक ब्रह्म ज्ञेय—जाणण्यास योग्य आहे असें अनुसंधान करावयास सांगितलें, आणि त्याच अध्यायांत ठिकठिकाणीं सर्वयोगैश्वर्य, सर्वज्ञानशक्ति यांनीं युक्त असें सत्त्व, हीच ज्याची उपाधि आहे अशा सोपाधिक ईश्वराचें म्ह० तुझेंच ध्येयत्वानें उपासन सांगितलें. (ध्यानाचा विषय या रूपानें तुझें चिंतन करावयास सांगितलें. सर्व प्रपंचाचा योग म्ह० जन्म, स्थिति, नाश, प्रवेश, नियमन या नांवाची घटना, त्या घटनेचें—योगाचें ऐश्वर्य म्ह० सामर्थ्य, त्या सामर्थ्यानें, सर्व ज्ञेयामध्ये प्रतिबंधशून्य अशा ज्ञानशक्तीनें विशिष्ट व सत्त्वादि उपाधीनें युक्त अशा भगवानांचें ध्यान प्रत्येक अध्यायांत प्रसंग आणून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यांवर अनुग्रह करण्यासाठीं सांगितलें, असा याचा भावार्थ.) पण विश्वरूपाध्यायांत ऐश्वर्य, आद्य, समस्त जगदात्मरूप असें तुझें विश्वरूप उपासनेसाठींच तूं दाखविलेंस आणि शेवटीं 'मत्कर्मकृत्०' इत्यादि सांगितलें आहेस. यास्तव या दोन *पक्षांतील अधिक विशिष्ट—अधिक चांगलें उपासन कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें मी तुला विचारितों, असें—अर्जुन उवाच—अर्जुन ह्मणाला—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—एवं—अकराव्या अध्यायाच्या शेवटीं सांगितल्याप्रमाणें—सतत-युक्ताः—अहोरात्र भगवत्कर्मादिकांत युक्त होऊन—ये भक्ताः—जे मंद व मध्यम अधिकारी भक्त—त्वां—तुला—पर्युपासते—भजतात—तुझें ध्यान करितात—अपि

* यासंबंधी रहस्यकारांच्या म्हणण्याचें परीक्षण गी. भा. पृ. ८१९-२१ वर पहा.

च—आणि—ये—जे निर्गुण ब्रह्मनिष्ठ उत्तमाधिकारी भक्त—अव्यक्तं अक्षरं पर्युपासते—अव्यक्त ब्रह्माची उपासना—भाक्ती—ध्यान करितात—तेपां—त्या दोन प्रकारच्या भक्तांतील—योगवित्तमाः के—अधिक योगवेत्ते कोण ? त्यांतील श्रेष्ठ भक्त कोण ? १ [सगुणोपासक चांगले कीं निर्गुणोपासक चांगले ? त्यांतील अधिक चांगले कोण ?] श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

अन्वयार्थ—ये—जे—मयि—माझ्या ठिकाणीं—माझ्या सगुण स्वरूपांत—मनः—मन—आवेश्य—स्थिर करून—माझ्या सगुण विश्वस्वरूपांत मन लावून—नित्य-युक्ताः—सतत—हमेश—अहोरात्र युक्तचित्त होऊन—परया श्रद्धया उपेताः—अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन—मां—माझी—उपासते—उपासना करितात—मला भजतात—ते—ते सगुण भक्त—मे—मला—युक्ततमाः—अतिशय उत्तम भक्त—श्रेष्ठ उपासक, असे—मताः—संमत आहेत. सगुण ईश्वराची उपासना करणारे श्रेष्ठ असें मी समजतो. २ [जे सम्यग्ज्ञानी, एषणाशून्य, अक्षरोपासक ते अगोदर राहू देत. त्यांच्याविषयीं मला जें सांगावयाचें आहे तें मी पुढें सांगेन. पण जे दुसरे भक्त मज विश्वरूप परमेश्वराचे ठिकाणीं मन स्थिर करून श्रद्धेनें युक्त होत्साते माझी उपासना—माझें सतत चिंतन करतात, ते मला अतिशय योगी म्हणून संमत आहेत. कारण ते एक क्षणहि फुकट न घालवितां अहोरात्र माझ्या ठिकाणीं आपलें चित्त लावून दुसऱ्या कशाचेंहि चिंतन न करतां केवल माझेंच चिंतन करतात, म्हणून त्यांना अतिशय योगी म्हणणें योग्यच आहे.]

तर मग निर्गुणोपासक—अक्षरब्रह्मोपासक युक्ततम नव्हेत कीं काय ? नाही, तसें नाही. तर त्यांच्याविषयीं जें कांहीं सांगावयाचें आहे तेंच आतां ऐक—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—ये सर्वत्र समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः—जे सर्व

ठिकाणीं समबुद्धि-प्रत्येक वस्तूमध्ये ब्रह्मबुद्धि-ठेवणारे व सर्व प्राण्यांच्या हिता-
मध्ये निमग्न असलेले निर्गुणोपासक-निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे भक्त-
इन्द्रियग्रामं संनियम्य-इन्द्रियसमूहाचें म्ह० सर्व इंद्रियांचें संयमन करून-सर्व
इंद्रियांना आपल्या ताब्यांत ठेवून-अनिर्देश्यं-ज्याचा नांवानें निर्देश करितां
येत नाहीं,-अव्यक्तं-जें व्यक्त नाहीं,-सर्वत्रगं-सर्व सृष्टीत व्यापून राहणारें,
-अचिंत्यं-ज्याचें चिंतनहि करतां येत नाहीं,-कूटस्थं-ज्याच्यामध्ये कोणता-
हि विकार होत नाहीं,-अचलं-जें आपल्या अवस्थेपासून ढळत नाहीं.-ध्रुवं-
म्हणूनच जें नित्य आहे अशा-अक्षरं-अक्षराची-ब्रह्माची-पर्युपासते-उपासना
करितात-त्याचें अहोरात्र ध्यान करितात-ते-ते निर्गुण ब्रह्माची उपासना कर-
णारे-मां एव-मलाच-प्राप्नुवन्ति-प्राप्त होतात. ते मलाच म्हणजे निर्गुण
ब्रह्माला प्राप्त होतात. ३-४. [पण या सगुणोपासकांच्या उलट असलेले जे
अक्षरोपासक सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि ठेवून व इंद्रियसमूहाचें नियमन करून सर्व
भूतांच्या हितामध्ये रत होऊन अनिर्देश्य, अव्यक्त इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट
अशा अक्षर ब्रह्माची उपासना करतात ते मलाच प्राप्त होतात. ज्ञानी पुरुषांना
त्यांच्या ज्ञानाप्रमाणें भगवत्प्राप्ति होणें ही गोष्ट सिद्धच आहे, त्यामुळे ते मला
प्राप्त होतात, हें सांगावयासच नको. त्याचप्रमाणें भगवत्स्वरूप झालेल्या ज्ञानी
पुरुषांना युक्ततम किंवा अयुक्ततम यांतील कोणताच शब्द लावतां येत नाहीं.]

पण असें जरी आहे तरी—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां-अव्यक्त ब्रह्मामध्ये ज्यांचें मन
आसक्त झालें आहे अशा त्यांना-क्लेशः अधिकतरः-क्लेश-दुःख सगुणोपा-
सकापेक्षां पुष्कळच अधिक होतें.-हि-कारण-देहवद्भिः-व्यक्त देहावर अभि-
मान ठेवणाऱ्या-‘ हा देहच मी ’ असें समजणाऱ्या लोकांना-अव्यक्ता गतिः
अव्यक्त ब्रह्माची गति-दुःखं-मोठ्या कष्टानें-अवाप्यते-प्राप्त होते. म्हणून
निर्गुणोपासकांपेक्षां सगुणोपासक चांगले. ५ [अव्यक्त म्ह० अत्यंत सूक्ष्म
-निर्विशेष अक्षर, त्यांत ज्यांचें चित्त आसक्त असतें-‘ मीच तें ’ असें अभि-

निविष्ट असंतें, त्यांचा क्लेश अतिशय अधिक असतो. कारण ज्यांचा देहाभिमान सुटलेला नसतो त्यांना अव्यक्त अक्षरात्मिका गति मोठ्या कष्टानें प्राप्त होते. अक्षरोपासक कसे वागतात त्याचें सविस्तर वर्णन पुढें श्लो. १२-१९ करूं.]

‘अक्षरोपासक मलाच प्राप्त होतात,’ असें तूं वर म्हटलें आहेस. पण मग त्या-
वरून सगुणोपासक तुला प्राप्त होत नाहीत, असें समजावयाचें कीं काय, असें
अर्जुन विचारिल म्हणून भगवान् ‘ते मला क्रमानें प्राप्त होतात,’ असें सांगतात—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु-पण-पार्थ-हे अर्जुना-ये-जे सगुणभक्त-मायि-माझे
ठिकाणीं-सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य-सर्व कर्मांचा संन्यास करून-सर्व कर्में
मला अर्पण करून-मत्पराः-मत्परायण होऊन-मीच ज्यांना श्रेष्ठ आहे, मज-
वांचून दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही, असे होऊन-अनन्येन एव योगेन-विश्वरूप
परमेश्वर जो मी, त्या मला सोडून दुसऱ्या कोणाच्याहि ठिकाणीं ज्यांचें चित्त
जात नाही, अशा अनन्य योगानेंच-केवल माझ्याच ठिकाणीं चित्ताला स्थिर
करून-मां ध्यायन्तः-माझें ध्यान करणारे (असे जे भक्त)-उपासते-माझी
भक्ति करितात-मयि-माझ्या ठिकाणीं-आवेशितचेतसां तेषां-ज्यांनीं आपलें
चित्त स्थिर ठेवलें आहे, अशा त्यांचा-अहं-मी-न चिरात्-अगदीं लवकर-
मृत्युसंसारसागरात्-मृत्यूनें युक्त अशा या संसारसागरापासून-समुद्धर्ता-
उत्तमप्रकारें उद्धार करणारा-भवामि-होतों. ६-७. [जे सर्व कर्में मज ईश्व-
राच्या ठिकाणीं समर्पण करून मत्पर होऊन अनन्य योगानेंच माझें ध्यान क-
रीत उपासना करितात त्यांचा या मृत्युयुक्त संसारसागरांतून सत्वर उद्धार कर-
णारा मी होतो. ज्यांनीं आपलें चित्त मज विश्वरूपाचे ठिकाणीं स्थिर केलें आहे
त्यांचा मी उद्धार करितों.]

ज्याअर्थी भगवदुपासना असें विशिष्ट फल देणारी आहे त्याअर्थी—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवासिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—मयि एव—माझ्यामध्येच—मनः—आपलें मन—आधत्स्व—स्थिर कर; तूं आपल्या मनाला माझ्या सगुण विश्वरूपांत स्थाप—मयि बुद्धिं निवेशय—माझ्यामध्ये निश्चय करणाऱ्या बुद्धीला प्रविष्ट कर. तिलाहि माझ्या स्वरूपांतच राहूं दे. आपलें मन व बुद्धि या दोन्ही चित्तवृत्तींना माझ्याच ठिकाणीं स्थिर केलेंस म्हणजे—अतः ऊर्ध्वं—मेल्यावर—मयि एव—माझ्या ठिकाणींच—निवासिष्यसि—तूं राहशील—न संशयः—यांत कांहीं शंका नाही. ८ [मज विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणींच संकल्प व विकल्प करणारे मन स्थिर कर. माझ्यामध्येच त्याची स्थापना कर. माझ्या ठिकाणींच निश्चय करणाऱ्या बुद्धीला समाहित—निवेशित कर. बुद्धीलाहि माझ्या ठिकाणींच स्थिर कर. म्हणजे मरणानंतर तूं माझ्यामध्येच निश्चयानें राहशील. भगवन्निष्ठाला भगवत्प्राप्ति होते, याविषयी संशय मुळींच बाळगूं नये.]

स्वमतप्रदर्शनपूर्वक भगवत्प्राप्तीचे दुसरे उपाय सांगितले जातात—

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥९॥

अन्वयार्थ—अथ—आतां जर (मीं वर सांगितल्याप्रमाणें)—मयि—माझ्या ठिकाणीं—चित्तं—आपल्या मनाला—स्थिरं—अचल—समाधातुं—स्थापावयास—न शक्नोषि—तूं समर्थ नसशील—ततः—तर मग—हे धनंजय—हे अर्जुना !—मां—मला—अभ्यासयोगेन—अभ्यासयोगानें—मनाला वारंवार आंवरून धरून माझ्याच ठिकाणीं तें स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणें, या अभ्यासपूर्वक योगानें—आप्तुं—प्राप्त होण्याची—इच्छा—तूं इच्छा कर. ९. [आतां मीं वर जसें सांगितलें आहे त्याप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं चित्त स्थिर स्थापण्यास जर तूं असमर्थ असशील तर अभ्यासयोगानें मज विश्वरूपाला प्राप्त होण्याची इच्छा कर. चित्ताला स्थूल प्रतिमादि एकाच आलंबनामध्ये सर्व बाजूंनीं आकर्षण करून पुनः पुनः स्थापणें

हाच अभ्यास होय. तसल्या अभ्यासपूर्वक-समाधान म्ह० चित्ताची एकाग्रता हाच योग, त्याच्या योगानें मला जाणण्याची आकांक्षा धर.] पण अभ्यास करण्याचीहि योग्यता नसल्यास त्याहून सुलभ उपाय सांगतात—

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अन्वयार्थ—अभ्यासे अपि—वर जसा सांगितला तसा अभ्यास करण्यासहि—(चेत्—जर तूं)—असमर्थः—असमर्थ—असि—असशील तर मग—मत्कर्मपरमः भव—माझ्यासाठीं कर्म करणें, हेंच एक काम कर. ईश्वरासाठीं कर्म करणें हेंच आपलें मुख्य कर्तव्य समज. कारण—मदर्थ अपि—माझ्यासाठींहि—कर्माणि कुर्वन्—कर्म करणारा असा तूं—सिद्धिं—सिद्धीला—चित्तशुद्धि, योग, ज्ञानप्राप्ति या क्रमानें मोक्ष या सिद्धीला—अवाप्स्यसि—प्राप्त होशील. १०. [असा अभ्यास करण्यास जर तूं असमर्थ असशील तर मत्कर्मपरम हो. माझ्यासाठीं जें कर्म तें मत्कर्म. तत्परम म्ह० मत्कर्मप्रधान हो. मुख्यत्वेकरून माझ्यासाठीं कर्म कर. अभ्यासावांचून केवल माझ्यासाठीं कर्म करणाराहि तूं सिद्धीला म्ह० ब्रह्मभावाला—चित्तशुद्धि, योग, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा प्राप्त होशील. येथील ‘अपि-’शब्द ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांचें ब्रह्मभाव हें साक्षात् फल नसून चित्तशुद्ध्यादि क्रमानें मिळणारें फल आहे, हें सुचविण्यासाठीं आहे.]

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अथ(चेत्)—आतां जर—एतत् अपि—हेंहि—कर्तुं—करण्यास तूं—अशक्तः—असमर्थ—असि—असशील—ततः—तर मग—मद्योगं—सर्व कर्म मला अर्पण करून त्यांचें अनुष्ठान करणें, या योगाचा—आश्रितः—आश्रय करून व—यतात्मवान्—चित्ताचें संयमन केलेला, असा होऊन—सर्वकर्मफलत्यागं—सर्व कर्मांच्या फलांचा त्याग—कुरु—कर. [बाह्य विषयांनीं चित्ताचें आकर्षण केल्यामुळें मत्कर्मपरत्वहि अशक्य झाल्यास म्ह० तेंहि तुझ्या हातून होत नसल्यास मद्योगाचा आश्रय करून व नियतचित्त होऊन तूं सर्व कर्मांच्या फलाचा सं-

न्यास कर. सर्व कर्मे माझ्या ठिकाणीं अर्पण करून त्यांचें अनुष्ठान करणें, हाच 'मद्योग' आहे.] भगवान् कर्मफलत्यागाची स्तुति करितात—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—अभ्यासात्—वर सांगितलेल्या अभ्यासाहून—ज्ञानं—ज्ञान—
श्रेयः हि—अधिक प्रशंसनीय आहे, हें तर प्रसिद्धच आहे. पण—ज्ञानात्—त्या
ज्ञानाहूनहि—ध्यानं—ज्ञानासह केलेलें ध्यान—विशिष्यते—अधिक चांगलें आणि
त्या तसल्या—ध्यानात्—ध्यानाहूनहि—कर्मफलत्यागः—ज्ञान-ध्यानयुक्त कर्माच्या
फलाचा त्याग अधिक चांगला आहे. कारण—त्यागात् अनन्तरं शान्तिः—
कर्मफलाचा त्याग केल्यानंतर लागलीच संसाराची शांति होते. १२. [अविवेक-
पूर्वक अभ्यासाहून म्हणजे ज्ञानासाठीं केलेल्या श्रवणाभ्यासाहून किंवा
ध्यानाभ्यासाहून ज्ञान म्ह० शब्द व उपपत्ति किंवा श्रवण व मनन यांनीं
केलेला आत्मनिश्चय अतिशय प्रशंसनीय आहे. कारण तो साक्षात्काराला कारण
होतो. त्या ज्ञानाहूनहि ज्ञानपूर्वक ध्यान श्रेष्ठ आहे, ज्ञानवानाच्या ध्यानाहूनहि
कर्मफलत्याग विशिष्ट—श्रेष्ठ आहे. 'नियतचित्त' या विशेषणानें विशिष्ट अस-
लेल्या पुरुषाच्या कर्मफलत्यागानें कारणासह संसाराचा उपशम लागलाच होतो.
ध्यान हें साक्षात्काराचें अंतरंग साधन आहे. दीर्घकाल, निरंतर, सत्कारानें केले-
ल्या ध्यानाच्या योगानें तत्त्वसाक्षात्कार होऊन संसारदुःखाची शांति होत असते,
पण तसल्या ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असें शेवटीं सांगितलें आहे.
त्यामुळे ही त्यागाची स्तुतीच आहे, परम सिद्धान्त नव्हे. कारण अक्षरोपासनादि
प्राप्त साधनांतील पूर्व पूर्व साधनांचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नसल्यास उत्त-
रोत्तर सुलभ साधनांचा उपदेश करून सर्वांच्या शेवटीं कर्मफलत्याग
सांगितला आहे.]

आत्मा व ईश्वर यांच्या भेदाचा आश्रय करून विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणीं
चित्तसमाधानरूप योग सांगितला. त्यावरूनच ज्याला अभेदज्ञान झालें आहे

त्याच्यासाठीं कर्मयोगादिक आहे, असें सिद्ध होत नाहीं. कारण 'अथैतदप्य-
शक्तोसि' असें ह्मणून 'असमर्थ असणें' हें अज्ञानाचें कार्य सुचविलें आहे.
अर्थात् अक्षरोपासकाचा कर्मयोग उपपन्न होत नाहीं, असेंच भगवान् प्रदर्शित
करीत आहेत. अक्षरोपासकांच्या कर्मयोगाप्रमाणेंच कर्मयोग्याच्या अक्षरोपासनेची
अनुपपत्तिहि भगवान् दाखवीत आहेत. तत्त्वज्ञाननिष्ठ अक्षरोपासक आपल्या
ज्ञानाप्रमाणें ईश्वरालाच प्राप्त होतात. पण कर्मी साक्षात् त्याला प्राप्त होण्यास
योग्य नसतात. 'ते मलाच प्राप्त होतात,' या वचनानें अक्षरोपासकांचें कैवल्य-
प्राप्तीविषयीं स्वातंत्र्य सांगून 'त्यांचा मी उद्धार करणारा आहे' या वचनानें
इतरांचें पारतंत्र्य-ईश्वराधीनता भगवानांनीं दाखविली आहे. त्यामुळे अक्षरोपा-
सना व कर्मयोग हीं एकत्र संभवत नाहींत. (याविषयीं आणखीहि अनेक
कारणें आहेत, तीं सर्व गी. भा. पृ. ८४५ वर पहावीं.) ज्याअर्थीं असें आहे
त्याअर्थीं तत्त्वज्ञाननिष्ठ अक्षरोपासक संन्याश्यांना 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' येथून
साक्षात् अमृतत्वाचें साधन होणारा धर्मसमूह भगवान् सांगत आहेत. अज्ञ
कर्मी पुरुषांच्या ठिकाणीं पुढील सर्व धर्म पूर्णपणें संभवत नाहींत. यास्तव अक्षर-
ब्रह्मनिष्ठांसाठींच हे धर्म मुख्यत्वेकरून आहेत. तथापि त्यांतील जे सामान्य धर्म
ज्या इतरांनाहि जितक्या प्रमाणानें आचरितां येतील तितके त्यांनीं ते अवश्य
आचरावे, हें इष्टच आहे. कारण कर्मयोग्यानेंहि शक्य तितका द्वेष टाकणें,
सर्वांशीं मित्रत्वानें वागणें, वगैरे केव्हांहि चांगलेंच; पण ते सर्व पूर्णपणें निष्काम
ज्ञाननिष्ठ संन्याश्यांच्या हातूनच घडणें शक्य आहे. म्हणून भगवान् म्हणतात—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां अद्वेष्टा—कोणत्याहि प्राण्याचा द्वेष न करणारा—
(स्वतःला दुःख देणाऱ्या प्राण्यांचाहि द्वेष न करणें हें भगवद्भक्ताचें लक्षण आहे.)
—**मैत्रः**—सर्वांशीं मित्रत्वानें राहणारा,—**करुणः एव च**—दुःखी जीवांवर दया
करणारा असाच तो असतो. सर्वभूतानां अभय देणारा संन्यासी—**निर्ममः**—निर्मम
असतो—हा अमुक पदार्थ माझा आहे, असें त्याला कधीं वाटत नाहीं,—**निरहंकारः**—
—'हा मी' असा अभिमान त्याच्या ठिकाणीं नसतो,—**समदुःखसुखः**—दुःख व
सुख हीं दोन्ही त्याला एकसारखीच वाटतात. [दुःख द्वेषाची प्रवृत्ति करितें व

सुख आसक्तीला वाढवितें. सामान्य मनुष्य ज्याच्यापासून दुःख होतें, त्याचा द्वेष करितो व ज्याच्यापासून सुख होतें त्यावर प्रेम करितो. पण भगवद्भक्त त्या दोहोंनाहि समान मानतो.]-क्षमी-क्षमावान्, कोणी शिव्या दिल्या किंवा मारलें तरी हा मनांत क्षुब्ध होत नाही, तर अगदीं शांत असतो. १३

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—सततं संतुष्टः—सदा संतुष्ट—जिवंत राहण्यास अवश्य असलेल्या वस्तु मिळाल्या तरी ठीक, न मिळाल्या तरी ठीक, दोन्हीमध्ये सदा आनंदी,—(सततं) योगी—सदोदित शांतचित्त असणारा, मनाला केव्हांहि विक्षिप्त होऊं न देणारा,—यतात्मा—स्वभावाचें नियमन करणारा, मनाच्या प्रत्येक स्वाभाविक वृत्तीचा निरोध करणारा, किंवा शरीरेंद्रियसंघाताचें नियमन करणारा,—दृढनिश्चयः—आत्मतत्त्वाविषयी ज्याचा निश्चय अतिशय दृढ झाला आहे,—मयि अर्पितमनोबुद्धिः—जो माझ्या ठिकाणीं आपलें मन व बुद्धि यांना स्थिर करून राहिला आहे.—यः मद्भक्तः—असा जो माझा भक्त आहे, ज्या माझ्या भक्तामध्ये हे सर्व गुण आहेत—सः—तो—मे प्रियः—मला प्रिय आहे. १४ [जो अशा प्रकारचा माझा भक्त—मद्भजनपरायण ज्ञानी तो मला प्रिय आहे. 'ज्ञानी भक्ताला मी अत्यंत प्रिय आहे व तो मला अत्यंत प्रिय आहे,' असें जें सातव्या अध्यायांत (पृ. १५३) सुचविलें आहे त्याचाच हा येथें विस्तार केला जात आहे.]

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्या माझ्या भक्तापासून—लोकः—कोणताहि प्राणी—न उद्विजते—उद्विग्न होत नाही, ज्या भगवद्भक्तापासून कोणालाहि संताप-क्षोभ होत नाही,—च—त्याचप्रमाणें—यः—जो—लोकात्—कोणत्याहि प्राण्यापासून—न उद्विजते—उद्वेग पावत नाही,—च—आणि—यः—जो—हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः—हर्ष, क्रोध, भय व खेद यांनी—मुक्तः—मुक्त असतो—सः—तो—मे—मला—प्रियः—प्रिय आहे. १५.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभपरित्यागी यो मदभक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

अन्वयार्थ—अनपेक्षः—देहादिकांसाठी ज्यांची अत्यंत अपेक्षा—गरज असते अशा अन्न-वस्त्रादिकांविषयीहि अनपेक्ष—निःस्पृह—निरिच्छ—शुचिः—बाह्य शरीर-शुद्धि व आंतील मनाची शुद्धि यांनी युक्त म्हणजे दोन्ही प्रकारें शुद्ध—पावित्र,—दक्षः—अनेक कर्तव्यें प्राप्त झालीं असतां त्यांना बरोबर जाणण्यास समर्थ, यावेळीं मला अमुक करणेंच योग्य आहे, असें समजून तें करणारा,—उदासीनः—मित्रादिकांचा पक्ष न घेणारा—निःपक्षपात—गतव्यथः—निर्भय—सर्वारंभपरित्यागी—काम हेंच ज्यांचें कारण आहे अशा या लोकच्या व परलोकच्या फलासाठीं केल्या जाणाऱ्या सर्व कर्मांचा त्याग करणारा—सर्व सकाम कर्म सोडणारा—यः मद्भक्तः—असा जो माझा भक्त—सः मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे. १६.

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥१७॥

अन्वयार्थ—यः न हृष्यति—जो इष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असतां हृष्ट होत नाही, हर्ष मानीत नाही,—न द्वेष्टि—जो अनिष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असतां द्वेष करित नाही,—न शोचति—जो प्रिय वस्तूचा वियोग झाला असतां शोक करित नाही व—न काङ्क्षति—न मिळालेल्या वस्तूची इच्छा करित नाही,—शुभाशुभपरित्यागी—शुभ व अशुभ कर्मांचा परित्याग करणारा—भक्तिमान् यः—असा जो भक्तिमान् असतो—सः मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे. १७.

समः शत्रौ च भित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिभौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

१ क्षमी म्हणजे कोणी अपकार केला असता त्याला उलट अपकार न करणारा व गतव्यथः—अपकार करणाराची मनांत भोति व न बाळगणारा, कोणी मारण्यासाठीं तरवार उपसली तरी न डगमगणारा, असा तेराव्या श्लोकांतील ' क्षमी ' व येथील ' गतव्यथः ' या शब्दांच्या अर्थांत फरक आहे.

अन्वयार्थ—शत्रौ च मित्रे च समः—शत्रु व मित्र या दोषांच्याहि ठिकाणी एकसारखा व्यवहार करणारा—तथा—त्याचप्रमाणे—मानापमानयोः—मान व अपमान यांमध्ये सम—त्या दोहोंनाहि एकसारखेंच मानणारा—शीतोष्णसुखदुःखेषु समः—शीत, उष्ण, सुख, दुःख यांमध्ये एकसारखीच भावना ठेवणारा,—संगविवर्जितः—कोठेंहि आसक्ति न ठेवणारा,—तुल्यनिंदास्तुतिः—निंदा व स्तुति यांना समान मानणारा,—मौनी—वाणीचें नियमन करणारा—येन केनचित् संतुष्टः—शरीर जीवंत राहण्यापुरतें जें कांहीं मिळेल त्यानें संतुष्ट होणारा,—अनिकेतः—ज्याचें एक निर्यत—नेमलेलें राहण्याचें स्थान नाहीं, जेथें राहिल तेंच त्याचें घर. असा व—स्थिरमतिः—स्थिरबुद्धि—ज्याची परमार्थाविषयीची बुद्धि स्थिर असते, डळमळीत नसते—भक्तिमान् नरः—असा जो भक्तिमान् पुरुष—(सः) मे प्रियः—तो मला प्रिय आहे. १८—१९

‘अद्वेष्टा०’ या श्लोकापासून सांगावयास आरंभिलेल्या संन्याश्यांच्या धर्माचा उपसंहार करितात—

१ तेराव्या श्लोकांतील ‘समदुःखसुखः’ या पदानें सामान्यतः सर्व प्रकारच्या सुख-दुःखांचें ग्रहण करावें, व येथें शीतोष्णामुळें होणाऱ्या सुखदुःखांचें ग्रहण करावें म्हणजे पुनः शक्ति होणार नाहीं. त्याचप्रमाणें येथील ‘समः’ या शब्दानें सर्वाविषयी व सर्व अवस्थांमध्ये चित्ताचें अविकृतत्व—विकारराहित्य सांगितलें आहे, असें समजावें. २ संग म्ह० संसर्ग किंवा आसक्ति—प्रीति सर्व दोषांचें निमित्त आहे. त्यामुळें हा यति कोठेंच संग—आसक्ति ठेवीत नाहीं. ३ एखाद्याच्या खऱ्या किंवा खोट्या दोषांचें वर्णन करणें ही निंदा व तसल्याच गुणांचें वर्णन करणें ही स्तुति. कोणी निंदा केली किंवा स्तुति केली तरी ज्याच्या मनांत विषाद किंवा हर्ष होत नाहीं, तो तुल्यनिंदास्तुति. ४ अर्थात् जो स्वतःहि कोणाची निंदा किंवा स्तुति करीत नाहीं. ५ केवळ शरीरस्थितीला अवश्य अशा ज्या कोणत्याहि—अन्नादि प्राप्त वस्तूनें संतुष्ट होणारा, (ज्ञानी केवळ शरीरधारण होईल, एवढ्याच अन्नादिकांच्या लाभानें संतुष्ट होतो, याविषयी ‘यदृच्छेनें प्राप्त होईल त्या फाटक्यातुटक्या वस्तूनें शरीराचें आच्छादन करणारा, जें कांहीं चांगलें-वाईट अन्न मिळेल तें खाऊन शरीररक्षण करणारा, झोंप आली असतां प्रसंगी जें कांहीं प्राप्त होईल—‘काचिद्भूमौ शय्या कचिदपि च पर्यकशयनं’ या न्यायानें भूमीवर, दगडावर, व यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या पर्यकावरहि शयन करणारा, असा जो असतो त्याला देव ‘ब्राह्मण’ असें समजतात, असें महा. शां. २४५. १२ म्हटलें आहे.) ६ या शब्दाच्या अर्थाविषयी रद्व्यकारांच्या म्हणण्याचें परीक्षण गी. भा. ५.८५४-५७७हा. ७ येथें पुनः पुनः भक्तीचें जें ग्रहण केलें आहे तें भक्ति परमार्थज्ञानाचा उपाय आहे व परमार्थज्ञान हाच मोक्षमार्ग आहे, हें सुचविण्यासाठीं आहे.

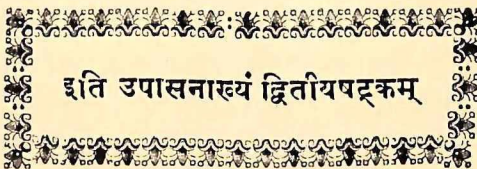
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—ये श्रद्धधानाः मत्परमाः भक्ताः—जे श्रद्धावान्
मत्परम झालेले भक्त—माझे एकनिष्ठ भक्त—इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं—हें वर
सांगितलेलें धर्मीला सोडून नसलेलें—धर्मरूप अमृत—मोक्षाचें साधन—पर्युपासते—
करितात—वरील मोक्षसाधनाचें अनुष्ठान करितात—तसें आचरण करितात—ते—ते
श्रेष्ठ भक्त—मे—मला—परमेश्वराला—अतीव—अतिशयच—प्रियाः—प्रिय आहेत. २०
[ज्याअर्थीं वर सांगितलेल्या या धर्म्यामृताचें अनुष्ठान करणारा भक्त मला—भगवान्
विष्णूला—व्यापक परमेश्वराला अतिशय प्रिय होतो त्याअर्थीं विष्णूच्या प्रिय परम-
धामास—परम पदास प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें या धर्म्यामृताचें
मोठ्या प्रयत्नानें अनुष्ठान करावें, असा या सर्व ‘अद्वेष्टा०’ इत्यादि वाक्याचा
भावार्थ आहे. याप्रमाणें या अध्यायांत—सोपाधिक ईशस्वरूपाच्या ध्यानाचा
परिपाक झाला असतां निरुपाधिक स्वरूपाचें अनुसंधान करणाऱ्या, ‘अद्वेष्टा
सर्वभूतानां०’ इत्यादि ग्रंथानें सांगितलेल्या धर्मीनीं युक्त असलेल्या व श्रवणा-
दिकांची आवृत्ति करित असलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यालाच तत्त्वसाक्षात्कार होतो
व त्यामुळेच ज्याअर्थीं मुक्ति मिळते त्याअर्थीं साक्षात्काराला कारण होणाऱ्या वाक्यार्थ-
ज्ञानाचा विषय असा जो तत्पदार्थ त्याचें अनुसंधान करावें, असें सिद्ध झालें.]

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील
ब्रह्मविद्येपैकीं योग—उपायशास्त्रांतील भक्तियोगनांवाचा बारावा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

इति उपासनाख्यं द्वितीयपट्टकम्

अध्याय तेरावा.

प्रकृति-पुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग.)

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकारच्या प्रकृतींचें निरूपण करून तिच्या द्वारा ईश्वराच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं हा अध्याय आरंभिला आहे. त्याच-प्रमाणें बाराव्या अध्यायाच्या शेवटीं तत्त्वज्ञानी संन्याश्यांची निष्ठा सांगितली, ते कसे वागतात तें सांगितलें. पण ते ज्या तत्त्वज्ञानानें युक्त होत्साते तसें आचरण करून भगवानास प्रिय होतात तें तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठीं हा अध्याय आरंभिला जातो. या अध्यायाच्या आरंभाचें हें दुसरें प्रयोजन आहे. 'अहोपण, विचित्र सुख-दुःख भोगणाऱ्या व प्रत्येक शरीरांत भिन्नभिन्न असणाऱ्या जीवांचें क्षेत्रज्ञाशीं ऐक्य संभवत नाही, ' अशी आशंका घेऊन सुख-दुःखादिरूप संसार हा आत्म्याचा धर्म नसून क्षेत्राचा धर्म आहे, हें सांगण्यासाठीं क्षेत्राच्या म्ह० शरीरें-द्रियसंघाताच्या उत्पत्तीचा प्रकार सांगतात. तशीच ती त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्व शरीरें, इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणत होत्साती पुरुषाचा भोग व मोक्ष हीं दोन प्रयोजनें सिद्ध करून देण्यासाठीं देह व इन्द्रियें यांच्या आकारानें मूर्त बनते. तो हा शरीरेंद्रियसंघातच हें शरीर आहे, अशा आशयानें—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना !—इदं शरीरं—हें शरीर—क्षेत्रं इति अभिधीयते—क्षेत्र आहे, असें म्हटलें जातें.—यः एतत् वेत्ति—जो त्याला जाणतो—तं—त्याला—क्षेत्रज्ञः इति—क्षेत्रज्ञ असें—तद्विदः—क्षेत्र-क्षेत्रज्ञवेत्ते—प्राहुः—सांगतात. १. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ' हें मी ' किंवा ' मी आत्मा द्रष्टा व हें माझें दृश्य ' असें जाणणारा क्षेत्रज्ञ असें सांगतात.]

अ. एतत् वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ' हें मी ' किंवा ' मी आत्मा द्रष्टा व हें माझें दृश्य ' असें जाणणारा क्षेत्रज्ञ असें सांगतात.]

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ' हें मी ' किंवा ' मी आत्मा द्रष्टा व हें माझें दृश्य ' असें जाणणारा क्षेत्रज्ञ असें सांगतात.]

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सर्वक्षेत्रेषु—सर्वशरीररूपक्षेत्रांतील—क्षेत्रज्ञं—क्षेत्रज्ञ—मां च अपि—मलाच—मी आहे, असेंहि—विद्धि—जाण.—यत्—जें—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञानं—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें ज्ञान—तत् ज्ञानं—तें यथार्थज्ञान म्हणून—मम—मला—मतं—समत आहे. २. [श्लोकांत ' च ' व ' अपि ' असे जे दोन निपात आहेत, ते ' जीवच अक्षर आहे ' या ज्ञानाचा ' तो देहाहून भिन्न आहे ' या ज्ञानाशीं समुच्चय करण्यासाठीं आहेत. यास्तव कापिल सांख्यदर्शनाप्रमाणें क्षेत्रज्ञ दृश्याहून अन्य आहे, एवढेंच जाणूं नकोस तर ' क्षेत्रज्ञं मां चापि विद्धि ' क्षेत्रज्ञ मीच आहे असेंहि जाण. जो सर्वक्षेत्रांमध्ये एक क्षेत्रज्ञ आहे तो मीच आहे असे समज. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें विवेकज्ञान म्ह० दृश्य क्षेत्र निराळें व त्याचा द्रष्टा क्षेत्रज्ञ निराळा, हें ज्ञान महावाक्यार्थज्ञानाच्या द्वारा मोक्षोपयोगी असल्यामुळें हेंच सम्यक् ज्ञान आहे.]

पहिल्या श्लोकानें सांगितलेल्या प्रस्तुत क्षेत्राध्यायाच्या अर्थाचा हा संग्रह-श्लोक आहे—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—तत् क्षेत्रं—तें क्षेत्र—यत्—कोणतें—च—व—यादृक्—कोणत्या प्रकारचें—च—आणि—यद्विकारि—कोणकोणत्या विकारांनीं युक्त असलेलें—यतः च यत्—व ज्या कारणाचें जें कार्य आहे,—च यः—त्याचप्रमाणें—जो क्षेत्रज्ञ—सः—तो कोण—च—व—यत्प्रभावः—ज्या प्रभावानें युक्त आहे—तत्—तें—मे—मज-पासून—समासेन—संक्षेपतः—शृणु—ऐक. ३. [क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें हें अशा प्रकारचें परमार्थ स्वरूप संक्षेपानें थोडक्यांत माझ्या वाक्यावरून तूं ऐक आणि मी संक्षेपानें सांगत असलेलें हें क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य श्रवण करून त्याविषयीं निश्चय कर, असा भावार्थ.] क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांच्या याथात्म्याची स्तुति करितात—

१ जीवेश्वरांच्या एकत्वाविषयीं आचार्यांनीं या पुढें सविस्तर विचार केला आहे, गी. भा. पृ. ८६७-९०२ पहा.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—ऋषिभिः—वसिष्ठादि ऋषींनीं—बहुधा—अनेक प्रकारांनीं—गीतं—गायलेलें—विविधैः छन्दोभिः—नानाप्रकारच्या वेदांनीं—पृथक् (गीतं)—अगदीं विवेकतः गायलेलें—च—आणि—हेतुमद्भिः—युक्तियुक्त—विनिश्चितैः—अत्यंत निश्चित अशा—ब्रह्मसूत्रपदैः—ब्रह्मसूत्रपदांनीं—एव (बहुधा गीतं)—अनेक प्रकारें गायलेलें असें हें आहे. ४. [तें क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचें याथात्म्य वसिष्ठादि ऋषींनीं बहुत प्रकारें कथन केलें आहे. अनेक शाखाभेदांनीं विविध झालेल्या वेदांनीं त्यांचें वर्णन केलें आहे. तसेंच उपनिषदांतील युक्तियुक्त व अत्यंत निश्चित अशा ब्रह्मसूत्रक वाक्यपदांनीं त्यांचें उपपादन केलें आहे.]

क्षेत्रादिकांच्या याथात्म्याची स्तुति ऐकून श्रोत्याला तें समजून घेण्याची इच्छा झाली अमतां भगवान् अगोदर क्षेत्र म्ह० काय तें सांगण्यास आरंभ करितात—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—महाभूतानि—पृथिव्यादि पंच सूक्ष्म भूतें,—अहंकारः—त्यांचें कारण अहंकार,—बुद्धिः—त्यांचें कारण निश्चयात्मिका बुद्धि,—अव्यक्तं एव च—आणि बुद्धीचें कारण अव्यक्त,—दश (च) एकं च इन्द्रियाणि—दहा व एक अशीं अकरा इंद्रियें—च पंच इन्द्रियगोचराः—आणि पांच इंद्रियांचे विषय—इच्छा—सुखाला कारण झालेल्या पदार्थाला ग्रहण करण्याची इच्छा—द्वेषः—प्रतिकूल पदार्थाविषयीं द्वेष,—सुखं—अनुकूल असलेलें सुख,—दुःखं—अप्रिय वाटणारें दुःख—संघातः—शरीर व इंद्रियें यांचा समुदाय—चेतना—देहांत व्यक्त झालेली चिदाभासयुक्त अंतःकरणवृत्ति व—धृतिः—धैर्य,—एतत् क्षेत्रं—हें

क्षेत्र-शरीर-समासेन-संक्षेपतः-सविकारं-विकारांसह-उदाहृतम्-सांगितलें आहे. ५-६. [येथील 'इंद्रियगोचराः' या शब्दानें स्थूल भूतांचें ग्रहण केलें जातें. कारण तसें न करितां प्रत्यक्ष ज्ञानेंद्रियांचे विषयच येथें क्षेत्ररूपानें सांगितले आहेत, असें म्हटल्यास मग कर्मेंद्रियांचे विषय कां सांगितलेले नाहीत, अशी शंका येते. शिवाय क्षेत्राचें स्वरूप येथें प्रकृत आहे. यास्तव स्थूल भूतेंच घेणें उचित आहे. या श्रौत प्रकृतिभेदांनाच 'चोवीस तत्त्वे' असें सांख्य म्हणतात. पांचव्या श्लोकांत याप्रमाणें 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च' याचें व्याख्यान केलें. सहाव्या श्लोकांत 'यद्विकारि' याचें व्याख्यान करितात-वैशेषिक ज्यांना आत्मगुण म्हणतात ते इच्छा-द्वेषादिक अंतःकरणाचा म्ह० क्षेत्राचा धर्म आहे. 'शरीर व इंद्रियें यांचा समुदायच आत्मा' असें चार्वाकादि म्हणतात. त्यांचें निरसन करण्यासाठीं शरीरेंद्रियसंघाताचाहि क्षेत्रांतच अंतर्भाव होतो असें येथें म्हटलें आहे. विज्ञानवादी बौद्ध 'विज्ञानच आत्मा' असें म्हणतात. त्यांचें निरसन करण्यासाठीं 'चेतना' हें क्षेत्र आहे, असें म्हटलें आहे. तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यांत जसा अग्नि त्याप्रमाणें शरीरेंद्रियसंघातांत व्यक्त झालेली व चैतन्याभासरसानें भरलेली जी अंतःकरणवृत्ति ती चेतना होय. इच्छेपासून धृतीपर्यंत सर्व पदार्थ ज्ञात्या आत्म्याचे विषय असल्यामुळें ते 'क्षेत्र' होत. सर्व प्राणिशरीरांच्या समूहाला समष्टिशरीर म्हणतात. त्यालाच येथें 'क्षेत्र' म्हटलेलें असून महाभूतांपासून धृतीपर्यंत त्याचेंच व्याख्यान केलें आहे.]

याप्रमाणें पांच व सहा या दोन श्लोकांत क्षेत्राचें व्याख्यान केल्यावर आतां क्षेत्रज्ञाचें व्याख्यान करणें उचित आहे. पण त्यापूर्वी म्ह० बाराव्या श्लोकाच्या आरंभापर्यंत त्याच्या ज्ञानाच्या अंतरंग साधनांचा समूह म्ह० अमानित्वाने ज्ञानसाधनें भगवान् सांगतात. हा ज्ञानसाधनसमूह प्रयत्नानें संपादन केला असतां पुरुष क्षेत्रज्ञाच्या साक्षात्कारास योग्य होतो व त्यांत तत्पर झालेला पुरुष 'संन्यासी ज्ञाननिष्ठ' असें म्हटला जातो—

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अमानित्वं—मी मोठा आहे, मी विद्वान् आहे इत्यादि आत्म-श्लाघा करणें व स्वतःला तसें समजणें, हें मानित्व होय, पण तसा मानीपणा

न धरणें,—अदंभित्वं—खरोखर धार्मिक नसतांना तसा आव आणणें, वरवर धार्मिकता प्रकट करणें, हा दांभिकपणा आहे, तसा दांभिकपणा न दाखविणें,—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न देणें,—क्षान्तिः—दुसऱ्यानें अपराध केला अस-तांहि मनांत क्रोध हा विकार उत्पन्न होऊं न देणें,—आर्जवं—अन्तःकरणाचा सरळपणा,—आचार्योपासनं—मोक्षाच्या साधनांचा उपदेश करणाऱ्या आचार्यांची शुश्रूषा वगैरे करणें,—शौचं—शरीराचे मल पाण्यानें वगैरे धुऊन टाकणें आणि मनाचे रागादि मल वैराग्यादिकांनीं घालविणें,असें हें दोन प्रकारचें शौच—शुद्धि,—स्थैर्य—मोक्षमार्गाविषयींच दृढनिश्चय—आत्मविनिग्रहः—शरीरेंद्रियसमूहाला असन्मार्गपासून परतवून सन्मार्गांतच ठेवणें (हीं सर्व ज्ञानाचीं साधनें आहेत, असा पुढें याचा संबंध आहे.) ७. ज्ञानाचीं आणखी अन्तरंग साधनें—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं—ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयीं वै-राग्य—अनहंकारः एव च—आणि गर्वराहित्य, मी अमुक अमुक अशा प्रका-रचा आहे, असा गर्व—अभिमान केव्हांहि न वाहणें—जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःखदोषानुदर्शनं—जन्म, मरण, म्हातारपण, रोग व दुःख, या प्रत्येकां-तील दोषांचा विचार करणें किंवा जन्म-मरण-जरा-रोग यांतील असह्य दुःख, ह्याच दोषांचें चिंतन करणें; [हीं ज्ञानसाधनें आहेत.] ८

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—असक्तिः—विषयांवैर प्रीति न ठेवणें,—पुत्र-दार-गृहादिषु अन-भिष्वंगः—पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांमध्ये अत्यंत आसक्ति न ठेवणें,—च—आणि—इष्टानिष्टोपपत्तिषु—इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली असतां,—नित्यं—हमेश—नेहमीं—समचित्तत्वं—समचित्त ठेवणें, इष्टप्राप्तीनें हृष्ट न होणें व अनिष्टप्राप्तीनें खिन्न न होणें, हीं ज्ञानसाधनें आहेत. ९

१ ऐहिक किंवा पारलौकिक विषयांविषयीं आसक्ति असल्यास ज्ञान होत नाही कारण आसक्ति—राग त्याला प्रतिबंध करतो.

२ सक्ति म्ह० आसक्तीचीं निमित्तें असे जे विषय त्यांविषयीं सामान्य प्रीति, त्रिचा जो

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—च मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः—आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्ययोगानें म्ह० वासुदेवाहून श्रेष्ठ कोणी नाही तोच आमची गति आहे अशा चित्तसमाधानानें अढळ भक्ति,—विविक्तदेशसेवित्वं—एकान्त, निर्भय, पवित्र प्रदेशांत राहणें, अरण्य, नदीकांठ इत्यादि प्रदेशांचें सेवन करणें,—जनसंसदि अरतिः—सामान्य प्राकृत जनांच्या समूहांत मिसळण्याची आवड नसणें, हीं ज्ञानसाधनें आहेत. १०.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं—आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञाना-मध्ये सतत गढून जाणें व—तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं—तत्त्वज्ञानाचा अर्थ—फल जो मोक्ष त्याचें आलोचन करणें—एतत् ज्ञानं—हे सर्व ज्ञान म्हणजे ज्ञानाचें साधन आहे,—इति प्रोक्तं—असें सांगितलें आहे.—यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञानं—जें याच्या उलट, तें म्ह० मानित्व-दंभित्व-हिंसा-क्रोध इत्यादि अज्ञान होय. ११.

या ज्ञानानें जाणण्यास योग्य असें काय आहे तें भगवान् सांगतात—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—यत् ज्ञेयं—जें ज्ञेय—तत्—तें—प्रवक्ष्यामि—मी सांगतो—यत् ज्ञात्वा—जें जाणून—अमृतं—अमरणभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो—अनादिमत्—जें आदिमत् नसलेलें—परं ब्रह्म—निरतिशय ब्रह्म तें ज्ञेय होय.—तत्—तें—न

अभाव ती असक्ति—सामान्य विषयप्रीतीचा अभ.व. अभिष्वंग म्हणजे एक प्रकारची आसक्तिच होय. अन्य मनुष्याला आपल्याहून भिन्न न समजतां तोच मी अशी भावना करणें, हेंच त्या आसक्तिविशेषाचें स्वरूप आहे. जसें—दुसरा मनुष्य सुखी किंवा दुःखी झाला असतां मीच सुखी किंवा दुःखी आहें, दुसरा जिवंत असतां किंवा मृत झाला असतां मीच जिवंत आहें व मीच मरेन—मीच मरतो, अशी अन्यामध्ये अनन्य-आत्मभावना ठेवणें हाच तो अभिष्वंग होय.

सत्-सत् म्हटलें जात नाही-न असत् उच्यते-व असत् म्हटलें जात नाही. १२. [जी अवश्य ज्ञातव्य वस्तु ती मी तुला सांगतो. तिला जाणून मोक्ष मिळतो. जें अनादि पर ब्रह्म तेंच ज्ञेय आहे. त्याला सत् किंवा असत् म्हणतां येत नाही. येथील ज्ञेय वस्तु सर्वविशेषशून्य आहे. त्यामुळें तिचा उपदेश असाच करितां येणें शक्य आहे. ब्रह्मात्मप्रकाश सिद्ध आहे. त्यामुळें त्याचा उपदेश विधि-मुखानें करितां येत नाही. वेदान्तामध्येहि त्याच्यावर आरोपिलेल्या धर्माची निवृत्ति करण्यासाठीं त्याचा निषेधमुखानेंच उपदेश केलेला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव हें ब्रह्मचें प्रवचनहि आरोपित विशेषांच्या निषेधरूप आहे. ब्रह्म वाणीचा विषय होणारें नसल्यामुळें त्याचा विधिमुखानें उपदेश संभवत नाही.]

ज्ञेय ब्रह्म 'सत्' हा शब्द व 'सत्' असा प्रत्यय यांचा विषय होत नसल्यामुळें तें मुळीं नाहीच अशी शंका आली असतां सर्व प्राण्यांचीं इंद्रियें याच उपाधीच्या द्वारा त्याच्या अस्तित्वाचें प्रतिपादन करितात—

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तत्-तें ज्ञेय-सर्वतःपाणिपादं-सर्व बाजूंनीं ज्याला हात-पाय आहेत, असें आहे.-सर्वतः-अक्षिशिरोमुखं-सर्व बाजूंनीं ज्याला नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत, असें आहे.-सर्वतःश्रुतिमत्-ज्याला सर्व बाजूंनीं श्रवणेन्द्रियें आहेत, असें आहे.-लोके-या प्राणिसमूहांत-सर्व-सर्वाला-आवृत्य-व्यापून-तिष्ठति-तें तत्त्व रहातें. १३. [ज्ञेय जें ब्रह्म त्याची शक्ति म्ह० केवल सान्निध्यानें इंद्रियादि सर्वांना आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त करण्याचें जें सामर्थ्य, त्याच्या अस्तित्वामुळें-त्या सामर्थ्याच्या सत्तेनेच हस्त-पादादिक आपापले-वस्तु घेणें, चालणें, इत्यादि व्यवहार करूं शकतात. त्यामुळें ते हस्त-पादादिक ज्ञेय ब्रह्माच्या अस्तित्वाचीं लिंगें म्ह० सूचक चिह्ने होऊं शकतात. म्हणून गौण-वृत्तीनें-उपचारानें 'हस्त-पादादिक हे त्या ज्ञेयाचेच अवयव आहेत' असें येथें म्हटलें आहे. येथील अक्षि व श्रवण या इंद्रियांचें ग्रहण बाकीच्या ज्ञानेंद्रियांच्या उपलक्षणार्थ व पाणि-पाद-मुख यांचें ग्रहण इतर कर्मेन्द्रियांच्या आणि मन, बुद्धि इत्यादि अन्तरिन्द्रियांच्या उपलक्षणार्थ केलें आहे. एकच तत्त्व सर्व सृष्टीला व्यापून रहात असल्यामुळें त्यानें सर्वत्र सर्व इंद्रियादिकांनीं युक्त असणें यांत कांहीच विरोध नाही.]

पण तें ज्ञेय ब्रह्म खरोखरच हात-पाय इत्यादि अवयवांनीं युक्त आहे, असें कोणाला वाटूं नये, म्हणून सांगतात—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेन्द्रियगुणाभासं—ज्याचा अवभास—प्रकाश सर्व इंद्रियांच्या गुणांनीं होतो, पण जें वस्तुतः—सर्वेन्द्रियविवर्जितं—सर्व इंद्रियांनीं रहित आहे, त्यामुळे—असक्तं—कोठेहि आसक्त न झालेलें—च एव—तथापि—सर्वभृत्—सर्वाला धारण करणारे, सर्वांचें अधिष्ठान,—निर्गुणं—तें गुणरहित आहे;—च—पण—गुणभोक्तृ—गुणांचा—सुख, दुःख व मोह या कार्यांचा भोग घेणारे असें तें ज्ञेय आहे. १४. [ज्ञानेन्द्रियें, कर्मेन्द्रियें, बुद्धि व मन या उपाधिभूत सर्व इंद्रियांच्या गुणांनीं म्ह० निश्चय, संकल्प, श्रवण, भाषण इत्यादि क्रियांनीं तें भासतें. सर्व इंद्रियांच्या व्यापारांनीं जणुंकाय तें व्यापारयुक्त असल्यासारखें दिसतें. पण स्वतः स्वरूपानें सर्वेन्द्रियरहित आहे. त्यामुळेच असक्त म्ह० सर्वसंबंधशून्य आहे. तथापि सर्वभृत् म्ह० स्वतःच्या केवल सत्तेनें—अधिष्ठानत्वानें सर्वांचें पोषण करतें. तें निर्गुण ह्म० सत्त्व, रज व तम या गुणांनीं रहित आहे; तथापि शब्दादि विषयांच्या द्वारा सुख, दुःख व मोह यांच्या आकारांनीं परिणत झालेल्या गुणांचा अनुभव घेणारे आहे.] याहि कारणानें तें ज्ञेय ब्रह्म आहे—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—भूतानां—तें सर्व प्राण्यांच्या—बहिः—बाहेर—च—व—अन्तः—आंत आहे. तेंच—अचरं च चरं एव—अचर आहे व चरहि आहे.—तत्—तें ज्ञेय—सूक्ष्मत्वात्—सूक्ष्म असल्यामुळे—अविज्ञेयं—विशेषतः ज्ञेय होत नाही. त्याचें झाड, दगड यांप्रमाणें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाहीं—तत् च—व तें—दूरस्थं—अज्ञदृष्ट्या अत्यंत दूर आहे—च अन्तिके—व ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें अगदीं जवळ—हृदयांत आहे. १५. [तें शरीररूप भूतांच्या बाहेर म्ह० विषयादिरूप आहे व चराचर भूतांच्या आंत—भूतांमध्येहि प्रत्यग्भूत आहे. बाहेर व आंत तें आहे असें ह्मटल्यानें मध्यें तें नाहीं, असें कोणाला वाटेल ह्मणून चराचर भूता-

त्मक-नानाप्रकारच्या देहरूपानें भासणारें तें ज्ञेयच आहे. अधिष्ठानभूत रज्जू-मध्ये कल्पित सर्पादिकांचा अंतर्भाव जसा होतो त्याप्रमाणें देहाभासाचाहि ज्ञेया-मध्ये अंतर्भाव होतो. तथापि तें आकाशाप्रमाणें अति सूक्ष्म आहे. त्यामुळें अवि-द्वानांना त्याचें ज्ञान होत नाही; पण विद्वानांना ‘ आत्माच हें सर्व आहे ’ ‘ ब्रह्मच हें सर्व आहे ’ इत्यादि प्रमाणांच्या योगानें नित्य विज्ञातच आहे. अवि-द्वानांना असंख्य वर्षांनीहि प्राप्त होण्याजोगें नसल्यामुळें तें दूर स्थित आहे व विद्वानांच्या प्रत्यगात्मत्वामुळें तें जवळ-अगदीं समीप आहे.]

ज्ञेयाच्या अस्तित्वाविषयीं आणखी हेतु—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं त्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अन्वयार्थ—(तत्)—तें ज्ञेय-भूतेषु—प्राण्यांमध्ये—प्रत्येक देहामध्ये—अवि-भक्तं—एक—भिन्न भिन्न नसलेलें, असें आहे—च—पण—विभक्तं इव स्थितं—विभक्त असल्यासारखें राहिलें आहे. प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न असल्यासारखें दिसतें—तत् ज्ञेयं—तें ज्ञेय-भूतभर्तृ—स्थितिकालीं भूतांचें भरण-धारण-पोषण करणारें आहे. तसेंच तें—त्रसिष्णु—प्रलयकालीं भूतांचा त्रास-संहार करणारें—च प्रभविष्णु—व सृष्टिसमयीं त्या भूतांना प्रकट करणारें आहे. १६. [आणि तें अविभक्त, सर्व देहांत आकाशाप्रमाणें एक आहे. कारण त्याचा भेद आहे असें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाही. उलट तें जर भिन्न असेल तर घटादिकां-प्रमाणें अनात्मा आहे असें होईल, यास्तव अद्वितीय व सर्वत्र प्रत्यगात्मभूत असें ज्ञेय नाही, असें समजणें हें साहस आहे. तर मग प्रतिदेहांत तें भिन्न आहे अशी प्रतीति कशी येते ? (उत्तर—)पण भूतांमध्ये म्ह० सर्व प्राण्यांमध्ये विभक्त असल्यासारखें स्थित आहे. प्रतिदेहांत भासणारा भेद काल्पनिक आहे, खरा नव्हे. कारण देहामध्येच त्याची प्रतीति येत असते. देहावांचून त्या ज्ञेयाची प्रतीति येत नाही, व प्रत्येक देह तर भिन्न भिन्न; त्यामुळें त्यांतील ज्ञेयहि तसेंच भिन्न असावें, अशी अविचारी लोकांची कल्पना होते. तें ज्ञेय कार्याच्या स्थितीला कारण होत असल्यामुळेंहि आहे, असें सांगतात—आणि तें भूतभर्तृ आहे. भूतांचें भरण-पोषण करितें. म्हणून तें ज्ञेय स्थितिकालीं भूतभर्तृ;—तें सर्व भूतांचें उत्पत्ति व प्रलय समयीं निमित्तकारण व उपादानकारण असल्यामुळेंहि

आहे, असें सांगतात—प्रलयसमयीं ग्रास करणारे—सर्वांचा ग्रास—नाश—संहार करण्याचें ज्याचें शील आहे, असें तें ज्ञेय आहे, व उत्पत्तिसमयीं प्रभविष्णु म्ह० प्रभवनाचें—उत्पन्न करण्याचें ज्याचें शील आहे असें तें आहे. तर मग कार्यकारणत्वाला वस्तुत्व असल्यामुळे अद्वैतसिद्धि होत नाही ! उत्तर—ज्याप्रमाणें मिथ्याकल्पित सर्पादिकांच्या उत्पत्ति-स्थिति-ल्यांचें कारण रज्जु वगैरे अधिष्ठान असतें त्याप्रमाणें ज्ञेय कल्पित भूतांच्या उत्पत्त्यादिकांचें कारण आहे.]

शिवाय याहि कारणानें ज्ञेय आहे—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—ज्योतिषां अपि—सूर्य, अग्नि इत्यादि जड ज्योतींचीहि—ज्योतिः—ज्योति आहे. प्रकाशानाहि प्रकाशित करणारे आहे.—तमसः परं—तमाचा—अज्ञानाचा त्याला स्पर्शहि झालेला नाही, असें—उच्यते—म्हटलें जातें.—ज्ञानं—अमानित्वादि ज्ञान—ज्ञेयं—(१२—१७ श्लोकांत सांगितलेलें) ज्ञेय व—ज्ञानगम्यं—त्याच्या ज्ञानाचें फल, असें तें त्रिविध ज्ञेय—सर्वस्य—सर्व प्राण्यांच्या—हृदि—बुद्धीत—विष्ठितं—विशेषतः स्थित आहे. १६. [तें ज्ञेय सूर्यादिक व बुद्ध्यादिक यांचेहि प्रकाशक आहे. त्याच्याशीं अज्ञानरूप तमाचा थोडासाहि संसर्ग झालेला नाही. अमानित्वादि ज्ञान, आतांच सांगितलेलें हें ज्ञेय व त्याच्या ज्ञानाचें फल असें तिन्ही प्रकारचें तें तत्त्व बुद्धिस्थ असल्यामुळे अगदीं प्रकट आहे. बुद्धीमध्येच या तिन्हीचा अनुभव येतो हें प्रसिद्ध आहे.] येथवर सांगितलेल्या अर्थाचा उपसंहार—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इति—येणेंप्रमाणें—क्षेत्रं—क्षेत्र—शरीर—ज्ञानं—अमानित्वादि ज्ञान—साधनें,—तथा च—आणि त्याचप्रमाणें—ज्ञेयं—जाणण्यास योग्य असें परब्रह्म—समासतः—संक्षेपतः—उक्तं—सांगितलें.—मद्भक्तः—माझ्या ठिकाणींच ज्यानें आपला सर्व भाव ठेवला आहे असा माझा परम भक्त—एतत्—हें सर्व—विज्ञाय—

जाणून-मझावाय-माझ्या भावाला-स्वरूपाला-उपपद्यते-प्राप्त होतो. १८. [याप्रमाणें क्षेत्र, ज्ञान व ज्ञेय तुला संक्षेपतः सांगितलें. माझ्या ठिकाणीं ज्यानें आपला सर्वात्मभाव अर्पिला आहे असा माझा भक्त हें जाणून मोक्षास पात्र होतो.]

सातव्या अध्यायांत ईश्वराच्या पर व अपर-क्षेत्रज्ञ व क्षेत्र या दोन उपाधि सांगितल्या व याच दोन प्रकृति सर्व भूतांचें कारण आहेत, असें म्हटलें, पण त्या द्विविध प्रकृतीला भूतांचें कारणत्व कसें तें सांगतात—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृतिं—आठ प्रकारच्या प्रकृतीला—च एव—आणि—पुरुषं—क्षेत्रज्ञाला—उभौ अपि—अशा दोघांनाहि—अनादी—तूं अनादी—नित्य—विद्धि—जाण.—विकारान्—बुद्धि, इंद्रियें, देह इत्यादि विकारांस—च—आणि—गुणान् च एव—सुख-दुःख-मोहरूप गुणांना तूं—प्रकृति संभवान्—ईश्वराच्या त्रिगुणात्मक मायास्य प्रकृतीपासून झालेले—विद्धि—जाण. १९. [पूर्वोक्त भूम्यादि आठ प्रकारची अपर प्रकृति व जीवभूत क्षेत्रज्ञसंज्ञक पर प्रकृति, या दोन्ही अनादि—नित्य आहेत, असें तूं समज. बुद्ध्यादि-देहान्त विकारांस व सुख-दुःख-मोहरूप गुणांस तूं प्रकृतीपासून झालेले समज. येथील प्रकृति म्ह० ईश्वराची 'माया'-संज्ञक विकारकारणशक्ति होय.]

पण ते प्रकृतिकार्यभूत विकार व गुण कोणते, तें सांगतात—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० सर्व इंद्रियें यांच्या कर्तृत्वाविषयीं—प्रकृतिः—वरील प्रकृति—हेतुः—निमित्त—उच्यते—सांगितली जाते. त्याचप्रमाणें—सुखदुःखानां भोक्तृत्वे—सुख-दुःखांच्या भोक्तृत्वाविषयीं—पुरुषः—पुरुष-क्षेत्रज्ञ-जीव—हेतुः—निमित्त—उच्यते—सांगितला जातो. २०. [देहाची आरंभक म्ह० देह ज्यांच्यापासून उत्पन्न होतो तीं भूतें, विषय व शरीरें, हे विकार हा येथील कार्यशब्दाचा अर्थ आहे. त्याचप्रमाणें तेरा इंद्रियें व त्यांचा आश्रय करून राहणारे—सुख, दुःख व मोह हे गुण हा येथील करण-

शब्दाचा अर्थ आहे. त्यांचें कर्तृत्व प्रकृतीला आहे. त्यांना उत्पन्न करणें, या रूपानें प्रकृति त्यांचें कारण आहे. याप्रमाणें कार्यकरणकर्तृत्वामुळें प्रकृति संसार-कारण आहे. पुरुष म्ह० जीव-क्षेत्रज्ञ-भोक्ता सुख-दुःखांच्या म्ह० भोग्यांच्या भोक्तृत्वाचें निमित्त आहे. प्रकृति शरीरेंद्रियांच्या कर्तृत्वानें व पुरुष सुख-दुःखांच्या भोक्तृत्वानें संसाराचें निमित्त होतो. सुख-दुःखांचा साक्षात्कार हाच अविक्रिय आत्म्याचा-द्रष्ट्याचा संसार व तशाप्रकारचें भोक्तृत्व हेंच त्याचें संसारित्व होय.]

सुख-दुःखांचें भोक्तृत्व हेंच पुरुषाचें संसारित्व आहे, पण अविक्रिय पुरुषाला तें संसारित्व कोणत्या कारणानें प्राप्त होतें, तें सांगतात—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—हि-कारण-पुरुषः-पुरुष-प्रकृतिस्थः-शरीरेंद्रियांच्या रूपानें परिणत झालेल्या-शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीत स्थित होऊन 'हा शरीरेंद्रियसंघातच मी' असें मानून-प्रकृतिजान् गुणान्-प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सुख-दुःख-मोहात्मक गुणांस-भुंक्ते-भोगतो. त्यांचा अनुभव घेतो-अस्य-या भोक्त्याचा-गुणसंगः-गुणांवरील संग-आसक्ति हेंच त्याचा-सदसद्योनि-जन्मसु-देवादि सत् योनि व पश्चादि असत् योनि, यांत जन्म होण्याचें-कारणं-कारण-निमित्त आहे. २१. [भोक्ता जीव शरीरेंद्रियाकारानें परिणत झालेल्या अविद्यारूप प्रकृतीत स्थित होऊन म्ह० 'ही शरीरेंद्रियाकार प्रकृतिच मी' असें समजून प्रकृतिजन्य सुख-दुःख-मोहात्मक गुणांस 'मी सुखी, दुःखी, मूढ, पांडित आहे' अशा प्रकारें भोगतो. अविद्या हें संसाराचें सामान्य कारण विद्यमान असतांनाच सुख-दुःख-मोहादि गुणांमध्ये 'मीच सुखी, दुःखी,' वगैरे जो संग तेंच जन्मादिरूप संसाराचें मुख्य कारण आहे. अविद्या हें संसाराचें उपादान कारण असून गुणसंग निमित्तकारण आहे. 'सदसद्योनि' या शब्दानें मनुष्यांतीलहि उत्तम-अधम योनी ध्याव्या.]

त्या पुरुषाचाच पुनः साक्षात् निर्देश करितात—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—उपद्रष्टा—समीप राहून पाहणारा—अनुमन्ता—अनुमोदन देणारा,—च—आणि—भर्ता—भरण—पोषण करणारा—भोक्ता—भोग घेणारा,—महेश्वरः—सर्व ईश्वरांचाहि ईश्वर,—परमात्मा इति च अपि—परमात्मा असेंहि पण—**उक्तः—**बोललेला—अस्मिन् देहे—या देहांत—परः पुरुषः—पर पुरुष आहे. २२ [उपद्रष्टा यांतील 'उप' या उपसर्गाचा सामीप्य हा अर्थ आहे. त्यामुळे उपद्रष्टा म्हणजे समीप स्थित होऊन पाहणारा, पण हा पुरुष लौकिक उपद्रष्ट्याप्रमाणे स्वतः कांहीं व्यापार करीत नाही. त्यामुळे यजमान व ऋत्विक् यांच्या यज्ञकर्मांतील गुण किंवा दोष यांस समीप वसून पाहणारा सर्वयज्ञकुशल विद्वान् जसा सर्व जाणतो, त्याप्रमाणे हा चिन्मात्रस्वभाव आत्मा सर्व पहातो. म्हणून तो उपद्रष्टा होय. किंवा देह, चक्षु, मन, बुद्धि व आत्मा असे पांच द्रष्टे आहेत, त्या सर्वांत बाह्य द्रष्टा देह आहे व सर्वांच्या आंतील द्रष्टा आत्मा आहे. तोच प्रत्यक् म्हणजे अगदीं समीप आहे. अर्थात् प्रत्यगात्मा हाच उपद्रष्टा होय. अनुमन्ता म्ह० अनुमोदन देणारा. शरीरेंद्रियें आपापल्या व्यापारामध्ये प्रवृत्त झालीं असतां साक्षी आत्मा त्यांचें निवारण करीत नाही. म्हणून तो अनुमन्ता. आपल्या चिदाभासानें शरीर, इंद्रियें, मन व बुद्धि यांचें पोषण करतो, त्यांना परस्पर संबद्ध करतो, म्हणून 'भर्ता.' बुद्धीचे सर्वविषयानुभव आत्मचैतन्यानें व्याप्त असेच उत्पन्न होत असलेले दिसतात. कारण चैतन्याच्या व्याप्तीवांचून त्यांचा अनुभवच संभवत नाही. म्हणून तो 'भोक्ता.' सर्व ईश्वरांचाहि ईश्वर म्हणून 'महेश्वर.' देहादि मिथ्या आत्म्यांहून श्रेष्ठ म्हणून 'परमात्मा' असा तो या देहांतील पर पुरुष आहे.]

य एव वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—एवं—या प्रकारें—पुरुषं—पुरुषाला—च—व—गुणैः सह प्रकृतिं—गुणांसह प्रकृतीला—वेत्ति—जाणतो—सः—तो—सर्वथा वर्तमानः अपि—कसाहि जरी वागत असला तरी—भूयः—पुनरपि—न अभिजायते—उत्पन्न होत नाही, जन्म घेत नाही. २३. [पूर्वीक्त आत्म्याला—पुरुषाला 'हाच मी' अशा रीतीनें जो जाणतो व गुणांसह म्हणजे स्वाविकारांसह ज्ञानानें निवृत्त केलेल्या प्रकृतीला, ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाच्या योगानें 'कार्यासह अविद्येचा अभाव आहे,'

असें जो जाणतो तो सर्वथा म्ह० सर्व प्रकारें—विहित किंवा निषिद्ध आचरणानें जरी वागत असला तरी पुनरपि हें विद्वत्-शरीर पडलें असतां—ज्या शरीरांत ज्ञान झालें तें शरीर मृत झालें असतां दुसरा देह घेण्यासाठीं जन्मतच नाही—उत्पन्न होत नाही. 'सर्वथा वर्तमानः अपि-' कसाहि वागत असला तरी, तेथील 'अपि' या शब्दावरून—मग जो सदाचरणसंपन्न आहे तो उत्पन्न होत नाही, हें काय सांगावें, असा याचा आशय ध्वनित होतो.]

आतां या आत्मदर्शनाविषयीं ध्यानादिक निरानिराळे उपाय सांगितले जातात—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—केचित्—काहीं योगी—आत्मानं—प्रत्यगात्म्याला—आत्मनि—बुद्धीत—ध्यानेन—ध्यानानें—आत्मना पश्यन्ति—सुसंस्कृत झालेल्या अंतःकरणानें पाहतात—अन्ये—दुसरे—सांख्येन योगेन—सांख्य योगानें—च—आणि—अपरे—दुसरे कित्येक—कर्मयोगेन—ईश्वरार्पण बुद्धीनें केलेल्या कर्मानुष्ठानानें—(पश्यन्ति)—त्याला पाहतात. २४. [मनाचा प्रत्यगात्म्यामध्ये एकग्रतेनें उपसंहार करून आत्म्याचेंच चिंतन करणें हें ध्यान होय. तेलाच्या धारेप्रमाणें अविच्छिन्न प्रत्ययाला ध्यान म्हणतात. तसल्या प्रत्यगात्मध्यानानें कित्येक उत्तमाधिकारी आपल्या बुद्धीत ध्यानानें संस्कृत झालेल्या अंतःकरणानें आत्म्याला परमात्मत्वानें पहातात. दुसरे कित्येक मध्यमाधिकारी सांख्ययोगानें त्याला पहातात. 'सत्त्वादि गुण मज्जकडून पाहिले जाण्यास योग्य आहेत. मी त्यांहून अगदीं निराळा, त्यांच्या व्यापारांचा साक्षी, नित्य निर्गुण आत्मा आहे,' असें चिंतन करणें हा सांख्ययोग होय. त्यानें प्रत्यगात्म्याला सुसंस्कृत अंतःकरणानें बुद्धीत पहातात. विचारजन्य ज्ञान हेंच सांख्य व तेंच आत्मसाक्षात्काराचा उपाय असल्यामुळें योग होय. अधमाधिकारी कर्मयोगानें त्याला जाणतात. ईश्वरार्पण बुद्धीनें अनुष्ठान केलें जाणारें जें कर्म तेंच योगासाठीं असल्यामुळें 'योग' आहे. चित्तैकान्य हा मुख्य योग असून चित्तशुद्धीला कारण होणारें कर्म त्या चित्तैकान्यरूप योगासाठीं असल्यामुळें गौणवृत्तीनें त्यालाच 'योग' म्हणतात.]

१ 'तो पुन्हा उत्पन्न होत नाही.' याविषयी अधिक सोपपत्तिक विचार भाष्यांत केला आहे. तो व यासंबंधी रहस्यपरोक्षण गो. भा. पृ. ९५८-९६३ वर पहा.

अत्यंत अधम अधिकान्याची मोक्षमार्गांत कशी प्रवृत्ति होते तें सांगतात—

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—एवं—वर सांगितलेल्या उपायांतील एकाहि उपायानें
—अजानन्तः—आत्म्याला न जाणणारे—अन्ये—दुसरे कांहीं साधक—अन्येभ्यः
—दुसऱ्या आचार्यापासून—श्रुत्वा—याचेंच चिंतन करा, असें ऐकून—उपासते—
श्रद्धेनें उपासना करितात—ते श्रुतिपरायणाः अपि—ते श्रवणपरायण असलेले
साधकहि—ज्यांच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचें श्रवण हेंच परम साधन आहे तें सुद्धां—
मृत्युं—मृत्युयुक्त संसारास—अतितरन्ति एव च—उलंघून जातातच. २५.
[दुसरे कित्येक अधमाधिकारी या पूर्वोक्त उपायांतील एकाहि उपायानें आत्म्याला
जाणू शकत नाहीत. त्यामुळे आचार्यापासून उपायाचें श्रवण करून ‘याचेंच
चिंतन करा,’ या त्यांच्या उपदेशावर श्रद्धा ठेवून, तशीच उपासना करितात
व तेहि या मृत्युयुक्त संसाराचें उलंघन करून जातात. म्हणजे परोपदेशानें
आत्मचिंतनांत प्रवृत्त झालेल्या त्यांचीहि प्रवृत्ति व्यर्थ होत नाही. ते ‘श्रुति-
परायण’ असतात. श्रुति म्ह० श्रवण, तेंच ज्यांच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीतील श्रेष्ठ
साधन आहे ते श्रुतिपरायण होत. अर्थात् केवळ परोपदेशालाच प्रमाण मानून
मोक्षमार्गांत प्रवृत्त होणारे विवेकरहित अधिकारीहि जर मृत्यूचें उलंघन करितात
तर प्रमाणाविषयी स्वतंत्र असलेले विवेकी मृत्यूचें उलंघन करतील हें काय सांगीवें!]

क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें एकत्वज्ञान हें मोक्षाचें साधन आहे, असें वर
(श्लो. १२) सांगितलें. ‘पण तें कोणत्या कारणानें’ हें आतां सांगतात—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा—यावत् किञ्चित्—जेवढें कांहीं—स्था-
वरजंगमं—अचर किंवा चर—सत्त्वं—प्राणिजात—संजायते—उत्पन्न होतें—तत्—तें
सर्व तूं—क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून होतें, असें—
विद्धि—जाण. २६. [वृक्ष-पाषाणादि स्थावर व मनुष्यादि जंगम यांतील जो जो

प्राणी उत्पन्न होतो, तो तो क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून होतो. पण येथील हा संयोग अध्यासरूप आहे; कारण क्षेत्रज्ञ निरवयव असल्यामुळे त्याचा क्षेत्राशी खरा संयोग संभवत नाही. क्षेत्रज्ञाच्या चैतन्याचा क्षेत्रावर व क्षेत्राच्या जाड्यादिकांचा क्षेत्रज्ञावर आरोप होतो. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे यथार्थ स्वरूप न कळणे हेच या परस्पर अध्यासाचे कारण आहे. यास्तव शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे विवेक ज्ञान संपादन करून म्ह० पूर्वोक्त क्षेत्राहून क्षेत्रज्ञ अगदी पृथक् आहे असे जाणून 'तै सर्वोपाधिशून्य ज्ञेय ब्रह्म मीच आहे' असा साक्षात्कार झाल्याने ज्याचे अज्ञान निवृत्त झाले आहे त्याच्या पुढील जन्माचे कांहीं कारणच उरत नसल्यामुळे 'ज्ञानी पुनः उत्पन्न होत नाही,' असे जे वर सांगितले आहे ते सर्वथा योग्यच आहे.]

अविद्यादि संसारबीजाच्या निवृत्तिद्वारा जन्माचा अभाव हे सम्यग्ज्ञानाचे फल सांगितले. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचा संयोग हे जन्माचे कारण सांगितले. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचे अज्ञान हे त्यांच्या मिथ्या संयोगाचे कारण सांगितले व आता त्या अज्ञानाची निवृत्ति करणारे सम्यग्दर्शन जरी या पूर्वी वारंवार सांगितलेले असले तरी त्याचा विषय अतिशय सूक्ष्म असल्यामुळे पुनः दुसऱ्या शब्दांनी सांगितले जाते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु—विनाश पावणाऱ्या सर्व भूतांमध्ये—समं तिष्ठन्तं—सम असलेल्या—अविनश्यन्तं—विनाश न पावणाऱ्या—परमेश्वरं—परमेश्वराला—पश्यति—पाहतो—सः—तो—पश्यति—यथार्थपणे पाहतो. २७. [ब्रह्मादि-स्थावरान्त सर्व भूतांमध्ये निर्विशेष स्थित असलेल्या, त्या भूतांचा नाश जरी झाला तरी नाश न पावणाऱ्या देह, इंद्रिये, मन, बुद्धि, अव्यक्त व जीवात्मा यांच्या अपेक्षेने श्रेष्ठ असलेल्या ईश्वराला म्ह० निर्विशेष, सर्व विकाररहित व अद्वितीय अशा परमेश्वराला जो पाहतो तोच बरोबर पाहतो. वाकीचे सर्व जरी पाहत असले तरी बरोबर पाहत नाहीत. विपरीत पाहतात.]

१ ज्ञानाचा विषय अतिसूक्ष्म असल्यामुळे त्याचेच निरनिराळ्या शब्दांनी पुनः पुनः प्रतिपादन केल्याने मंद अधिकाऱ्यांवर मोठा अनुग्रहच होत असतो. म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येऊ शकत नाही.

या सम्यग्दर्शनाचें फल सांगून त्या फलवचनानेंच ज्ञानाची स्तुति करितात—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—सर्वत्र—सर्व भूतांमध्ये—समवस्थितं—समानत्वानें—एकरूपानें अवस्थित असलेल्या—ईश्वरं—ईश्वराला—समं—सम—पश्यन्—पाहणारा आत्मना आत्मानं—आपणच आपल्याला—न हिनस्ति—मारीत नाहीं.—हिंसा करित नाहीं.—ततः—त्यामुळें—परां गतिं—परमगतीला याति—जातो. २८. [सर्व भूतांमध्ये तुल्यत्वानें अवस्थित असलेल्या ईश्वराला सम पाहणारा ज्या-अर्थी आपणच आपली हिंसा करित नाहीं, त्याअर्थी तो ' मोक्ष 'नांवाच्या श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. या श्लोकाच्या पहिल्या तीन पादांनी ' ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला असतां सर्व अनर्थाचा नाश होतो ' असें सांगितलें, आणि चवथ्या पादानें ' अज्ञानावरणाचा नाश झाला असतां तो ज्ञानी सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो ' असें सांगितलें. आत्मा नित्य आहे, त्यामुळें त्याची वास्तविक हिंसा संभवत नाहीं. पण अज्ञ देहादि अनात्म्याला आत्मा समजून, त्या मिथ्या आत्म्याच्या योगानें धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्मे करून, कर्मानेंच संपादन केलेल्या त्या आत्म्यालाहि मारून, दुसऱ्या नवीन आत्म्याचें ग्रहण करतो व ही त्याची परंपरा ज्ञान होईपर्यंत एकसारखी चाललेली असते, म्हणून विद्वान् आपणच आपला घात करित नाहीं, असें येथें म्हटलें आहे. तसेंच विद्यमान असलेल्या आत्म्याला अविद्येमुळें न जाणूनहि ज्ञानी त्याला असून नसल्यासारखें करित नाहीं.]

‘ सर्व भूतस्थ ईश्वराला सम पाहणारा आपणच आपला नाश करित नाहीं, ’ असें सांगितलें. पण सुख-दुःखादि स्वगुण व धर्माधर्मादि स्वकर्मे यांच्या वेलक्षण्यामुळें—ते गुण व कर्मे प्रतिदेहांत अगदीं भिन्न भिन्न असल्यामुळें—त्यांच्या त्या भेदांमुळें—प्रतिशरीरांत भिन्न असलेल्या आत्म्यामध्ये समदृष्टि संभवत नाहीं, अशी आशंका घेऊन भगवान् ह्मणतात—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो कर्माणि—सर्व कर्म—प्रकृत्या एव च—प्रकृतिकडूनच—ईश्वराच्या शरीरेंद्रियाकार बनलेल्या मायेकडूनच—सर्वशः—सर्व प्रकारें—क्रियमाणानि—केलीं जाणारीं—पश्यति—पाहतो—तथा—त्याचप्रमाणें—आत्मानं अकर्तारं—आत्म्याला अकर्ता—पश्यति—पाहतो—सः पश्यति—तोच वास्तविक तत्त्व पाहतो. २९. [कायिक, वाचिक व मानसिक कर्म शरीरेंद्रियांच्या आकारानें परिणत झालेल्या प्रकृतिकडूनच केलीं जातात, आत्म्याकडून केव्हांहि नाहीं, असा जो साक्षात् अनुभव घेतो, त्याचप्रमाणें क्षेत्रज्ञ आत्म्याला जो अकर्ता, सर्व उपाधिशून्य पाहतो, तो परमार्थदर्शी होय. निर्गुण, अकर्ता व निर्विशेष अशा क्षेत्रज्ञाच्या भेदाविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. अर्थात् आकाशाप्रमाणें तो विभु आहे.]

पुनरपि तैच सम्यग्दर्शन-तत्त्वज्ञान दुसऱ्या शब्दांनीं वर्णित—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—यदा—जेव्हां—भूतपृथग्भावं—भूतांचा पृथक्पणा—एकस्थं—एका आत्म्यामध्येच स्थित आहे, असें—अनुपश्यति—शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाप्रमाणें पाहतो—च—आणि—ततः एव—त्या एक आत्म्यापासूनच—विस्तारं—भूतांचा विस्तार—(पश्यति)—पाहतो—तदा—त्यावेळीं—ब्रह्म संपद्यते—साधक ब्रह्म बनतो. ३० [ज्यावेळीं भूतांचें पृथक्त्व एका आत्म्यामध्ये स्थित आहे असें शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानुसार मनन करून, स्वानुभवानें ‘ हें सर्व आत्माच आहे ’ असें साधक पहातो व त्या परिपूर्ण आत्म्यापासूनच प्रकृतिप्रभृति-शरीरान्त सर्व पदार्थांना स्वरूपलाभ झाला आहे, असें समजून त्या सर्वांना आत्मरूप पहातो तेव्हां तो ब्रह्म होतो.]

एकाच परिपूर्ण आत्म्याला सर्व देहांचें आत्मत्व आहे असें म्हटल्यास देहादिकांच्या कर्तृत्वादि दोषांनीं आत्मा दूषित होईल अशी शंका येते, म्हणून भगवान् म्हणतात—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—अयं परमात्मा—हा परमात्मा—अनादित्वात्—अनादित्वामुळें व—निर्गुणत्वात्—निर्गुणत्वामुळें—अव्ययः—अक्षय आहे—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !

हा-शरीरस्थः अपि-शरीरांत. स्थित असलेलाहि-न करोति-कांहीं करीत नाही व-न लिप्यते-कर्मफलानें लिप्त होत नाही. ३१ [आदि म्हणजे कारण. तें ज्याला नसतें तें अनादि. जें अदिमत् म्ह० कारणयुक्त असतें तें कार्य स्वतः-च्या स्वरूपानें व्यय पावतें, त्याच्या स्वरूपाचा क्षय होतो. पण हा अनादि असल्यामुळें, निरवयव असणें या कारणानें, व्यय पावत नाही. त्याचप्रमाणें निर्गुण-त्वामुळें त्याचा व्यय होत नाही. गुणयुक्त पदार्थच गुणांच्या व्ययामुळें व्यय पावतो. म्हणून हा परमात्मा अव्यय आहे. निरवयवत्वामुळें अवयवांच्या द्वारा, निर्गुण असल्यामुळें गुणांच्या द्वारा व नित्य असल्यामुळें स्वभावतःहि याचा व्यय होत नाही. त्यामुळें शरीरांत जरी त्याचा अनुभव येत असला म्हणजे तो शरीरस्थ असला तरी स्वतः किंवा देहादिरूपानें कांहीं कर्म करीत नाही व त्यामुळें फलानें लिप्त होत नाही. ' तर मग कोण करतो व लिप्त होतो ? ' म्हणून विचार-शील तर त्याचें उत्तर-'स्वभावस्तु प्रवर्तते' (अ. ५ श्लो. १४ पृ. ११०) या वाक्यानें मींच-स्वतः भगवानांनींच दिलें आहे. अविद्येमुळें त्याच्यावर कर्तृत्व-भोक्तृत्वाचा आरोप होतो. आत्म्याला वास्तविक कर्तृत्व नाही व ज्ञाननिष्ठ संन्यासीच अशा अकर्तृ-आत्मभावानें अवस्थित होऊं शकतात.] कोणाप्रमाणें तो करीत नाही व लिप्त होत नाही, तें भगवान् दृष्टान्तानें सांगतात—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—यथा-ज्याप्रमाणें-सर्वगतं आकाशं-सर्वव्यापी आकाश-सौक्ष्म्यात्-सूक्ष्मत्वामुळें-न उपलिप्यते-कोणत्याहि लेपानें लिप्त होत नाही-तथा-त्याप्रमाणें-देहे सर्वत्र-देहांत सर्व ठिकाणीं-अवस्थितः आत्मा-अवस्थित असलेला-व्यापून राहिलेला आत्मा देहधर्मांनीं-न उपलिप्यते-संबद्ध होत नाही. ३२ [ज्याप्रमाणें आकाश सर्वगत म्ह० व्यापी असूनहि सूक्ष्मत्वामुळें धूळ, चिखल इत्यादिकांनीं लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणें देहांत सर्व कालीं व सर्वावस्थेंत असलेला आत्मा देहधर्मांनीं लिप्त होत नाही.] तसेंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—यथा—ज्याप्रमाणें—एकः रविः—एक सूर्य—कृत्स्नं इमं लोकं—या सर्व लोकाला—प्रकाशयति—प्रकाशमान करतो,— तथा—त्याप्रमाणें—क्षेत्री—क्षेत्रज्ञ आत्मा—कृत्स्नं क्षेत्रं—सर्व क्षेत्राला—प्रकाशयति—प्रकाशित करतो. ३३. [जसा एक सूर्य सर्व लोकाला प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें हा एकच क्षेत्रज्ञ आत्मा महाभूतांपासून धृतीपर्यंत सर्व क्षेत्राला प्रकाशित करतो. येथील हा सूर्याचा दृष्टान्त सर्व क्षेत्रांमध्ये आत्मा एक आहे व लेपरहित आहे, या दोन्ही अर्थी आहे.] सर्व अध्यायार्थाचा उपसंहार करितात—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृति-पुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—एवं—याप्रमाणें—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यामधील—अन्तरं—परस्पर विलक्षणता—फरक—च—व—भूतप्रकृतिमोक्षं—भूतांच्या प्रकृतीचा ज्ञानानें होणारा अभाव—ज्ञानचक्षुषा—ज्ञानदृष्टीनें—विदुः—जाणतात—ते—ते ज्ञानी—परं—परमात्मतत्त्वास—यान्ति—प्राप्त होतात. ३४. [येथवर क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जसें वर्णन केलें आहे तशा प्रकारेंच त्यांना परस्पर वैलक्षण्यानें म्हणजे एक कूटस्थ व दुसरें परिणामी, एक चेतन व दुसरें जड, इत्यादि प्रकारें शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानें उत्पन्न झालेल्या आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञानचक्षूनें जे जाणतात, त्याचप्रमाणें भूतांच्या अविद्यारूप अव्यक्तसंज्ञक प्रकृतीचें अभावगमन जे विशेषेंकरून जाणतात, ते परमार्थ तत्त्वाला प्राप्त होतात. पुनरपि देहधारण करीत नाहीत. याप्रमाणें अमानित्वादि ज्ञानसाधनांमध्ये तत्पर झाल्यामुलें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्याला विज्ञान झालें आहे, त्याच्या सर्व अनर्थाची निवृत्ति होऊन परिपूर्ण परमानंदाचा आविर्भाव होणें, या स्वरूपाचा पुरुषार्थ सिद्ध होतो, हें या अध्यायांत सांगितलें.]

इति भगवान् श्रोतृभगानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्ये-
पैकी योग—उपायशास्त्रांतील प्रकृतिपुरुषविवेक (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग) नांवाचा तेरावा
अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय चवदावा.

— — — — —
गुणत्रयविभागयोग

जें जें उत्पन्न होणारें तें सर्व क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें, असें तेराव्या अध्यायांत सांगितलें. पण तें कसें, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं चवदावा अध्याय आरंभिला जातो. किंवा ईश्वराच्या अवीन-ईशपरतंत्र असलेल्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जगत्कारणत्व आहे, सांख्यांच्या मताप्रमाणें स्वतंत्र असलेल्या पुरुष-प्रकृतीला जगत्कारणत्व नाही, हा सिद्धान्त सांगण्यासाठीं या अध्यायाचा आरंभ केला जातो. तसेंच प्रकृतिस्थत्व म्ह० पुरुषाचा प्रकृतीशीं ऐक्याध्यास व त्याचीच गुणांमध्ये म्ह० सुख-दुःख-मोहामध्ये आसक्ति-‘हें माझें’ असा अभिनिवेश, हें संसाराचें कारण आहे असें वर [१३.२१] सांगितलें. पण १ कोणत्या गुणांत कसा आसंग होतो, २ ते गुण कोणते, किंवा ३ ते गुण पुरुषाला बद्ध कसे करितात, ४ गुणांपासून मोक्षण-मुक्ति कशी होईल ? ५ आणि मुक्ताचें लक्षण काय, तें सांगावें म्हणून

—श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं—सर्व ज्ञानांतील उत्तम व परम ज्ञान—प्रवक्ष्यामि—मी तुला सांगेन.—यत्—जें ज्ञान—ज्ञात्वा—जाणून—सर्वे मुनयः—सर्व मुनि—इतः—या शरीराच्या नाशानंतर—परां सिद्धिं—सर्वोत्तम सिद्धीला—गताः—प्राप्त झाले आहेत. १ [या पूर्वीं सर्व अध्यायांमध्ये अनेकदा जरी सांगितलें आहे तरी मी पुनः तुला हें सर्व ज्ञानांतील उत्तम व श्रेष्ठ ज्ञान सांगतों. सर्व मननशील संन्यासी या ज्ञानाला प्राप्त होऊन या प्रत्यक्षसिद्ध देहबंधनांतून सुटल्यावर ‘मोक्ष’ या नांवाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला प्राप्त झाले आहेत. प्रस्तुत ज्ञानाचा विषय परब्रह्म असल्यामुळें त्याला येथें ‘पर’ म्हटलें आहे व

यज्ञादिकांविषयींचीं ज्ञानें मोक्षाला कारण होत नसून हें मोक्षाचें अंतरंग साधन असल्यामुळें त्याला 'ज्ञानांतील उत्तम ज्ञान' असें म्हटलें आहे. श्रोत्याच्या अंतःकरणांत या ज्ञानविषयीं रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं अशीं दोन विशेषेणें योजून फलकथनानें त्याची स्तुति केली आहे.]

भगवान् या सिद्धीचें नित्यत्व दाखवितात—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—इदं ज्ञानं—या ज्ञानाचा—उपाश्रित्य—आश्रय करून—मम—माझ्या—साधर्म्य—सारूप्यास—आगताः—आलेले ज्ञानी—सर्गे अपि—सृष्टीच्या वेळींहि—न उपजायन्ते—उत्पन्न होत नाहीत—च—आणि—प्रलये—प्रलयाच्या वेळीं—न व्यथन्ति—व्यथा—नाश पावत नाहीत. २ [या श्रेष्ठ ज्ञानसाधनाचें अनुष्ठान करून माझ्या स्वरूपतेस प्राप्त झालेले ज्ञानी सृष्टीच्या आरंभीहि उत्पन्न होत नाहीत व ब्रह्मदेवाच्याहि विनाशकालीं व्यथा पावत नाहीत. ते स्वात्म-स्वरूपापासून कधींच च्युत होत नाहीत, असा भावार्थ.]

ज्ञानाची ही अशी स्तुति ऐकून तें ऐकण्यास उत्सुक झालेल्या अर्जुनाला भगवान् 'अशा प्रकारचा क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग भूतांचें कारण आहे' असें सांगतात—

मम योनिर्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—मम—माझी—योनिः—त्रिगुणात्मिका प्रकृति (हें सर्व भूतांचें कारण आहे.)—महत् ब्रह्म—ती सर्व कार्याहून मोठी असल्यामुळें महती—मोठी व आपल्या विकारांचें भरण—पोषण करीत असल्यामुळें ब्रह्म आहे—तस्मिन्—त्या महत् ब्रह्मांत म्ह० भूतांच्या कारणांत—अहं—मी—गर्भ—सर्व भूतांच्या जन्माचें कारण—बीज—दधामि—स्थापितों—हे भारत—हे अर्जुना !—ततः—त्यापासून—सर्वभूतानां संभवः—सर्व भूतांची उत्पत्ति—भवति—होते. ३ [माझी त्रिगुणात्मिका प्रकृति—माया सर्व भूतांची योनि म्ह० उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कार्यांचें उपादान कारण आहे. ती सर्व कार्याहून फार मोठी असल्यामुळें म्ह० सर्व कार्यांना व्यापून रहात असल्यामुळें 'महत्' व आपल्या विकारांचें भरण—पोषण

—धारण करित असल्यामुळे 'ब्रह्म' आहे. त्या 'महद्ब्रह्म' या योनीमध्ये मी गर्भाला म्ह० हिरण्यगर्भाच्या जन्माच्या बीजाला—सर्व भूतांच्या जन्माचें कारण अशा बीजाला धारण करतो. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या प्रकृतिद्वयरूप शक्तीने युक्त असलेला मी ईश्वर अविद्या-काम-कर्मादिकांच्या संस्कारांनी युक्त असलेल्या क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशी संयोग करून देतो. त्या तसल्या गर्भाधानापासून हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा सर्व भूतांची उत्पत्ति होते.]

‘अहोपण, देवादि निरनिराळ्या जातींतील निरनिराळ्या व्यक्तीचें कारण निरनिराळेंच दिसतें, मग असें असतांना त्या गर्भाधानामुळे हिरण्यगर्भाच्या द्वारा सर्व भूतांची उत्पत्ति होते, हें म्हणणें कसें उपपन्न होतें ?’ भगवान् या शंकेचें समाधान करितात—

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—सर्वयोनिषु—देवादि सर्व योनींमध्ये—
याः मूर्तयः—ज्या मूर्ति—जे आकार—जीं शरीरें—संभवन्ति—उत्पन्न होतात—
तासां—त्या सर्व मूर्तींचें—महत् ब्रह्म—माझी प्रकृति—योनिः—उत्पत्तिस्थान आहे व—अहं—मी—बीजप्रदः—बीज देणारा—पिता—जनक आहे. ४. [हे कुंतीपुत्रा, देव, पितर, मनुष्य, पशु, मृग—हरिणें इत्यादि सर्व योनींमध्ये ज्या मूर्ति—देहाकार उत्पन्न होतात त्या मूर्तींची 'महत् ब्रह्म' हीच सर्वावस्थेंतील योनि म्ह० कारण आहे व मी ईश बीजप्रद—गर्भाधानाचा कर्ता—पिता आहे. 'प्रत्येक कार्याचें निरनिराळें कारण दिसतें, तेव्हां महत् ब्रह्मच सर्वांचें कारण कसें ?' ही शंका घालविण्यासाठीं त्याला भाष्यांत 'सर्वावस्थ' असें विशेषण योजलें आहे. अर्थात् त्या त्या कारणाच्या रूपानें तेंच अवस्थित असल्यामुळे सर्व मूर्तींचें कारण—महत् ब्रह्मच आहे.] आतां गुण कोणते व ते कसे वद्ध करितात, तें सांगतात—

१ स्मृतीमध्ये 'आदिकर्ता स भूतानां' या वचनानें सर्व भूतें हिरण्यगर्भाचीं कार्यें आहेत असें सांगितलेलें असल्यामुळे भाष्यांत 'हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा सर्व भूतांचा उत्पत्ति त्या गर्भाधानापासून होते' असें म्हटलें आहे. यासंबंधी रघुरयपरीक्षण गी. भा. पु. ९९१-९२ वर पहा.

सु. गो. ३४

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना—सत्त्वं—सत्त्व—रजः—रज व—
तमः—तम—इति—असे हे—प्रकृतिसंभवाः गुणाः—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले
गुण—देहे—देहांत—अव्ययं देहिनं—अव्यय देहवान् आत्म्याला—निबध्नन्ति—
बद्ध करितात. ५. [सत्त्व, रज व तम या नांवाचे तीन गुण आहेत. येथील
' गुण ' हा शब्द पारिभाषिक आहे. त्यामुळे हे गुण रूप, रस इत्यादि गुणांप्रमाणें
द्रव्याचा आश्रय केलेले नाहीत. ते अविद्यात्मक आहेत. रूपादि गुणांप्रमाणें ते
क्षेत्रज्ञाच्या नित्य अधीन असतात. भगवानांच्या मायेपासून उत्पन्न झालेले ते
तीन गुण शरीरांत अव्यय देहवान् आत्म्याला—क्षेत्रज्ञाला जणुं काय बद्ध
करितात.] त्यांतील सत्त्वगुणाचें स्वरूप सांगून तो क्षेत्रज्ञाला बद्ध कसा
करितो तें सांगतात—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—त्या तीन गुणांतील—सत्त्वं—सत्त्व हा गुण—निर्मलत्वात्
—निर्मल—स्वच्छ असल्यामुळे—प्रकाशकं—प्रकाशक व—अनामयं—पीडारहित—
उपद्रवरहित—(अस्ति)—आहे.—हे अनघ—हे निष्पाप अर्जुना !—तत्—तें सत्त्व
—सुखसङ्गेन—सुखाच्या संगानें—आसक्तीनें—च—व—ज्ञानसङ्गेन—ज्ञानाच्या सं-
गानें—बध्नाति—(आत्म्याला) बांधतें. ६. [त्यांतील सत्त्व हा गुण स्फटिक
मण्याप्रमाणें निर्मल असल्यामुळे प्रकाशक व निरुपद्रव आहे. तें सत्त्व क्षेत्रज्ञाला
सुखसंगानें व ज्ञानसंगानें बद्ध करितें. ' मी सुखी ' अशा अभिमानानें विषयरूप
सुखाचा विषयी आत्म्यामध्ये जो खोटाच संबंध जोडणें, तेंच सुखामध्ये आसक्त
करणें होय. तसेंच, ज्याच्या योगानें विषयादिक जाणले जातात तें ज्ञान म्ह०
अंतःकरणाचा धर्म, त्याच्या योगानें ' मी ज्ञानी आहे ' अशा विपरीत अभिमानानें
सत्त्वगुण आत्म्याला बद्ध करतो.]

आतां रजाचें लक्षण व तें पुरुषाला बद्ध कसें करितें, तें सांगतात—

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तृष्णासंगसमुद्भवं—विषयतृष्णा व विषयासक्ति यांचें कारण असें—रजः—रज—रजोगुण—रागात्मकं—रंजनात्मक आहे असें—विद्धि—जाण.—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—तत्—तें रज—देहिनं—देही आत्म्याला—कर्मसंगेन—कर्माच्या आसक्तीनें—निबध्नाति—बद्ध करितें. ७. [रजोगुण रागात्मक आहे. राग म्हणजे रंजन—आसक्ति. तो तृष्णा व प्रीति यांस उत्पन्न करणारा आहे. तो कर्मासक्तीनें क्षेत्रज्ञाला बद्ध करतो. अकर्ताच असलेल्या पुरुषाला ' मी करतो ' अशा अभिमानानें रजोगुण प्रवृत्त करतो.] तमाचें लक्षण व कार्य—

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—सर्वदेहिनां मोहनं—सर्व देहवानांना मोह पाडणारें—अविवेकी करणारें—तमः—तम (म्ह० तिसरा तमोगुण)—अज्ञानजं—अज्ञानापासून झालेलें आहे, असें—विद्धि—तू जाण.—हे भारत—हे भरतकुलोत्पन्ना अर्जुना !—तत्—तें तम—प्रमादालस्यनिद्राभिः—प्रमाद, आलस्य व निद्रा यांच्या योगानें प्राण्याला—निबध्नाति—बद्ध करितें. ८. [तम अज्ञानापासून उत्पन्न झालेलें आहे. सर्व प्राण्यांना तें मोह पाडतें. प्रमाद, आलस्य व निद्रा यांच्यायोगानें तें क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितें.]

पुनरपि गुणांचा व्यापार संक्षेपतः सांगतात—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

१ सर्व गुण प्रकृतीपासूनच जरी झालेले असले, तरी त्यांतील एकच्या तमलाच 'अज्ञानज' असें जें विशेषण दिलें आहे, तें त्याला अज्ञानाहून विपरीत स्वभाव प्राप्त झाला नाहीं, हें सुचविण्यासाठीं आहे. सत्त्व व रज हे अज्ञानाहून अगदीं विपरीत स्वभावास प्राप्त झाले आहेत, हे वरील वर्णनावरून कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल.

२ दुसऱ्या कार्यामध्ये आसक्त झाल्यामुळे एखादें करावयास इष्ट असलेलें कर्तव्यहि न करणें, हा प्रमाद होय; निरिच्छेमुळे उत्साहाला प्रतिबंध होणें हें आलस्य आहे व गाढ निद्रा, यांच्या योगानें निर्विकार असलेल्या आत्म्याला तमहि विकृत करितें, असा याचा भावार्थ.

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सत्त्वं—सत्त्वगुण—सुखे—सुखांत—सञ्जयति—संसक्त—आसक्त करतो—रजः—रजोगुण—कर्मणि—कर्मांमध्ये आसक्त करतो—तु—आणि—तमः—तमोगुण—उत—हि—ज्ञानं आवृत्य—ज्ञानाला आच्छादित करून—प्रमादे सञ्जयति—अनवधानांत संयुक्त करतो. ९. [सत्त्वगुण सुखामध्ये आसक्त करतो. म्ह० सुख साधावयाचें असतां सत्त्वगुण विषयांमध्ये उत्कर्ष पावतो. रजोगुण कर्मांमध्ये संश्लिष्ट करतो. कर्म साधावयाचें असतां रजोगुण उत्कर्ष पावतो. तमोगुण ज्ञानाला म्ह० विवेकाला आपल्या आवरणात्मक स्वरूपानें आच्छादित करून प्रमादांत आसक्त करतो.]

आतां गुण हें आपापलें कार्य केव्हां करितात, तें सांगतात—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—सत्त्वं—सत्त्वगुण—रजः च तमः—रजोगुण व तमोगुण यांना—अभिभूय—पराभूत करून—भवति—वाढतो.—रजः—रजोगुण—सत्त्वं च तमः—सत्त्वगुण व तमोगुण यांना—(अभिभूय)—पराभूत करून—(भवति)—उत्कर्ष पावतो—तथा—आणि तसेंच—तमः—तमोगुण—सत्त्वं च रजः—सत्त्वगुण व रजोगुण यांना—(अभिभूय भवति)—पराभूत करून स्वतः वृद्धि पावतो. १०. [रजोगुण व तमोगुण या दोहोंचा पराभव करून—त्यांना निर्वल करून, सत्त्वगुण जेव्हां वृद्धि पावतो तेव्हां हे भारता ! उत्कर्ष पावलेलें तें सत्त्व, आपलें ज्ञान-सुखादि कार्य आरंभितें. त्याचप्रमाणें रजोगुण सत्त्व व तम या दोन्हीं गुणांना पराभूत करून जेव्हां वाढतो, तेव्हां कर्म, तृष्णा इत्यादि स्वकार्यांचा आरंभ करितो. तसाच तमःसंज्ञक गुण सत्त्व व रज या दोहोंचा पराभव करून जेव्हां वृद्धि पावतो, तेव्हां ज्ञानाला आच्छादित करणें इत्यादि आपल्या कार्यांचा आरंभ करितो.] उद्भूत झालेल्या सत्त्वाचें चिह्न सांगतात—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—अस्मिन् देहे—या देहांत—सर्वद्वारेषु—श्रोत्रादि सर्व ज्ञानसाधनांच्या निमित्तानें—प्रकाशः—प्रकाश म्हणजे—ज्ञानं—ज्ञान—उपजायते—उत्पन्न होतें—तदा—त्यावेळीं—सत्त्वं उत—सत्त्वहि—विवृद्धं—वृद्धि

पावलें आहे,—इति—असैं—विद्यात्—जाणवें. ११. [श्रोत्रादि इंद्रियें आत्म्याच्या विषयानुभवाचीं द्वारें आहेत. त्या सर्व द्वाारांच्या निमित्तानें या शरीरांत ज्ञानरूप प्रकाश जेव्हां उत्पन्न होतो तेव्हां त्या ज्ञान-प्रकाशरूप चिह्नावरून सत्त्व अतिशय वृद्धि पावलें आहे, असैं जाणवें.] उद्भूत झालेल्या रजोगुणाचीं चिह्ने—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना !—रजसि विवृद्धे (सति) —रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां—लोभः—लोभ,—प्रवृत्तिः—प्रवृत्ति—कर्मणां आरम्भः—कर्मांचा आरंभ—अशमः—अशांति—स्पृहा—इच्छा—तृष्णा—एतानि—हीं चिह्ने—जायन्ते—उत्पन्न होतात. १२. [लोभ—परद्रव्य घेण्याची इच्छा, प्रवृत्ति—शरीराची सामान्य चेष्टा—हालचाल, काम्य व निषिद्ध लौकिक कर्मांचा आरंभ, बाह्य व आंतर इंद्रियांची अशान्ति म्ह० हर्ष-रागादिकांची प्रवृत्ति, सर्व सामान्य तृष्णा, अर्जुना ! रजोगुणाची वृद्धि झाली असतां हीं चिह्ने होतात.] वृद्धि पावलेल्या तमोगुणाचीं चिह्ने—

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—हे कुरुनन्दन—हे कुरुवंशजा !—तमसि विवृद्धे (सति)—तमोगुण विशेषें करून वाढला असतां—अप्रकाशः—अविवेक, अज्ञान,—च—व—अप्रवृत्तिः—प्रवृत्तीचा अभाव—प्रमादः—अनवधान—मोहः एव च—व मोहच—एतानि—हीं चिह्ने—जायन्ते—होतात. १३. [अविवेक, प्रवृत्तीचा अत्यंत अभाव, म्ह० ज्ञान व कर्म यांचा सर्वथा अभाव, अविवेकाचें कार्य प्रमाद, मोह—वस्तूचें विपरीत ज्ञान, हीं चिह्ने तमोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां होतात.]

मरणाच्या द्वाराहि जें फल प्राप्त होतें तेंहि सर्व संग व तृष्णा यांमुळें होत असल्यामुळें गुणजन्यच आहे, असैं सांगतात—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रातिपद्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—यदा—जेव्हां—सत्त्वे प्रवृद्धे—सत्त्वगुणाची अतिशय

वृद्धि झाली असतां—देहभृत्—देहधारण करणारा आत्मा—प्रलयं याति—प्रलयास प्राप्त होतो—मरतो—तदा—तेव्हां—उत्तमविदां—हिरण्यगर्भादिकांच्या तत्त्वाला जाणणाऱ्या लोकांच्या—अमलान् लोकान्—निर्मल—शुद्ध लोकांस—प्रतिपद्यते—तो प्राप्त होतो. १४. [जेव्हां सत्त्वगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां देह धारण करणारा आत्मा प्रलयास—मरणास प्राप्त होतो, तेव्हां उत्तमवेत्त्यांच्या—महदादितत्त्व-वेत्त्यांच्या अमल—मलरहित लोकांस प्राप्त होतो. रजोगुण व तमोगुण, यांतील कोणत्या तरी गुणाचा उद्भव होणें हाच मल आहे. त्या मलानें रहित अशा आगमसिद्ध ब्रह्मलोकादिकांस तो प्राप्त होतो, असा याचा आशय.]

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—रजसि प्रलयं गत्वा—रजोगुणांत प्रलयाला प्राप्त होऊन म्ह० रजोगुण वाढला असतां जो मरतो तो—कर्मसंगिषु जायते—कर्मांमध्ये आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होतो.—तथा—त्याचप्रमाणें—तमसि प्रलीनः—तमोगुणांत प्रलीन झालेला—तमोगुण वृद्धि पावला असतां मरण पावलेला—मूढ-योनिषु—पश्यादि मूढ योनींमध्ये—जायते—उत्पन्न होतो. १५. [रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां मृत झालेला मनुष्य कर्मासक्तीनें युक्त अशा मनुष्यांमध्ये व तमोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां मृत झालेला मनुष्य पश्यादि मूढ योनींमध्ये उत्पन्न होतो.] वरील दोन श्लोकांतील अर्थाचाच संक्षेपानें अनुवाद—

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—सुकृतस्य कर्मणः—पुण्य कर्मांचें—सात्त्विकं निर्मलं फलं—सात्त्विक निर्मल फल मिळतें असें—आहुः—सांगतात.—तु—पण—रजसः—रजोगुणांचें—फलं—फल—दुःखं—दुःख आहे.—तमसः फलं—तमोगुणांचें फल—अज्ञानं—अज्ञान आहे. १६. [सात्त्विक पुण्यकर्मांचें सात्त्विक शुद्ध फल प्राप्त होतें, राजस कर्मांचें दुःख हें फल मिळतें व तामस कर्मांचें म्ह० अधर्मांचें अविवेक-प्रचुर दुःख हें फल आहे, असें शिष्ट सांगतात.]

१ वर सात्त्विकादिभावांचें फल सांगितलें, येथें सात्त्विकादि कर्मांचें फल सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ.

गुणांपासून आणखी काय होतें, तें सांगतात—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वात्—उत्कर्ष पावलेल्या सत्त्वगुणापासून—ज्ञानं—ज्ञान—सं-
जायते—उत्पन्न होतें—च—आणि—रजसः—रजोगुणापासून—लोभः—एव—लोभच
उत्पन्न होतो.—तमसः—तमोगुणापासून—प्रमादमोहौ—प्रमाद व मोह—भवतः—
होतात—च—आणि—अज्ञानं एव—अज्ञानच उत्पन्न होतें. १७. [उत्कर्ष पावलेल्या
सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें. सर्व ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा होणारें ज्ञान सत्त्व-
गुणाच्या उत्कर्षामुळे होतें. रजोगुणाचा उत्कर्ष झाला असतां लोभ हाच धर्म
उत्पन्न होतो आणि तमोगुणापासून प्रमाद व मोह हे दोन्ही होतात व अज्ञान
—विवेकाचा अभाव होतो.]

पुढील फलादिकांवरूनहि सत्त्वादिकांचें ज्ञान होतें, असें सांगतात—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वस्थाः—सत्त्वगुणवृत्तामध्ये स्थित असलेले सात्त्विक—
ऊर्ध्वं—देवादिकांच्या लोकीं—गच्छन्ति—जातात.—राजसाः—राजस लोक—मध्ये
—मध्यलोकीं म्ह० राजस-मनुष्यांमध्ये—तिष्ठन्ति—राहतात.—जघन्यगुणवृत्तस्थाः
—शेवटच्या निकृष्ट गुणाच्या वृत्तांत स्थित असलेले—तामसाः—तामसवृत्ति जन—
अधः—अधोलोकीं—गच्छन्ति—जातात. १८. [सत्त्वस्थ म्ह० शुभ ज्ञान किंवा कर्म
या सत्त्वगुणाच्या वृत्तामध्ये निष्ठा ठेवून राहणारे देवादि-ऊर्ध्वलोकीं उत्पन्न हो-
तात. राजस ज्ञान व कर्म यांत निष्ठा ठेवणारे राजस-मनुष्यांमध्ये उत्पन्न होतात
व निद्रा, आलस्य इत्यादि हीन तमोगुणाच्या वृत्तांत स्थित असलेले मूढ तामस-
पश्यादिकांमध्ये उत्पन्न होतात.]

प्रकृतिस्थत्वरूप मिथ्या ज्ञानानें युक्त असलेल्या पुरुषाचा सुख-दुःख-मोहरूप
भोग्य गुणांमध्ये 'मी सुखी दुःखी मूढ आहे' अशा प्रकारचा जो संग तेंच
पुरुषाच्या सदसद्योनींतील जन्माचें म्ह० संसाराचें कारण आहे, असें संक्षेपतः
पूर्वाध्यायांत जें सांगितलें होतें तेंच येथें पांचव्या श्लोकापासून सविस्तर सांगून

आतां आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानानें गुणापासून मोक्ष होऊन ब्रह्मभावप्राप्ति होतें, असें सांगावें म्हणून भगवान् म्हणतात—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्या वेळीं—द्रष्टा—विद्वान्—गुणेभ्यः—अन्यं कर्तारं—शरीर, इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणांहून दुसरा कोणी कर्ता—न पश्यति—पहात नाहीं,—च—आणि—गुणेभ्यः—गुणांहून—परं—अगदीं विलक्षण असलेल्या साक्षिभूत आत्म्याला—वेत्ति—जाणतो—सः—तेव्हां तो विद्वान्—मद्भावं—माझ्या ईश्वरभावाला—माझ्या स्वरूपास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. १९. [जेव्हां मुमुक्षु विद्वान् होऊन शरीर-इंद्रिय-विषयाकारानें परिणाम पावलेल्या गुणांहून भिन्न-दुसरा कोणी कर्ता आहे असें पहात नाहीं, तर शरीर-इंद्रियांच्या आकारानें परिणत झालेले गुणच कायिक, वाचिक, मानसिक, विहित व निषिद्ध कर्मांचे कर्ते आहेत असें पहातो व गुणव्यापारांच्या साक्षिभूत निर्गुण ब्रह्मात्म्याला गुणांहून अगदीं पृथक् जाणतो तेव्हां ब्रह्मात्मतेला प्राप्त होतो.]

विद्वान् सर्व अनर्थांचें निरसन करून ब्रह्मात्मभावाला कसा प्राप्त होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—देही—देहवान् आत्मा—देहसमुद्भवान् एतान् त्रीन् गुणान्—देहाच्या उत्पत्तीचें बीज अशा या तीन गुणांस—अतीत्य—उलंघून—जन्म-मृत्यु-जरा-दुःखैः—जन्म, मृत्यु, जरा व दुःखें यांजकडून—विमुक्तः (सन्)—सोडला गेलेला असा होत्साता—अमृतं—अमृतभावास—अश्नुते—प्राप्त होतो—अमृताचा—मोक्षाचा अनुभव घेतो. २० [विद्वान् वर सांगितलेल्या या मायोपाधिभूत-अनर्थरूप-देहोत्पत्तीच्या बीजभूत-अविद्यामय तीन गुणांचें उलंघन करून जिवंतपणींच जन्म-मरणादिकांनीं रहित होत्साता मुक्त होतो.]

जीवंत असतांनाच गुणांचें अतिक्रमण करून अमृताचा अनुभव घेतो, असें प्रश्नबीज उपलब्ध झालें असतां—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कौलिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—हे प्रभो—हे प्रभो—कैः लिंगैः—कोणत्या लिंगांनी—एतान् त्रीन् गुणान्—या तीन गुणांना—अतीतः—उल्लंघिलेला असा हा पुरुष—भवति—होतो—किमाचारः—याचा आचार कसा असतो?—च—आणि—एतान् त्रीन् गुणान्—या तीन गुणांना तो—कथं—कोणत्या प्रकारें—अतिवर्तते—उल्लंघितो? २१. [पूर्वीं सिद्धीसाठीं प्रयत्नानें अनुष्ठिलेलीं पण पुढें यत्नावांचूनच सिद्ध झालेलीं अशीं गुणातीताचीं स्वाभाविक चिह्ने कोणतीं? त्याचा आचार कसा असतो व तो त्यांचें उल्लंघन कसा करितो? गुणातीत होण्याचा ज्ञान हा उपाय पूर्वींच सांगितलेला असल्यामुळे त्या उपायाचा प्रकार जाणण्याच्या इच्छेनें येथें तिसरा प्रश्न आहे.] गुणातीताचें लक्षण व गुणातीत होण्याचा उपाय अर्जुनानें विचारला असतां—श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना !—प्रकाशं—सत्त्वगुणाचें कार्य—ज्ञान व सुख—प्रवृत्तिं—रजोगुणाचें कार्य—लोभ, दुःख वगैरे—च मोहं एव च—आणि तमोगुणाचें कार्य—अविवेक वगैरे हीं—संप्रवृत्तानि—प्रवृत्त झालीं असतां त्यांचा—न द्वेष्टि—द्वेष करित नाहीं व—निवृत्तानि—निवृत्त झाली असतां त्यांची—न कांक्षति—आकांक्षा करित नाहीं. २२. [सत्त्वगुणाचें कार्य प्रकाश, रजोगुणाचें कार्य प्रवृत्ति व तमोगुणाचें कार्य मोह अशीं हीं तीन गुणांचीं कार्यें उत्तमप्रकारें विषयरूपानें उद्भूत झालीं असतां ज्ञानी त्यांचा द्वेष करित नाहीं, व तीं निवृत्त झालीं असतां त्यांची आकांक्षा करित नाहीं. म्ह० तीं सर्व कार्यें अनात्म्याचीं आहेत असें यथार्थतः जाणणारा त्यांच्या ठिकाणीं अनुकूलता व प्रतिकूलता यांचा आरोप करून त्यांची इच्छा करित नाहीं व द्वेषहि करित नाहीं. हें गुणातीताचें स्वानुभवसिद्ध चिह्न आहे. तें दुसऱ्याला दिसण्यासारखें नाहीं.]

आतां गुणातीताचा आचार कसा असतो, या प्रश्नाचें उत्तर भगवान् देतात—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—उदासीनवत्—उदासीनाप्रमाणे—आसीनः—राहणारा—यः—जो—**गुणैः**—गुणांकडून—**न विचाल्यते**—विशेषेकरून विवेकदर्शनावस्थेपासून ढळविला जात नाही—आत्मतत्त्वापासून दूर केला जात नाही, तर—**यः**—जो—**गुणाः**—शरीर व इंद्रिये यांच्या आकाराने परिणत झालेले गुण—**वर्तन्ते**—एकमेकांमध्ये राहतात,—**इति एव**—अशा प्रकारेच—असें समजूनच—**अवतिष्ठति**—स्वरूपांत राहतो;—**न इङ्गते**—तत्त्वापासून चलन पावत नाही. २३ [जसा उदासीन—उपेक्षा करणारा—कोणाचाच पक्ष घेत नाही, त्याचप्रमाणे गुणातीत होण्याचा जो उपाय—ज्ञान त्याच्या मार्गांत असलेला हा आत्मज्ञ संन्यासी गुणांकडून म्ह० शब्दादि विषयांकडून विवेकदर्शनावस्थेपासून ढळविला जात नाही. तर शरीर, इंद्रिये व विषय यांच्या आकाराने परिणाम पावलेले गुण परस्परांमध्ये प्रवृत्त होतात अशा निश्चयाने तो राहतो व स्वरूपावस्थानापासून चलन पावत नाही, तर इंद्रियाकार गुण विषयाकार गुणांत प्रवृत्त होतात, मी कूटस्थ आत्मा नाही, असें समजून स्वरूपामध्येच अवस्थित होतो, असा याचा भावार्थ.]

गुणातीताचे आणखी लक्षण—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—समदुःखसुखः—ज्याला सुख व दुःख सम आहे,—**स्वस्थः**—जो स्वात्म्यामध्ये स्थित—प्रसन्न आहे,—**समलोष्टाश्मकाञ्चनः**—मातीचे ढेंकूळ, दगड व सोने ज्याला सम आहे—**तुल्यप्रियाप्रियः**—ज्याला प्रिय व अप्रिय समान आहे,—**धीरः**—धीमान्—**तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः**—ज्याला निंदा व आत्मस्तुति तुल्य आहे. २४ [ज्याला सुख व दुःख समान आहेत, मनांत हर्ष-विषाद उत्पन्न करू शकत नाहीत; जो आत्म्यामध्ये स्थित म्ह० प्रसन्न असतो; ज्याला माती, दगड व सोने तुल्य आहेत; ज्याला प्रिय व अप्रिय सम आहे; जो धीमान्—ज्ञानी आहे व ज्या यतीला आपली निंदा—दोषकथन व स्तुति—गुणवर्णन तुल्य आहेत, तो गुणातीत होय.]

१ सुख व दुःख त्याच्या मनांत राग-द्वेष उत्पन्न करू शकत नाहीत व 'वी माझी आहेत' अशा अभिमानाचा विषय होत नाहीत, हेच त्यांचे समत्व होय. प्रसन्नत्व म्ह० स्वास्थापासून व्युत्पन्न न होणे—अविक्रियत्व. विद्वानाच्या दृष्टीने प्रिय व अप्रिय यांचा जरी अभाव असला तरी लोकदृष्टीचा आश्रय करून 'तुल्यप्रियाप्रिय' असें म्हटले आहे.

आणखीं याहि चिद्वांवरून गुणातीत ओळखतां येतो—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—मानापमानयोः तुल्यः—मान व अपमान यांविषयीं तुल्य—त्यांना सम मानणारा,—मित्रारिपक्षयोः तुल्यः—मित्रपक्ष व शत्रुपक्ष या दोन्ही पक्षां समान—सर्वारंभपरित्यागी—सर्व कर्मांचा सर्व प्रकारें त्याग करणारा असा जो पुरुष असतो,—सः—तो—गुणातीतः—गुणातीत—उच्यते—ह्मटला जातो २५. [मान म्हणजे सत्कार व अपमान म्ह० तिरस्कार, यांतील कशानेंहि ज्याच्या चित्तांत कांहींच विकार होत नाहीं, दुसऱ्याच्या दृष्टीनें जे मित्र व शत्रु त्यांच्या पक्षांमध्ये जो सम, त्यांतील कोणाचाच पक्ष घेत नाहीं, दृष्ट फल व अदृष्ट फल देणाऱ्या सर्व कर्मांचा परित्याग म्ह० संन्यास करण्याचें ज्याचें शील आहे, अर्थात् शरीर जिवंत राहण्यास अत्यंत अवश्य अशा कर्मांना सोडून बाकी कोणताच लौकिक किंवा शास्त्रीय व्यवहार न करणारा, असा जो असतो तो गुणातीत यति म्हटला जातो. वर उपेक्षकत्वादि जें धर्मजात सांगितलें आहे तें ज्ञानाचा उदय होईपर्यंत यत्न-साध्य असतें. यास्तव विद्याधिकाऱ्यानें ज्ञानाचें साधन या रूपानें त्याचें अनुष्ठान करावें. पण पुढें ज्ञानाचा उदय झाला असतां स्थिर झालेलें—स्वभावतःच सिद्ध झालेलें तें धर्मजात जीवन्मुक्ताचें स्वानुभवसिद्ध लक्षण होऊन राहतें. असा मुमुक्षु व मुक्त यांच्या धर्मांत फरक आहे.]

आतां तीन गुणांचें उलंघन कसें करितो, या प्रश्नाचें प्रतिवचन देतात—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—यः—जो—मां—मला—अव्यभिचारेण भक्तियोगेन—अव्यभिचारी भक्तियोगानें—सेवते—सेवितो—माझी सेवा करतो—सः—तो—एतान् गुणान्—या गुणांचें—समतीत्य—उलंघन करून—ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मभावास—कल्पते—समर्थ होतो. २६. [जो यति किंवा कर्मी अर्थात् मुख्य किंवा अमुख्य अधिकारी सर्व भूतांच्या हृदयाचा आश्रय करून राहिलेल्या मज नारायणाचें

अव्यभिचारी भक्तीनें सदा चिंतन करतो तो या तीन गुणांचें उल्लंघन करून ब्रह्म होण्यास म्ह० जीवन्मुक्तीस योग्य होतो.] हें असें कां होतें तें सांगतात—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—अहं—मी—प्रत्यगात्मा—अमृतस्य च अव्ययस्य—
अविनाशी व विकार न पावणाऽन्या—च शाश्वतस्य धर्मस्य—व नित्य धर्मरूप—
च—आणि—ऐकान्तिकस्य सुखस्य—अव्यभिचारी—नित्य सुख अशा—**ब्रह्मणः—**
ब्रह्माची—परमात्म्याची—प्रतिष्ठा—प्रतिष्ठा आहे. २७. [या श्लोकाचा—१ ब्रह्माची ह्यणजे
परमात्म्याची मी प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे. म्ह० मी प्रत्यगात्मा अपरोक्ष अनु-
भवानें परमात्मत्वानें निश्चित केला जातो, असा एक अर्थ व २ ब्रह्माची म्ह० स-
विकल्प ब्रह्माची मी निर्विकल्प ब्रह्म प्रतिष्ठा म्ह० आधार आहे, असा दुसरा
अर्थ केला जातो. अमृतादि चारही विशेषणें दोन्ही पक्षां ब्रह्माचींच आहेत.
असो; या अध्यायांत क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचा संयोग हें संसाराचें कारण सांगितलें,
पांच प्रश्नांच्या निरूपणानें सम्यग्ज्ञानच सर्व संसाराचें निवर्तक आहे, असें उप-
पादन केलें, आणि गुणांकडून चंचल केलें न जाणें, हें मुमुक्षूचें यत्नसाध्य
साधन व मुक्ताचें तेंच अयत्नसिद्ध लक्ष्मण निश्चित केलें.]

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील
ब्रह्मविद्येपैकीं योग—उपायशास्त्रांतील गुणत्रयविभागयोगनांवाचा चवदावा
अध्याय विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय पंधरावा.

पुरुषोत्तमयोग.

ज्याअर्थी कर्म करणारांचें कर्मफल व ज्ञानी पुरुषांचें ज्ञानफल माझ्या अधीन आहे, त्याअर्थी जे भक्तियोगानें माझी उपासना-चिंतन करतात ते माझ्या प्रसादानें ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा गुणातीत होऊन मोक्षास प्राप्त होतात; मग जे आत्मतत्त्वालाच साक्षात् जाणतात ते त्याच ज्ञानानें गुणातीत होऊन मुक्त होतात हें काय सांगावें ! यास्तव अर्जुनानें प्रश्न केला नसतां हि संसाराला कारण होणाऱ्या अज्ञानाचें निरसन ज्याच्या ज्ञानानें होतें तें आत्मतत्त्व सांगण्यासाठीं भगवान् या अध्यायाचा आरंभ करीत आहेत. जिज्ञासूच्या मनांत वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून आरंभी वृक्षाचें रूपक करून संसाराच्या स्वरूपाचें वर्णन करितात. कारण संसारविषयी विरक्त झालेल्या पुरुषालाच भगवानांच्या तत्त्वज्ञानाचा अधिकार असतो, अविरक्ताला नाही म्हणून-श्रीभगवान् उवाच-श्रीकृष्ण म्हणाले—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

अन्वयार्थ—ऊर्ध्वमूलं—सर्वोत्तम ब्रह्म ज्याचें मूल आहे,—अधःशाखं—ज्याच्या शाखा त्या मूळाच्या अपेक्षेनें खाली आहेत म्ह० अगदीं निकृष्ट आहेत,—अव्ययं—जो कधीहि क्षय पावत नाही, असा—अश्वत्थं—वृक्ष—क्षणभंगुर संसारवृक्ष—प्राहुः—सांगतात—यस्य—ज्या संसारवृक्षाचीं—पर्णानि—पानें—छन्दांसि—वेद आहेत—यः—जो—तं—त्या वृक्षाला—वेद—जाणतो—सः—तो—वेदवित्—वेदवेत्ता—वेदाला जाणणारा आहे. १ [अव्यक्त मायाशक्तीनें युक्त असलेलें जें ब्रह्म तें नित्य आहे, कारण आहे, व कालतः सूक्ष्म आहे, म्हणून त्याला ऊर्ध्व म्हणजे उत्तम म्हटलेलें आहे. तें सर्वोत्तम ब्रह्म या संसारवृक्षाचें मूल आहे. त्याच्या अपेक्षेनें या संसारमायामय वृक्षाच्या शाखा निकृष्ट आहेत. महत्, अहंकार, तन्मात्रा, इंद्रियें याच जणुंकाय त्याच्या शाखा आहेत व त्या ऊर्ध्व

मूलाच्या अपेक्षेने 'अधः' आहेत. हा संसार वृक्ष अ-ध-तथ म्हणजे उद्यांहि न राहणारा अर्थात् क्षणभुंगर आहे, ह्मणून त्याला अधतथ ह्मणतात. संसारमायामय-वृक्ष अनादि कालापासून प्रवृत्त झालेला असल्यामुळे तो अव्यय आहे. अनादि देहादि परंपरेचा आश्रय असा हा संसारवृक्ष सुप्रसिद्ध असून ऋग्वेदादि वेद हींच जणुंकाय त्याचीं पानें आहेत. कारण वृक्षाच्या पानांप्रमाणें कर्मकांडरूप वेद संसारवृक्षाचें रक्षण करतात. अशा प्रकारच्या या संसारवृक्षाला जो जाणतो तोच वेदार्थाला जाणणारा आहे. 'तोच खरा वेदार्थवेत्ता म्हणजे सर्वज्ञ होय,' असें ह्मणून भगवानांनीं येथें समूल-संसारवृक्ष-ज्ञानाची स्तुति केली आहे.]

त्याच संसारवृक्षाची पूर्वोक्त अवयवकल्पनेहून निराळी अवयवकल्पना सांगितली जाते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या संसारवृक्षाच्या—शाखाः—शाखा—म्ह० ज्ञान व कर्म यांचीं फलें—अधः च ऊर्ध्वं—मनुष्यलोकाच्या खालीं व वर—प्रसृताः—पसरल्या आहेत.—गुणप्रवृद्धाः—त्या सत्त्व, रज व तम यांच्या योगानें विशेषेंकरून वाढलेल्या आहेत.—विषयप्रवालाः—विषय हे त्या शाखांचे कोमल पल्लवांकुर आहेत—मनुष्यलोके—या मनुष्यशरीरांत—कर्मानुबन्धीनि—कर्माना कारण होणारीं—मूलानि—वासनारूप मुळें—अधः च—खालीं व वरहि—अनुसन्ततानि—परंपरेनें—संतत पसरलेलीं आहेत. २. [त्या संसारवृक्षाच्या शाखा म्ह० ज्ञान, उपासना व कर्म यांचीं फलें असे अधोलोक व ऊर्ध्व लोक मनुष्य लोकापासून खालीं स्थावरापर्यंत व वर ब्रह्मलोकापर्यंत पसरले आहेत. त्या ऊर्ध्व-अधोलोकरूप शाखा उपादानरूप सत्त्व, रज व तम या गुणांकडून स्थूल केल्या गेल्या आहेत. शब्दादि विषय हेच जणुंकाय त्या शाखांचे प्रवाल आहेत. म्हणजे देहादि कर्मफलें याच शाखा असून त्यांपासून विषयरूप पल्लवांचे जणुंकाय अंकुर फुटतात. (या संसार-वृक्षाचें परम मूल म्ह० उपादान कारण ब्रह्म आहे असें वर सांगितलें. आतां येथें त्याचीं अवांतर मुळें सांगतात—) कर्मफलापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या राग-

१ या श्लोकाचें अधिक सोपपत्तिक व सविस्तर व्याख्यान, तसेच त्यासंबंधी रहस्यका-
रांच्या ध्वन्याचें सोपपत्तिक परीक्षण गी. भा. पृ. १०२०-२४ वर पहा.

द्वेषांच्या वासना तींच धर्मप्रवृत्ति व अधर्मप्रवृत्ति यांचीं कारणें म्हणजे अवांतर मुळें आहेत. हीं सर्व वासना-मुळें लिंगशरीरांत रहात असल्यामुळें देहनाशाबरोबर त्यांचा विच्छेद होत नाही. त्यांचा प्रवाह अविच्छिन्न चालतो. तीं मुळें कर्मानु-बंधी आहेत. कर्मांमुळें रागादिक व रागादिवासनांपासून धर्माधर्मार्थ्य कर्में असा यांचा कार्यकारणभाव आहे. विशेषेंकरून मनुष्यलोकांत त्यांची अविच्छिन्न प्रवृत्ति होते.]

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

अन्वयार्थ—इह—या संसारांत असलेल्या प्राण्यांना—अस्य रूपं—या संसार-वृक्षाचें रूप—तथा—येथें जसें वर्णिलें आहे तसें—न उपलभ्यते—उपलब्ध होत नाहीं,—न अन्तः—याचा अन्त कळत नाहीं—च आदिः न—आणि याचा आरंभ कोठून झाला आहे तें कळत नाहीं—च संप्रतिष्ठा न—याची स्थिति कळत नाहीं.—सुविरूढमूलं—ज्याचीं मुळें फार खोल गेलीं आहेत अशा—एनं अश्वत्थं—या क्षणभंगुर संसारवृक्षाला—दृढेन असंगशस्त्रेण—अत्यंत दृढ—मजबूत अशा असंग-रूप शस्त्रानें—छित्वा—तोडून—ततः—त्यानंतर—यस्मिन् गताः—ज्या पदीं गेलेले—भूयः—पुनरपि—न निवर्तन्ति—निवृत्त होत नाहीं—तत् पदं—त्या पदाला (शोधावें, त्याला जाणावें)—यतः—ज्याच्यापासून ही—पुराणी—अनादि—प्रवृत्तिः—संसारप्रवृत्ति—प्रसृता—पसरली आहे—तं एव च—त्याच—आद्यं पुरुषं—आद्य पुरुषाला—प्रपद्ये—मी शरण आहे.—(इति)—अशा भावनेनें—परिमार्गितव्यं—सर्व प्रकारें शोधावें, जाणावें. ३-४ [पण हा जो संसारवृक्ष वर्णिला आहे त्याचें रूप येथें तसें उपलब्ध होत नाहीं. कारण तो संसारवृक्ष स्वप्न, मृगजल, यांसारखा दृष्ट-नष्टस्वरूप आहे. म्हणजे काहीं काळ दिसणें व नष्ट होणें, हेंच त्याचें स्वरूप आहे. त्यामुळें त्याचा आरंभ कोठून झाला आहे, अंत कोठें आहे व मध्य कोठें आहे, हें कळत नाहीं. ज्याचीं मुळें फार खोल गेलीं आहेत, अशा या अश्व-त्थाला विवेकाभ्यासानें तीक्ष्ण केलेल्या वैराग्यपूर्वक संन्यास, याच दृढ असंग-

शस्त्रानें तोडून—त्याला बीजासह वर उपटून काढून मग ज्या पदीं प्राविष्ट झालेले ज्ञानी या संसारमार्गांत पुनः परत येत नाहीत, त्या वैष्णव पदाचा शोध करावा, त्याला जाणावें. 'ज्याच्या पासून या सनातन संसारवृक्षाचा आरंभ झाला आहे त्या आद्य पुरुषाला मी शरण आहे' अशा भावनेनेच त्या पदाचा शोध करावा व त्याला जाणावें.] कोणत्या अन्तरंग साधनांनीं संपन्न असलेले त्या पदाला प्राप्त होतात ? उत्तर—

**निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५**

अन्वयार्थ—निर्मानमोहाः—ज्यांच्यापासून मान म्ह० अहंकार—गर्व व मोह म्ह० अविवेक हे दोन्ही दोष निवून गेले आहेत—**जितसङ्गदोषाः—**संग म्ह० आसक्ति हाच दोष ज्यांनीं जिंकला आहे—**अध्यात्मनित्याः—**परमात्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्ये जे तत्पर आहेत—**विनिवृत्तकामाः—**ज्यांचे सर्व काम विशेषतः निवृत्त झाले आहेत—**सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः—**सुख व दुःख या नांवाच्या द्वंद्वानीं ज्यांना—**विमुक्ताः—**सर्वथा सोडले आहे, असे—**अमूढाः—**विवेकी—अनादि अज्ञानरहित संन्यासी—**तत् अव्ययं पदं—**त्या अव्यय पदाला—**गच्छन्ति—**प्राप्त होतात. ५ [मान म्ह० अहंकार व मोह म्ह० अविवेक ज्यांच्या ठिकाणीं नाहीत, ज्यांनीं आसक्तिरूप दोष जिंकला आहे, जे श्रवण-मननादिकांच्या योगानें परमात्मस्वरूपाचें आलोचन करण्यांत गढून गेले आहेत, ज्यांच्या विषयतृष्णा वासनांसह निवृत्त झाल्या आहेत ते सुख-दुःखादि द्वंद्वरहित ज्ञानी—यति त्या अव्ययपदाला प्राप्त होतात.] त्याच पदाचें पुनः विशेष वर्णन करितात—

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सूर्यः—सूर्य—तत्—त्या तेजोरूप पदाला—**न भासयते—**प्रकाशित करित नाहीं.—**शशांकः न—**चंद्र त्याला प्रकाशित करित नाहीं—**पावकः न—**अग्नि त्याला प्रकाशित करित नाहीं—**यत्—**ज्याला—**गत्वा—**प्राप्त होऊन (यति)—**न निवर्तन्ते—**संसारांत परत येत नाहीत—**तत्—**तें—**मम—**माझें—**परमं—**परम—**श्रेष्ठ—**धाम—**पद—**स्वरूप—**तेज आहे. ६. [** सर्वाना प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य

असूनहि सूर्य त्या तेजोरूप पदाला प्रकाशित करित नाही. चंद्र व अग्निहि त्याला प्रकाशित करित नाहीत. ज्या बैष्णव पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी संसारमार्गांत येत नाहीत ते मज व्यापक परमात्म्याचें परम पद आहे.]

‘ज्या पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी निवृत्त होत नाहीत’ असें सांगितलें, पण सर्व गति आगत्यन्त असते. म्ह० गतीचें पर्यवसान आगतींत म्हणजे परत येण्यांत होतें. अर्थात् त्या पदीं जर गमन होत असेल तर तेथून आगमनहि अवश्य होईल. तेव्हां ‘त्या पदास प्राप्त झालेल्यांची निवृत्ति होत नाही’ असें कसें म्हणतां ? उत्तर—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जीवलोके—या जीवलोकांत म्ह० संसारांत—जीवभूतः—कर्ता—भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला—मम एव—माझाच—सनातनः—पुरातन—अंशः (अस्ति)—अंश आहे.—(सः)—तो माझा जीवभूत अंश—प्रकृतिस्थानि—आपापल्या कर्णादि प्रकृतींत स्थित असलेल्या—मनःषष्ठानि इंद्रियाणि—मनासह सहा इंद्रियांना—कर्षति—आकर्षण करतो. ७ [माझाच सनातन अंश या जीवलोकांत कर्ता—भोक्ता—जीव आहे. त्यामुळे माझी प्राप्ति पूर्वोक्त न्यायानें निवृत्त्यन्त नाही. (अहोपण जीव परमेश्वराचा अंश जरी असला तरी तेवढ्यानें परमेश्वराला प्राप्त झालेले पुनः संसारमार्गांत परत येत नाहीत हें कसें सिद्ध होतें? उत्तर—)जलांत पडलेलें सूर्याचें प्रतिबिंब हा सूर्याचाच अंश असतो व जल या निमित्ताच्या अभावीं तो सूर्यालाच प्राप्त होऊन पुनः परत येत नाही. तसाच हाहि जीवभूत अंश म्ह० परमात्म्याचें प्रतिबिंब अंतःकरणोपाधीचा अभाव झाला असतां आत्म्याला जाऊन मिळतो व त्याच न्यायानें तो परत येत नाही. किंवा घटादि-उपाधींनीं परिच्छिन्न झालेलें घटादि-आकाश आकाशाचा अंशच असून घटादि निमित्ताचा नाश झाला असतां पुनः निवृत्त होत नाही. तसाच तो जीवभूत अंश परमात्म्यास प्राप्त होऊन संसारांत परत येत नाही. यास्तव ‘ज्याला प्राप्त होऊन पुनः संसारांत निवृत्त होत नाहीत’ असें जें म्हटलें आहे तें योग्यच आहे. परमेश्वर वस्तुतः निरंश आहे. म्हणून जीव हा त्याचा काल्प-

निक अंश आहे. वास्तविक अंश नव्हे. तो माझा जीवभूत सतातन अंश आपापल्या स्थानामध्ये स्थित असलेल्या मनासह सहा ज्ञानेंद्रियांना आकर्षण करतो.]

स्वस्थानीं—आपापल्या प्रकृतीत स्थित असलेल्या इंद्रियांचें आकर्षण जीव केव्हां करितो, तें पुढील श्लोकांत सांगतात—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत् च अपि—आणि ज्या वेळीं—ईश्वरः—तो ईश्वर—उत्क्रामति—शरीर सोडून जातो व—यत्—जेव्हां—शरीरं—शरीराला—अवाप्नोति—प्राप्त होतो—(तदा)—त्यावेळीं—एतानि—या मनासह सहा इंद्रियांना—गृहीत्वा—घेऊन—वायुः—वारा—आशयात्—पुष्पादिकांपासून—गंधान् इव—गंधांना घेऊन जसा जातो तसा (तो)—संयाति—जातो. ८. [ज्यावेळीं हा ईश्वर—शरीरेंद्रिय-संघाताचा स्वामी—जीव शरीरांतून निघून जातो तेव्हां त्या इंद्रियांचें आकर्षण करतो आणि जेव्हां पूर्व शरीर सोडून दुसऱ्या शरीरास प्राप्त होतो तेव्हां वायु पुष्पादि अधिष्ठानांतून सुवासांना घेऊन जसा जातो त्याप्रमाणें माझा अंश मनासह श्रोत्रादि इंद्रियांना आकर्षण करून घेऊन जातो.]

तीं मनासह सहा इंद्रियें कोणतीं तें सांगून त्यांच्या द्वारा जीव विषयोपभोग कसा घेतो, तें सांगतात—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा जीव—श्रोत्रं—ऐकण्याचें साधन,—चक्षुः—पाहण्याचें साधन,—स्पर्शनं—स्पर्श जाणण्याचें साधन,—रसनं—रस चाखण्याचें साधन,—च—आणि—घ्राणं एव च—वास घेण्याचें साधन—मनः च अधिष्ठाय—आणि त्या पांची इंद्रियांशीं संवद्ध होणारें मन यांचा अधिष्ठाता होऊन—विषयान्—शब्दादि विषयांचें—उपसेवते—सेवन करतो—उपभोग घेतो. ९ [श्रोत्र, चक्षु, त्वर्गिन्द्रिय, रसन, घ्राण व सहावें मन, याचा प्रत्येक इंद्रियासह अधिष्ठाता होऊन देहस्थ जीवभूत ईश्वरांश शब्दादि विषयांचा उपभोग घेतो.]

याप्रमाणें देहांत असलेल्या—

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—उत्क्रामन्तं—देहांतून निघून जाणाऱ्या—अपि वा—किंवा—स्थितं—देहांत असलेल्या—भुंजानं—शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणाऱ्या—वा—किंवा—गुणान्वितं—सुख-दुःख-मोहसंज्ञक गुणांनीं युक्त असलेल्या या जीवाला—विमूढाः—नानाप्रकारें मूढ झालेले जन—न अनुपश्यन्ति—पहात नाहीत.—ज्ञान-चक्षुषः—ज्ञानदृष्टि जन—पश्यन्ति—पाहतात. १०. [पूर्वीं संपादन केलेल्या देहाचा परित्याग करणाऱ्या, देहांत राहणाऱ्या, शब्दादि विषयांचा अनुभव घेणाऱ्या, सुख-दुःख-मोहसंज्ञक गुणांनीं युक्त असलेल्या अशाहि याला लोक विषयपरवश झाल्यामुळे पहात नाहीत. खरोखर ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. पण महावाक्यादि प्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदृष्टीनें जे युक्त असतात ते विद्वान् या आत्म्याला पाहतात.]

श्रवणादि यत्न करणारे योगी या आत्म्याला आपल्या बुद्धीत साक्षात् पाहतात. पण अशुद्धचित्त अविवेकी यत्न करीत असूनहि पहात नाहीत, असें सांगतात—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यतन्तः—यत्न करणारे—योगिनः च—योगी—एनं—याला—आत्मनि—बुद्धीत—अवस्थितं—असलेला—पश्यन्ति—पाहतात. पण—यतन्तः अपि—यत्न करणारेहि—अकृतात्मानः—असंस्कृत चित्त—अचेतसः—अविवेकी पुरुष—एनं—या आत्म्याला—न पश्यन्ति—पाहत नाहीत. ११. [कित्येक श्रवण-मननादि यत्न करणारे शांतचित्त योगी ' हा मी आहे,' असा या बुद्धिस्थ आत्म्याचा अनुभव घेतात. पण दुसरे कित्येक अशुद्धचित्त—अविवेकी श्रवणादि प्रयत्न जरी करीत असले तरी या आत्म्याला पहात नाहीत. सात्त्विक तप, इंद्रियजय, यांच्या योगानें ज्यांच्या चित्ताला संस्कार झालेला नसतो, त्यांचा यत्न फुकट जातो.]

ज्या पदाला सर्वांना प्रकाशित करणारे असेहि अग्नि-आदित्यादिक प्रकाशित करीत नाहीत, ज्याला प्राप्त झालेले मुमुक्षु पुनरपि संसारोन्मुख होऊन निवृत्त होत नाहीत, आणि ज्या पदाचे देहादि-उपाधिभेदाच्या अनुसार स्वतः भिन्न भिन्न

झालेले जीव आकाशाचे जसे घटाकाशादिक तसे कल्पित अंश आहेत, त्या पदाचें सर्वात्मत्व व सर्वव्यवहारास्पदत्व म्ह० तें पदच सर्वांचा आत्मा आहे व सर्वव्यवहारांचा आधार आहे, असें सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् चार श्लोकांनीं विभूतीचा संक्षेप सांगतात—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

अन्वयार्थ—यत् आदित्यगतं तेजः—जें आदित्यांतील तेज—अखिलं जगत्—सर्व जगाला—भासयते—प्रकाशित करतें—यत्—जें—चंद्रमसि—चंद्रामध्ये—यत् च अग्नौ—व जें अग्नीत तेज आहे—तत् तेजः—तें तेज—मामकं—माझें आहे असें—विद्धि—जाण. १२. [सूर्य, चंद्र व अग्नि, यांतील जें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करतें तें माझें आहे, असें तूं समज. म्हणजे आदित्यादिकांत स्थित असलेली ब्रह्मचैतन्यज्योतीच सर्वांना प्रकाशित करणारी आहे.]

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—गां—पृथ्वीत—आविश्य—प्रवेश करून—ओजसा—बलानें—स्वसामर्थ्यानें—भूतानि—सर्व प्राण्यांना—धारयामि—धारण करतो. —च—त्याचप्रमाणें मी—रसात्मकः—रसरूप—सोमः—चंद्र—भूत्वा—होऊन—सर्वाः औषधीः—सर्व औषधींना—पुष्णामि—पोसतो. १३. [मी ईश्वर पृथिवीदेवतारूपानें पृथ्वीत प्रवेश करून आपल्या काम-रागरहित बलानें सर्व चराचर जगाला धारण करतो. तसेंच, मी रसात्मक सोम होऊन पृथ्वीत उत्पन्न झालेल्या व्रीहियवादि सर्व औषधींना पुष्ट करतो.]

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—प्राणिनां—प्राण्यांच्या—देहं—देहाचा—आश्रितः—आश्रय केलेला—वैश्वानरः—जाठर अग्नि—भूत्वा—होऊन—प्राणापानसमायुक्तः—प्राण व अपान यांनी युक्त होत्साता—चतुर्विधं—चार प्रकारचें—अन्नं—अन्न—

पचामि-पचवितों. १४. [मी सर्व प्राण्यांच्या जठरांतील वैश्वानर अग्नि होऊन प्राण व अपान या सहकारी कारणांच्या योगाने खाण्याचें, पिण्याचें, चाखण्याचें व चोखण्याचें असे चार प्रकारचें अन्न पचवितों.]

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—अहं-मी-सर्वस्य-सर्वांच्या-हृदि-बुद्धीत-संनिविष्टः-उत्तम-प्रकारें आत्मरूपानें प्रवेश केला आहे.-च मत्तः-आणि मज आत्म्यापासून-स्मृतिः-ज्ञानं-स्मरण, ज्ञान-च अपोहनं-व त्यांची निवृत्ति होते-च सर्वैः वेदैः-व सर्व वेदांनीं-अहं एव-मीच-वेद्यः-जाणण्यास योग्य आहे.-वेदान्तकृत्-वेदान्ताच्या विषयाचा संप्रदाय करणारा-च-व-वेदविद्-वेदार्थवेत्ता-अहं एव-मीच आहे. १५. [मीं ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व प्राण्यांच्या बुद्धीत प्रवेश केला आहे. त्यामुळे सर्व कर्मांचा अध्यक्ष व जगद्यंत्राचा सूत्रधार अशा मज आत्म्यापासून सर्व प्राण्यांची स्मृति, अनुभवज्ञान व त्या दोहोंचाहि नाश, त्यांच्या त्यांच्या कर्माप्रमाणें होतो. पुण्य कर्म करणारांच्या पुण्यकर्मानुसार त्यांस ज्ञान व स्मृति होतात आणि पापकर्मी लोकांच्या पापकर्मानुसार त्यांच्या स्मृतीचा व ज्ञानाचा अभाव होतो. सर्व वेदांनीं जाणण्यास योग्य असा मीच परमात्मा आहे. मीच वेदान्तार्थाचा संप्रदाय करणारा व त्यासाठीच वेदाचा यथार्थ अर्थ जाणणारा आहे.]

याप्रमाणें चार श्लोकांनीं (१२-१५) नारायणसंज्ञक ईश्वराचा आदित्यादि-विशिष्ट उपाधीमुळे झालेला विभूतिसंक्षेप सांगितला, आतां क्षर व अक्षर या दोन उपाधीहून अगदीं विलक्षण व निरुपाधिक अशा त्याच नारायणाच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं पुढील श्लोक आरंभिले जातात. तसेंच, या पुढील ग्रंथांत सर्व गीताध्यायांचा तात्पर्यार्थ तीन भागांत विभागून सांगतात—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—लोके-या संसारांत-क्षरः-क्षर-च-व-अक्षरः एव-अक्षर-च-(इति)-असे-इमौ द्वौ पुरुषौ-हे दोन पुरुष आहेत.-सर्वाणि भूतानि-सर्व भूतें हा-क्षरः-क्षर पुरुष आहे-(च)-आणि-कूटस्थः-ईश्वराची

मायाशक्ति-अक्षरः—अक्षर पुरुष आहे, असें-उच्यते-सांगितलें जातें. १६. [या संसारांत क्षर म्ह० विनाशी व अक्षर म्ह० अविनाशी असे दोन पुरुष आहेत. ते परम पुरुषाची उपाधि असल्यामुळें त्यांना पुरुष म्हटलें आहे, साक्षात् पुरुष नव्हेत. सर्व भूतें म्ह० समस्त विकारजात—सर्व विकार हा क्षर पुरुष व या क्षरसंज्ञक पुरुषाच्या उत्पत्तीचें बीज म्ह० अनेक संसारी प्राण्यांच्या काम-कर्मादि संस्कारांचा आश्रय हा अक्षर पुरुष आहे. विकारांचा नाश होत असल्या-मुळें त्याला क्षर म्हटलें व संसाराच्या बीजाला अनंतत्व असल्यामुळें म्ह० ब्रह्म-ज्ञानावांचून त्याचा विनाश होत नसल्यामुळें त्याला अक्षर म्हटलें आहे. भगवानांची मायाशक्ति हाच कूटस्थ अक्षर पुरुष होय.]

कार्य व कारण म्ह० क्षर व अक्षर अशा ईश्वराच्या दोन उपाधि सांगून आतां तिसरा उत्तम पुरुष सांगतात—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तु-परंतु-उत्तमः पुरुषः—उत्तम पुरुष—अन्यः—यांहून नि-
राळा आहे—परमात्मा—देहादि मिथ्या आत्म्यांहून श्रेष्ठ असलेला सर्व भूतांचा
आत्मा—प्रत्यक् चेतन—परमात्मा—इति उदाहृतः—असें वेदान्तांत म्हटलेला आहे.
वेदान्तांत त्याला परमात्मा असें म्हटलें आहे—यः अव्ययः ईश्वरः—जो अव्यय
ईश्वर—लोकत्रयं आविश्य—तीन लोकांत प्रवेश करून—बिभर्ति—त्याला धारण
करतो. १७. [क्षर व अक्षर या दोन उपाधींहून अगदीं विलक्षण, त्यांच्या दोषांनीं
रहित, नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव उत्तम पुरुष त्या क्षराक्षर पुरुषांहून अगदीं
विलक्षण आहे. त्याला वेदान्तांत परमात्मा असें म्हटलें आहे. देहादि मिथ्या कल्पित
आत्म्यांहून तो सर्वान्तर्यामी श्रेष्ठ आहे, ह्मणून परमात्मा होय. तो आपल्या चैतन्य-
रूप बलांतील मायाशक्तीनें त्रैलोक्यांत प्रवेश करून त्याला केवळ आपल्या स्वरूप-
सत्तेनें धारण करतो. त्या नारायणसंज्ञक सर्वज्ञ ईश्वराचा व्यय होत नाही.]

१ अर्थात् भोक्त्यांच्या काम कर्मादिकांचे संस्कार, हे शरीरांच्या उत्पत्तीचें निमित्तक रण
असून मायाशक्ति हे त्यांचे उपादान कारण आहे. या शक्तीच्या आश्रयानेंच वरील संस्कार
राहतात. तेराव्या अध्यायांतील ' प्रकृतिं पुरुषं चैव ' येथे सांगितलेले प्रकृति-पुरुष याहून
भिन्न आहेत. यासंबंधीं रहस्यकारांच्या म्हणण्याचें परीक्षण गी. भा. पृ. १०४५ वर पहा.

‘पुरुषोत्तम’ या नांवांतील अवयवांचा अर्थ सांगून त्यावरून आपलें हें नांव अर्थशून्य—केवल रूढ नसून अर्थयुक्तच आहे, हें दाखवून ‘मी निरतिशय ईश्वर आहे,’ हेंहि सांगतात—आपल्या पुरुषोत्तमस्वरूपाचें ज्ञान करून देतात—

यस्मात्क्षरमतीतोऽस्मिक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्याअर्थी—अहं क्षरं अतीतः—मी क्षरसंज्ञक पुरुषा-
हूनहि निराळा आहे—अक्षरात् अपि च—आणि अक्षरसंज्ञक पुरुषाहूनहि—
उत्तमः—उत्तम आहे—अतः—त्याअर्थी—अहं लोके च वेदे—लोकांत व वेदांत
—पुरुषोत्तमः—पुरुषोत्तम ह्मणून—प्रथितः अस्मि—प्रसिद्ध आहे. १८.
[ज्याअर्थी मी ‘अश्वत्थ’नांवाच्या संसारमायावृक्षाचें म्ह० क्षर पुरुषाचें अति-
क्रमण केलें आहे व संसारवृक्षबीजभूत अक्षरसंज्ञक कूटस्थ मायाशक्तीहूनहि अति-
शय उत्कृष्ट आहे, त्याअर्थी लोकांमध्ये व वेदांत मी पुरुषोत्तम म्हणून प्रसिद्ध
आहे. भक्तजन मला ‘पुरुषोत्तम’ या नांवानें ओळखितात. कवी काव्यादिकांत
त्याच नांवानें माझा उल्लेख करितात.]

याप्रमाणें मज उत्तमपुरुषाला जो जाणतो त्याला कोणतें फल मिळतें, तें सांगतात—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—यः असंमूढः—जो संमोहरहित असलेला
पुरुष—एवं—वर सांगितल्याप्रमाणें—पुरुषोत्तमं मां—पुरुषोत्तम अशा मला—जा-
नाति—जाणतो—सः—तो—सर्वविद्—सर्वज्ञ—मां सर्वभावेन—मला सर्व भावानें
—सर्वत्र माझा भाव ठेवून—भजति—भजतो. १९. [सर्वात्मत्व, सर्वोत्तमत्व
इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या मज ईश्वराला—पुरुषोत्तमाला जो ‘ देहा-
दिकांना मी व माझें ’ असें न म्हणणारा साधक ‘ क्षराक्षराहून विलक्षण
असलेला तो पुरुषोत्तमच मी आहे ’ अशा प्रकारें जाणतो तो सर्वांचा आत्मा,
या रूपानें सर्व जाणतो, ह्मणून सर्वज्ञ होय. अर्जुना ! तो सर्वज्ञ पुरुष सर्व भूतांत
असलेल्या मला ‘ सर्वांचा आत्मा ’ या भावनेनें भजतो.]

याप्रमाणें या अध्यायांत मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें भगवत्तत्त्वज्ञान
सांगून आतां या उपसंहार श्लोकांत त्याची स्तुति करितात—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानव ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—अनघ भारत—हे निष्पाप अर्जुना !—इदं इति गुह्यतमं शास्त्रं
असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र—मया उक्तं—मीं सांगितलें—एतत्—हें—बुद्ध्वा—
जाणून—बुद्धिमान्—बुद्धिमान्—च कृतकृत्यः—व कृतकृत्य—स्यात्—होतो. २०.
[याप्रमाणें अतिशय गुह्य, अत्यंत रहस्य असें हें शास्त्र मीं तुला सांगितलें.
गीता हेंच मोक्षशास्त्र आहे. तथापि या अध्यायाची स्तुति करण्यासाठीं त्यालाच
'शास्त्र' म्हटलें आहे. कारण या अध्यायांत केवळ गीताशास्त्रार्थच संक्षेपतः
सांगितलेला नसून सर्वच वेदार्थ यांत अंतर्भूत झालेला आहे. ह्मणूनच येथें 'त्या
संसारवृक्षाला जो जाणतो तो वेदवेत्ता'(श्लो.१) आणि 'सर्व वेदांनीं मीच वेद्य आहे'
(श्लो. १५) असें म्हटलें आहे. असो. अशा प्रकारचें हें शास्त्र जाणून मनुष्य
ज्ञानी होतो. केवळ ज्ञानीच नव्हे, तर भगवत्तत्त्वज्ञान झालें असतां पुरुष कृतकृत्य
होतो. विशिष्ट कुलांत जन्म घेतलेल्या ब्राह्मणाचें मुख्य कर्तव्य हेंच आहे. अर्जुना !
ज्याअर्थीं हें परमार्थतत्त्व तूं मजपासून ऐकलें आहेस, त्याअर्थीं तूं कृतकृत्य
आहेस—धन्य आहेस. तुझ्या भरतकुलातील जन्माचें साफल्य झालें आहे.
याप्रमाणें या अध्यायांत आत्म्याचें देहादिकांहून भिन्नत्व, चिद्रूपत्व, सर्वात्मत्व,
व कार्यकारणरहित असल्यामुळें असंसारित्व सांगून तो आत्माच अखंड एकरस
ब्रह्मरूप आहे, असा साक्षात् अनुभव आला असतां पुरुषार्थाची परिसमाप्ति
होते, असें सांगितलें आहे.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्ये.
पैकी योग—उपायशास्त्रांतील पुरुषोत्तमयोगनांवाचा पंधरावा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

अध्याय सोळावा.

—००००—
देवासुरसंपद्धिभागयोग.

नवव्या अध्यायांत प्राण्यांची दैवी, आसुरी व राक्षसी, अशा तीन प्रकृती सुचविल्या. त्यांचें विस्तारानें स्वरूपप्रदर्शन करण्यासाठीं 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः०' इत्यादि अध्याय आरंभिला जातो. त्यांतील दैवी प्रकृति संसारांतून मुक्त होण्यास कारण होते व आसुरी आणि राक्षसी अत्यन्त बंधाला कारण होते. यास्तव दैवीप्रकृतीचें ग्रहण करण्यासाठीं व दुसऱ्या दोन प्रकृतीचें परिवर्जन करण्यासाठीं या अध्यायांत त्यांचें प्रदर्शन केलें जाते.—श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्वयार्थ—अभयं—शास्त्रानें उपदेशिलेल्या अर्थाचें निर्भयपणें—निःशंकपणें अनुष्ठान करणें—सत्त्वसंशुद्धिः—चित्ताची अतिशय शुद्धि—कपटादिकांचा त्याग करून शुद्धभावानें व्यवहार करणें—ज्ञानयोगव्यवस्थितिः—ज्ञान व योग यांतील तन्निष्ठता,—दानं—यथाशक्ति अन्नादिक वाटणें—च दमः—बाह्य इंद्रियांचा निग्रह,—च यज्ञः—व श्रौत अग्निहोत्र आणि स्मार्त देवयज्ञ,—स्वाध्यायः—ऋग्वेदादिकांचें पुण्यासाठीं अध्ययन—तपः—कायिक, वाचिक व मानसिक तप—आर्जवं—अंतःकरणाचा सरळपणा १.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न देणे—सत्यं—अप्रिय व अनृत वज्र करून खरें भाषण करणे—अक्रोधः—क्रोध आला असतांहि त्याला शांत करणे, —त्यागः—संन्यास—शान्तिः—अन्तःकरणाचा उपशम—अपैशुनं—एखाद्याची गुप्त गोष्ट दुसऱ्याला न सांगणे—भूतेषु दया—दुःखी जीवांवर कृपा करणे—अलोलुप्त्वं—विषय समीप असले तरी इंद्रियांचें विकारराहित्य,—मार्दवं—मृदुत्व—हीः—अकार्याविषयी लोकांलज्जा—अचापलं—कारणावांचून हात-पाय इत्यादिकांचा व्यापार न करणे—तेजः—प्रगल्भता—विशिष्ट सामर्थ्य—धीटपणा—क्षमा—कोणी कांहीं अपराध केला असतांहि मनांत विकार उत्पन्न होऊं न देणे—धृतिः—शरीर, इंद्रिये इत्यादिकांना उत्साह देणारें धैर्य,—शौचं—बाह्य व आंतर शुद्धि,—अद्रोहः—दुसऱ्यांना मारण्याची इच्छा न करणे,—न अतिमानिता—अतिशय मानित्व न धारण करणे,—हे भारत—हे अर्जुना !—दैवीं संपदं—दैवी संपत्तीला—अभिजातस्य—अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषामध्ये हे गुण—भवन्ति—असतात. २-३. [शास्त्रोक्त विधीचें निःशंकपणें व तत्परतेनें अनुष्ठान करणे, दुसऱ्यांशीं व्यवहार करतांना वंचना, कपट, असत्य, इत्यादिकांचा त्याग करून शुद्ध अंतःकरणानें तो करणे, शास्त्रावरून व आचार्यांच्या मुखानें आत्मा, अनात्मा इत्यादि पदार्थांचा अवबोध, हेंच ज्ञान आणि त्या ज्ञात झालेल्या पदार्थांना इंद्रियादिकांचा उपसंहार करून एकाग्र मनानें जाणणे—त्यांचा साक्षात् अनुभव घेणे, हा योग त्यांमध्ये निश्चयानें स्थित होणे, ही मुख्य दैवी संपत्ति आहे. मोठ्या भाग्यवानांनाच ही सात्त्विकी संपत्ति प्राप्त होते. आतां सर्वसाधारण दैवी संपत्ति सांगतात—१ क्षुधितादिकांना यथाशक्ति अन्नादिक देणे, २ श्रोत्रादि बाह्येन्द्रियांचा उपशम, ३ अग्निहोत्रादि श्रौत्रयज्ञ-देवयज्ञादि स्मार्तयज्ञ, ४ पुण्यासाठीं ऋग्वेदादिकांचें अध्ययन, ५ पुढें सांगितलेलें शरीरादि तप, ६ सर्वदा मनाचा सरळपणा, ७ प्राण्यांना पीडा न देणे, ८ अप्रिय व मिथ्या भाषण सोडून यथार्थ भाषण करणे, ९ कोणी शिष्या दिल्या किंवा मारलें असतां आलेल्या क्रोधाचें उपशमन करणे, १० त्याग म्ह० संन्यास, (कारण पूर्वी दान सांगितलें आहे, तेव्हां येथील 'त्याग' शब्दाचा संन्यास असाच अर्थ केला पाहिजे,) ११ अंतःकरणाचा उपशम, १२ कोणाची गुह्य गोष्ट प्रकट न करणे, १३ दुःखित जीवांवर दया, १४ विषय संनिध असतांहि इंद्रियांना क्षुब्ध होऊं न देणे, १५ अकूरपणा, १६ अकार्याविषयी लज्जा, १७ कांहीं कारण नसतांना वाक्हस्त-पाद इत्यादिकांची हालचाल न करणे,

१८ प्रगल्भता-एकप्रकारचें सामर्थ्य, (हें अध्यात्म प्रकरण असल्यामुळें येथील तेज ह्यंशरीरकांति असा अर्थ करतां येत नाही,) १९ कोणीं शिव्या दिल्या किंवा ताडन केलें तरी मनांत विकार उत्पन्न न होणें, (अक्रोध व क्षमा यांतील हा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे), २० देह व इंद्रियें थकलीं असतां त्यांच्या थकव्याचा निषेध करणारी एकप्रकारची अंतःकरणवृत्ति, २१ मृत्तिका व जल यांच्या योगानें शरीराचें क्षालन व माया, राग, द्वेष या मलांच्या अभावामुळें अंतःकरणाची निर्मलता, असें दोन प्रकारचें शौच, २२ दुसऱ्याचा घात-हिंसा करण्याची इच्छा नसणें, व २३ अतिमानीपणाचा अभाव ह्यं मी मोठा पूज्य आहे अशी भावना नसणें, असे हे एकंदर सव्वीस गुण देवांच्या संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषामध्ये दिसून येतात. पुढें ज्याचें कल्याण व्हावयाचें असतें त्याचीं हीं सर्व विशेषणें आहेत.] आतां आसुरी संपत्ति सांगतात—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—आसुरीं संपदं—आसुरी संपत्तीला—
अभिजातस्य—अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे—दम्भः—धार्मिकता प्रकट करणें—दर्पः—गर्व,—च—व—अतिमानः—मी उत्कृष्ट आहे, असें मानणें—क्रोधः—कोप,—पारुष्यं एव—कठोर भाषण—मर्मभेदक शब्द बोलणें—च—व—अज्ञानं—मिथ्या प्रत्यय—कर्तव्य व अकर्तव्य यांविषयीचें अविवेकज्ञान,—हे गुण असतात. ४.
[१ मी मोठा धार्मिक आहे, असें बाह्य वेष व आचार यांवरून लोकांस भासविणें. २ पुष्कळ धन असणें किंवा बाप, बंधु वगैरे आप्त मोठा अधिकारी—राजा वगैरे असणें, यामुळें सामान्य मनुष्याच्या ठिकाणीं मद उत्पन्न होतो. त्यालाच येथें दर्प म्हटलें आहे. अशा दर्पानें युक्त असलेला पुरुष मोठमोठ्या विद्वान् व शीलसंपन्न पुरुषांचाहि धिक्कार करतो. ३ क्रोध. ४ कठोर—मर्मभेदक भाषण. जसें, कुरूपाला सुस्वरूप, हीनाला उत्तम, आंधळ्याला डोळस, वगैरे बोलणें. ५ कर्तव्याकर्तव्याविषयीचें अविवेक ज्ञान—मिथ्या प्रत्यय. हे गुण आसुरी संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषामध्ये आढळतात. आसुरी संपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं हीं विशेषणें आहेत.]

या दोन संपत्तींचें कार्य—फल सांगतात—

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—दैवी संपद्—देवांची संपत्ति—विमोक्षाय—संसारांतून मुक्त होण्यासाठीं आहे व—आसुरी (संपद्)—आसुरांची संपत्ति—निबन्धाय—नियत बंधासाठीं आहे, असें—मता—मानलेलें आहे.—पांडव—हे अर्जुना !—मा शुचः—तूं शोक करूं नको. तूं—दैवीं संपदं—दैवी संपत्तीला—अभिजातः असि—अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहेस. ५ [या दोन संपत्तींतील दैवी संपत्त संसार-बंधापासून विशेषेकरून मुक्त होण्यासाठीं आहे. आसुरी संपत्त नियत बंधासाठीं आहे. राक्षसी संपत्तीहि बंधालाच कारण होते. तथापि अर्जुना ! तूं चिंता करूं नकोस. कारण तूं दैवी संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहेस. तुझे पुढें अति-शय कल्याण होणार आहे.]

दयाशून्य राक्षसांची तिसरी प्रकृति आहे. पण तिचा आसुरी प्रकृतीतच अन्तर्भाव होत असल्यामुळें भगवान् म्हणतात—

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

अन्वयार्थ—अस्मिन् लोके—या लोकीं—दैवः च आसुरः एव—दैव व आसुरच असे—द्वौ भूतसर्गौ—मनुष्यांचे दोन सर्ग आहेत. त्यांतील—दैवः—देवांची सृष्टि—सर्ग—विस्तरशः—विस्तारपूर्वक—प्रोक्तः—सांगितला. —पार्थ—हे पार्था ! —मे—मजपासून—आसुरं सर्ग—आसुरांचा सर्ग तूं—शृणु—ऐक. ६ [भूतांच्या म्ह० मनुष्यांच्या सृष्टि दोन आहेत. एक दैवी व दुसरी आसुरी. त्यांतील दैव भूतसर्ग १ ते ३ श्लोकांत सविस्तर सांगितला. तो सर्वथा ग्राह्य आहे. आतां सर्वथा त्याज्य असलेला आसुर सर्ग तूं ऐक.]

या अध्यायाच्या परिसमाप्तीपर्यंत आसुरी संपत्त प्राण्यांच्या विशेषणत्वानें प्रदर्शित केली जाते. कारण आसुरी संपत्ति कोणती हें प्रत्यक्ष कळलें म्हणजे तिला वर्ज करितां येतें, म्हणून तिचा येथें विस्तार केला आहे—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

अन्वयार्थ—आसुराः जनाः—आसुरी प्रकृतीचे जन—प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च—प्रवृत्ति कोठें करावी व निवृत्त कशापासून व्हावें, तें—न विदुः—जाणत नाहीत—तेषु—त्यांच्या ठिकाणीं—शौचं न—शुचिर्भूतपणा नसतो—अपि च—आणि तसाच—आचारः—सदाचार—न—नसतो व—सत्यं न विद्यते—सत्य नसतें. ७ [आसुरजनांना पुरुषार्थाच्या विहित साधनानुष्ठानांत प्रवृत्त व्हावें व निषिद्ध संसार-साधनानुष्ठानापासून निवृत्त व्हावें, हें कळत नाही. त्यांना केवळ विहित प्रवृत्ति व निषिद्ध निवृत्तिच कळत नाही, असें नाही; तर त्यांच्या ठिकाणीं पूर्वोक्त द्विविध शौच नसतें, सदाचारहि नसतो व सत्य नसतें. तर आसुर जन अशुचि, दुराचरणी, मायावी—कपटी व असत्य भाषण करणारे असतात, हें प्रसिद्ध आहे.]

आसुरांचीच आणखी विशेषणें—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ते—आसुरी प्रकृतीचे जन—जगत्—हें सर्व जगत्—असत्यं—आम्हांप्रमाणेंच खोटें, —अप्रतिष्ठं—धर्माधर्मादि प्रतिष्ठारहित, —अनीश्वरं—ज्याचा कोणी शास्ता—ईश्वर नाही, असें—अपरस्परसंभूतं—कामी स्त्री-पुरुषांपासून उत्पन्न झालेलें—किं अन्यत्—दुसरे काय ?—कामहैतुकं—काम या हेतूपासूनच झालेलें आहे, असें—आहुः—सांगतात. ८ [‘आम्हीं जसे असत्यप्रचुर म्ह० आम्हांमध्ये जसे असत्य फार व सत्य अगदी थोडें, तसें हें सर्व जगत् असत्यप्रचुर आहे. त्याला धर्म व अधर्म ही प्रतिष्ठा नाही,’ असें ते आसुर सर्गाचे मानव म्हणतात. तसेंच, ‘धर्म व अधर्म यांची ज्याला विशेष अपेक्षा आहे असा याचा शास्ता—ईश्वरहि नाही. यास्तव तें ईश्वररहित आहे,’ असें ते म्हणतात. (अहोपण, केवळ शास्त्रगम्य अदृष्टाच्या निमित्तानें प्रकृतीचा अधिष्ठाता होणारा ईश्वर जर नाही तर जगाची उत्पत्ति कशी होते ? अशी आशंका घेऊन सांगतात—) आणि तें अपर-स्परसंभूत आहे. म्हणजे कामानें प्रेरित झालेली स्त्री व पुरुष यांच्या अन्योन्य-संयोगापासून सर्व जगत् उत्पन्न झालें आहे. जगाचें ‘अदृष्ट’ या नांवाचें धर्माधर्मादि

१ या व येथील इतर शब्दांच्या अर्थविषयीं रहस्यकारांनीं बराच ऊहापोह केला आहे. त्याचें सविस्तर परीक्षण गी. भा. पृ. १०६२-६५ वर पहा.

दुसरें कांहीं कारण नाही. कामच प्राण्यांच्या उत्पत्तीचें कारण आहे. अशी ही लोकायतिकांची-नास्तिकांची दृष्टि आहे.]

पण ही दृष्टि ब्रह्मदृष्टीप्रमाणें इष्ट नाही, असें सांगतात—

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जयतोऽहिताः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—एतां दृष्टिं—या दृष्टीस—दृष्टीचा—अवष्टभ्य—आश्रय करून—
नष्टात्मानः—ज्यांचा स्वभाव नष्ट झाला आहे,—अल्पबुद्धयः—ज्यांची बुद्धि
अल्प आहे,—अहिताः—जगाचे शत्रु—उग्रकर्माणः—ज्यांचीं कर्मे उग्र—क्रूर आहेत
असे ते—जगतः—जगाचा—क्षयाय—क्षय करण्यासाठीं—प्रभवन्ति—उत्पन्न हो-
तात. ९ [या लोकायतिकदृष्टीचा आश्रय करून ज्यांचा स्वभाव नष्ट झाला
आहे, जे परलोकाच्या साधनांपासून विशेषेंकरून अष्ट झाले आहेत, ज्यांची बुद्धि
अल्प म्ह० विषयांविषयींच असते असे ते क्रूर कर्मे करणारे—हिंसास्वभावाचे जगाचे
शत्रु सर्व प्राण्यांच्या क्षयासाठींच उत्पन्न होतात.]

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥१०॥

अन्वयार्थ—दुष्पूरं कामं आश्रित्य—ज्याची पूर्ति—तृप्ति होणें अशक्य आहे,
अशा कामाचा आश्रय करून—दम्भमानमदान्विताः—दंभ, मान व मद यांनीं
युक्त होत्साते—मोहात्—अविवेकामुळे—असद्-ग्राहान्—असत् ग्रह—अशुभ नि-
श्चय—गृहीत्वा—करून घेऊन—अशुचित्रताः—ज्यांचीं व्रतें अशुचि आहेत, असे
—प्रवर्तन्ते—प्रवृत्त होतात. १०. [आणि ते ज्याची तृप्ति होणें अशक्य आहे
अशा कामाचा आश्रय करून दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असतात. अविवेका-
मुळे अशुभ निश्चय करून घेऊन तदनुसार जगांतील व्यवहार करितात. त्यांचीं
व्रतें अशुचि असतात.]

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

अन्वयार्थ—च—आणि ते आसुरलोक—अपरिमेयां—जिंचें प्रमाण—इयत्ता
कळत नाही, अशा—प्रलयान्तां—मरणापर्यंत टिकणाऱ्या—मरणानेंच संपणाऱ्या

—चिन्तां—चिंतेचा—उपाश्रिताः—आश्रय केलेले असतात—कामोपभोगपरमाः—शब्दादि विषयांचा उपभोग घेण्यामध्येच तत्पर असलेले आणि—एतावत्—विषयोपभोग घेणे हाच काय तो परमपुरुषार्थ आहे—इति निश्चिताः—असा निश्चय केलेले असतात. ११. [आपल्या योगे-क्षेमांच्या उपायांची मरेपर्यंत—सतत चिन्ता करणारे व त्या चिन्तेचे विषय असंख्य असल्यामुळे ती चिन्ताहि अपरिमेय, अशा चिन्तेचा त्यांनीं आश्रय केलेला असतो व विषयोपभोग हेंच काय तें एक सुख या पलीकडे पारलौकिक सुख वगैरे काहीं नाहीं, असा त्यांचा निश्चय झालेला असतो.]

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

अन्वयार्थ—आशापाशशतैः—आशा हेच शेंकडें पाश, त्यांनीं—बद्धाः—बांधले गेलेले,—कामक्रोधपरायणाः—काम व क्रोध ज्यांचा परम आश्रय आहे, असे ते आसुर प्रकृतीचे लोक—कामभोगार्थ—विषयोपभोगासाठीं—अन्यायेन—अन्यायानें—अर्थसंचयान्—द्रव्यसंचय—ईहन्ते—करितात. १२. [हजारों आशा-रूपी पाशांनीं बद्ध म्ह० नियंत्रित—निगडित होत्साते सर्व बाजूंनीं आकर्षण केले जाणारे, काम-क्रोध हेंच ज्यांचें परम अयन—श्रेष्ठ आश्रय असतो ते काम-क्रोध-परायण होत. असे ते आसुर लोक विषयभोग हें प्रयोजन सिद्ध व्हावें म्हणून, धर्मासाठीं नव्हे, अन्यायानें म्ह० दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करणे इत्यादि उपायानें द्रव्य संपादन करितात.]

आणि त्या आसुर लोकांचा असा विवेकविरोधी आशय असतो—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—अद्य—आतां—मया—मीं—इदं—हें धन—लब्धं—संपादन केलें आहे—इदं प्राप्स्ये—हें मिळवीन—मनोरथं इदं अस्ति—मनाला संतोष देणारें

१ येथील आशा म्ह० ज्यांच्या प्राप्तीचा उपाय अशक्य आहे, अशा किंवा ज्यांचा उपाय ठाऊकच नाही अशा विषयांविषयी इच्छा, अशा शेंकडें आशापाशांनीं बांधल्याप्रमाणेंच श्रेय पासून अष्ट करून एकडे तिकडे नेले जाणारे, असा 'आशापाशशतैः बद्धाः' वा पदांचा स्पष्टार्थ आहे.

हैं धन आहे—मे इदं अपि धनं पुनः भविष्यति—माझें हेंहि धनं पुनः भविष्यत्कालीं होईल. १३. [मीं आतां या वेळीं हें गाय, सुवर्ण इत्यादि धन संपादन केलें आहे, हें दुसरेंहि संपादन करीन. मनाला संतोष देणारें हें धन आज मजपाशीं आहे व मला हवें असलेलें हें दुसरें धनहि पुढच्या वर्षीं मिळेल, त्यामुळें ' हा धनाढ्य आहे ' अशी माझी स्याति होईल.]

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

अन्वयार्थ—मया—मीं—असौ शत्रुः—हा शत्रु—हतः—मारला—च—आणि—अपरान् अपि—दुसऱ्या शत्रूंनाहि—हनिष्ये—मारीन—अहं ईश्वरः—मी ईश्वर आहे. —अहं भोगी—मी भोगी आहे. —अहं सिद्धः—मी सिद्ध आहे—बलवान् सुखी—बलाढ्य व सुखी आहे. १४. [या एका दुर्जय शत्रूला मीं मारिलें आहे व दुसऱ्याहि दुष्ट व क्षुद्र शत्रूंना मी मारीन. ते गरीब विचारे माझ्यापुढें काय करणार ? माझ्या वरोवरीचा या जगांत कोणीच नाही. मी ईश्वर आहे. सर्व ऐश्वर्याचा उपभोग घेणारा आहे. मी पुत्र-पौत्रादिकांनीं संपन्न आहे. मी कांहीं कोणी साधारण मनुष्य नव्हे. तर मोठा बलाढ्य व सुखी आहे. बाकीचे सर्व भूमिाला भार होण्यासाठीं उत्पन्न झाले आहेत.]

विद्या, वर्तन, धन व कुल यांत माझ्या तोडीचा कोणी नाही, असें ते समजतात. याप्रमाणें कर्तव्यकर्तव्यविवेकरहित झालेल्या त्यांची काय अवस्था होते, तें सांगतात—

आढयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—आढ्यः—मी धनानें संपन्न आहे, —अभिजनवान् अस्मि—उत्तम कुलीन आहे—मया सदृशः—माझ्यासारखा—कः अन्यः अस्ति—दुसरा कोण आहे ?—यक्ष्ये—यज्ञ करीन, —दास्यामि—दान देईन, —मोदिष्ये—आनंदी

होईन,—इति—याप्रमाणें—अज्ञानविमोहिताः—ते अज्ञानानें नानाप्रकारें अविवेकी होतात.—अनेकचित्तविभ्रान्ताः—असो;याप्रमाणें अनेक चित्तसंकल्पांनीं अतिशय भ्रान्ति पावलेले—मोहजालसमावृताः—अविवेकाच्या आवरणानें आच्छादित झालेले—अज्ञानरूप जाळ्यांत अडकलेले—कामभोगेषु—विषयभोगांमध्ये—प्रसक्ताः—आसक्त झालेले ते—अशुचौ नरकै—अशुचि नरकांत—पतन्ति—पडतात. १५—१६. [मी धनानें संपन्न व वंशानें अत्यंत कुलीन—सात पुरुषांपर्यंत श्रोत्रियत्वानें संपन्न आहे. त्यामुळेंहि माझी वरोवरी करील, असा कोणी नाही. (‘ अरे पण धन व कुल यांत जरी तुझी वरोवरी करणारा कोणी नसला तरी यज्ञ, दान व त्यांचें फल यांत तुझ्याहून कोणी तरी अधिक असेल ’ उत्तर—) यज्ञाच्या योगानेंहि मी इतरांचा पराभव करीन, नटादिकांना दान देईन व अतिशय हृष्ट होईन. अशाप्रकारें ते आसुर प्रकृतीचे लोक अज्ञानानें मूढ झालेले असतात, अशा प्रकारच्या अनेक चित्तांनीं ते अनेक प्रकारें भ्रांत झालेले असतात. अविवेक—अज्ञान हेंच आवरणात्मक—आच्छादनरूप असल्यामुळें जाळें आहे, त्याच्या योगानें पूर्णपणें आच्छादित झालेले असतात. विषयोपभोगामध्यें अत्यंत आसक्त झालेले ते पापाचा फार मोठा संचय करून अपवित्र वैतरण्यादि नरकांत पडतात.]

पण त्यांच्यातीलहि कित्येकांची वैदिक याग-दानादि कर्मांमध्ये प्रवृत्ति होत असल्यामुळें सर्वांनींच नरकांत पडणें अयुक्त आहे, अशी आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—ते—आसुरलोक—आत्मसंभाविताः—आम्ही अनेक उत्तम गुणांनीं युक्त आहों, असें स्वतःच मानणारे—स्तब्धाः—अनग्रस्वभावाचे—धनमानमदान्विताः—धनाविषयींचा मान व मद यांनीं युक्त असलेले असे होत्साते—दंभेन—दंभानें—नामयज्ञैः—नाममात्रयज्ञांनीं—अविधिपूर्वकं—अविधीन—यजन्ते—यजन करितात. १७. [‘मी सर्वगुणसंपन्न आहे’ अशी ते स्वतःच स्वतःची प्रशंसा करितात. ते कोणापुढेंहि नम्र होत नाहीत. धनामुळें प्राप्त होणारा मान व मद यांनीं युक्त असतात. असे ते आसुर जन धार्मिकता प्रकट करण्याच्या हेतूनें अविधिपूर्वक म्ह० विहित अंग व इतिकर्तव्यता यांनीं रहित अशा यज्ञानेंच सु. गी. १८

यजन करितात. त्यांचे ते यज्ञ केवल नांवाचे असतात. त्यांत ढोंग फार असतें आणि विधि मुळींच नसतो. तात्पर्य आसुरसंपत्तीचे लोक वैदिकमार्गांत जरी प्रवृत्त झाले तरी त्यांत पुण्यापेक्षां पापच अधिक जोडतात.]

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अन्वयार्थ—अहंकारं—अहंकार,—बलं—बल,—दर्पं,—दर्प,—कामं—काम—च—व—क्रोधं—क्रोध यांचा—संश्रिताः—आश्रय केलेले ते आसुर लोक—आत्म-परदेहेषु—आपल्या व दुसऱ्यांच्या देहांमध्ये—मां—माझा—प्रद्विषन्तः—अतिशय द्वेष करणारे व—अभ्यसूयकाः—अतिशय असूया करणारे असतात. १८. [स्वतः-मध्ये असलेल्या व नसलेल्या गुणांचा आरोप करून त्यांनीं विशिष्ट अशा स्वतः-ला 'मी' असे म्हणणें हा अहंकार होय. 'अविद्या' हें त्याचें मूळ आहे. म्हणून त्यालाहि 'अविद्या' म्हणतात. हा अविद्यासंज्ञक अहंकार अतिशय कष्ट देणारा आहे. सर्व दोषांचें व अनर्थप्रवृत्तीचें तो मूळ आहे. पण आसुर लोक अशा अहंकाराचा आश्रय करितात. त्याचप्रमाणें बल ह्म० दुसऱ्यांच्या पराभवाला कारण होणारें व विषयासक्तीनें युक्त असलेलें शरीरेंद्रियसामर्थ्य, दर्प ह्म० ज्याचा उद्भव झाला असतां मनुष्य धर्माचें अतिक्रमण करितो, असा एक अन्तःकरणस्थ दोष, स्यादिकांविषयींचा काम, अनिष्ट विषयांविषयींचा क्रोध, या व अशाच मात्सर्यादि दुसऱ्या मोठ्या दोषांचा आश्रय केलेले; तसेच, स्वदेह व परदेह, यांतील ज्ञान व कर्म यांच्या साक्षिभूत अशा माझा अत्यंत द्वेष करणारे व सन्मार्गस्थांच्या गुणांमध्ये दोषदृष्टि ठेवणारे—त्यांचे गुण सहन न करणारे, असे ते सर्व आसुर संपत्तीचे लोक असतात.]

अशा आसुर प्रकृतीच्या लोकांचें शेवटीं काय होतें, तें सांगतात—

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—तान् द्विषतः—क्रूरान्—त्या माझा द्वेष करणाऱ्या क्रूरान्स—अशुभान् नराधमान्—अशुभ नराधमांस—संसारेषु—संसारांतील—आसु-

१ श्रुति व स्मृति हें ईश्वराचें शासन; त्यांत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांचें अनुष्ठान न करणें, हेंच त्याचें उद्धवर्णन व तोच प्रदोष होय.

रीषु योनिषु एव—आसुरी योनीतच—अजस्रं क्षिपामि—सतत टाकतो. १९.
[सन्मार्गाचे प्रतिपक्षभूत शत्रुच अशा साधूंचा व माझा द्वेष करणाऱ्या त्या नराधमांस मी संसारांतच ह्म० नरकगमनमार्गातच सतत टाकतो. कारण ते अधर्मदोषांनं युक्त असतात. त्या अशुभ कर्मे करणाऱ्या मूढांना ज्यांत नर कर्मांचें आधिक्य आहे अशा व्याघ्र-सिंहादि योनीतच टाकतो.]

त्यांचेहि क्रमानें अनेक जन्मांच्या शेवटीं कल्याण होईल, म्हणून म्हणाल तर तसें होत नाहीं, उलट आसुर-प्रकृतीचे लोक उत्तरोत्तर अधम योनीलाच प्राप्त होतात, असें सांगतात—

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मानि जन्मानि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा—मूढाः—ते मूढ जन—जन्मानि जन्मानि—प्रत्येक जन्मांत—आसुरीं योनिं आपन्नाः—आसुरी योनीतच उत्पन्न होतात व—मां—मला—अप्राप्य एव—प्राप्त न होतांच—ततः—त्याहूनहि—अधमां गतिं—अधमगतीला—यान्ति—प्राप्त होतात. २० [याप्रमाणें आसुरयोनीला प्राप्त झालेले व प्रत्येक जन्मामध्ये अज्ञानप्रचुर योनीतच उत्पन्न होणारे ते अविवेकी मज ईश्वराला प्राप्त न होतां, फार काय पण माझ्या प्राप्तीचें साधन जो सन्मार्ग त्यालाहि प्राप्त न होतां उत्तरोत्तर अत्यंत निकृष्ट गतीला जातात.]

ज्यांत सर्व आसुर संपत्तीचा अंतर्भाव होतो व ज्याच्या परिहारानें सर्व आसुर संपत्तीचा परिहार होतो व जो सर्व अनर्थांचें मूळ आहे, असा हा सर्व आसुर-संपत्तीचा संक्षेप सांगतात—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

अन्वयार्थ—कामः क्रोधः तथा लोभः—काम, क्रोध व लोभ—(इति) इदं—असें हें—त्रिविधं—तीन प्रकारचें—आत्मनः नाशनं—आत्म्याचा नाश करणारें—नरकस्य द्वारं—नरकाचें द्वार आहे.—तस्मात्—म्हणून—एतत् त्रयं—या त्रयाचा—त्यजेत्—त्याग करावा. २१. [ज्यांत प्रवेश करतांच आत्मा नाश पावतो म्हणजे त्याच्यामध्ये कोणत्याच पुरुषार्थाची योग्यता रहात नाहीं असे हें

काम-क्रोध-लोभरूप त्रिविध नरकद्वार आहे. ज्याअर्थी तें आत्म्याचा नाश करणारें आहे त्याअर्थी त्याचा त्याग करावा. ही कामादिकांच्या त्यागाची स्तुति आहे व त्यांचा त्याग केल्यास तां श्रेयःप्राप्तीच्या प्रतिबंधाची निवृत्ति होते, असा त्या स्तुतीचा भावार्थ आहे.] आतां या कामादिकांच्या त्यागाचें फल सांगतात—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—एतैः त्रिभिः तमोद्वारैः—या तीन तमोद्वारांनीं—विमुक्तः—विमुक्त झालेला—नरः—पुरुष—आत्मनः—आपलें—श्रेयः कल्याणाचें—मोक्षाचें साधन—आचरति—आचरितो—ततः—त्यामुळें—परां गतिं—मोक्षनांवाच्या परागतीला—याति—प्राप्त होतो. २२. [दुःख-मोहात्मक नरकाचीं द्वारेंच अशा या कामादिकांपासून मुक्त झालेला पुरुष आपल्या श्रेयःसाधनाचें अनुष्ठान करतो. पूर्वी या त्रिविध नरकद्वारांनंच प्रतिबद्ध झाल्यामुळें तो श्रेयःसाधन आचरीत नव्हता. पण आतां त्याचा प्रतिबंध निवृत्त गेल्यानें तें आचरितो व त्यायोगानेंच श्रेष्ठ गतीला म्हणजे मोक्षाला प्राप्त होतो.]

या सर्व आसुर संपत्तीच्या परित्यागाचें व श्रेयःसाधनाचरणाचें कारण शास्त्र आहे. शास्त्रप्रमाणानुरूपच तें करतां येतें, त्यावांचून नाहीं. यास्तव—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—जो—शास्त्रविधिं—शास्त्राचा विधि—वेदाचा विधि—उत्सृज्य—सोडून—वेदविधीचा त्याग करून—कामकारतः—कामप्रेरित होऊन—कामाकडून प्रेरणा केल्या गेलेला असा होत्साता—वर्तते—वर्तन करतो—सः—तो—सिद्धि—पुरुषार्थाच्या योग्यतेला—न अवाप्नोति—प्राप्त होत नाहीं—न सुखं—त्याला या लोकीं सुख होत नाहीं व—न परां गतिं (अवाप्नोति)—स्वर्ग व मोक्ष यांतील एकाहि उत्तम गतीला तो प्राप्त होत नाहीं. २३. [कर्तव्य व अकर्तव्य यांच्या ज्ञानाचें साधन असा शास्त्रोक्त विधि व प्रतिषेध, यांना सोडून जो केवळ कामानें प्रेरित होत्साता मनसोक्त वर्तन करतो तो पुरुषार्थाच्या योग्यतेला प्राप्त होत नाहीं. त्याला या लोकीं सुख होत नाहीं व तो स्वर्ग किंवा मोक्ष या सर्वोत्तम

गतीलाहि प्राप्त होत नाही. ज्याच्या योगानें अपूर्व अर्थ ज्ञात होतो तें शास्त्र, विधि व निषेध हें त्याचें स्वरूप आहे. विधीवरून कर्तव्य व निषेधावरून अकर्तव्य, यांचें ज्ञान होतें. अर्थात् विधि-निषेधरूप शास्त्र हेंच कर्तव्य व अकर्तव्य, यांच्या ज्ञानाचें साधन आहे. शास्त्रविमुख पुरुषाची प्रवृत्ति कामाधीन असते. पण असे लोक पुरुषार्थाला अयोग्य असतात. हा व या पुढील श्लोक गीतेंतील कर्मादिशब्दांचा अर्थ निश्चित करितांना डोळ्यापुढें ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे.]

शास्त्राला सोडून केलेलें कर्म निष्फल आहे, असें सुचवून त्यावरून निष्पन्न होणारा अर्थ सांगतात—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति दैवासुरसंपद्धिभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—कार्याकार्यव्यवस्थितौ—कर्तव्य व अकर्तव्य यांच्या निश्चयाविषयी—ते—तुला—शास्त्रं प्रमाणं—शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. यास्तव—शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा—शास्त्रविधानानें सांगितलेलें जाणून—इह—या कर्माधिकारभूमीत—कर्म—कर्म—कर्तव्य—धर्म—कर्तुं—करण्यास—अर्हसि—तूं योग्य आहेस. २४ [म्हणून कार्याकार्याची व्यवस्था करावयाची झाल्यास म्हणजे कर्तव्य व अकर्तव्य यांचा निश्चय करावयाचा झाल्यास, 'हें कर्तव्य असून हें अकर्तव्य आहे' असा निर्णय करण्याचा प्रसंग आल्यास शास्त्र हेंच तुला प्रमाण आहे. यास्तव शास्त्रानें केलेलें जें विधान म्ह० 'करावें, न करावें' अशा स्वरूपाचा जो शास्त्रविधि तो समजून घेऊन या कर्माधिकार भूमीत तुला स्वकर्म—युद्धादि करणेंच योग्य आहे. या अध्यायांत पूर्वजन्मांतील कर्मवासनांच्या अनुसार या जन्मांत अभिव्यक्त होणाऱ्या ज्या सात्त्विकादि तीन प्रकृति त्यांचा दैवी व आसुरी असा विभाग करून त्यांतील पाहिल्या संपत्तीचा स्वीकार करून दुसरीचा त्याग करावा, असा उपदेश केला आणि परम पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें काम, क्रोध व लोभ यांना टाकून शास्त्रदृष्टि व्हावें व शास्त्रविधीच्या अनुसार वर्तन करावें, असा निर्धार केला.]

इति दैवासुरसंपद्धिभागयोगनांवाचा सोळावा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय संतरावा.

श्रद्धात्रयविभागयोग.

‘तस्मात् शास्त्रं०-’ म्हणून तुला कर्तव्याकर्तव्याचा निर्णय करण्यास शास्त्र प्रमाण आहे, अशा या भगवानांच्या वाक्यावरून—तें वाक्य ऐकून, ज्याला प्रश्नाचें बीज सांपडलें आहे असा—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्णा !—तु—पण—ये—जे—श्रद्धया अन्विताः—श्रद्धेनें युक्त होत्साते—शास्त्रविधिं—शास्त्रोक्त विधीचा—उत्सृज्य—त्याग करून—यजन्ते—देवादिकांची पूजा वगैरे करितात—तेषां निष्ठा का—त्यांची निष्ठा कोणती—सत्त्वं—सात्त्विक—आहो—कीं—रजः—राजस—(उत)—कीं—तमः—तामस? १. [जे कित्येक सामान्य लोक श्रुति-स्मृतिरूप शास्त्रविधि सोडून आस्तिक्यबुद्धीनें युक्त होत्साते देवादिकांचें यजन, दान, तप करितात म्ह० कोणताहि श्रुति-स्मृतिरूप विधि न जाणतां केवळ वृद्धांचा व्यवहार—रूढि पाहून मोठ्या श्रद्धेनें त्याप्रमाणें यज्ञादिक आचरितात त्यांची निष्ठा कोणती? त्यांच्या पूजेला सात्त्विकी म्हणावयाचें कीं राजसी कीं तामसी? शास्त्रविधीला जाणत असूनहि त्याचा त्याग करून आपल्या कल्पनेनें यज्ञादि करणारे लोक श्रद्धेनें युक्त असणें शक्य नाहीं. यास्तव शास्त्रविधि न जाणतां जे श्रद्धेनें रूढीला अनुसरतात त्यांच्या यज्ञादिकांविषयीं हा प्रश्न आहे.]

१ कारण शास्त्रोक्तविधि ठाऊक असूनहि तो सोडून—त्याचा तिरस्कार करून स्वेच्छेनें देवपूजनादिकांत प्रवृत्त होणारांचा आसुर प्रकृतीच्या लोकांमध्येच अन्तर्भाव होतो, हे मागच्याच अध्यायांत सिद्ध झालें आहे. यास्तव आस्तिक लोकांच्या प्रकरणांत त्यांना अवकाशच मिळणें शक्य नाहीं, असा याचा भावार्थ. तस्मात् शास्त्र माहीत नसलें तरी वृद्धांच्या व्यवहाराप्रमाणें श्रद्धेनें धर्माचरण करणारांचें पर्यवसान कशांत होतें? असें अर्जुन विचारीत आहे, अशी कल्पना करणेंच उचित होय. यासंबंधी रहस्यकारांच्या अर्थाचें परीक्षण गी. भा. पृ १०८३-८४ वर पहा.

प्रश्नाचा विषय सामान्य असला तरी त्याचें उत्तर त्याच्या विषयाचा विभाग केल्यावांचून देतां येण्यासारखें नाहीं, म्हणून विभागपूर्वक त्याचें उत्तर देण्यासाठीं—
श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

अन्वयार्थ—देहिनां—देहवान् जीवांची—सात्त्विकी राजसी च तामसी एव—सात्त्विकी, राजसी व तामसी—इति त्रिविधा श्रद्धा—अशी त्रिविधा—तीन प्रकारची श्रद्धा—भवति—असते.—सा—ती तिन्ही प्रकारची श्रद्धा—स्वभावजा—जन्मान्तरांतील धर्मादिकांचा जो संस्कार त्या मरणसमयीं अभिव्यक्त झालेला असतो, त्यापासून ती उत्पन्न झालेली असते.—तां—त्या त्रिविध श्रद्धेला तूं—शृणु—ऐक. २. [ज्या निष्ठेविषयीं म्हणजे श्रद्धापूर्वक क्रियेविषयीं तूं प्रश्न करित आहेस ती निष्ठा तीन प्रकारची आहे. देहवान् प्राण्यांची ती त्रिविध निष्ठा स्वभावजन्य आहे. पूर्वजन्मीं झालेला जो धर्मादिकांचा संस्कार मरणसमयीं अभिव्यक्त होतो त्याला 'स्वभाव' ह्मणतात. त्या तसल्या स्वभावापासून झालेली श्रद्धा सात्त्विकी, राजसी व तामसी अशी तीन प्रकारची आहे. तिचेंच मी वर्णन करतो तें ऐक. सत्त्वगुणामुळे झालेली ती सात्त्विकी, रजोगुणापासून झालेली राजसी व तमोगुणापासून झालेली ती तामसी होय.]

पूर्वसंस्कारानुसार मरणसमयीं उद्भवलेली तीन प्रकारची स्वभावसंज्ञक वासना, हेच तीन प्रकारच्या श्रद्धेचें निमित्त वर सांगितलें. आतां तिचेंच उपादान कारण सांगतात—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना!—सत्त्वानुरूपा—विशिष्ट संस्कारांनीं युक्त अशा अन्तःकरणाच्या अनुरूप—सर्वस्य—सर्वांची—प्रत्येक मनुष्याची—श्रद्धा—आस्तिक्यबुद्धि—भवति—असते.—अयं पुरुषः—हा संसारी जीव—श्रद्धामयः—श्रद्धाप्राय—प्रायः श्रद्धायुक्त असतो. त्यामुळे—यः—जो—यच्छ्रद्धः—ज्या श्रद्धेनें युक्त असतो—सः एव—त्या श्रद्धेच्या अनुरूपच—सः—तो जीव असतो. ३.

[विशिष्ट संस्कारांनी युक्त असें अन्तःकरण हेंच श्रद्धेचें उपादान कारण असल्यामुळे त्रिविध संस्कारांच्या अनुसार प्राण्यांची त्रिविध श्रद्धा होते. हा पुरुष श्रद्धाप्रचुर आहे. ज्या जीवाची जी श्रद्धा असते तसाच तो पुरुष असतो.]

अधिकारी पुरुष याप्रमाणें श्रद्धाप्रचुर असल्यामुळे देवादिकांची पूजा याच कार्यावरून त्यांच्या सत्त्वादि निष्ठेचें अनुमान करावें, असें सांगतात—

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सात्त्विकाः—सत्त्वनिष्ठ पुरुष—देवान्—देवांस—यजन्ते—पूजतात.—राजसाः—राजस लोक—यक्षरक्षांसि—यक्ष व राक्षस यांस पूजतात.—अन्ये तामसाः जनाः—दुसरे तामस जन—प्रेतान् च भूतगणान्—प्रेतांना व भूतगणांना पूजतात. ४. [सत्त्वनिष्ठ लोक वस्वादि देवांचें पूजन करितात. रजोनिष्ठ कुबेरादि यक्ष व नैऋतादि राक्षस यांस पूजितात. तामस जन प्रेत व भूतगण यांची पूजा करितात. स्वधर्मापासून च्युत झालेले ब्राह्मणादिक मरणानंतर वायुदेहाला प्राप्त होतात. ते प्रेत होत. हे देवादिक आपापल्या सात्त्विकादि पूजकांस सात्त्विकादि फल देतात.]

याप्रमाणें शास्त्रविधीचा त्याग केला असतां सत्त्वादिनिष्ठ जन कार्यावरून जाणले जातात—यांच्या सत्त्वादिनिष्ठेचें ज्ञान त्यांच्या पूजादि प्रकारांवरून होतें. पण त्यांतील हजारों लोकांपैकीं कोणी एखादाच देवादिकांच्या पूजेमध्ये तत्पर म्हणून सत्त्वनिष्ठ असतो, रजोनिष्ठ व तमोनिष्ठ जनांचेंच जगांत आधिक्य असतें, कसें तें ऐक—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—ये दंभ-अहंकारसंयुक्ताः—जे दंभ व अहंकार यांनी संयुक्त असलेले—काम-राग-बलान्विताः—काम, राग—आसक्ति व तत्प्रयुक्त बल यांनी युक्त असलेले—अचेतसः—अविवेकी—शरीरस्थं—शरीरांतील—भूतग्रामं—इंद्रिय-समुदायास—च—आणि—अन्तःशरीरस्थं मां एव—शरीरांत असलेल्या मलाच—कर्शयन्तः—कृश करणारे—जनाः—लोक—अशास्त्रविहितं—शास्त्राने ज्याचे विधान केलेले नाही असे—घोरं—प्राण्यांना पीडा देणारे—तपः—तप—तप्यन्ते—करितात—तान् आसुरनिश्चयान्—त्यांना आसुर निश्चयाचे—विद्धि—जाण. ५-६. [शास्त्राने ज्याचे विधान केले नाही असे प्राण्यांना व स्वतःला पीडा देणारे तप जे करितात, दंभ व अहंकार यांनी जे युक्त असतात, काम्य विषय, विषयभोगांचा अभिलाष व त्यामुळे प्राप्त होणारे बल—उत्साह यांनी जे युक्त असतात ते आसुर-निश्चयी—रजोनिष्ठ लोक आहेत. शरीरांतील इंद्रियसमूहास कृश करणारे व त्यांच्या ज्ञान-कर्माचा साक्षिभूत—बुद्धिस्थ अशा मलाहि कृश करणारे ते अविवेकी आसुर-निश्चयी—तमोनिष्ठ आहेत, असे तू जाण. माझ्या श्रुति-स्मृतिरूप अनुशासनाचे अनुष्ठान न करणे हेच माझे कर्शन आहे. (अ. १६. १८पृ. २९८) या आसुर लोकांचा व त्यांच्या निश्चयाचा परिहार करण्यासाठीच 'तू त्यांना जाण' असा येथे उपदेश केला आहे.] आतां आहाराचे तीन वर्ग व ते तीन प्रकारच्या पुरुषांना प्रिय असतात असे येथे सांगतात—

आहरस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—आणि तसाच—सर्वस्य—सर्वांचा—आहारः अपि—आहारि—त्रिविधः—तीन प्रकारचा—प्रियः—प्रिय—भवति—होतो—यज्ञः—यज्ञ,—तपः—तपश्चर्या—तथा—त्याचप्रमाणे—दानं—दान, त्रिविध असते—तेषां—त्यांचा—इमं भेदं—हा भेद—शृणु—ऐक. ७ [भोक्त्याला आहारहि तीन प्रकारचा प्रिय असतो. यज्ञ, तप व दानहि तीन प्रकारचे प्रिय असते. त्यांचा हा पुढे सांगितला जाणारा त्रिविध भेद तू ऐक.] सात्त्विकांना प्रिय वाटणाऱ्या आहारांचे वर्णन करितात—

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥

अन्वयार्थ—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—आयुष्य, मानस बल, शरीर बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे—रस्याः—रसयुक्त,—

स्निग्धाः—स्नेहयुक्त—स्थिराः—देहांत परिणामरूपाने चिरकाल राहणारे—हृद्याः—हृदयाला प्रिय वाटणारे असे—आहाराः—आहार—सात्त्विकप्रियाः—सात्त्विक लोकांना प्रिय असतात. ८ [आयुःसत्त्वादिकांची वृद्धि करणारे, वेगरे आहार सात्त्विक मुरुषांना आवडतात.] राजस लोकांना आवडणारे आहार—

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—कटु-अम्ल-लवण-अत्युष्ण-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाहिनः—कडू, आंबट, खारट, अति उष्ण, तिखट, रूक्ष—नीरस व दाहक—तोंडाची आग करणारे, असे व—दुःख-शोक-आमयप्रदाः—दुःख, शोक आणि रोग देणारे—आहाराः—आहार—राजसस्य—राजस प्रकृतीच्या मनुष्याला—इष्टाः—आवडतात ९. [‘अति-’ शब्द कडू, आंबट, खारट, इत्यादि सर्वांच्या मार्गे जोडावा.] तामस जनांचे आहार—

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—यातयामं—अर्धे शिजलेलें, गतरसं—रसराहित, पूति—दुर्गंध-युक्त—पर्युषितं—शिळें, च यत् उच्छिष्टं—आणि जें उच्छिष्ट—अपि च—त्याच-प्रमाणें—अमेध्यं—यज्ञाला अयोग्य—भोजनं—भोजन—अन्न—तामसप्रियं—तें तामस लोकांना प्रिय असतें. १० [अर्धे-कच्चे शिजलेलें, निर्वीर्य म्ह० स्वाभाविक रस-राहित, आंबलेलें—वास येत असलेलें, शिळें, उष्टें व अपवित्र अन्न तामस लोकांना प्रिय असतें.] राजस व तामस आहारांचा त्याग करून सात्त्विक आहाराचें ग्रहण करण्या-साठीं तीन प्रकारचा आहार सांगितला. तसाच आतां तीन प्रकारचा यज्ञ सांगतात—

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अफलाकांक्षिभिः—फलाची आकांक्षा न करणाऱ्या लोकांकडून—यः विधिदृष्टः यज्ञः—जो शास्त्राच्या विधीने प्राप्त झालेला यज्ञ—यष्टव्यं एव इति—मला हा अवश्य करावयास पाहिजे असें—मनः समाधाय—मनाचें समाधान करून—इज्यते—केला जातो—सः सात्त्विकः—तो सात्त्विक यज्ञ आहे. ११ [फलाच्या इच्छेवांचून केवळ यज्ञाचें स्वरूप निष्पन्न व्हावें अशा बुद्धीनें यथा-शास्त्र केलेला जो यज्ञ तो सात्त्विक यज्ञ होय.]

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुलश्रेष्ठा—तु—पण—फलं अभिसंधाय—फलाची इच्छा ठेवून—च दंभार्थं अपि एव—व केवल दंभासाठीहि—यत्—जें इज्यते—यजन केले जातें,—तं यज्ञं—त्या यज्ञाला—राजसं—राजस यज्ञ—विद्धि—जाण. १२ [स्वर्गादिकांच्या उद्देशानें व आपलें धार्मिकत्व प्रकट करण्यासाठीं जो यज्ञ केला जातो तो राजस यज्ञ आहे, असें समज.]

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—विधिहीनं—शास्त्रोक्त विधीवांचून—असृष्टान्नं—ज्यांत अन्नदान केलेलें नाहीं,—मंत्रहीनं—मंत्ररहित—अदक्षिणं—दक्षिणारहित—श्रद्धाविरहितं—श्रद्धाशून्य—यज्ञं—यज्ञाला—तामसं—तामस यज्ञ—परिचक्षते—सांगतात. १३ [विधिहीन, अन्नसंतर्पणरहित, दक्षिणाहीन, मंत्रहीन, व श्रद्धारहित यज्ञाला तामस यज्ञ म्हणतात.] त्रिविध तप सांगण्यासाठीं प्रथम शारीर तप सांगतात—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—देव—द्विज—गुरु—प्राज्ञपूजनं—देव, ब्राह्मण, गुरु व प्राज्ञ—विद्वान् यांचें पूजन,—शौचं—स्नानादि शौच,—आर्जवं—सरलपणा—ब्रह्मचर्यं—स्त्रीशरीरांशीं संसर्ग न करणें—च अहिंसा—आणि प्राण्यांची हिंसा न करणें, त्यांना ताडन न करणें, हें—शारीरं तपः—शारीर—शरीरानें होणारें तप—उच्यते—म्हटलें जातें. १४. [ब्रह्मादि देव, ब्राह्मण, पित्रादि गुरु, विद्वान् यांचें प्रणाम-शुश्रूषादि पूजन, पूर्वोक्त द्विविध शुचिभूतपणा, अंतःकरणाचा सरलपणा, प्राण्यांना पीडा न देणें, या सर्वांना शारीर म्ह० शरीर ज्यामध्ये प्रधान आहे अशा शरीरें-द्रियादिकांनीं होणारें तप म्हणतात.] आतां वाङ्मय तपाचा निर्देश करितात—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—यत्-जें-अनुद्वेगकरं-प्राण्यांच्या मनांत दुःख उत्पन्न न करणारें,—सत्यं-खरें,—च प्रियहितं-व प्रिय आणि हितकर-वाक्यं-वाक्य-च-व-स्वाध्यायाभ्यसनं एव-यथाविधि वेद-शास्त्राध्ययन-वाङ्मयं तपः-हें वाङ्मय तप-उच्यते-सांगितलें जातें. १५. [प्राण्यांना दुःखकर न होणारें, सत्य, प्रिय व परिणामी हितावह, असें जें वाक्य तेंच श्रेष्ठ वाङ्मय तप होय. या चार विशेषणांपैकीं एखादें विशेषण जरी कमी असलें तरी त्या वाक्यास वाङ्मय तप म्हणतां येणार नाहीं. तसेंच, शास्त्रोक्त विधीनें स्वाध्यायाचें आवर्तन करणें हेंहि वाङ्मय तप आहे. यामध्यें वाणीचें प्राधान्य असतें.] मानस तप सांगतात—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

अन्वयार्थ—मनःप्रसादः-मनाची अत्यंत शांति-प्रसन्नता,—सौम्यत्वं-सौम्यता,—मौनं-न बोलण्याविषयीं मनाचा संयम,—आत्मविनिग्रहः-सामान्यतः सर्व वाजूंनीं मनाचा निरोध करणें,—भावसंशुद्धिः-मनाचा निष्कपटपणा—इति एतत् तपः-हें अशा प्रकारचें तप-मानसं-मानस तप-उच्यते-म्हटलें जातें. १६ [मनःप्रसाद म्ह० मनाची शांति, मनामध्ये स्वच्छता-रागादि दोषराहित्य हा गुण संपादन करणें, सर्वांचें हितचिंतन करणें हेंच, सौम्यत्व होय. त्याला सौमनस्य असेंहि म्हणतात. मुखाच्या प्रसन्नतेवरून अंतःकरणाचा हा धर्म ओळखिला जातो. मौन म्ह० मनःसंयम किंवा मुनीचा भाव-मनन. वाणीचा संयम हा 'मौन' शब्दाचा खरा अर्थ आहे. पण मानस तपामध्ये त्याचा संभव नसल्यामुळें त्याचें कारण जो मनःसंयम, त्याचें येथें ग्रहण करावें लागतें. आत्मविनिग्रह म्ह० सामान्यतः सर्व विषयांपासून मनाचा निग्रह व मौन म्ह० वाक्-विषयक मनाचाच निग्रह. दुसऱ्याशीं व्यवहार करतांना अंतःकरणाचा निष्कपटपणा हीच भावसंशुद्धि होय. अशा या तपाला मानस-मनःप्राधान्यानें होणारें तप, असें म्हणतात.]

वर तीन श्लोकांत सांगितलेलें शरीर, वाङ्मय व मानस असें मनुष्यांनीं केलेलें तप सत्त्वादि भेदानें त्रिविध कसें होतें तें या पुढील तीन श्लोकांनीं सांगितलें जातें—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

अन्वयार्थ—अफलाकांक्षिभिः—फलाची आकांक्षा न करणाऱ्या—युक्तैः—समाहितचित्त—नरैः—पुरुषांकडून—परया श्रद्धया—अतिशय श्रेद्धेनें—तप्तं—केलेलें—तत् त्रिविधं तपः—जें तीन प्रकारचें तप त्याला—सात्त्विकं—सात्त्विक—परिचक्षते—म्हणतात. १७ [फलेच्छाशून्य व सिद्धि-असिद्धीविषयीं निर्विकार अशा पुरुषांकडून अतिशय आस्तिक्यबुद्धीनें अनुष्ठिलेलें जें त्रिविध—शारीर, वाङ्मय व मानस तप त्याला सात्त्विक तप असें शिष्ट म्हणतात.] राजस तपाचा निर्देश—

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—यत् तपः—जें तप—सत्कार-मान-पूजार्थं—सत्कार, मान व पूजा यांसाठीं—च—आणि—दम्भेन एव—दम्भानेच—क्रियते—केलें जातें—तत्—तें—इह—येथें—राजसं—राजस—चलं—चंचल व—अध्रुवं—अनित्य—प्रोक्तं—म्हटलें जातें. १८ [हा साधु, तपस्वी, ब्राह्मण आहे असें लोकांनीं म्हणून सत्कार करावा यासाठीं, लोकांनीं उठून उभें रहावें, प्रणाम करावा इत्यादि मानासाठीं, पादप्रक्षालन, पूजन, भोजन इत्यादि पूजेसाठीं आणि दम्भानें म्ह० नास्तिकपणानें केवळ आपलें धार्मिकत्व प्रकट करण्यासाठीं जें तप आचरिलें जातें तें याच लोकीं फल देणारें असल्यामुळें राजस, चल व त्याचें फल अनियत असल्यामुळें अध्रुव म्हटलें आहे. अशा राजस तपाला त्याज्य मानावें.] तामस तपाचा सग्रह—

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—यत् तपः—जें तप—मूढग्राहेण—अविवेकयुक्त निश्चयानें—आत्मनः—आत्म्याच्या—पीडया—पीडेनें—वा—अथवा—परस्य—दुसऱ्याच्या—उत्सादनार्थं—विनाशासाठीं—क्रियते—केलें जातें—तत्—तें—तामसं—तामस तप म्हणून—उदाहृतं—म्हटलेलें आहे. १९ [विवेकशून्य निश्चयानें, स्वतःच्या देहादिकांना पीडा देऊन किंवा दुसऱ्याच्या उत्सादनार्थं—विनाशासाठीं जें तप केलें जातें, त्याला तामस तप म्हटलें आहे.] सात्त्विक दान—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

अन्वयार्थ—यत् दानं—जें दान—दातव्यं इति—मला अवश्य द्यावयास पाहिजे, अशा भावनेने—अनुपकारिणे—उपकार न करणाऱ्या—प्रत्युपकार करणाऱ्यास असमर्थ असलेल्या पुरुषाला—देशे काले च पात्रे च—विहित देश, काल व पात्र यांमध्ये—दीयते—दिलें जातें—तत् दानं—तें दान—सात्त्विकं—सात्त्विक—स्मृतं—म्हटलेलें आहे. २० [मला हें दान द्यावयाचें आहे, त्याच्या फलाची वगैरे काहीं इच्छा करावयाची नाही, अशी भावना करून जें दान अनुपकारी म्ह० उलट उपकार करावयास असमर्थ असलेल्या मनुष्याला दिलें जातें किंवा समर्थाला म्ह० प्रत्युपकार करण्यास समर्थ असलेल्यालाहि, निरपेक्ष—प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करतां, कुरुक्षेत्रादि पवित्र प्रदेशीं, संक्रांत्यादि पर्वकालीं व षडंगवेत्ता, षट्शास्त्रज्ञ, वेदपारंगत इत्यादिकांस दिलें जातें तें दान सात्त्विक असें म्हटलें आहे.]

आतां राजस दानाचा निर्देश—

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—यत्—जें दान—प्रत्युपकारार्थं—प्रत्युपकारासाठीं—वा पुनः—किंवा—फलं उद्दिश्य—फलाचा उद्देश धरून—च परिक्लिष्टं—व अतिशय क्लेशानें—दीयते—दिलें जातें—तत्—तें—राजसं दानं—राजस दान—स्मृतं—म्हटलेलें आहे. २१. [पण जें दान प्रत्युपकारासाठीं म्ह० प्रसंगीं हा माझ्यावर प्रत्युपकार करील, यासाठीं किंवा या दानाचें मला अदृष्ट फल प्राप्त होईल म्हणून त्या फलाच्या उद्देशानें व तसेंच परिक्लेशानें म्ह० खेदयुक्त होऊन दिलें जातें तें राजस दान म्हटलें आहे.] तामस दानाचें स्वरूप—

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—यत् दानं—जें दान—अदेशकाले—अयोग्य देश व अविहित काल यांत—च—व—अपात्रेभ्यः—अपात्रांना—असत्कृतं—असत्कारानें व—अवज्ञातं—अवज्ञेनें—दीयते—दिलें जातें—तत्—ते—तामसं—तामस दान—उदाहृतं—म्हटलेलें आहे. २२. [अमंगल मनुष्यें व पदार्थ यांचा ज्याच्याशीं संसर्ग झाला आहे अशा अपवित्र प्रदेशीं, तसेंच अकालीं म्ह० पुण्यहेतुत्वानें प्रख्यात

नसलेल्या, संक्रान्त्यादि विशेषरहित कालीं आणि सत्पात्र नसलेल्या मूर्ख, चोर इत्यादिकांना आणि देशादिसंपत्ति जरी असली म्ह० योग्य देश, काल व पात्र जरी असलें तरी सत्कारानें म्ह० प्रिय भाषण, पादप्रक्षालन, पूजा इत्यादि न करितां अवज्ञेनें, सत्पात्राचा तिरस्कार करून, जें दान दिलें जातें तें तामस असें म्हटलें आहे.]

यज्ञ, दान, तप इत्यादि विहित कर्मांचें सादुण्यसंपादन करण्यासाठीं म्ह० त्यांत प्रमादादि कारणानें घडलेल्या वैगुण्याचा परिहार करून त्याला सद्गुणसंपन्न करण्यासाठीं हा उपदेश केला जातो—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणास्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—ॐ तत्सत्—‘ॐ तत् सत्’—इति—असा—ब्रह्मणः—ब्रह्माचा—त्रिविधः—तीन प्रकारचा—निर्देशः—निर्देश—स्मृतः—सांगितलेला आहे.—तेन—त्या निर्देशानें—पुरा—पूर्वी—ब्राह्मणाः—ब्राह्मण,—च वेदाः—व वेद—च—आणि—यज्ञाः—यज्ञ—विहिताः—निर्माण केलेले आहेत. २३. [‘ॐ, तत् व सत्’ असा हा ब्रह्माचा तीन प्रकारचा नामनिर्देश उपनिषदांमध्ये ब्रह्मवेत्त्यांनीं कल्पिलेला आहे. यज्ञांत कांहीं वैगुण्य झालें आहे असा संशय आल्यास या तीन नांवांतील कोणत्याहि नांवाचा उच्चार केल्यास त्याचा परिहार होतो. (आतां या श्लोकाच्या उत्तरार्धानें या त्रिविध नांवाची स्तुति करतात—) सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मदेवानें या त्रिविध नामनिर्देशानें ब्राह्मण, वेद व यज्ञ यांना निर्माण केलें.]

त्यांतील ‘ॐ’ चा विनियोग—

तस्मादोभित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—ओं—‘ओं’—इति उदाहृत्य—असें उच्चारून—ब्रह्मवादिनां—वेदवादी ब्राह्मणांच्या—विधानोक्ताः—वेदशास्त्रानें सांगितलेल्या—यज्ञ—दान—तपःक्रियाः—यज्ञ, दान व तप या क्रिया—सततं—सतत—प्रवर्तन्ते—प्रवृत्त होतात. २४. [ज्याअर्थी ‘ॐ’ हा निर्देश ब्राह्मणादिकांचें कारण आहे व तें ब्रह्माचें नांव आहे, त्याअर्थी ‘ॐ’ असें म्हणून ब्रह्मवाद्यांच्या म्ह०

वेदाध्ययन करणें हें ज्यांचें शीलच आहे अशा द्विजांच्या शास्त्रविधानोक्त यज्ञ, दान व तप या क्रिया सर्वदा प्रवृत्त होतात.] 'तत्' या निर्देशाचा विनियोग—

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधा क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

अन्वयार्थ—मोक्षकाङ्क्षिभिः—मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या लोकांकडून—तत् इति—'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून,—फलं अनभिसंधाय—फलाची इच्छा न करून,—विविधाः—नाना प्रकारचीं—यज्ञ-तपःक्रियाः—यज्ञकर्म, तपश्चर्या—च दानक्रियाः—व दानक्रिया—क्रियन्ते—केल्या जातात. २५. [मुमुक्षु 'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून व फलाची इच्छा न ठेवतां यज्ञ, दान व तप हीं कर्म करितात.] 'सत्' शब्दाचा विनियोग—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

अन्वयार्थ—सद्भावे—अस्तित्व या अर्थी—च साधुभावे—व सद्वृत्तत्व या अर्थी—सत् इति एतत्—'सत्' असें हें पद—प्रयुज्यते—योजिलें जातें—तथा—त्याचप्रमाणें—पार्थ—हे पार्था!—प्रशस्ते कर्मणि—विवाहादि प्रशस्त कर्मांमध्ये—सच्छब्दः—'सत्' हा शब्द—युज्यते—योजला जातो. २६. [विद्यमान नसलेल्या वस्तूचें अस्तित्व म्ह० न जन्मलेल्या पुत्राचा जन्म या अर्थी, असाधूचें सद्गुण—साधुभाव या अर्थी, विवाहादि प्रशस्त कर्मांमध्ये 'सत्' शब्द योजिला जातो.]

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—यज्ञे तपसि च दाने—यज्ञ, तप व दान या कर्मांत—स्थितिः—तत्परतेनें राहणें, याला—सत् इति उच्यते—'सत्' असें म्हणतात—च—आणि—तदर्थीयं—त्या यज्ञादिकांसाठीं जें—कर्म—कर्म तें—सत्—सत्कर्म

१ या श्लोकांत गीतेला कोणता कर्म विवक्षित आहेत तें सांगितलें आहे व तों फलाची आशा सोडून कोण करितात, त्याचाहि स्पष्ट उल्लेख केला आहे. 'मोक्षकाङ्क्षी म्ह० मुमुक्षुच फलेच्छा सांझून कर्म करितात,' हें म्हणणें गीतेचा यथार्थ अर्थ कळावा, अशी इच्छा करणाऱांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. साधकच निष्काम कर्माचे अधिकारी आहेत, ज्ञानी नव्हेत, हें यावरून उघड होतें. (गी. भा. पृ. ३८५ पहा.)

-इति एव-असेंच-अभिधीयते-म्हटलें जातें. २७. [यज्ञकर्मांत, तपामध्ये व दानामध्ये जी निष्ठा तिला विद्वान् 'सत्' असें म्हणतात आणि यज्ञ, दान व तप यांसाठीं केलेलें कर्म किंवा ईश्वरार्थ केलेलें कर्म यालाहि 'सत्' असेंच म्हणतात. हें यज्ञ, तप इत्यादि कर्म असात्त्विक व गुणरहित जरी असलें तरी श्रद्धापूर्वक ब्रह्माच्या या तीन नांवांचा उच्चार केल्यानें सगुण व सात्त्विक बनतें.]

आणि ज्याअर्थी त्या सर्व यज्ञादि कर्मांमध्ये श्रद्धेचें प्राधान्य असल्यानेंच तें सर्व यज्ञादि सगुणसंपन्न होतें त्याअर्थी—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—यत्-जें-अश्रद्धया-अश्रद्धेनें-हुतं-हवन केलेलें-दत्तं-दान दिलेलें-तपः तप्तं-तप केलेलें-च कृतं-व केलेलें कर्म-तत्-त्याला-असत् इति-असत् असें-उच्यते-म्हटलें जातें.-पार्थ-हे पार्था-तत्-तें-न प्रेत्य-मरणानंतर फलाच्या उपभोगी नाहीं-च-व-नो इह-येथेहि उपयोगी नाहीं. २८ [अश्रद्धेनें केलेलें हवन, अश्रद्धेनें ब्राह्मणांना दिलेलें दान, अश्रद्धेनें केलेलें तप व अश्रद्धेनेंच केलेलें स्तुति-नमस्कारादि कर्म, हें सर्व 'असत्' म्हटलें जातें. माझ्या प्राप्तीचा जो साधनभूत मार्ग त्याला सोडून असल्यामुळेच त्या कर्माला 'असत्' म्हणतात. अश्रद्धेनें केलेलें कर्म पुष्कळ आयासानें जरी केलेलें असलें तरी तें परलोकीं फल देण्यास समर्थ होत नाहीं. तें ऐहिक फलाच्याहि उपयोगी नसतें. म्ह० साधुलोक श्रद्धारहित कर्माची निंदा करित असल्यामुळे तें ऐहिक व पारलौकिक फलाच्या उपयोगी नसतें. या अध्यायांत-शास्त्राला न जाणणाऱ्या श्रद्धावानांचे त्यांच्या त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणें सात्त्विकादि तीन प्रकार होतात. त्यांतील राजस व तामस आहारादि टाकून सात्त्विक आहारादिकांचें सेवन केल्यानें केवल सत्त्वनिष्ठ झालेल्या आणि त्या सात्त्विक यज्ञादिकांतील वैगुण्य ब्रह्माच्या त्रिविध नामनिर्देशानें घालविणाऱ्या साधकांची चित्तशुद्धि होते, नंतर श्रवणादि साधनांनीं ज्यांना तत्त्वसाक्षात्कार झाला आहे, अशा त्यांचा मोक्ष उपपन्न होतो -असें सांगितलें आहे.]

इति श्रद्धात्रयविभागयोगनांवाचा सतरावा अध्याय समाप्त झाला.

अध्याय अठरावा.

मोक्षसंन्यासयोग.

सर्वच गीताशास्त्राचा अर्थ या अध्यायांत संक्षेपतः सांगावा व सर्व वेदार्थांचा उपसंहार करावा म्हणून हा अध्याय आरंभिला आहे. कारण मागच्या सर्व अध्यायांमध्ये सांगितलेला अर्थ या अध्यायांत ज्ञात होतो. पण याप्रमाणें सर्व गीतार्थ व सर्व उपनिषदार्थ यांच्या उपसंहारार्थ जरी हा अध्याय असला तरी त्याच्या आरंभी संन्यास व त्याग या शब्दांच्याच अर्थातील फरक जाणण्याच्या इच्छेनें—अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे महापराक्रमी कृष्णा !—संन्यासस्य—संन्यास या शब्दाच्या अर्थाचें—तत्त्वं—तत्त्व—वेदितुं—जाणण्यास—इच्छामि—मी इच्छितों.—च—आणि—हे हृषीकेश केशिनिषूदन—हे इंद्रियांच्या ईशा, हे केशिदैत्याला मारणाऱ्या कृष्णा !—त्यागस्य (तत्त्वं)—त्याग या शब्दाच्या अर्थाचें तत्त्व—पृथक्—अगदीं निरालें—(वेदितुं इच्छामि)—मी जाणण्यास इच्छितों. १. [हे कृष्णा ! 'संन्यास-'शब्दाच्या अर्थाचें यथार्थ स्वरूप जाणण्याची मी इच्छा करतो आणि 'त्याग-'शब्दाच्या अर्थाचें स्वरूपहि अगदीं पृथक्पणें जाणूं इच्छितों.]

पूर्वीच्या अध्यायांमध्ये ठिकठिकाणीं ज्यांचा निर्देश केला आहे अशा संन्यास व त्याग या शब्दांचा अर्थ अगदीं स्पष्ट रीतीनें कोठेंच सांगितलेला नाही. म्हणून त्या शब्दांचा पृथक् अर्थ जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला त्याचा निर्णय सांगण्यासाठीं—श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अन्वयार्थ—कवयः—काहीं विद्वान्—काम्यानां कर्मणां—काम्य कर्माच्या—
—न्यासं—त्यागाला—संन्यासं—संन्यास—विदुः—समजतात—विचक्षणाः—काहीं
पंडित—सर्वकर्मफलत्यागं—नित्य-नैमित्तिक सर्व कर्मांच्या फलाच्या त्यागाला—
त्यागं—त्याग—प्राहुः—म्हणतात. २. [स्वर्गादि फलाच्या उद्देशानें विहित असले-
ल्या अश्वमेधादि काम्य कर्मांचा परित्याग करणें यालाच कित्येक संन्यास म्हणतात.
दुसरे कित्येक विद्वान् नित्य-नैमित्तिक सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग करणें याला
त्याग म्हणतात. अर्थात् संन्यास व त्याग या दोन शब्दांच्या अर्थांत अवांतर
भेद जरी असला तरी आत्यंतिक भेद नाही. नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें फलच नाही
असें कित्येक म्हणतात, पण भगवानांनीं नित्यकर्मांचेंहि फल मानलेलें आहे.]

‘काम्यकर्मांचा त्याग करून नित्य-नैमित्तिक कर्म फलाभिलाष सोडून करावी,’
हा पूर्वोक्त पक्ष प्रतिपक्षाचें निरसन करून दृढ करण्यासाठीं वाद्यांचा आणखी
मतभेद सांगतात—

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—एके मनीषिणः—काहीं विद्वान्—दोषवत् कर्म—दोषांनीं युक्त
असलेलें कर्म—त्याज्यं—टाकावें—इति प्राहुः—असें म्हणतात—च अपरे—आणि
दुसरे काहीं पंडित—यज्ञ-दान-तपःकर्म—यज्ञ, दान व तप एतद्रूप कर्म—न
त्याज्यं—त्याज्य नाही,—इति (प्राहुः)—असें म्हणतात. ३. [काहीं विद्वान्
‘दोषयुक्त सर्वच कर्म त्याग करण्यास योग्य आहे’ असें म्हणतात. सर्वच कर्म
बंधाला कारण होत असल्यामुळें दोषयुक्त आहे; किंवा सांख्यादिकांच्या मताचा
आश्रय केलेले पंडित ‘ रागादि दोष जसा सोडला जातो त्याप्रमाणें कर्म सोडावें’
असें म्हणतात. त्या कर्माधिकारी पुरुषाविषयींच ‘यज्ञ-दान-तप, ह्या नित्य-नैमित्तिक
कर्मांचा त्याग करूं नये,’ असें कित्येक म्हणतात. २ व ३ या श्लोकांत
सांगितलेले हे सर्व विकल्प कर्माधिकारी पुरुषाविषयींच आहेत. पुत्रादि-एषणात्रया-
विषयीं विरक्त होऊन संन्यास करणाऱ्या ज्ञाननिष्ठासाठीं हे विकल्प नाहीत.
कारण संन्याश्यांची निष्ठा ज्ञानयोगानें अगदीं निराळी सांगितेली आहे.]

१ याविषयीं सविस्तर विचार व रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. १११९-२३ वर पहा.

२ याविषयीं अधिक सोपपत्तिक व सविस्तर विचार गी. भा. पृ. ११२५-२८ वर पहा,
सु. गी. ४०

गौण संन्यासाविषयीं असे हे विकल्प रूढ असल्यामुळे—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

अन्वयार्थ—हे भरतसत्तम—हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना !—तत्र त्यागे—त्या त्यागा-विषयीं—मे निश्चयं—माझा निश्चय—शृणु—ऐक.—हे पुरुषव्याघ्र—हे पुरुषश्रेष्ठा अर्जुना !—त्यागः—त्याग—त्रिविधः—तीन प्रकारचा—संप्रकीर्तितः हि—सांगितलेला आहे. ४. [माझ्या सांगण्यावरून तूं त्याग व संन्यास यांच्या विकल्पा-विषयींचा निश्चय ऐक; कारण तो त्याग तामसादि प्रकारांनीं शास्त्रांत तीन प्रकारचा सांगितलेला आहे. अनात्मज्ञ कर्माधिकार्याचा संन्यास व त्याग तामसादि भेदानें तीन प्रकारचा संभवतो व परमार्थदर्शी पुरुषाच्या त्यागाचा असा त्रिविध भेद संभवत नाही. ह्मणून त्याचा निर्णय करणें फारच कठिण झालें आहे. त्या-मुळे या त्यागाविषयींचा निर्णय सांगण्यास माझ्यावांचून दुसरा कोणी समर्थ नाही. म्हणून तूं खऱ्या शास्त्रार्थाविषयींचा निर्णय माझ्याच तोंडून ऐक.]

निश्चय कोणता तेंच भगवान् सांगतात—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्वयार्थ—यज्ञ-दान-तपःकर्म—यज्ञ, दान व तप हे कर्म—न त्याज्यं—टाकूं नये,—तत्—तर तें—कार्य एव—अवश्य करावेंच.—यज्ञः दानं च तपः एव—यज्ञ, दान व तप—मनीषिणां पावनानि—विद्वानांना पावन करणारीं आहेत. ५. [यज्ञ, दान व तप असें हे त्रिविध कर्म कधीहि टाकूं नये, तर तें अवश्य करावें. कारण तीं तीन कर्मे फलाची इच्छा न करणारांना पावन करणारीं आहेत. फलाची इच्छा न करतां त्यांचें अनुष्ठान करणारांची चित्तशुद्धि होते.]

या श्लोकांनं भगवान् आपल्या निश्चयाचा उपसंहार करितात—

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—हे पार्थ—हे अर्जुना !—एतानि कर्माणि अपि—हीं कर्मे सुद्धा—संगं च फलानि त्यक्त्वा—कर्तृत्वाभिमान व फलें टाकून—कर्त-

व्यानि—करावीं—इति—असें—मे—माझे—निश्चितं उत्तमं मतं—निश्चित उत्तम मत आहे. ६. [पण हीं त्रिविध कर्मेहि कर्माविषयींच्या आसक्तीला सोडून व त्यांच्या फलाचा परित्याग करून करावीं, असें माझे उत्तम मत आहे. ' त्या-विषयीं माझा निश्चय ऐक ' अशी प्रतिज्ञा करून ' पावनत्व ' हा त्याचा हेतु सांगून ' हीं कर्मे सुद्धां संग व फल सोडून करावीं, असें हें निश्चित व उत्तम मत आहे,' असा येथें उपसंहार केला आहे.] नित्य कर्मे अवश्य केलीं पाहिजेत, हें याप्रमाणें सिद्ध झाल्यामुळे अज्ञ कर्माधिकारी मुमुक्षूच्या—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

अन्वयार्थ—नियतस्य कर्मणः—नित्य कर्माचा—संन्यासः तु—परित्याग तर—न उपपद्यते—उपपन्न होत नाहीं.—तस्य—नित्य कर्माचा—मोहात्—अज्ञानामुळे—परित्यागः—केलेला त्याग—तामसः परिकीर्तितः—तामस सांगितलेला आहे. ७ [नित्य कर्माचा संन्यास उपपन्न होत नाहीं. कारण तीं अज्ञ पुरुषाला पावन करणारी आहेत. पण हें ज्ञान नसल्यामुळे नियतकर्माचा परित्याग करणें हा तामस त्याग आहे. नियत कर्म व त्याचा त्याग, हीं परस्पर विरुद्धच आहेत.]

अज्ञाचा नित्यकर्मत्याग याहि कारणानें संभवत नाहीं, असें सांगतात—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—दुःखं—दुःख आहे,—इति एव—असें समजूनच—कायक्लेशभयात्—शरीराच्या क्लेशांच्या भयानें—त्यजेत्—टाकलें जातें—सः—तो असा—राजसं त्यागं कृत्वा—राजस त्याग करून—त्यागफलं—त्यागाच्या फलास—न एव लभेत्—प्राप्त होत नाहींच. ८ [शरीरेंद्रियांना क्लेश होतात म्हणून नित्य कर्म दुःखद आहे, असें मानून त्याचा त्याग करणें हा राजस त्याग असल्यामुळे ज्ञानपूर्वक केलेला जो सर्वकर्मत्याग, त्याचें मोक्ष हें फल त्याला प्राप्त होत नाहीं. तर त्या राजस त्यागाला अनुरूप असें ' नरक ' हेंच फल त्याला मिळतें.] तर मग सात्त्विक त्याग कोणता ? उत्तर—

१ ' एतान्यपि० ' या शब्दाच्या अर्थाविषयी व रहस्यपरीक्षणासाठीं गीताभाष्यार्थ पृ. ११३१-३८ पहा.

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना!—यत् नियतं कर्म—जें नित्य कर्म—कार्य इति एव—हें मला अवश्य करावयास पाहिजे असें समजूनच—संगं च फलं त्यक्त्वा एव—आसक्ति व फल सोडूनच—क्रियते—केलें जातें—सः त्यागः—तो त्याग—सात्त्विकः मतः—सात्त्विक मानलेला आहे. ९ [हें मला अवश्य कर्तव्य आहे, असेंच समजून जें नित्य कर्म त्याच्या स्वरूपाविषयीची आसक्ति व फल हीं टाकून केलें जातें, तो सात्त्विक त्याग होय. नित्य कर्मांतील संग व फल यांचा परित्याग करणें हाच सात्त्विक त्याग म्हणून भगवानांना अभिमत आहे. या सात्त्विक त्यागांत, राजस व तामस त्यागाप्रमाणें, साक्षात् कर्मत्याग नाही; तर नुस्ता फलत्याग आहे व त्यालाच संन्यास म्हटलें आहे. अर्थात् ही फलत्यागाची स्तुति आहे. त्यावांचून कर्मानुष्ठाना 'त्याग' म्हणणें संभवत नाही.]

पण जो अधिकारी—कर्मठ संग व फलेच्छा टाकून नित्य कर्मांचें आचरण करितो त्याचें फलेच्छा व कर्मासक्ति—कर्माच्या स्वरूपाविषयीची आसक्ति—तें असेंच झालें पाहिजे व असें होतां कामा नये, इत्यादि अभिनिवेश, यांच्या योगानें कलुषित न केलें जाणारें व नित्यकर्मांच्या योगानें संस्कार केलें जाणारें अन्तःकरण विशेषप्रकारें शुद्ध होतें. रागादिमलरहित व संस्कारयुक्त म्ह० प्रसन्न झालेलें अन्तःकरण आत्म्याचें आलोचन—विचार करण्यास समर्थ होतें आणि याप्रमाणें नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानानें ज्याचें अन्तःकरण अत्यंत शुद्ध झालें आहे व जो आत्मज्ञानाभिमुख झाला आहे त्यालाच श्रवणादिकांच्या द्वारा आत्मज्ञाननिष्ठा कशी प्राप्त होते तें सांगावें, म्हणून भगवान् म्हणतात—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—अकुशलं कर्म—संसाराला कारण होणाऱ्या काम्यादि कर्मांचा—न द्वेष्टि—द्वेष करित नाही,—कुशले न अनुषज्जते—चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षाला

कारण होणाऱ्या नित्यकर्मांमध्ये आसक्त होत नाही, तर तो—त्यागी—संग व फल यांचा त्याग करून नित्यकर्मांचे अनुष्ठान करितो.—सत्त्वसमाविष्टः—आत्मानात्म-विवेकाला कारण होणाऱ्या सत्त्वाने संयुक्त होतो.—मेधावी—तो आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेने संयुक्त होतो.—छिन्नसंशयः (भवति)—त्यामुळेच त्याचे सर्व संशय तुटलेले असतात. १० [' काम्य कर्म जन्मरूप संसारबंधाला कारण होतें, तेव्हां त्याचे अनुष्ठान करून काय करावयाचे आहे ' असे म्हणून काम्य कर्माचा द्वेष करित नाही व नित्यकर्म चित्तशुद्धि, ज्ञानोत्पत्ति व ज्ञाननिष्ठा यांच्या द्वारा मोक्षाचे कारण होते, अशा भावनेने त्यांत मुळीच आसक्त होत नाही; तर तो त्यागी म्ह० कर्मासक्ति व त्याचे फल यांचा त्याग करून नित्य कर्मांचे अनुष्ठान करणारा, सत्त्वसमाविष्ट म्ह० आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानाला कारण होणाऱ्या शुद्ध चित्ताने युक्त, मेधावी म्ह० आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेने संयुक्त आणि मेधावित्वामुळेच सर्व संशयशून्य असा होतो. 'आत्मस्वरूपावस्थान हेंच सर्वोत्तम मोक्षसाधन आहे, दुसरें काहीं नाही. ' अशा निश्चयाने त्याचे सर्व संशय गेलेले असतात. जो अधिकारी पुरुष कर्मासक्ति व फलेच्छा यांस सोडून कर्मानुष्ठानाने शुद्धचित्त होऊन श्रवणादिकांच्या योगाने निष्क्रिय व निर्विकार आत्म्यालाच ' हा मी ' असे आत्मत्वाने जाणतो तो सर्व कर्माचा मनाने त्याग करून स्वतः 'काहींच न करणारा व न करविणारा' असा शरीरांत राहून नैष्कर्म्यरूप ज्ञाननिष्ठेचा अनुभव घेतो, असे पूर्वोक्त कर्मयोगाचे प्रयोजन या श्लोकाने सांगितले आहे.]

पण 'देहच' मी अशी ज्याची भावना असते 'तो मीच कर्ता' असे निश्चयाने जाणतो. अशा अज्ञ देहात्मवादि मनुष्याचा सर्वकर्मत्याग सर्वथा अशक्य आहे. त्याचा कर्मफलत्यागाने विहित कर्मानुष्ठानांतच अधिकार आहे, कर्माचा त्याग करण्याचा त्याला अधिकार नाही, हें या पुढील श्लोकांत सांगतात—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्वयार्थ—देहभृता—देहच आत्मा असा अभिमान धरणाऱ्या पुरुषाकडून—कर्माणि—कर्मे—अशेषतः—निःशेष—त्यक्तुं—टाकलीं जाणें—न हि शक्यं—शक्य नाही.—तु—पण—यः कर्मफलत्यागी—जो कर्मफलाचा त्याग करणारा—सः त्यागी—तो त्यागी—इति अभिधीयते—असे म्हटले जातें. १-१ [' देहच

मी ' असा ज्याला अभिमान असतो तो ' देहभृत् ' होय. विवेकी ' देहभृत् ' म्हटला जात नाही. कारण 'वेदाविनाशिनं नित्यं' (अ. २ श्लो. २१ पृ. २९) इत्यादि श्लोकांनी कर्तृत्वाधिकार व तत्पूर्वक कर्मानुष्ठान यांपासून त्याला निवृत्त केले आहे. यास्तव म्ह० ज्ञानी देहधारण जरी करीत असला तरी त्याला ' देहच मी ' असा अभिमान नसल्यामुळे देहभृताकडून म्ह० देहाभिमानाची अज्ञाकडून कर्मे निःशेष टाकली जात नाहीत. अज्ञाचा सर्वकर्मत्याग संभवत नाही. ह्मणून जो अज्ञ कर्माधिकारी नित्य कर्मे करीत असतांना त्यांच्या फलेच्छेचा त्याग करितो तो ' त्यागी ' असें म्हटला जातो. तो वस्तुतः कर्मानुष्ठान जरी करीत असला तरी ' फलत्याग ' या गुणामुळे त्याच्या फलत्यागाची स्तुति करण्याच्या आशयाने भगवान् त्याला 'त्यागी' ह्मणतात. स्वरा सर्वकर्मत्याग परमार्थदर्शी, विवेक-वैराग्यादिमान् व अदेहभृत् म्ह० 'देहच आत्मा' असें न समजणारा-देहाभिमान-शून्य ज्ञानीच करू शकतो-त्यालाच सर्वकर्मसंन्यास करितां येतो.]

सर्वकर्मपरित्यागापासून कोणतें फल प्राप्त होतें, तें सांगतात—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कचित् ॥१२॥

अन्वयार्थ—अनिष्टं—पश्वादि योनि प्राप्त होणें हें अनिष्ट,—इष्टं—देवादि योनि प्राप्त होणें हें इष्ट—च मिश्रं—व मनुष्यादियोनिप्राप्ति हें मिश्र असें—**कर्मणः**—कर्माचें—**त्रिविधं फलं**—तीन प्रकारचें फल—**अत्यागिनां**—त्याग न करणारांना—**प्रेत्य भवति**—मेल्यावर प्राप्त होतें.—**तु**—पण—**संन्यासिनां**—संन्या-श्यांना—**कचित्**—केव्हांहि तें—**न**—मिळत नाही. १२ [नरक-तिर्यग्योनि इत्यादि अनिष्ट, देवादियोनिप्राप्तिरूप इष्ट व मनुष्ययोनिप्राप्तिरूप मिश्र—इष्टानिष्ट, असें धर्माधर्मरूप कर्माचें त्रिविध फल प्राप्त होतें. पण हें अशा स्वरूपाचें फल जे अत्यागी—अज्ञ—कर्मी—अमुख्य संन्यासी असतात, त्यांना मरणोत्तर मिळतें. कर्मानुसार त्यांना पूर्वोक्त त्रिविध फल अवश्य प्राप्त होतें. पण परमार्थ संन्याश्यांना मात्र तसें फल केव्हांहि मिळत नाही.]

अज्ञानामुळे आत्म्यावर क्रिया, कारक व फल यांचा आरोप केला जातो. त्या-मुळे आत्मा सर्व क्रिया-कारक-फलशून्य सच्चिदनस्वरूप आहे, असें जाणणान्या

ज्ञानी पुरुषाचाच सर्वकर्मसंन्यास संभवतो. अधिष्ठानादिक क्रिया करणारीं कारकेंच आत्मा—मी असें पाहणाऱ्या—‘शरीरादिकच मी’ असें समजणाऱ्या अज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यास संभवतच नाही. हेंच पुढील चार श्लोकांनीं भगवान् दाखवितात—

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे महापराक्रमी अर्जुना !—सर्वकर्मणां सिद्धये—सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठीं—सांख्ये कृतान्ते—कर्मांची ज्यांत परिसमाप्ति होते त्या वेदान्तांत—प्रोक्तानि—सांगितलेलीं—इमानि पंच कारणानि—हीं पांच कारणें—मे निबोध—तूं माझ्यापासून समजून घे. १३. [अर्जुना ! मी सांगत असलेलीं हीं पांच कारणें—क्रिया करणारीं साधनें तूं लक्षपूर्वक ऐक. त्यांना जाणणें अत्यंत अवश्य आहे, हें अर्जुनाच्या मनावर ठसविण्यासाठीं भगवान् उत्तरार्धानें त्यांची स्तुति करितात—कर्मांची ज्यांत परिसमाप्ति होते त्या सांख्य म्ह० वेदान्त शास्त्रांत तीं पांच कारणें सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठीं सांगितली आहेत.]

आतां तीं पांच कारणें कोणतीं तेंच सांगतात—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अधिष्ठानं—शरीर—तथा कर्ता—तसाच कर्ता—‘मी’ असें म्हणणारा,—च पृथग्विधं करणं—आणि नानाप्रकारचें श्रोत्रादिक इंद्रियजात,—च विविधाः पृथक् चेष्टाः—आणि नाना—पृथक् पृथक् प्राणादिकांच्या चेष्टा—च—आणि—अत्र—या चार कारणांत—दैवं एव पंचमं—इंद्रियांवर अनुग्रह करणारें आदित्यादि दैवत हें पांचवें. १४ [१ अधिष्ठानं ह्य० इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, ज्ञान इत्यादिकांच्या अभिव्यक्तीचा आश्रय—शरीर, २ तसाच उपाधिलक्षण—अन्तःकरणरूप उपाधि हाच ज्याचा स्वभाव आहे, असा भोक्ता, ३ पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, मन व बुद्धि असें नानाप्रकारचें इंद्रियजात, ४ वायूच्या श्वासोच्छ्वासादि विविध चेष्टा—क्रिया व ५ चक्षुरादि इंद्रियांवर अनुग्रह करणारें आदित्यादि

१ ‘सांख्य’ शब्दाचा अर्थ वेदान्त असाच कां करावयाचा व रहस्यकारांनीं केलेला त्या शब्दाचा अर्थ बरोबर कां नाही, तें गी. भा. पृ. ११५०-५३ वर पहा.

देवताजात-दैव, अशीं पांच कारणें सर्व कर्माच्या निष्पत्तीसाठीं वेदान्तशास्त्रांत सांगितलीं आहेत.]

आतां हीं पांच कारणें सर्व कर्माच्या सिद्धीसाठीं कशीं आहेत, तेंच सांगतात—
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

अन्वयार्थ—नरः—पुरुष—शरीर—वाङ्मनोभिः—शरीर, वाणी व मन यांनीं—यत्—जे—न्याय्यं वा विपरीतं वा कर्म—शास्त्रीय-धर्मकार्य किंवा त्याच्या उलट अधर्मकार्य—प्रारभते—आरंभितो—तस्य—त्याचे—एते पंच हेतवः—हे पांच हेतु आहेत. १५ [पुरुष शरीर, वाणी, मन या तीन साधनांनीं जीं विहित-धर्म्य किंवा निषिद्ध-अधर्म्य कर्मे आरंभितो किंवा डोळ्यांची उघड-झांप, श्वासोच्छ्वास, पहाणें, ऐकणें इत्यादि स्वाभाविक कर्मे करितो त्या सर्वांचीं हीं अधिष्ठानादिक पांच कारणें आहेत. कारण स्वाभाविक कर्मेहि पूर्वीं केलेल्या धर्माधर्मांचेंच कार्य आहे. यास्तव न्याय्य व विपरीत यांच्या बरोबर त्यांचेहि ग्रहण करणें योग्यच आहे.]

याप्रमाणें अधिष्ठानादिकांना क्रियाकर्तृत्व आहे असें सांगून अज्ञ त्यामध्ये आत्मदृष्टि ठेवतो, या गोष्टीचा अनुवाद करतात—

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—तत्र एवं सति—प्रत्येक कर्माचीं अशीं पांच कारणें असतांना—यः—जो मनुष्य—अकृतबुद्धित्वात्—शास्त्रीय उपदेशादिकांनीं बुद्धि संस्कृत झालेली नसल्यामुळे—केवलं आत्मानं—एकट्या आत्म्यालाच—कर्तारं—कर्ता—पश्यति—पाहतो—सः दुर्मतिः—तो दुर्बुद्धि पुरुष—न पश्यति—बरोबर पहात नाही. त्याला आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसतें. १६. [याप्रमाणें अधिष्ठानादि पांच हेतूंनीं कोणतेंहि कर्म घडत असतांना त्या अधिष्ठानादिकांमध्ये अज्ञानां आत्म्याचा आरोप करून म्ह० अधिष्ठानादि व आत्मा यांचें ऐक्य मानून अधिष्ठानादिकांकडून केल्या जाणाऱ्या कर्माचा मीच कर्ता आहे, असें जो समजतो तो दुर्बुद्धि होय. शुद्ध, निर्विकार व निष्क्रिय आत्म्यालाच जो आविष्टानु वेदान्त-

पूर्वक आचार्याचा उपदेश व तदनुसारी न्याय यांच्यायोगानें बुद्धीला संस्कार झालेले नसल्यामुळेच कर्ता मानतो तो मूढ होय. असंस्कृतबुद्धित्वामुळेच तो निर्विकारत्व हें आत्म्याचें तत्त्व आणि अविद्याकृत अधिष्ठानादिकांकडून निष्पन्न होणें व आत्म्याशीं त्याचा कांहींएक संबंध नसणें, हें कर्माचें तत्त्व जाणत नाही. त्यामुळेच त्याची मति जन्म-मरणांच्या प्राप्तीला कारण होणारी असते. हेंच त्याचें दुर्मितित्व आहे. (अज्ञानानें अधिष्ठानादिकांशीं एकरूप झालेल्या आत्म्यावर अधिष्ठानादिकांच्या क्रियांचा आरोप कसा होतो, याविषयीं दृष्टान्त—) ज्याप्रमाणें अज्ञ पुरुष ढग धांवत असतांना चंद्र धांवत आहे असें समजतो किंवा पालखी, मेणा इत्यादि वाहनांत बसलेला मनुष्य त्याचे वाहक—भोयी धांवत असतांना ‘मीच धांवत आहे’ असा अविवेकासुळे अभिमान धरतो, त्याप्रमाणें अधिष्ठानादिक—शरीरेंद्रियादिक क्रिया करित असतांना त्यांतील आत्माच क्रिया करणारा आहे, असें जो समजतो तो दुर्मति होय, असा याचा भावार्थ.]

आत्म्याला कर्ता मानणारा विपरीतदृष्टि पुरुष जर दुर्मति तर मग सुमति कोण ? तर जो सम्यक् म्ह० यथार्थ जाणतो तो सुमति, असें सांगितलें जातें—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

अन्वयार्थ—यस्य—ज्याला—अहंकृतः भावः—मी कर्ता आहे, असा भाव—अशी भावना—प्रत्यय—न—नसतो व—यस्य—ज्याची—बुद्धिः—मति—अन्तःकरण—न लिप्यते—मीं हें केलें, याच्या योगानें मीं नरकास जाईन, अशा अनुतापानें लिप्त होत नाही—सः—तो—इमान् लोकान्—या लोकांना—या सर्व प्राण्यांना—हत्वा अपि—मारूनहि—न हन्ति—मारीत नाही व—न निबध्यते—त्या कर्माच्या फलानें बद्ध होत नाही. १७. [शास्त्र, शास्त्रानुसार आचार्योपदेश व तदनुसार न्याय, यांनीं ज्याच्या अन्तःकरणाला संस्कार झालेला आहे अशा ज्याला ‘अहंकृतभाव’ म्ह० ‘मी करितों’ हा अभिमान नसतो तर आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञानानें कल्पिलेले हे अधिष्ठानादिकच सर्व कर्मांचे कर्ते आहेत, मी नव्हे, मी त्यांच्या व्यापारांचा साक्षिभूत, केवल, निरुपाधिक, ज्ञानशक्तिरहित,

१ रद्वयकारांनीं या श्लोकाचा अर्थ अगदींच विपरीत केला आहे. त्याचें परीक्षण गी. भा. पृ. ११५७-५८ वर पहा.

क्रियाशक्तिरहित, जन्मादि विक्रियाशून्य आहेत, असें जाणतो व ज्याची उपाधि-मूत बुद्धि 'मीं हें केलें, त्यामुळें नरकाला जाईन' अशा पश्चात्तापानें युक्त होत नाही तो सर्व प्राण्यांना मारून मुद्धां मारीत नाही, हननक्रिया करीत नाही, व अधर्मफलाशीं संबद्ध होत नाही. शास्त्राच्या आरंभीं 'हा मारीत नाही व मारला जात नाही' २. १९ अशी प्रतिज्ञा करून 'न जायते म्रियते०' २. २० इत्यादि हेतुबोधक वचनानांनीं आत्म्याचें अविक्रियत्व सांगून 'वेदाविनाशिनं०' या वचनानें विद्वानाच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति सांगितली. मध्यें ठिकठिकाणीं प्रसंग आणून तिचाच विस्तार केला आणि आतां येथें शास्त्रार्थाचा उपसंहार केला जात आहे. कर्म शरीरादिकांकडून होतें, तें आत्म्याचें नव्हे, अविद्वानालाच कर्माचा अधिकार आहे, कारण त्याला देहाभिमान असल्यामुळें त्याच्या त्यागाचा असंभव आहे, पण विद्वानाच्या ठिकाणीं देहाभिमान नसल्यामुळें त्याच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति होते, ह्या गीताशास्त्राच्या संक्षिप्त अर्थाचा येथें उपसंहार केला आहे आणि हा गीतार्थ म्ह० वेदार्थच असल्यामुळें तोच सर्वथा ग्राह्य आहे.]

आतां या श्लोकाच्या पूर्वार्धानें कर्माचें प्रवर्तक सांगतात—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानं—ज्यानें सर्व विषयांचें ज्ञान होतें तें ज्ञान—ज्ञेयं—सर्व प्रकारचें ज्ञेय—विषय—परिज्ञाता—त्यांना जाणणारा भोक्ता—त्रिविधा कर्मचोदना—अशी ही तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे. कर्मांत प्रवृत्त करणारी सामग्री आहे—करणं—बाह्य व आंतर इंद्रियें,—कर्म—कर्त्याला अत्यंत इष्ट असलेलें कर्म,—कर्ता—करणांकडून व्यापार करविणारा,—इति—असा—त्रिविधः—तीन प्रकारचा—कर्मसंग्रहः—कर्मसंग्रह आहे. १८. [सर्व विषयांविषयींचें सर्व प्रकारचें ज्ञान, सर्व प्रकारचें ज्ञेय म्ह० जाणण्यास योग्य असलेले पदार्थ व उपाधिलक्षण अविद्याकल्पित मिथ्या भोक्ता, असें हें त्रय सर्व कर्मांचें प्रवर्तक आहे. कारण हीं तीन कारणें एकत्र जमलीं असतां सर्व कर्मांचा आरंभ होतो. (याप्रमाणें ज्ञानादिकांना कर्मांचें प्रवर्तकत्व असल्यामुळें अधिष्ठानादि पूर्वोक्त पांच हेतूंनीं आरंभिलेलें, शरीर, मन व वाणी या तीन आश्रयभेदांनीं तीन प्रकारें विभक्त झालेलें कर्म, करणादि तीन कारकांमध्ये संग्रहीत केलें जातें, असें उत्तरार्धानें सांगतात—)

ज्याच्या योगानें कर्म केलें जातें तें श्रोत्रादि बाह्य व बुद्ध्यादि अंतःस्थ इंद्रियजात, कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेलें वस्तुजात, व करणांकडून व्यापार करविणारा उपाधिलक्षण कर्ता, असा हा त्रिविध कर्मसंग्रह आहे. कर्म या तीन कारकांच्या आश्रयानें राहतें.]

सर्वे क्रिया, कारक व फल यांना गुणात्मकत्व असल्यामुळें सत्त्वादि तीन गुणांमुळें क्रियादिकांचा त्रिविध भेद सांगावा म्हणून पुढील प्रकरण आरंभितात—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—गुणसंख्याने—गुणांची गणना ज्यांत केली आहे त्या कपिलाच्या सांख्यशास्त्रांत—ज्ञानं—ज्ञान—कर्म—क्रिया—च—व—कर्ता च—क्रियांचा कर्ता—गुणभेदतः—सत्त्वादि गुणांच्या भेदानें—त्रिधा एव—तीन प्रकारचाच—प्रोच्यते—सांगितला जातो.—तानि अपि—तीं ज्ञानादिकहि—यथावत्—यथाशास्त्र—शृणु—ऐक. १९. [ज्ञान, क्रिया व कर्ता सत्त्वादि गुणांच्या भेदांमुळें तीन प्रकारचाच सांगितला जातो, तो कोठें तर गुणसंख्यानांत म्ह० कापिल शास्त्रांत. तें गुणसंख्यान शास्त्रहि परमार्थ ब्रह्मात्मैकत्व विषयामध्यें जरी विरुद्ध आहे तरी गुण व भोक्ता यांविषयीं प्रमाणच आहे व एका शास्त्राच्या सिद्धान्ताशीं विरुद्ध नसलेल्या दुसऱ्या शास्त्राच्या सिद्धान्ताचा प्रमाणत्वानें उल्लेख करणें, यांत दोष कांहींच नाही. उलट गुण आहे. त्यामुळें स्वसिद्धान्ताला अधिक बळकटी येत असते. यास्तव त्या ज्ञानादिकांचे त्रिविध भेदहि तूं ऐक.]

अगोदर ज्ञानाचा त्रिविध भेद सांगण्यासाठीं पुढील श्लोकांत सात्त्विक ज्ञान सांगतात—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या ज्ञानानें—विभक्तेषु सर्वभूतेषु—अगदीं भिन्न भिन्न असलेल्या सर्वभूतांमध्ये—एकं अविभक्तं अव्ययं भावं—एक अभिन्न अव्यय

१ या श्लोकाचा रहस्यकारांनीं केलेला अर्थ कसा चुकीचा आहे तें गो. भा. पृ.

११६१-६८ बरील दीपेंत पहा.

भाव-आत्मवस्तु-ईक्षते-पाहतो-तत् ज्ञानं-तें ज्ञान-सात्त्विकं-सात्त्विक आहे, असें-विद्धि-जाण. २०. [अव्यक्तापासून स्थावरापर्यंत शरीरेंद्रियसंघातरूप सर्व भूतांमध्ये एक अभिन्न अव्यय आत्मवस्तु ज्या ज्ञानानें पाहतो तें अद्वैत आत्मदर्शन सात्त्विक ज्ञान आहे, असें तूं जाण. भिन्न भिन्न असंख्य शरीरांत एक कूटस्थ नित्य आत्म्याला पाहणें हेंच सम्यग्दर्शन आहे. त्यामुळेंच संसारनिवृत्ति होते.] आतां राजस ज्ञान सांगतात—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—तु-परंतु-यत् ज्ञानं-जें ज्ञान-सर्वेषु भूतेषु-सर्व प्राण्यां-मध्ये-पृथक्त्वेन-प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न रूपानें-नानाभावान् पृथग्विधान्-भिन्न भिन्न लक्षणाचे निरनिराळे पदार्थ-वेत्ति-जाणतें-तत् ज्ञानं-तें ज्ञान-राजसं-राजस आहे, असें-विद्धि-जाण. २१. [पुरुष ज्या ज्ञानानें सर्व भूतांमध्ये निरनिराळ्या स्वरूपाच्या नानाभावांस-अनेक आत्म्यांस पाहतो त्या ज्ञानाला तूं राजस जाण. तें ज्ञान रजोगुणापासून झालेलें आहे असें समज.]

आतां तामस ज्ञान सांगतात—

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—तु-पण-यत् (ज्ञानं)-जें ज्ञान-एकस्मिन् कार्ये-एका कार्यांत म्ह० शरीरांत किंवा बाहेर प्रतिमादिकांत-कृत्स्नवत्-परिपूर्ण असल्या-प्रमाणें-सक्तं-जीव किंवा ईश्वर हा एवढाच, यापेक्षा अधिक नाही अशा अभिनिवेशानें युक्त असलेलें, -अहैतुकं-युक्तिशून्य-अतत्त्वार्थवत् च-तत्त्वार्थरहित व त्यामुळेंच-अल्पं-अगदीं अल्प असतें-तत् तामसं-तें तामस ज्ञान ह्मणून-उदाहृतं-झटलेलें आहे. २२ [पण जें ज्ञान एका कार्यामध्ये म्ह० देहामध्ये किंवा बाह्य प्रतिमेमध्ये सर्व ज्ञानाप्रमाणें आसक्त असलेलें म्ह० आत्मा किंवा ईश्वर काय तो एवढाच याच्या पलिकडे नाही. अशा प्रकारचें एका कार्यामध्ये आसक्त असलेलें समस्त विषयक ज्ञान तें तामस ज्ञान. उदाहरणार्थ-दिगंबर जैनादिकांचा

शरीरानुवर्ती म्ह० शरीराप्रमाणेंच वनणारा किंवा वागणारा व शरीराचें जें प्रमाण त्याच प्रमाणाचा जीव किंवा केवल पाषाण, काष्ठ हेंच ज्याचें स्वरूप आहे असा ईश्वर; या प्रकारें एकाच कार्यामध्ये आसक्त असलेलें ज्ञान हें तामस ज्ञान होय. तें ज्ञान युक्तिशून्य असतें. तत्त्वार्थशून्य असतें. त्याचा विषयहि अल्प असतो व फलहि अल्प असतें. म्हणून तें तामस होय. अविवेकी प्राण्यांचें ज्ञान अशाच प्रकारचें असतें.] आतां कर्माचें त्रिविधत्व सांगण्यास आरंभ करून त्यांतील सात्त्विक कर्म कोणतें तें सांगतात—

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—अफलप्रेप्सुना—फलाच्या प्राप्तीची इच्छा न करणाऱ्या कर्त्याकडून—अरागद्वेषतः कृतं—राग-द्वेषावांचून केलेलें—नियतं संगरहितं कर्म—नित्य—आसक्तिरहित कर्म—तत् सात्त्विकं उच्यते—त्याला सात्त्विक कर्म ह्मणलें जातें. २३ [या कर्माचें फल मला मिळावें, अशी इच्छा न करणाऱ्या पुरुषाकडून जें नित्य, आसक्तिरहित व रागप्रेरित किंवा द्वेषप्रेरित न होतां केलेलें कर्म तें सात्त्विक कर्म होय.] राजस कर्म—

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—यत्—जें—कर्म—कर्म—कामेप्सुना—फलप्राप्तीची इच्छा करणाराकडून—वा पुनः—किंवा—साहंकारेण—अहंकारानें युक्त झालेल्या पुरुषाकडून—बहुलायासं—पुष्कळ आयासानें—क्रियते—केलें जातें—तत्—तें—राजसं उदाहृतं—राजस कर्म ह्मणलेलें आहे. २४ [या कर्माचें आपल्याला फल मिळावें, अशी इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून किंवा 'मी' अशा अहंकारानें युक्त असलेल्या पुरुषाकडून पुष्कळ आयासानें जें कर्म केलें जातें तें राजस कर्म होय.] तामस कर्म—

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—अनुबन्धं—मागून होणारा परिणाम—क्षयं—शक्तीचा व धनाचा क्षय,—हिंसां—प्राण्यांची पीडा—च पौरुषं—आणि आपलें

सामर्थ्य यांस—अनपेक्ष्य—न पाहून—मोहात्—मोहानें—आरभ्यते—आरंभिलें जातें—तत् तामसं उच्यते—त्याला तामस कर्म म्हटलें जातें. २५ [कर्म केल्यावर मागाहून होणारी जी वस्तु—परिणाम तो अनुबंध, तें करित असतांना होणारा शक्तिक्षय व धनक्षय, त्या कर्मांमुळें होणारी हिंसा—प्राणिपीडा व मी हें कर्म करूं शकतो, अशा प्रकारचें आत्मसामर्थ्य, यांचा विचार न करितां मोहानें जें कर्म आरंभिलें जातें तें तामस होय.]

आतां या पुढील तीन श्लोकांनीं क्रमानें सात्त्विक, राजस व तामस कर्ता सांगतात—

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६

अन्वयार्थ—मुक्तसंगः—ज्यानें संग सोडला आहे,—अनहंवादी—‘मी मी’ असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाही,—धृत्युत्साहसमन्वितः—धृति व उत्साह यांनीं जो युक्त आहे,—सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः—सिद्धि व असिद्धि यांतील कांहीं झालें तरी चित्तांत निर्विकार असणारा—कर्ता—कर्ता—सात्त्विकः—सात्त्विक—उच्यते—व्हाटल जातो. २६ [ज्यानें फलासक्तीचा त्याग केला आहे, ‘मी ’ असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाही, जो धैर्य व उद्यम यांनीं युक्त आहे, केल्या जाणाऱ्या कर्माची फलसिद्धि होणें ही सिद्धि व फल न मिळणें ही असिद्धि, यांविषयीं जो निर्विकार असतो त्याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. जो केवळ शास्त्रप्रमाणानेंच प्रेरित झालेला असतो फलासक्ति, कर्मासक्ति, यांनीं प्रेरित झालेला नसतो तो निर्विकार होय.]

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अन्वयार्थ—रागी—ज्याला राग—कर्मासक्ति किंवा विषयासक्ति आहे तो रागी,—कर्मफलप्रेप्सुः—कर्मफलाची इच्छा करणारा,—लुब्धः—परद्रव्याचा लोभ धरणारा—हिंसात्मकः—दुसऱ्याला पीडा देण्याचें ज्याचें शील आहे असा,—अशुचिः—बाह्य व अन्तःशुद्धि न ठेवणारा,—हर्षशोकान्वितः—हर्ष व शोक यांनीं युक्त—कर्ता—असा कर्ता—राजसः परिकीर्तितः—राजस कर्ता सांगितलेला आहे. २७ [ज्याला कर्मासक्ति आहे, कर्माचें फल मिळावें, अशी इच्छा आहे, ज्याला

परद्रव्याविषयीं तृष्णा आहे व जो योग्य स्थानीं—सत्पार्त्रीं आपल्या द्रव्याचा त्याग करीत नाहीं, दुसऱ्याला पीडा देण्याचाच ज्याचा स्वभाव आहे, जो द्विविध शौच-रहित आहे, जो इष्टप्राप्ति झाली असतां हर्ष मानतो व अनिष्टप्राप्ति किंवा इष्ट-वियोग झाला असतां शोक करितो तो राजस कर्ता होय.]

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तः—ज्याचें चित्त समाहित नसतें—प्राकृतः—जो अत्यंत असंस्कृत—मूर्खासारखा असतो,—स्तब्धः—कोणापुढेंहि नम्र न होणारा असतो,—शठः—मोठा मायावी,—नैष्कृतिकः—दुसऱ्याच्या वृत्तीचा छेद करणारा,—अलसः—आळशी,—विषादी—नेहमीं खेद करणारा,—च दीर्घसूत्री—व चेंगट—कर्ता—कर्ता असतो त्याला—तामसः—तामस कर्ता—उच्यते—म्हटलें जातें. २८. [जो असमाहितचित्त, अत्यंत प्राकृत—मूर्ख—असंस्कृतचित्त, कोणापुढेंहि नम्र न होणारा, मोठा कपटी, दुसऱ्याच्या जीविकेचा नाश करणारा, आळशी, आपल्या कर्तव्यांतहि प्रवृत्त न होणारा, नेहमीं उद्विग्न असलेला व अतिशय चेंगट—एका दिवसांत होणाऱ्या कामाला एक महिना लावणारा तो तामस कर्ता होय.] आतां बुद्धि व धृति यांचे भेद सांगण्याची प्रतिज्ञा करितात—

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतः त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—धनंजय—हे पार्था !—बुद्धेः—बुद्धीच्या—च एव—आणि—धृतेः—धृतीच्या—गुणतः—गुणांमुळें होणाऱ्या—त्रिविधं भेदं—तीन प्रकारच्या भेदाला—अशेषेण—कांहीं बाकी न ठेवितां—प्रोच्यमानं—माझ्याकडून सांगितल्या जाणाऱ्या (भेदाला)—पृथक्त्वेन—विवेकतः तूं—शृणु—ऐक. २९. [आतां सत्त्वादि गुणांमुळें बुद्धीचा व धृतीचा विवेकपूर्वक सांगितला जाणारा हा त्रिविध भेद तूं पूर्णपणें ऐक. अर्जुनानें दिग्विजयामध्ये मनुष्यांचें व देवांचें पुष्कळ धन जिंकलें. म्हणून त्याला 'धनंजन' म्हटलें आहे.]

आतां या पुढील तीन श्लोकांत क्रमानें त्रिविध बुद्धि सांगतात—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—या बुद्धिः—जी बुद्धि—प्रवृत्तिं—कर्म-मार्गाला—च—व—निवृत्तिं—मोक्षमार्गाला—कार्याकार्ये—विहित कर्तव्य व निषिद्ध अकर्तव्य, यांना—भयाभये—भयाचें कारण व अभयाचें कारण, यांस—बन्धं च मोक्षं—बंध व मोक्ष यांना—वेत्ति—जाणते—सा—ती—सात्त्विकी बुद्धिः—सात्त्विकी बुद्धि होय. ३०. [प्रवृत्ति म्हणजे प्रवर्तन, बंधाला कारण होणारा कर्ममार्ग व निवृत्ति म्ह० मोक्षाला कारण होणारा संन्यासमार्ग, विहित कर्तव्य व निषिद्ध अकर्तव्य, भय-अभय अर्थात् अनिष्टसाधन व इष्टसाधन, कारणांसह बंध व मोक्ष यांस जी बुद्धि जाणते ती सात्त्विकी बुद्धि होय. याच वाक्यांत बंध व मोक्ष यांचा उल्लेख असल्यामुळे प्रवृत्ति म्ह० कर्ममार्ग व निवृत्ति म्ह० संन्यासमार्ग असाच अर्थ केला पाहिजे. वर (श्लो० २०—२२) ज्ञानाचे तीन भेद सांगितले आहेत. पण तें ज्ञान ही बुद्धीची—अंतःकरणाची एक वृत्ति आहे व येथें बुद्धीचे तीन भेद सांगत आहेत. ही बुद्धि म्ह० अनेक वृत्तींचा आश्रय—अंतःकरणच होय. पुढें सांगितलेली धृतिहि या अंतःकरणाची एक वृत्तिच आहे.]

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—यया—ज्या बुद्धीच्या योगानें—धर्मं च अधर्मं च—धर्म व अधर्म यांस—कार्यं च अकार्यं एव च—कर्तव्य व अकर्तव्य यांस—अयथावत्—सर्व प्रकारें निर्णयरूपानें नव्हे, तर अनिर्णयरूपानें मनुष्य—प्रजानाति—जाणतो—सा राजसी बुद्धिः—ती राजसी बुद्धि होय. ३१. [पुरुष ज्या बुद्धीच्या योगानें धर्म, अधर्म, कार्य, अकार्य, यांना निर्णयानें जाणत नाही म्ह० हाच धर्म व हा अधर्म, हेंच कार्य व हें अकार्य, असें निश्चित जाणत नाही, ती बुद्धि राजसी होय.]

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अन्वयार्थ—या तमसा आवृता बुद्धिः—जी अविवेकानें वेष्टित झालेली बुद्धि—अधर्म धर्म इति—अधर्माला धर्म असैं—च सर्वार्थान् विपरीतान्—व सर्व ज्ञेय पदार्थाना विपरीत—मन्यते—समजते—सा तामसी बुद्धिः—ती तामसी बुद्धि होय. ३२. [अज्ञानानें आच्छादित झालेली जी बुद्धि अधर्माला धर्म समजते किंवाहुना कार्य, अकार्य इत्यादि सर्वच ज्ञेय पदार्थाना विपरीत—अगदीं उलट समजते ती तामसी बुद्धि होय.] धृतीचे तीन भेद सांगतात—

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

अन्वयार्थ—योगेन—समाधियोगाशीं—अव्यभिचारिण्या—अव्यभिचारिणी अशा—यया धृत्या—ज्या धृतीच्या योगानें—मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः—मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रिया मनुष्य—धारयते—धारण करितो—पार्थ—हे अर्जुना !—सा सात्त्विकी धृतिः—ती सात्त्विकी धृति होय. ३३. [ब्रह्मामध्ये जें चित्ताचें ऐकान्य त्याला क्षणभरहि न विसंबणारी—न सोडणारी जी धृति तिच्या योगानें पुरुष मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रियांना अशास्त्रीय मार्गानें होणाऱ्या प्रवृत्तिपासून धारण करतो. अशा धृतीला सात्त्विकी धृति म्हणतात. धृति म्हणजे एक प्रकारचा मानस यत्न. तिच्याकडून धारण केले जाणारे लोक शास्त्राचें उल्लंघन करीत नाहीत. त्यांचें सर्व वर्तन शास्त्रानुसार होतें.]

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—अर्जुन—हे अर्जुना ! पुरुष—यया धृत्या—ज्या धैर्यानें—धर्म—कामार्थान्—धर्म, काम व अर्थ या तीन पुरुषार्थाना—धारयते—धारण करतो व—प्रसंगेन—त्यांतील प्रत्येकाच्या धारणेच्या वेळीं—फलाकांक्षी—फलाची आकांक्षा करतो—पार्थ—हे पार्था,—सा—ती—राजसी धृतिः—राजसी धृति होय. ३४. [पुरुष ज्या धृतीच्या योगानें धर्म, काम व अर्थ यांना धारण करितो, ते नित्य कर्तव्यरूप आहेत असा आपल्या मनांत निश्चय करितो व ज्या ज्या धर्मादिकांच्या धारणेचा प्रसंग असतो, त्या त्या प्रसंगानें फलाची आकांक्षा करितो ती धृति राजसी होय.]

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

अन्वयार्थ—यया—ज्या धृतीच्या योगानें—दुर्मेधाः—दुर्बुद्धि पुरुष—स्वप्नं—निद्रेला,—भयं—भयाला—शोकं—शोकाला—विषादं—खेदाला—च मदं एव—आणि मदाला—न विमुंचति—सोडीत नाही—सा धृतिः—ती धृति—तामसी मता—तामसी मानलेली आहे. ३५. [दुर्बुद्धि पुरुष ज्या धृतीच्या योगानें निद्रा, त्रास, शोक, इष्टवियोगजन्य संताप, विषाद—निरुत्साह, विषयसेवन हाच मोठा पुरुषार्थ आहे, असा दुरभिमान, यांना सोडीत नाही ती तामसी धृति आहे.]

सत्त्वादि गुणांच्या योगानें क्रिया व कारकें यांचा त्रिविध भेद सांगितला; आतां फलाचा म्ह० सुखाचा त्रिविध भेद सांगतात—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

अन्वयार्थ—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा,—तु इदानीं—पण आतां—यत्र—ज्या सुखानुभवांत—अभ्यासात्—अभ्यासामुळें—परिचयामुळें—रमते—प्राणी रममाण होतो—च दुःखान्तं—व दुःखाच्या शांतीला—निगच्छति—निश्चयानें प्राप्त होतो—(तत्) त्रिविधं सुखं—तें तीन प्रकारचें सुख—मे शृणु—मी सांगतों, तें ऐक. ३६. [ज्या सुखानुभवामध्ये मनुष्य परिचयामुळें रममाण होतो व दुःखाच्या शांतीला निश्चयानें प्राप्त होतो तें त्रिविध सुख माझ्या तोंडून तूं ऐक.]

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—तत्—सुख—अग्रे—आरंभीं—विपं इव—विषासारखें क्लेशकर पण—परिणामे—परिणामीं—अमृतोपमम्—अमृतासारखें—तत् आत्मबुद्धिप्रसादजं सुखं—तें आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून झालेलें सुख—सात्त्विकं प्रोक्तं—सात्त्विक म्हटलेलें आहे. ३७. [जें सुख ज्ञान-वैराग्य-ध्यान-समाधि यांच्या आरंभाच्या वेळीं अत्यंत आयासपूर्वकच संपादन करावें लागत असल्यामुळें विषाप्रमाणें दुःखात्मक असतें पण परिणामीं ज्ञान-वैराग्यादिकांच्या परिपाकावस्थेंत

त्यांच्या परिपक्वतेमुळेच ते होत असल्यामुळे अमृतासारखे असते ते आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून झालेलें सुख सात्त्विक होय. आत्मविषयक बुद्धि किंवा आत्मा हेंच जिचें आलंबन आहे ती आत्मबुद्धि; तिच्या निर्मलतेमुळे किंवा ज्ञानाच्या आधिक्यामुळे उत्पन्न झाल्याकारणानें ते सुख सात्त्विक होय.]

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—विषयेन्द्रियसंयोगात्—विषय व इंद्रियें यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें—अग्रे—आरंभीं—अमृतोपमं—अमृतासारखें व—परिणामे—परिणामीं—विषं इव—विषासारखें—तत् सुखं—तें सुख—राजसं स्मृतम्—राजस म्हटलें आहे. ३८. [जें सुख विषय व इंद्रियें यांच्या संयोगापासून होतें आणि पहिल्या क्षणीं अमृतासारखें व परिणामीं म्ह० त्यांच्या उपभोगाचा विपरिणाम झाला असतां विषासारखें वाटतें तें राजस सुख होय. कारण तें शरीरसामर्थ्य, पराक्रमा-मुळे प्राप्त होणारें यश, शरीरसौन्दर्य, बुद्धीची ग्रहणशक्ति, धारणाशक्ति, धन, उत्साह यांच्या क्षयाला व अधर्म आणि त्यापासून प्राप्त झालेले नरका-दिक यांना कारण होतें.]

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

अन्वयार्थ—यत् सुखं—जें सुख—अग्रे च अनुबन्धे च—आरंभीं व अंतीं—आत्मनः मोहनं—आत्म्याला मोह पाडणारें व—निद्रा-आलस्य-प्रमाद-उत्थं—झोप-आळस-बेसावधपणा यांपासून उत्पन्न झालेलें—तत् तामसं उदाहृतं—तें तामस सुख म्हटलें आहे. ३९. [जें सुख आरंभीं व त्या सुखाचा उपभोग घेऊन झाल्यानंतर आत्म्याला—जीवाला मोह पाडतें आणि निद्रा, आळस व प्रमाद यांपासून उत्पन्न होतें, तें 'तामस सुख' म्हटलें आहे.]

क्रिया-कारक-फलरूप संसाराला प्रत्येकीं सात्त्विकादि भेदानें त्रिविधत्व सांगून संसारामध्ये अंतर्भूत होणारें एखादें तरी कांहीं या गुणत्रयानें रहित असेल अशी कोणी शंका घेईल म्हणून व प्रकरणाच्या उपसंहारार्थ हा श्लोक आरंभिला जातो—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

अन्वयार्थ—यत् एभिः त्रिभिः प्रकृतिजैः गुणैः—जें या तीन प्रकृति-जन्य गुणांनीं—मुक्तं—सोडलेलें—स्यात्—असेल असें—तत् सत्त्वं—तें सत्त्व—असा प्राणी—पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः—पृथ्वीत किंवा स्वर्गातील देवांत—न अस्ति—नाहीं. ४०. [पृथिवीमध्ये मनुष्यादि प्राणिजात किंवा अप्राणि-जात अर्थात् चराचर, किंवा स्वर्गात देवांमध्येहि, प्रकृतीपासून झालेल्या या सत्त्वादि तीन गुणांनीं रहित असें कोणतेंच सत्त्व नाहीं. आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांतील एकहि प्राणी गुणरहित नाहीं.]

१९ व्या श्लोकापासून ४० श्लोकाच्या अन्तापर्यंत सर्व संसार क्रिया-कारक-फलरूप असून म्ह० अनेकरूप असून त्रिगुणात्मक आहे, तो अविद्याकल्पित आहे, तो समूल—अविद्येसह अनर्थरूप आहे, असें सांगितलें. अर्थात् अनेक-रूप, आत्म्याहून विलक्षण व अविद्याकल्पित असल्यामुळें तो अविद्येसह मिथ्या आहे. त्यामुळेंच त्याज्य आहे. १५ व्या अध्यायांत वृक्षरूपककल्पनेनें हि त्याचेंच वर्णन केलें आहे, व ' दृढ असंग शस्त्रानें त्याला तोडून परम पदाला जाणावें ' असें हि त्या संसाराच्या नाशाचें कारण सांगितलें आहे. तेव्हां ' अशा या अनर्थकर संसाराची निवृत्ति कशी होईल ' तें सांगावें, म्हणजे ' स्वधर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धीच्या द्वारा तत्त्वज्ञान होऊन अज्ञानात्मक गुणांची निवृत्ति होते ' असें सांगावें, त्यासाठीं स्वधर्म सांगावा, सर्व गीताशास्त्रार्थांचा उपसंहार करावा आणि सर्व वेद व स्मृति यांचा प्रतिपाद्य विषय काय तो हा एवढाच असून पुरुषार्थेच्छूंनीं त्याचें अनुष्ठान करावें, म्हणून यापुढील प्रकरण आरंभिलें जातें—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे अर्जुना !—ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचीं—च शूद्राणां—व शूद्रांचीं—कर्माणि—कर्म—स्वभावप्रभवैः गुणैः—मायेपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्वादि गुणांनीं—प्रविभक्तानि—अत्यंत विभाग-

लेलीं आहेत. ४१. [स्वभाव म्ह० ईश्वराची प्रकृति—त्रिगुणात्मिका माया. तिच्या-
पासून झालेल्या सत्त्व, रज व तम या गुणांनीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य आणि
शूद्र यांचीं शमादिक कर्मे विभागलीं आहेत, किंवा ब्राह्मणस्वभावाचा सत्त्वगुण
प्रभव म्ह० कारण आहे. सत्त्वगुण ज्यांत अमुख्य आहे असा रजोगुण क्षत्रिय
स्वभावाचें कारण आहे. तमोगुण ज्यांत गौण आहे असा रजोगुण वैश्यस्वभा-
वाचें कारण आहे. रजोगुण ज्यांत अप्रधान आहे असा तमोगुण शूद्रस्वभावाचें
कारण आहे. ब्राह्मणादि चारी वर्णांमध्ये अत्यंत शांति, ऐश्वर्य, व्यवहार व
मूढता हीं त्या त्या गुणांचीं कार्ये दिसतात. त्यांवरून अशी व्यवस्था करणें अ-
योग्य नाही. किंवा स्वभाव म्ह० प्राण्यांचा या जन्मीं. कार्योन्मुख होऊन
अभिव्यक्त झालेला पूर्वजन्मांतील संस्कार. अशा स्वभावप्रभव गुणांनीं आपा-
पल्या कार्यांच्या अनुसार शमादिक कर्मांचा अगदीं पृथक् विभाग केला आहे.
शास्त्रानें ब्राह्मणादिकांच्या शमादिकर्मांचें जें विधान केलें आहे तेंहि या सत्त्वा-
दिकांच्या अपेक्षेनेंच आहे. त्यामुळें येथील प्रतिपादनाशीं कांहीं विरोध येत नाही.]

आतां तीं कर्मे कोणतीं तेंच पुढें तीन श्लोकांत सांगतात—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—शमः—अन्तःकरणाची शांति—दमः—बाह्य इंद्रियांचा निग्रह—
तपः—(सतराव्या अध्यायांत सांगितलेलें) त्रिविध तप,—शौचं—अन्तःशुद्धि व
बहिःशुद्धि—क्षान्तिः—क्षमा,—आर्जवं एव च—सरळपणा,—ज्ञानं—आत्मादि पदा-
र्थांचें ज्ञान,—विज्ञानं—शास्त्रार्थाचा अनुभव—आस्तिक्यं—श्रद्धाळूपणा हें—ब्रह्मकर्म
स्वभावजं—ब्राह्मणजातीचें स्वभावजन्य कर्म आहे. ४२. [शम-दम-तपः-शौच-
क्षमा-सरळपणा-ज्ञान-विज्ञान व आस्तिक्य हें ब्राह्मणाचें स्वभावजन्य कर्म आहे.]

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—शौर्यं—शूरपणा,—तेजः—प्रगल्भपणा,—धृतिः—धैर्य—दाक्ष्यं—
दक्षता—च युद्धे अपि अपलायनं—व युद्धांतूनहि न पळणें,—दानं—औदार्य,—
च ईश्वरभावः—व प्रभुत्व—स्वभावजं क्षत्रकर्म—हें स्वभावजन्य क्षत्रियजातीचें

कर्म आहे. ४३ [शौर्य म्ह० शूरपणा—आपल्यापेक्षा अधिक बलवान् असलेल्या-
वरहि प्रहार करण्याची प्रवृत्ति. तेज म्ह० प्रगल्भता—दुसऱ्याकडून पराभूत न
होणें. धृति म्ह० धारण, मोठ्या आपत्तीमध्येहि देह-इंद्रियादिकांना धारण कर-
णारी चित्तवृत्ति. ज्या धृतीकडून धारण केल्या गेलेल्या पुरुषाचा सर्व अवस्थांमध्ये
नाश होत नाही—त्याचें धैर्य खचत नाही. दाक्ष्य—दक्षता, एकाएकी अनेक
कार्ये उपस्थित झालीं असतां व्यामोह न पावतां—न गांगरतां त्यांत प्रवृत्ति होणें
आणि युद्धांतूनहि पलायन न करणें, शत्रूपासून पराङ्मुख न होणें, दान—देय
पदार्थांमध्ये मुक्तहस्तत्व, धनादि कोणताहि पदार्थ सढळ हातानें देणें आणि
ईश्वरभाव म्ह० ईश्वराचा भाव, ज्यांचें नियमन करावयाचें त्यांच्यापुढें आपली
प्रभुशक्ति प्रकट करणें—त्यांना आपल्या सामर्थ्याची कल्पना आणून देणें, हें
स्वभावजन्य क्षत्रियकर्म—क्षत्रियजातीला विहित असलेलें कर्म आहे.]

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—कृषि-गौरक्ष्य-वाणिज्यं—शेत नांगरणें, पशूंचें पालन करणें व
देवघेव वगैरे व्यापार करणें, हें—स्वभावजं वैश्यकर्म—वैश्याचें स्वभावप्राप्त कर्म
आहे.—परिचर्यात्मकं कर्म—शुश्रूषा—सेवारूप कर्म—शूद्रस्य अपि—शूद्रांचेहि—
स्वभावजं—स्वाभाविक आहे. ४४ [शेती, पशूंचें पालन, व्यापार हें वैश्य-
जातीचें व द्विजसेवा हें शूद्राचें स्वभावजन्य कर्म आहे.]

ब्राह्मणादि वर्णांना विहित असलेल्या व यथाशास्त्र अनुष्ठिलेल्या या कर्मांचें
स्वभावतःच स्वर्गप्राप्ति हें फल आहे. “स्वकर्मांमध्ये तत्पर असलेले वर्ण व
आश्रम, मेल्यावर कर्मफलाचा अनुभव घेऊन—कर्मफल भोगून अवशिष्ट राहि-
लेल्या कर्मानें विशिष्ट देश, विशिष्ट जाति, विशिष्ट कुल, विशिष्ट धर्म, विशिष्ट
आयुष्य, विशिष्ट विद्या, विशिष्ट वर्तन, विशिष्ट धन, विशिष्ट सुख, विशिष्ट मेधा—
धारणाशक्ति—यांनीं युक्त होऊन जन्म घेतात,” इत्यादि स्मृतीवरून हीं गोष्ट सिद्ध
होते आणि पुराणामध्ये “वर्णां व आश्रमी यांना भिन्न भिन्न लोक व फलें
यांची प्राप्ति होते,” असें म्हणून त्यांचे लोक व फल यांच्या भेदाचे प्रकार सांगि-
तले आहेत. पण दुसऱ्या कारणानें म्ह० मोक्षाच्या अपेक्षेनें अनुष्ठान केल्यास
त्यांचें कोणतें फल मिळतें तें सांगतात—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—स्वे स्वे कर्मणि—वर सांगितलेल्या आपापल्या कर्मांमध्ये—
अभिरतः नरः—अत्यंत निमग्न असलेला पुरुष—संसिद्धिं—शरीरेंद्रियांची शुद्धि
होऊन ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होणें या उत्तम सिद्धीला—लभते—प्राप्त होतो.
आतां—स्वकर्मनिरतः—आपल्या कर्मांत अत्यंत रत असलेला पुरुष—यथा—
ज्याप्रकारें—सिद्धिं—सिद्धीला—विंदति—प्राप्त होतो—तत् शृणु—तें ऐक. ४५.
[आपापल्या वर सांगितलेल्या लक्षणाच्या भिन्न भिन्न कर्मांमध्ये अभिरत म्ह०
तत्पर असलेला अधिकृत पुरुष संसिद्धीला म्ह० स्वकर्मानुष्ठानामुळें अशुद्धीचा
क्षय झाला असतां शरीरेंद्रियांची ज्ञाननिष्ठायोग्यता, याच स्वरूपाच्या सिद्धीला
प्राप्त होतो. अर्थात् मोक्षाचे उपाय, अशीं जीं शमादि सात्त्विक कर्में त्यांचा
ब्राह्मणांनाच अधिकार असल्यामुळें त्यांनाच तेवढा मोक्ष मिळेल, क्षत्रियादिकांना
शमादिकांचा अधिकारच नसल्यामुळें मोक्ष मिळणार नाही, ही शंका व्यर्थ आहे.
आपापल्या विहित कर्मांत तत्पर असलेल्या कोणत्याहि वर्णाच्या मनुष्याची चित्त-
शुद्धि होऊन तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होते आणि ज्याला त्या यो-
ग्यतेमुळें ज्ञान झालें आहे, त्याला मोक्ष प्राप्त होतो. अर्थात् ज्ञानी अब्राह्मणा-
लाहि मोक्ष मिळतो, असा भावार्थ. येथील संसिद्धिशब्दाचा मोक्ष असा अर्थ
घेऊन ‘ केवल स्वधर्मनिष्ठ झाल्यानंच जर त्याचा लाभ होत असेल तर त्यासाठीं
संन्यासादिकांचें विधान व्यर्थ आहे, ’ असें म्हणाल तर तसें नाही, नुस्त्या स्वकर्मा-
नुष्ठानानेंच साक्षात् मोक्ष किंवा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होत नाही. तर मग
स्वकर्मांमध्ये निरत—तत्पर असलेला मनुष्य कोणत्या प्रकारानें सिद्धीला प्राप्त होतो
तें ऐक—तो प्रकार तूं एकाग्र चित्तानें ऐकून त्याविषयीं निश्चय कर.]

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—यतः—ज्याच्यापासून—भूतानां—भूतांची—प्राण्यांची—प्रवृत्तिः
—उत्पत्ति किंवा चेष्टा होते—येन—ज्यानें—इदं सर्व—हें सर्व—ततं—व्यापलें आहे
—तं—त्याला—स्वकर्मणा—आपल्या कर्मानें—अभ्यर्च्य—पुजून—मानवः—मनुष्य

—सिद्धिं—सिद्धीला—विंदति—प्राप्त होतो. ४६. [ज्या अंतर्हामी ईश्वरापासून भूतांची—प्राण्यांची प्रवृत्ति होते व मृत्तिकेकडून जसे घटादि विकार व्यापले जावेत त्याप्रमाणे ज्यानें हें सर्व जगत् व्यापलें आहे, त्या ईश्वराला प्रत्येक वर्णासाठीं वर सांगितलेल्या स्वधर्मानें पुजून—त्याची पूजा—आराधना करून मनुष्य केवल ज्ञाननिष्ठा-योग्यतारूप सिद्धीला प्राप्त होतो. ब्राह्मणादिकांना केवल पूर्वोक्त स्वधर्मनिष्ठेनें साक्षात् मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं. कारण तो केवल ज्ञानानेंच प्राप्त होणारा आहे. यास्तव स्वधर्मनिष्ठ झालेल्या ब्राह्मणादिकांची चित्तशुद्धि होते, कर्म-फलाची आकांक्षा न करणाऱ्या त्यांना ईश्वरप्रसादानें विवेक-वैराग्यादिक साधन-संपत्ति प्राप्त होते. अशा ज्ञाननिष्ठेला योग्य झालेल्या संन्याश्यांना ज्ञानप्राप्तीनेंच मुक्ति मिळते.] ज्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठानाचें चित्तशुद्ध्यादिकांच्या द्वारा मोक्षामध्ये पर्यवसान होत असतें त्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठान आवश्यक आहे, असें आतां सांगतात—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम प्रकारें अनुष्ठिलेल्या परधर्माहून —विगुणः स्वधर्मः—गुणहीन स्वधर्म—श्रेयान्—अधिक श्रेयस्कर आहे.—स्वभाव-नियतं कर्म कुर्वन्—स्वभावानें नियत केलेलें कर्म करणारा—किल्बिषं—पापाला —न आप्नोति—प्राप्त होत नाहीं. ४७. [उत्तम प्रकारें आचरिलेल्या परधर्माहून —अनेक उत्तम गुणांनीं युक्त असलेल्या परधर्माहून गुणरहित असलेलाहि स्वधर्म अधिक श्रेयस्कर आहे. ज्याप्रमाणें विषांतच उत्पन्न झालेला कृमि विषानें मरत नाहीं त्याप्रमाणें स्वभावानें नियत केलेलें कर्म—हिंसाप्रधान युद्धादि—करणाराला त्यापासून पाप लागत नाहीं.]

विषापासूनच झालेला कृमि विषानें मरत नाहीं, त्याचप्रमाणें स्वभावनियत सुदोष कर्म करणारासहि पाप लागत नाहीं, असें सांगितलें. परधर्म भयावह आहे, असेंहि सांगितलें. त्यामुळें सर्वथा निर्दोष असलेलें भिक्षाटनच सर्वांनीं करावें असें म्हणतां येत नाहीं आणि कोणीहि अनात्मज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा एक क्षणभर सुद्धां कर्म न करितां राहूं शकत नाहीं, हेंहि पूर्वी (अ. ३.५ पृ. ५८) सांगितलें आहे. त्यामुळें पापाच्या प्राप्तीची शंकाच राहूं नये म्हणून सर्वांनीं कर्म-त्यागच करावा, असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण ज्ञानाच्या अभावीं कोणा-

लाहि क्षणभरसुद्धां कर्म सोडून राहतां येत नाहीं. गुणातीत ज्ञानी मात्र अकर्मकृत् राहू शकतो. यास्तव आतां आणखी प्रकारच राहिलेला नसल्यामुळे—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना !—सहजं कर्म—जन्मतःच प्राप्त झालेलें कर्म—सदोषं अपि—सदोष जरी असलें, तरी—न त्यजेत्—टाकूं नये.—**हि—कारण—सर्वारंभाः—सर्व कर्म—धूमेन अग्निः** इव—धुरानें जसा अग्नि, तशीं **दोषेण—दोषानें—आवृताः—**अच्छादित झालेलीं असतात. ४८ [जन्मांमुळें प्राप्त झालेलें कर्म—स्वभावानें नियत केलेलें कर्म—सदोष जरी असलें तरी त्याचा त्याग करूं नये. सत्त्वादि गुणांमुळेंच ज्याचा आरंभ झाला आहे असें कर्म हिंसादि दोषांनीं युक्त असलें, तरी तें विहित असल्यामुळें अत्याज्य होय. स्वधर्मरूप किंवा परधर्मरूप अशीं सर्वच कर्म त्रिगुणात्मक असल्यामुळें दोषांनीं युक्त असतात. अग्नीवरोवरच उत्पन्न झालेल्या धूमनें अग्नि जसा आच्छादित असतो त्याप्रमाणें सर्व कर्म दोषांनीं युक्त असतात. 'स्वधर्म'नांवाच्या सहज कर्माचा सर्वथा परित्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान जरी केलें तरी दोषापासून सुटका होतच नाहीं. शिवाय परधर्म भयावह आहे आणि ज्याअर्थीं अज्ञाला सर्वकर्मत्याग करितां येणें शक्य नसतें त्याअर्थीं सहज कर्म सदोष जरी असलें तरी त्याचा त्याग करूं नये, असा याचा भावार्थ.]

कर्मापासून होणारी ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि सांगितली. आतां तिची फलभूत ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि सांगतात—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

अन्वयार्थ—सर्वत्र असक्तबुद्धिः—पुत्र, स्त्री, धन इत्यादि सर्वांमध्ये ज्याचें अन्तःकरण आसक्त झालेलें नसतें,—जितात्मा—ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला जिंकलें आहे—**विगतस्पृहः—**ज्याची देह, जीवित, भोग यांविषयींचीहि स्पृहा नाहींशी झालेली आहे, असा आत्मज्ञ—**संन्यासेन—**यथार्थदर्शनरूप संन्यासानें किंवा ज्ञानपूर्वक सर्वकर्मसंन्यासानें—**परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं—**सर्वोत्कृष्ट निष्क्रिय

आत्मस्वरूपावस्थानरूप सिद्धीला—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ४९ [पुत्र, स्त्री, इत्यादि आसक्तीच्या निमित्तांमध्ये ज्याचें अन्तःकरण आसक्त नसतें, ज्याचें अन्तःकरण त्याच्या अधीन असतें, ज्याला देह-जिवित-भोग इत्यादिकांविषयीहि तृष्णा नसते, असा आत्मज्ञ संन्यासानें श्रेष्ठ नैष्कर्म्यसिद्धीला प्राप्त होतो. निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, असा साक्षात्कार झाल्यामुळें ज्याच्यापासून कर्माची निवृत्ति झाली आहे तो निष्कर्मा, असलें निष्कर्मत्व हेंच नैष्कर्म्य व तीच सिद्धि; किंवा निष्क्रिय-आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणें, हें नैष्कर्म्य, त्याची सिद्धि-निष्पत्ति; 'परमां' ह्य० कर्मजन्य सिद्धीहून विलक्षण—जीवन्मुक्तिरूप, अशा नैष्कर्म्यसिद्धीला संन्यासानें—तत्त्वज्ञानानें किंवा तत्त्वज्ञानपूर्वक सर्वकर्मसंन्यासानें प्राप्त होतो.]

आतां वर सांगितलेल्या ईश्वरार्चनरूप स्वकर्मानुष्ठानानें उत्पन्न झालेल्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धीला जो प्राप्त झाला आहे व यामुळें ज्याला आत्म-विवेक झाला आहे तो केवळ ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धीला कोणत्या क्रमानें प्राप्त होतो, तें सांगतात—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा !—सिद्धिं प्राप्तः—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणें, एतद्रूप सिद्धीला प्राप्त झालेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकारें—ब्रह्म—ब्रह्माला—प्राप्नोति—प्राप्त होतो—तथा—तो प्रकार—मे—माझ्या तोंडून—समासेन एव—संक्षेपतःच—निबोध—निश्चयानें जाण.—या—कीं, जी—ज्ञानस्य—ज्ञानाची—परा निष्ठा—पराकाष्ठा आहे. ५० [स्वकर्मानें ईश्वराचें अभ्यर्चन—पूजन करून त्याच्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या शरीरेंद्रियांच्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धीला प्राप्त झालेला आत्मविवेकी ज्या ज्ञाननिष्ठारूप प्रकारानें परमात्म्याला प्राप्त होतो त्या ज्ञाननिष्ठा-प्राप्तीच्या क्रमाला तूं संक्षेपतः माझ्या वचनावरून जाण. (आतां ब्रह्मप्राप्तीचाच साक्षात् निर्देश करितात—) ब्रह्मप्राप्ति ही ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा आहे. अत्यंत परिसमाप्ति—पराकाष्ठा आहे.]

ही ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा कशी संपादन करावी तें सांगतात—

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्भमः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अन्वयार्थ—विशुद्ध्या बुद्ध्या युक्तः—अत्यन्त शुद्ध—निष्कपट बुद्धीनें युक्त होऊन—च धृत्या आत्मानं नियम्य—आणि धैर्यानें शरीरेंद्रियसंघाताचें नियमन करून—त्याला आपल्या वश करून—शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा—शब्द—स्पर्शादि विषयांचा त्याग करून—रागद्वेषौ व्युदस्य च—आणि राग व द्वेष यांचा परित्याग करून,—विविक्तसेवी—वन, पर्वतगुहा इत्यादि एकांतस्थानाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—लघ्वाशी—हितकर, परिमित व हलकें—पवित्र अन्न खाण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—यतवाक्कायमानसः—वाक्, शरीर व मन यांचें ज्यानें नियमन केलें आहे, असा—नित्यं ध्यानयोगपरः—सतत ध्यान व योग यांत तत्पर झालेला—वैराग्यं समुपाश्रितः—ऐहिक व पारलौकिक विषयां—षयीं विरक्त झालेला—वैराग्याचा आश्रय केलेला,—अहंकारं—देहादिकांच्या ठिकाणीं असलेला जो अहंभाव, त्याला,—बलं—काम-रागादिप्रयुक्त सामर्थ्याला—दर्पं—मदाला—कामं—इच्छेला—क्रोधं—द्वेषाला—परिग्रहं—व शरीरधारण किंवा धर्माचरण यांनाहि अवश्य असलेल्या परिग्रहाला—विमुच्य—टाकून—निर्भमः—ममत्व—माझेपणा सोडून ममत्वरहित झालेला,—शान्तः—त्यामुळें अतिशय शान्त, असा यति—ब्रह्मभूयाय—ब्रह्म बनण्यास—कल्पते—समर्थ होतो—ब्रह्म होतो. ५१—५३.

['ब्रह्मच आत्मा' अशा निश्चयात्मक व अत्यंत शुद्ध म्ह० माया-संशय-विपर्यय-शून्य अशा बुद्धीनें युक्त होऊन, धैर्यानें शरीरेंद्रियसंघाताला नियमित करून, शरीरस्थितीला अवश्य तेवढ्या विषयांना सोडून केवळ सुखासाठीं इष्ट असलेल्या शब्दादि सर्व विषयांचा त्याग करून, शरीरस्थितीसाठीं म्हणून प्राप्त झालेल्या विषयांतील राग-द्वेषांचा त्याग करून, चित्ताचें ऐकाग्र्य व प्रसाद यांसाठीं अरण्य, नदीचें तीर, पर्वताची गुहा इत्यादि एकान्त व पवित्र प्रदेशांचें सेवन कर-

प्याचें ज्याचें शीलच होऊन गेलें आहे, असें व्हावें. निद्रादि दोषांच्या निवृत्तीसाठीं परिमित, हितकर व पवित्र अन्नच खावें. वाक्, शरीर व मन यांचें पूर्णपणें नियमन करावें. नंतर आत्मस्वरूपाचें चिंतन हेंच ध्यान व आत्म्यामध्येच मनाला एकाग्र करणें हा योग, या ध्यान-योगांमध्ये 'श्रेष्ठ साधन' या रूपानें नित्य तत्पर होऊन, ऐहिक व पारलौकिक सर्व इष्ट विषयांविषयीं विरक्त व्हावें. (वैराग्याचा सतत आश्रय करून नित्य ध्यान-योगपरायण व्हावें असा याचा संबंध.) शरीरेंद्रियांना 'मी' म्हणणें हा अहंकार, काम-रागादिप्रयुक्त सामर्थ्य, हर्षानंतर होणारा व धर्माच्या अतिक्रमणाला कारण होणारा 'दर्प' हा मानस विकार, इच्छा, द्वेष, शरीरधारणाच्या प्रसंगानें किंवा धर्मानुष्ठानाच्या निमित्तानें प्राप्त झालेला बाह्य परिग्रह, यांचा परित्याग करून म्ह० परमहंस परित्राजक होऊन देहजीवनासाठीं अवश्य असलेल्या वस्तूविषयींहि ममत्वभाव सोडून, त्यामुळें शांत व सर्व आयासशून्य झालेला यति ब्रह्मभावास समर्थ होतो.]

या क्रमानें ब्रह्मभूत झालेल्या पुरुषाला कोणतें फल प्राप्त होतें तें सांगतात—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मभूतः—वर सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मभूत झालेला—**प्रसन्नात्मा—**त्यामुळें आत्मानंदाला प्राप्त झालेला पुरुष—**न शोचति न कांक्षति—**शोक करित नाही व आकांक्षा करित नाहीं.—**सर्वेषु भूतेषु समः—**सर्व भूतांमध्ये सम असतो—**परां मद्भक्तिं—**माझ्या श्रेष्ठ-ज्ञानरूप भक्तीला—**लभते—**प्राप्त होतो. ५४. [या पूर्वोक्त क्रमानें ब्रह्माला प्राप्त झालेला म्ह० जिवंतपणींच सर्व अनर्थ-शून्य होऊन 'निरतिशय आनंद ब्रह्मच मी ' असा अनुभव घेणारा व प्रसन्नचित्त झालेला जीवन्मुक्त बाह्य विषयांतील एखादा पदार्थ नाहीसा झाला किंवा स्वतःच्याच शरीरेंद्रियांत कांहीं वैगुण्य झालें तर त्यासाठीं शोक करित नाही व कशाची आकांक्षाहि करित नाही. शोक व आकांक्षा न करणें हा त्याचा स्वभावच बनतो. आपल्या उपमेनें सर्व भूतांमध्ये सुख व दुःख समच पहातो. अशा प्रकारचा जीवन्मुक्त ज्ञाननिष्ठ माझ्या ज्ञानलक्षण परम भक्तीला प्राप्त होतो. म्ह० त्याची ज्ञाननिष्ठा सुप्रतिष्ठित होते. श्रवण, मनन, निदिध्यासन करणाऱ्या समाधियुक्त पुरुषाचें त्या श्रवणाभ्यासानेच 'ब्रह्मच आत्मा' अशा स्वरूपाचें मोक्ष

हेच फल देणारें अपरोक्ष ज्ञान सिद्ध होतें.] या समाधिसाध्य परमभक्तिरूप ज्ञानानें कोणतें अपूर्व फल प्राप्त होतें, तें सांगतात—

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—यावान् अस्मि—जेवढा आहे—च—आणि—यः (अस्मि)—जो आहे, तें—तत्त्वतः—यथार्थपणें—भक्त्या—भक्तीनें—मां—मला—अभिजानाति—जाणतो—ततः—त्यानंतर—मां—मला—तत्त्वतः—यथार्थपणें—ज्ञात्वा जाणून—तदनंतरं—त्यानंतर—विशते—प्रवेश करतो. ५५. [त्यानंतर त्या ज्ञानलक्षण भक्तीनें माझ्या उपाधिकृत भेदांचा विस्तार केवढा आहे तें व निरुपाधिक असा जो मी त्या मला, तत्त्वतः जाणतो. म्ह० माझ्या औपाधिक स्वरूपाचा व्याप केवढा आहे हें त्याला कळतें व निरुपाधिक, अपरिच्छिन्न, असंग, अद्वैत, चैतन्यमात्र, एकरसरूप, अज, अजर, अमर, अभय, अनिधन—सर्व विकाररहित अशा मला तो साक्षात् जाणतो आणि असें ज्ञान होतांच तत्काल माझ्यामध्येच प्रवेश करतो.]

स्वकर्मानें भगवानांचें पूजन करणें, या भक्तियोगाचें ज्ञाननिष्ठायोग्यता हें फल आहे. त्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतेच्या निमित्तानें मोक्षफलामध्ये पर्यवसान पावणारी ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते. अर्थात् ज्ञाननिष्ठसिद्धीसाठीं ज्ञाननिष्ठायोग्यता पाहिजे. म्हणून ती योग्यता देणाऱ्या भक्तियोगाची या उपसंहारप्रकरणांत स्तुति करितात—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—मद्व्यपाश्रयः—माझ्या ठिकाणीं ज्यानें आपली सर्व वृत्ति अर्पिली आहे, ज्यानें केवळ माझाच आश्रय केला आहे, असा ज्ञानी,—सर्वकर्माणि—सर्व विहित-निषिद्ध कर्मे,—सदा कुर्वाणः अपि—नेहमीं करित असला तरी—मत्प्रसादात्—माझ्या प्रसादामुळे—शाश्वतं अव्ययं पदं—नित्य अक्षय पदाला,—अवाप्नोति—प्राप्त होतो. ५६ [नित्य-नैमित्तिक-काम्य कर्मांप्रमाणें निषिद्ध कर्मांहि

सतत करणारा पण माझ्या ठिकाणीं ज्यानें सर्वात्मभाव अर्पिला आहे—माझाच ज्यानें आश्रय केला आहे, असा मुमुक्षु मज ईश्वराच्या अनुग्रहामुळे नित्य अव्यय वैष्णवपदाला प्राप्त होतो. हा श्लोक ईश्वराराधनाच्या स्तुतिपर असल्यामुळे सर्व-कर्मांत निषिद्धकर्माचाहि अन्तर्भाव होतो.]

ज्याअर्थी परमेश्वराच्या प्रसादाचें असें माहात्म्य आहे त्या अर्थी त्याच्या अनुग्रहासाठीं तूं यत्न करावास, असें सांगतात—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—सर्वकर्माणि—सर्व कर्मे—चेतसा—विवेकबुद्धीनें—मयि—मज ईश्वराच्या ठिकाणीं—संन्यस्य—अर्पण करून,—मत्परः—मी ज्याला श्रेष्ठ आहे असा होऊन—बुद्धियोगं—बुद्धियोगाचा—उपाश्रित्य—आश्रय करून—मच्चित्तः—माझ्या ठिकाणीं ज्याचें चित्त आहे असा—सततं—नेहमीं—भव—तूं हो. ५७ [विवेकबुद्धीनें दृष्ट फल देणारी व अदृष्ट फल देणारीं सर्व कर्मे मज ईश्वराच्या ठिकाणीं 'यत्करोषि यदश्नासि०' (९.२७.) या न्यायानें समर्पण करून मी वासुदेवच ज्याला श्रेष्ठ आहे असा म्ह० मत्पर होऊन माझ्या ठिकाणीं बुद्धीला समाहित करणें याच बुद्धियोगाचा आश्रय करून म्ह० बुद्धियोगाला अनन्य शरण होऊन तूं सतत मच्चित्त हो. सतत माझ्या ठिकाणींच चित्त ठेव.]

मच्चित्त झाल्यानें काय होतें, तें सांगतात—

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ—मच्चित्तः—माझ्याच ठिकाणीं ज्यानें चित्त लावलें आहे असा तूं—मत्प्रसादात्—माझ्या कृपेमुळे—सर्वदुर्गाणि—संसाराला कारण होणाऱ्या अज्ञानादि सर्व निमित्तांना—तरिष्यसि—तरशील, त्यांचें उलंघन करून जाशील—अथ चेत्—पण जर,—त्वं—तूं—अहंकारात्—अभिमानामुळे—न श्रोष्यसि—माझे ऐकणार नाहीस तर—विनङ्क्ष्यसि—विनाश पावशील. ५८. [मच्चित्त झालेला तूं सर्व दुस्तर संसारकारणांना माझ्या अनुग्रहानेंच तरशील, सर्व संसारकारणांचें उलंघन करून जाशील. पण असें असूनहि 'मी पंडित आहे' अशा अभि-

मानानें मीं सांगितलेलें हें जर न ऐकशील तर विनाश पावशील.] मी स्वतंत्र आहे, दुसऱ्यानें सांगितलेलें काय म्हणून ऐकूं, असेंहि तूं समजूं नको. कारण—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

अन्वयार्थ—अहंकारं आश्रित्य—अहंकाराचा आश्रय करून—न योत्स्ये—मी लढणार नाहीं—इति यत्—असें जें—मन्यसे—तूं समजतोस, तूं ह्मणत आहेस—एषः—हा—ते—तुझा—मिथ्या व्यवसायः—खोटा निश्चय आहे—प्रकृतिः—तुझा क्षत्रियस्वभाव—त्वाम्—तुला—नियोक्ष्यति—युद्ध करावयास लावील. ५९. [अभिमान धरून 'मी लढणार नाहीं' असें जें तूं म्हणत आहेस तो तुझा मिथ्या आग्रह आहे. कारण, तुझी प्रकृति—तुझा क्षत्रियस्वभाव तुला युद्धामध्ये नियुक्त करील, तुला युद्ध करावयास लावील] आणि ज्याअर्थी—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—स्वभावजेन स्वेन कर्मणा—स्वभावजन्य अशा आपल्या कर्मानें—स्वकर्तव्यानें—निबद्धः—अत्यंत बद्ध झालेला तूं—मोहात्—अविवेकामुळें,—यत् कर्तुं न इच्छसि—जें करण्याची इच्छा करीत नाहींस,—तत्—तें युद्ध—अवशः अपि—स्वभाववश होऊनहि—करिष्यसि—करशील. ६०. [स्वभावजन्य पूर्वोक्त शौर्यादिक कर्मानें म्ह० आपल्या स्वधर्मरूप कर्मानें निश्चयानें बद्ध झालेला तूं अविवेकानें जें कर्म करण्याची इच्छा करीत नाहींस तें प्रकृतीच्या अधीन होऊनहि करशील.]

याहि कारणानें तूं युद्ध करावेंस, असें भगवान् सांगतात—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—ईश्वरः—परमात्मा—सर्वभूतानां—सर्वभूतांच्या—हृद्देशे—हृदयप्रदेशी,—यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि—जणुंकाय यंत्रावर बसलेल्या मनुष्यांप्रमाणें सर्व भूतानां—मायया—मायेनें—भ्रामयन्—भ्रमण करवीत—

तिष्ठति—राहतो. ६१. [ज्याप्रमाणें लौकिक मायावी—कळसूत्री बाहुल्यांचा खेळ करणारा काष्ठमय बाहुल्या वगैरे यंत्रांना मायेनें—कांहीं गुप्त योजनेनें फिरवीत—त्यांच्याकडून खेळ—भ्रमण करवीत राहतो. त्याप्रमाणें ईश्वरहि जणुं काय यंत्रारूढ झालेल्या या सर्व भूतांना मायेनें भ्रमण करवीत त्यांच्या हृदयांत राहतो, असा संबंध.]

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६२

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—तं एव—त्याच ईश्वराला—सर्वभावेन—सर्व प्रकारें—शरणं गच्छ—शरण जा—तत्प्रसादात्—त्याच्या प्रसादामुळे—परां शान्तिं—सर्वोत्कृष्ट शांतीला—च—आणि—शाश्वतं स्थानं—नित्य स्थानाला—प्राप्स्यसि—प्राप्त होशील. ६२. [हे अर्जुना ! त्याच ईश्वराला संसारपीडा नाहीशी व्हावी म्हणून शरीर, वाणी व मन यांच्या योगानें शरण जा. त्याचाच आश्रय कर. त्याच्या प्रसादानें म्ह० तत्त्वज्ञानोत्पत्तीपर्यंत ईश्वरानुग्रहानें सर्वोत्तम उपरतीला व ज्यांत मुक्त पुरुष राहतात त्या स्थानाला म्ह० मज विष्णूच्या परम—नित्य पदाला प्राप्त होशील.]

आतां शास्त्राचा उपसंहार करण्याची इच्छा करणारे भगवान् सांगतात—

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—मया—मीं—ते—तुला—गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं—गुह्याहून अति गुह्य ज्ञान—आख्यातं—सांगितलें—एतत्—याचा पूर्णपणें—विमृश्य—विचार करून मग—यथा इच्छसि—जसें तुला वाटेल—तथा कुरु—तसें कर. ६३ [हें अशा प्रकारचें अतिशय गुह्य ज्ञान म्ह० गीताशास्त्र मीं—सर्वज्ञ ईश्वरानें तुला सांगितलें. या शास्त्राचा व त्यांतील सर्व विषयांचा पूर्णपणें विचार करून जशी तुझी इच्छा असेल तसें कर, म्ह० ज्ञान किंवा कर्म यांतील जें तुला इष्ट वाटेल त्याचें अनुष्ठान कर.]

गीताशास्त्राचें पूर्वापर विचारानें तात्पर्य ठरविण्यास जर तूं असमर्थ असशील तर पुनरपि मी सांगत असलेलें हें तूं ऐक—

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—मे—माझे—सर्वगुह्यतमं—सर्व गुह्यांतील अति-
शय गुह्य—परमं वचः—परम वचन—शृणु—ऐक—मे—मला तूं—दृढं इष्टः—अत्यंत
प्रिय—असि—आहेस—इति ततः—म्हणून, त्या कारणाने—ते हितं—तुझे हित—
वक्ष्यामि—मी सांगतो. ६४. [सर्व गुह्यांहून अत्यंत गुह्य, अत्यंत रहस्य असें
हें माझे उत्कृष्ट वाक्य तूं पुनः ऐक. पूर्वी वारंवार जरी सांगितलें आहे तरी पुनः
सांगतो. भीतीनें किंवा धनाच्या इच्छेनें मी तुला सांगत नसून तूं मला अत्यंत
प्रिय आहेस म्हणून पुनः पुनः मी सांगतो—ज्ञानप्राप्तीचें साधन सर्वहितांमध्ये
अतिशय हित आहे, म्हणून मी तुला हित म्हणजे ज्ञानप्राप्तीचें श्रेष्ठ साधन सांगेन.]
तें अत्यंत गुह्य काय आहे, तेंच सांगतात—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

अन्वयार्थ—मन्मनाः भव—तूं माझ्याच मध्ये ज्याचें मन आहे असा
हो—मद्भक्तः भव—माझाच भक्त हो—मद्याजी भव—माझेच यजन—पूजन कर-
णारा हो—मां नमस्कुरु—मलाच नमस्कार कर—ते सत्यं प्रतिजाने—मी तुला
सत्य प्रतिज्ञा करून सांगतो—मां एव एष्यसि—तूं मलाच येऊन पोंचशील—मे
प्रियः असि—कारण तूं मला प्रिय आहेस. ६५. [माझे ठिकाणीच तूं आपलें मन
लाव, माझाच भक्त हो. माझेच पूजन कर. नमस्कारहि मलाच कर. या व्यवहार-
भूमींत अशा रीतीनें वागणारा म्ह० वासुदेवामध्येच ज्यानें सर्व साध्य-साधन-प्रयो-
जनभाव समर्पिला आहे असा तूं मला येऊन पोंचशील. मी तुला ही सत्य
प्रतिज्ञा करून सांगत आहे. तूं मला प्रिय आहेस, म्हणून मी अशी प्रतिज्ञा
कर्तो. याप्रमाणें भगवानांची प्रतिज्ञा सत्य आहे, ती केव्हांहि असत्य होणार
नाहीं, भगवद्भक्तीचें मोक्ष हें फल अवश्य प्राप्त होणारें आहे, असा निश्चय करून
केवल भगवच्छरण व्हावें. भगवच्छरण होणें हीच श्रेष्ठ गति आहे. तेंच परम
साधन आहे, असें समजून त्याप्रमाणें वागावें.] कर्मयोगनिष्ठेचें जें परम रहस्य
—ईश्वरशरणता तिचा उपसंहार करून आतां यापुढें कर्मयोगनिष्ठेचें फल, सर्व-
वेदान्ताविहित सम्यग्दर्शन सांगावें म्हणून भगवान् क्षणतात—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

अन्वयार्थ—सर्वधर्मान्—सर्व धर्म व अधर्म या दोहोंचाहि—परित्यज्य—परित्याग करून—मां एकं—केवल मलाच—शरणं ब्रज—शरण ये—अहं—मी—त्वा—तुला—सर्वपापेभ्यः—सर्व पापांपासून—मोक्षयिष्यामि—सोडवीन—मा शुचः—शोक करूं नकोस. ६६. [सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून म्ह० सर्व कर्मांचा संन्यास करून मलाच एकाला—सर्वात्मा, सम, सर्वभूतस्थ, ईश्वर, अच्युत, गर्भ-जन्म-जरा-मरणरहित अशा मला 'मीच एक आहे' अन्य कांहीं नाहीं, अशा प्रकारें मज एकाला शरण जा. सर्वांचा आत्मा असा जो मी त्या एका मजवांचून अन्य कांहीं नाहीं, असा निश्चय कर. म्ह० मी तुज एकनिष्ठाला धर्म व अधर्म यांच्या बंधनरूप पापापासून, आपलें निरुपाधिक स्वरूप प्रकाशित करून, मुक्त करीन. (अर्जुन क्षत्रिय असल्यामुळें त्याचा संन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठेंत मुख्य अधिकार नाही. तथापि त्याला पुढें करून त्याच्या द्वारा अधिकाऱ्यांना ज्ञाननिष्ठेचा हा उपदेश केलेला असल्यामुळें त्यांत कांहीं विरोध नाही. याविषयीं गीतेंत 'मी त्यांच्यावर दया करण्यासाठीं त्यांच्या अंतःकरणांत स्थित होऊन देदीप्यमान ज्ञानदीपानें अज्ञानजन्य अविवेकास घालवितों,' (अ. १०. ११ पृ. १९५) असें म्हटलें आहे. मी ईश्वर, तुझ्या बंधाचें निरसन करून, तुजें रक्षण करणारा असल्यामुळें शोक करूं नको, असा भावार्थ]

या अठराव्या अध्यायांत सर्व गीताशास्त्रार्थाचा उपसंहार करून आणि विशेषतः शेवटीं 'सर्वधर्मान् परित्यज्य०' या श्लोकांत शास्त्रार्थाला दृढत्व आणण्यासाठीं संक्षेपानें पुनः उपसंहार करून, आतां यापुढें या शास्त्राचा संप्रदायविधि सांगतात—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

१ यासंबंधीं सविस्तर विचार व रहस्यपरीक्षण गी. भा. पृ. १२४४ वर पहा. यापुढील उपसंहारभाष्यांत आचार्यांनीं ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, हा सिद्धान्त सविस्तर वर्णिला आहे. तो गी. भा. पृ. १२४६-१२७६ वर पहा.

अन्वयार्थ—इदं—हैं ज्ञान—ते—तूं—अतपस्काय—तपश्चर्या न करणाराला—
—न वाच्यं—सांगूं नयेस—अभक्ताय—तसेंच, जो माझा भक्त नसेल त्याला—
कदाचन—केव्हांहि—न (वाच्यं)—सांगूं नयेस आणि—अशुश्रूषवे—जो गुरु,
ईश्वर यांची शुश्रूषा करणारा नसेल, त्याला सांगूं नयेस—च—आणि—यः—जो—
मां—माझी—अभ्यसूयति—असूया करतो, त्याला—न च (वाच्यं)—सांगूं
नयेस. ६७. [हैं शास्त्र तुझ्या हितासाठीं—संसाराचा विच्छेद होण्यासाठीं मीं
सांगितलें. तें तूं अतपस्क म्ह० तपोरहित असलेल्या कोणालाहि सांगूं नयेस.
तपस्वी असलेल्याहि अभक्ताला म्ह० गुरु-देवभक्ति यांनीं रहित असलेल्याला
केव्हांहि—कोणत्याहि अवस्थेंत सांगूं नये. भक्त व तपस्वीहि असून जो गुरु-
शुश्रूषा न करणारा असतो त्यालाहि सांगूं नये व मज वासुदेवाला प्राकृत मनुष्य
समजून जो अज्ञ माझी अत्यन्त असूया करतो म्ह० मी आत्मप्रशंसा वगैरे
करतो अशा दोषांचा मजवर आरोप करून माझें ईश्वरत्व सहन करीत नाहीं,
तोहि अयोग्य आहे, त्यालाहि हैं शास्त्र सांगूं नये. अर्थात् भगवानांच्या ठि-
काणीं परम भक्ति—निःसीम प्रेम ठेवणारा, तपस्वी, शुश्रूषु व असूया न कर-
णारा, अशा अधिकाऱ्याला हैं शास्त्र सांगावें. त्या पूर्वोक्त विशेषणांत ' धारणा-
शक्तिमान् पुरुषाला किंवा तपस्व्याला ' अशा या दोन विशेषणांचा विकल्प
सांगितलेला असल्यामुळें शुश्रूषा व भक्ति यांनीं युक्त असलेल्या तपस्व्याला
किंवा शुश्रूषा-भक्तियुक्त मेधावी—धारणाशक्तिमान् साधकाला हैं सांगावें. शुश्रूषा-
भक्तिरहित तपस्व्याला हैं सांगूं नये व शुश्रूषा-भक्तिरहित मेधावीलाहि हैं सांगूं
नये. भगवानांविषयीं असूयायुक्त असलेला पुरुष इतर सर्व गुणांनीं संपन्न जरी
असला तरी त्याला हैं शास्त्र सांगूं नये. पण गुरुशुश्रूषा व भक्ति यांनीं युक्त
असलेला पुरुष कदाचित् उत्तम तपस्वी व मेधावी जरी नसला तरी त्याला हैं
सांगावें. असा हा शास्त्रसंप्रदायविधि आहे.]

आतां शास्त्रसंप्रदायाची प्रवृत्ति होण्यासाठीं संप्रदायकर्त्याला फल सांगतात—

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

अन्वयार्थ—यः—जो—इदं परमं गुह्यं—हें परम गुह्य ज्ञान,—मद्भक्तेषु—
माझ्या भक्तांच्या ठिकाणीं—अभिधास्यति—सांगेल तो,—मयि—माझ्या ठिकाणीं,

—परां भक्तिं कृत्वा—ज्ञानरूप श्रेष्ठ भक्ति करून,—मां एव—मलाच, एष्यति—प्राप्त होईल, असंशयः—याविषयीं मुळींच संशय ठेवूं नको. ६८ [जो कोणी अध्यापक हें परम गुह्य माझ्या भक्ताला सांगेल म्ह० मीं तुझ्या ठिकाणीं याची जशी प्रस्थापना केली आहे, त्याप्रमाणें जो माझ्या भक्तांच्या मनांत हा ग्रंथ अर्थ-द्वारा दृढ ठसवील, माझ्या ठिकाणीं परम भक्ति करून म्ह० ‘परम गुरु जो भगवान् त्याची ही मजकडून शुश्रूषाच केली जात आहे’ अशा भावनेनें परम भक्तीनें माझ्या भक्तांना जो हें मोक्षशास्त्र शिकवील तो मलाच प्राप्त होईल, यांत कांहीं संशय नाही. ‘मद्भक्तेषु’ असें म्हणून भक्तीचें पुनः ग्रहण केल्यामुळें केवळ भगवद्भक्ति याच एका गुणानें मनुष्य या शास्त्रदानाचें पात्र होतो, असें सिद्ध होतें.]

‘अहोपण सर्व मुक्तिसाधनांमध्ये ध्यान श्रेष्ठ असल्यामुळें ध्याननिष्ठ झालेला जो मुमुक्षु त्याची विद्यासंप्रदायामध्ये प्रवृत्ति होणार नाही,’ अशी आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

अन्वयार्थ—च मनुष्येषु कश्चित्—व मनुष्यांमध्ये कोणी—तस्मात्—त्या शास्त्रसंप्रदाय चालविणाऱ्या मनुष्याहून,—मे प्रियकृत्तमः—माझें अधिक प्रिय करणारा,—न(अस्ति)—नाहीं.—च—आणि—भुवि—या भूलेकीं,—तस्मात् अन्यः—त्याहून दुसरा कोणी,—मे प्रियतरः—मला अधिक प्रिय,—न भविता—होणारहि नाही. ६९ [असल्या शास्त्रसंप्रदायकर्त्या पुरुषाहून मला दुसरा कोणीहि अधिक प्रिय नाही. मनुष्यांतील दुसरा कोणीहि माझें याहून अधिक प्रिय करणारा नाही. म्हणून मुमुक्षूनें वर सांगितलेल्या विशेषणानें विशिष्ट अशा अधिकाऱ्याला विद्यासंप्रदान करावें. सांप्रत कालीं विद्यमान असलेला कोणीच मला तसल्या मनुष्याहून अधिक प्रियकर नाही, इतकेंच नव्हे तर भूत कालीन मनुष्यांतील कोणी अधिक प्रियकर नव्हता व भविष्यत्कालींहि या भूलेकीं त्या विद्यासंप्रदायकर्त्याहून मला दुसरा कोणी अधिक प्रिय होणार नाही. अर्थात् ध्याननिष्ठ जरी श्रेष्ठ असला तरी या शास्त्राचा संप्रदाय प्रवृत्त करणारा त्याहूनहि अत्यंत श्रेष्ठ असल्यामुळें ध्याननिष्ठानेंहि विद्यासंप्रदान करणें सर्वथा उचित होय, असा भावार्थ.]

याप्रमाणें संप्रदायकर्त्याचें श्रेष्ठत्व सांगून आतां याचें अध्ययन करणाराला विशिष्ट फल सांगतात—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अन्वयार्थ—च यः—आणि जो,—आवयोः इमं धर्म्यं संवादं—आह्वां दोघांच्या या धर्मरूप संवादाला,—अध्येष्यते—पठन करील, म्हणजे त्याचें अध्ययन करील,—तेन—त्याच्याकडून—ज्ञानयज्ञेन—ज्ञानयज्ञानें—अहं इष्टः—मी पूजिलेला असा,—स्याम्—होईन—इति मे मतिः—असा माझा निश्चय आहे. ७० [जो कोणी भक्तिमान् धर्माला सोडून नसलेल्या आम्हां उभयतांच्या या संवादरूप ग्रंथाचें अध्ययन करील त्यानें ज्ञानयज्ञानें माझें पूजन केलें आहे असें मी समजेन. सर्व यज्ञांत ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे. म्हणून गीताशास्त्राच्या अध्ययनाला 'ज्ञानयज्ञ' म्हणून त्याची स्तुति केली आहे. किंवा हा फलविधाच आहे. ज्ञानयज्ञाचें कैवल्य हें फल आहे. गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाराला त्यासारखेंच फल मिळतें. अर्थात् त्या अध्ययन करणारानें ज्ञानयज्ञतुल्य अध्ययनानें भगवानांची पूजा केल्यामुळें भगवत्प्रसादानें त्याला ज्ञान होतें व तो ज्ञानानें मुक्त होतो.] आतां श्रोत्याला कोणतें फल मिळतें, तें सांगतात—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—अनसूयः—असूया न करणारा—नरः—मनुष्य, (हा आमचा संवाद)—शृणुयात् अपि—नुसता ऐकेलहि—सः अपि—तोहि—मुक्तः—पापापासून मुक्त होऊन,—पुण्यकर्मणां—पुण्यवानांच्या—शुभान् लोकान्—शुभ लोकांना—प्राप्नुयात्—प्राप्त होईल. ७१ [जो कोणी मोठा श्रद्धालु व गुणामध्ये दोषारोप न करणारा मनुष्य हा आमचा संवाद नुस्ता श्रवणहि करील तो सुद्धा पापापासून मुक्त होऊन अभिहोत्रादि पुण्य कर्में करणारांच्या अत्यंत प्रशस्त लोकांस प्राप्त होईल. नुस्तें श्रवण करणारालाहि जर एवढें फल मिळतें तर ज्यानें या शास्त्राचें अर्थज्ञान संपादिलें आहे, तो सर्व पापापासून मुक्त होईल हें काय सांगावें! असा अर्थ—'शृणुयादपि' या शब्दावरून निघतो.]

शिष्यानें शास्त्रार्थाचें ग्रहण केलें किंवा नाहीं, हें जाणण्याच्या इच्छेनें भगवान् प्रश्न करितात—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वथैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुन !—त्वया—तू—एतत्—हैं मीं सांगितलेलें,—एकाग्रेण चेतसा—एकाग्र चित्तानें—श्रुतं कच्चित्—ऐकलेंस का?—धनंजय—हे धनंजय !—ते—तुझा,—अज्ञानसंमोहः—अज्ञानामुळें झालेला अविवेक—प्रनष्टः कच्चित्—सर्वथा नाहीसा झाला का? ७२ [शिष्यानें शास्त्रार्थाचें ग्रहण केलें किंवा नाही हें जाणून त्यानें त्याचें ग्रहण केलें नसल्यास दुसऱ्या उपायानें त्याच्या कडून शास्त्रार्थग्रहण करवावें अशा अभिप्रायानें भगवान् येथें हा प्रश्न करीत आहेत. त्यावरून कोणत्याना कोणत्या तरी उपायानें शिष्याला कृतार्थ करावें हा आचार्याचा धर्म व्यक्त होतो. अर्जुना ! मीं सांगितलेलें हें सर्व तूं एकाग्र चित्तानें ऐकलेंस का? व सावधान मनानें माझा उपदेश ऐकून तूं त्याचा अर्थ बरोबर समजलास का? किंवा त्याकडे दुर्लक्ष केलेंस? अज्ञानामुळें झालेला तुझा स्वाभाविक संमोह—अविवेक नष्ट झाला का? कारण त्या अविवेकाचा नाश व्हावा म्हणूनच हा तुझा शास्त्रश्रवण करण्याचा आयास व माझा उपदेश करण्याचा आयास प्रवृत्त झाला आहे. अर्थात् ज्या अविवेकाच्या नाशासाठीं तूं शास्त्रश्रवण करावयास व मी त्याचा उपदेश करावयास प्रवृत्त झालों तो तुझा अविवेक—मोह नष्ट झाला का?]

याप्रमाणें भगवानांनीं ज्याला मोठ्या प्रेमानें आत्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे व त्यामुळें ज्याचें अज्ञान, संशय व विपर्यय नष्ट झाले आहेत, असा—अर्जुनः—अर्जुन भगवदनुग्रह झाल्याचें सांगून भगवानांना संतुष्ट करीत होत्साता—उवाच—म्हणाला—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

अन्वयार्थ—अच्युत—हे श्रीकृष्णा !—मोहः नष्टः—माझा मोह पार नाहीसा झाला.—त्वत्प्रसादात्—तुझ्या कृपेमुळें,—मया—मीं—स्मृतिः—आत्मतत्त्वाविषयींची आठवण—लब्धा—मिळविली.—गतसंदेहः स्थितः अस्मि—मी सर्वसंदेहांनीं रहित होऊन आतां राहिलों आहे.—तव वचनं करिष्ये—तुझें म्हणणें मी मानीन म्ह० तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागेन. ७३ [संसारांतील सर्व

अनर्थांचा हेतु व सांगरासारखा दुस्तर असा हा माझा अज्ञानजन्य अविवेक नष्ट झाला व मला आत्मतत्त्वाची आठवण झाली. म्ह० ज्या स्मृतीच्या लाभ-मुळें कामादि सर्व ग्रंथींचा सर्वथा नाश होतो ती आत्मतत्त्वाविषयीची स्मृति तुझ्या अनुग्रहानें मला झाली. (अज्ञानजन्य संमोहाचा अज्ञानासह नाश व आत्मस्मृतीचा लाभ हेंच सर्वशास्त्रार्थज्ञानाचें फल आहे. याविषयीं उपनिषदांत अनेक वचनें आढळतात. उत्तरार्धाचें व्याख्यान—) आतां या वेळीं मी तुझ्या आज्ञेत स्थित आहे. माझे सर्व संशय नाहीसे झाले. मी तुझ्या उपदेशा-प्रमाणें वागेन. तुझ्या प्रसादानें मी कृतार्थ झालें आहे. माझें कर्तव्य कांहीं उरलेलें नाही.]

शास्त्रार्थ संपला. आतां कथेचा संबंध प्रदर्शित करण्यासाठीं—संजय उवाच—
संजय म्हणाला—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादभिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—अहं—मीं—वासुदेवस्य—वासुदेवाच्या—च—आणि—महात्मनः पार्थस्य—महात्म्या अर्जुनाच्या—इमं अद्भुतं रोमहर्षणं संवादं—या आश्चर्यकारक अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या संवादाला—अश्रौषम्—ऐकलें. ७४. [अशाप्रकारें वासुदेव व महात्मा—अक्षुद्रबुद्धि—सर्व अधिकारि-गुणांनीं संपन्न असा अर्जुन, या दोघांचा वर सांगितलेल्या प्रकारचा अद्भुत—अत्यंत विस्मयकर व रोमहर्षण—अंगावर रोमांच उभे करणारा संवाद मीं ऐकला.]

हा सर्वोत्तम संवाद तू कसा ऐकलास ? असें कोणी म्हणेल म्हणून संजय सांगतो—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतं गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥७५॥

अन्वयार्थ—अहं—मीं—एतं परं गुह्यं योगं—या अत्यंत गुह्य योगाला—व्यासप्रसादात्—भगवान् व्यासांच्या कृपेनें—कथयतः योगेश्वरात् कृष्णात्—सांगत असलेल्या योगेश्वर कृष्णाच्या तोंडून—स्वयं साक्षात्—स्वतः आपल्या

कानांनीं—श्रुतवान्—ऐकिलें. ७५ [भगवान् व्यासांनीं मजवर अनुग्रह करून मला दिव्य दृष्टि दिल्यामुळें मी या गुह्य व परम योगरूप संवादाचें योग्यांचा ईश्वर जो कृष्ण त्याच्या तोंडून साक्षात् श्रवण केलें. तो आपल्या परमेश्वर स्वरूपानें सांगत असतांना मीं प्रत्यक्ष आपल्या कानांनीं तें सर्व ऐकलें. हा संवाद ज्ञान व कर्म यांसाठीं असल्यामुळें किंवा त्याला चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगाचें अंगत्व असल्यामुळें 'योग' असें म्हटलें आहे. तो परम पुरुषार्थोपयोगी आहे. म्हणून त्याला 'परम' हें विशेषण दिलें आहे व तें अत्यंत रहस्य असल्यामुळें त्याला 'गुह्य' म्हटलें आहे.]

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

अन्वयार्थ—राजन्—हे राजा धृतराष्ट्रा—केशवार्जुनयोः—कृष्ण व अर्जुन यांच्या—इमं अद्भुतं पुण्यं संवादं—या अद्भुत व पुण्यप्रद संवादाला,—सं-स्मृत्य संस्मृत्य च—पुनः पुनः आठवून—मुहुः मुहुः—मी पुनः पुनः—हृष्या-मि—आनंदित होतों. ७६. [हे महाराजा धृतराष्ट्रा ! केशव व अर्जुन यांच्या या पुण्य-श्रवणानेंहि पाप हरण करणाऱ्या अद्भुत संवादाला ऐकून व पुनः पुनः त्याचें स्मरण करून वारंवार—प्रतिक्षणीं मी हृष्ट—संतुष्ट होत आहे.]

आतां संजय भगवानांनीं अर्जुनाला ध्यानासाठीं जें आपलें सगुण विश्वरूप दाखविलें त्याची स्तुति करतो—

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—हे राजन्—हे धृतराष्ट्रा !—तत् हरेः अत्यद्भुतं रूपं—तें हरीचें अतिशय अद्भुत रूप—संस्मृत्य संस्मृत्य—पुनः पुनः आठवून—मे महान् विस्मयः—मला मोठा विस्मय वाटतो.—च पुनः पुनः हृष्यामि—आणि वारंवार मी हृष्ट—संतुष्ट होतों. ७७. [आणि तें हरीचें अत्यद्भुत विश्वरूप स्वरूप पुनः पुनः आठवून हे राजा, मला मोठा विस्मय वाटतो व मी पुनः पुनः आनंदित होतों.]

नर-नारायणरूप अर्जुन व कृष्ण यांच्या संवादाला प्रामाण्य आहे हें सुच-विण्यासाठीं संजय त्यांचा परम उत्कर्ष सुचवितो—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—यत्र—ज्या पक्षामध्ये—योगेश्वरः कृष्णः—योगेश्वर कृष्ण आहे—च—व—यत्र—ज्या पक्षामध्ये—धनुर्धरः पार्थः—धनुर्धर पार्थ आहे—तत्र—तेथे—त्या पक्षामध्ये—श्रीः—संपत्ति—विजयः—विजय—भूतिः—ऐश्वर्य—च—आणि—ध्रुवा नीतिः—नित्य न्याय आहेत—इति मम मतिः—अशी माझी दृढ भावना आहे. ७८ [ज्या पक्षामध्ये योगेश्वर कृष्ण व गांडीव धनुष्य धारण करणारा अर्जुन आहेत त्या पांडवांच्या पक्षामध्येच लक्ष्मी, विजय—परमोत्कर्ष, भूति—श्रीचाच विशेष विस्तार व नित्य न्याय रहातात, असा माझा दृढ निश्चय झाला आहे. या वाक्याने संजयाने धृतराष्ट्राची विजयाशा पार घालवून पांडवांना निश्चयाने जय मिळणार हें सुचविलें. योगांच्या उत्पत्तीचें कारण असल्यामुळे भगवान् सर्व योग्यांचा ईश्वर, ज्ञान आणि कर्म हाच सर्व योग, शास्त्रीय ज्ञान-वैराग्यादिक हेंच त्याचें बीज, तें भगवानांच्या अधीन असतें; त्यामुळे ज्याच्यावर भगवदनुग्रह झाला नाही त्याला तें प्राप्त होत नाही. अर्थात् योग व त्याचें फल हीं दोन्ही भगवदनुग्रहाधीन असल्यामुळे भगवानाला योगेश्वरत्व आहे. असो; याप्रमाणें येथें उपाय-उपेयभावानें सांगितलेल्या द्विविध निष्ठेची स्थापना केलेली असून 'कर्मनिष्ठा परंपरेनें म्ह० चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होते आणि ज्ञाननिष्ठा साक्षात् मोक्षाला कारण होते' या शास्त्रार्थाचा उपसंहार केला आहे.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानां गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्ये.

पैकी योग-उपायशास्त्रांतील मोक्षसंन्यासयोगनांवाचा अठरावा अध्याय

विष्णुशर्मकृत सुबोध अन्वय-अर्थ-स्पष्टीकरणासह समाप्त झाला.

इति ज्ञानाख्यं तृतीयषट्कम्

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

विषयानुक्रमणिका.

अध्याय.	विषय.	पृष्ठ.
१	विषादयोग—अर्जुनाचा शोक व मोह-युद्धत्याग.	१
२	सांख्ययोग—आत्मानात्मविवेक-त्याचा उपाय—योग-स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें.	१८
३	कर्मयोग—निष्ठाद्वय-कर्माधिकाऱ्यानें कर्मच करावें—कामरूपी शत्रूचा त्याग	५६
४	ज्ञानकर्मसंन्यासयोग—संप्रदाय-कर्माकर्मविवेक-ज्ञानयज्ञाचें श्रेष्ठत्व— ज्ञानाची प्रशंसा—तूं ज्ञानासाठीं कर्म कर	७७
५	संन्यासयोग—अज्ञाच्या संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ-कर्म ज्ञानाचें अंग— संन्यासाचें उपपादन-ध्यानयोगाचें बीज	१०२
६	ध्यानयोग—कर्मफलत्यागाची प्रशंसा-कर्माची मर्यादा-संन्यासपूर्वक ध्यानाभ्यास-फल-चित्तनिरोधाचे उपाय-योगी नाश पावत नाहीं	१२०
७	ज्ञानविज्ञानयोग—द्विविध प्रकृति-विभूतिवर्णन-चार भक्त-ज्ञानी श्रेष्ठ	१४५
८	तारकब्रह्मयोग—ब्रह्मादिकांचा अर्थ-प्रयाणकालीं चिंतन-दोन गति	१६१
९	राजविद्याराजगुह्ययोग—भगवत्स्वरूप-सर्व मदर्पण कर-भक्तीचें माहात्म्य-मन्मना भव	१७५
१०	विभूतियोग—ईश्वरस्वरूप-त्याच्या विभूति	१९१
११	विश्वरूपदर्शन—विश्वरूपाचें वर्णन, श्रीकृष्णाची स्तुति	२०७
१२	भक्तियोग—सगुणभक्त श्रेष्ठ-निर्गुणभक्तांना क्लेश अधिक-अनेक उपाय-भक्ताचे धर्म	२३१
१३	प्रकृतिपुरुषविवेकयोग—क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-ज्ञान-ज्ञेय-प्रकृति-पुरुष यांचें उपपादन	२४३
१४	गुणत्रयविभागयोग—गुण, त्यांचे प्रकार-कार्य-फल-गुणातीताचीं लक्षणें	२६३
१५	पुरुषोत्तमयोग—संसारमायावृक्ष-अव्ययपदाचें वर्णन-विभूति-क्षर-अक्षर— उत्तम पुरुष	२७७
१६	दैवासुरसंपद्विभागयोग—दैवीसंपद-आसुरी संपद-त्रिविध नरकद्वार	२८९
१७	श्रद्धात्रयविभागयोग—सात्त्विकादि त्रिविध श्रद्धा-यज्ञ-दान-तप-ब्रह्मनिर्देश	३०२
१८	मोक्षसंन्यासयोग—त्यागाविषयीं निश्चय-अधिष्ठानादि पांच कर्महेतु-त्रिविध ज्ञान— कर्म-कर्ता-बुद्धि-धृति-सुख-ब्राह्मणादिकर्म-कर्मजन्य सिद्धि-नैष्कर्म्यसिद्धि— ब्रह्मप्राप्तिप्रकार-फल-भक्तीनें ज्ञान-गीताशास्त्राचा उपसंहार-संप्रदायविधि	३१२

गीताशास्त्राचें सिंहावलोकन.

गीताशास्त्र चारहि वर्ण व चार आश्रम यांवर एकसारखाच अनुग्रह करितें. त्यांत सर्व वेदार्थ संग्रहीत केला आहे. त्यांत विधि-निषेधात्मक प्रवृत्तिधर्म सांगितला आहे व ज्ञान-वैराग्यलक्षण-साक्षात् जीवन्मुक्तीचें अंतरंग साधन असा निवृत्तिधर्महि सांगितला आहे. पण संसारप्रवृत्तीला कारण होणारा सकाम प्रवृत्तिधर्म त्याज्य ठरवून मोक्षोपयोगी निष्काम प्रवृत्तिधर्म त्यांत सांगितला आहे. ज्ञान-वैराग्यलक्षण मुख्य निवृत्तिधर्महि गीतेंत सांगितला आहे, याविषयीं 'यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्व नृपोत्तम । कथितो हरिगीतासु....' हेंच वाक्य प्रमाण आहे. निष्कामप्रवृत्ति हें निवृत्तिमार्गाचें साधन आहे. त्यामुळें निष्काम कर्मयोग हा वस्तुतः निवृत्तिमार्गच आहे. निष्काम-ईश्वरार्पणबुद्धीनें केलेल्या कर्मानुष्ठानाचें फल ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होणें, हें आहे. भगवानांनीं अर्जुनाला 'योगस्थ होऊन कर्म कर' २. ४८, 'जें जें कांहीं करशील तें मला अर्पण कर' ९. २७, 'सर्वदा माझें चिंतन कर' ८. ७, 'माझ्या ठिकाणीं मन ठेव. माझा भक्त हो ९. ३४, ११. ५५, १८. ६५, 'मदर्थ कर्म कर' 'तेंहि होत नसेल तर सर्वकर्मफल त्याग कर' १२. १०, ११, इत्यादि वारंवार जो उपदेश केला आहे तो चित्तशुद्धीसाठीं, ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तीसाठीं आहे. अर्जुनाच्या अधिकाराप्रमाणें-योग्यतेप्रमाणें तो उपदेश आहे व तोच सर्व गृहस्थाश्रमी पुरुषांना आचरणांत आणण्यास सर्वथा उचित आहे.

ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्य कोणत्या मार्गानें घालवावें, हें सांगण्यासाठीं गीताशास्त्र नाहीं. तर 'हा मी व हें माझें' असें समजून देह व देहसंबंधी चराचर पदार्थ यांसाठीं व्याकुळ होणारा, शोक-मोहसागरांत निमग्न झालेला आणि त्यामुळेंच स्वधर्माला अधर्म मानून त्याचा त्याग करावयास व परधर्माला स्वधर्म मानून त्याचें अनुष्ठान करावयास तयार झालेला जो अर्जुन किंवा दुसरा कोणी अनात्मज्ञ मनुष्य त्याला प्रथम स्वधर्मांत प्रवृत्त करण्यासाठीं आणि आसक्ति व फलाशा यांस सोडून स्वधर्माचें अनुष्ठान केल्यानें चित्तशुद्धि-ज्ञाननिष्ठायोग्यता-प्राप्ति झाल्यावर साक्षात् मोक्ष-जीवन्मुक्ति देणाऱ्या ज्ञाननिष्ठेंत प्रवृत्त करण्यासाठीं गीताशास्त्र आहे. आचार्यांनीं या दृष्टीनें गीताशास्त्राचें व्याख्यान केलें आहे व

गीताग्रंथाचा सूक्ष्म दृष्टीने विचार केला असतां तीच दृष्टि निर्दोष आहे, अशी खात्री होते. यास्तव आपण आतां गीताग्रंथाचाच थोडक्यांत विचार करूं या.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पहिल्या अध्यायांतील वर्णनाकडे पाहिलें असतां—अर्जुन आत्मज्ञानी नव्हता, तो एक शूर क्षत्रिय, मोठा धनुर्धर, सदाचार संपन्न भगवद्भक्त होता. पण त्याचा देहाभिमान सुटलेला नव्हता. ‘मी व माझे’ ही त्याची वृत्ति कायम होती. ‘मी कर्ता व भोक्ता आहे,’ अशी त्याची भावना होती. जगत् विनाशी म्ह० मिथ्या आहे व आत्मा नित्य, निर्विकार आहे, हें त्याला माहीत नव्हतें. पुण्याचरण करून स्वर्गादि सुख मिळवावें व पापाचरणाचा परिहार करून पारलौकिक दुःखाला टाळावें, हें त्याचें ध्येय होतें,—असें उघड दिसतें. म्हणूनच दोन्ही सैन्यांत आचार्यादि पूज्य पुरुष, आप्त व संबंधी यांना पाहून त्याला त्यांची दया आली व मोठा खेद झाला, राज्यसुखाच्या लोभानें आपण फार मोठें पाप करावयास तयार झालों आहों, असें त्याला वाटलें. या युद्धांत आपला कुलक्षय होईल, आपले कुलधर्म व जातिधर्म नष्ट होतील, वर्णसंकर होईल, त्यामुळें कुलक्षय करणारे आम्ही व आमचे पितर असे सर्व नरकांत पडूं, इत्यादि अनेक विचार त्याच्या मनांत आले व युद्धाचे दुष्परिणाम त्याला दिसूं लागले. त्यामुळें त्यानें स्वधर्मरूप युद्धहि न करण्याचा निश्चय केला.

अर्जुनाला त्यावेळीं इष्टविद्येयोगजन्य शोक-मोह झाला होता, ही गोष्ट संजयाच्या—‘शोकसंविग्नमानसः’ १.४७, ‘कृपया आविष्टं’ ‘अश्रुपूर्णकुलेक्षणं’ ‘विषादन्तं’ २.१, या शब्दांवरून, अर्जुनाच्या—‘गुरूनहत्वा भैक्ष्यं भोक्तुं श्रेयः’ २.५, ‘धर्मसंमूढचेताः’ २.७, ‘मम शोकं अपनुद्यात्’ २.८, या शब्दांवरून व भगवानांच्या—‘कुतस्त्वा कश्मलमिदं’ २.२, ‘अन्वशोचः’ २.११, ‘नानुशोचितुमर्हसि’ ‘नैवंशोचितुमर्हसि’ ‘न त्वं शोचितुमर्हसि’ २. २५-२७, ३०, ‘न पुनर्मोहिमेवं यास्यसि’ ४.३५, ‘मा शुचः’ १८.६६, ‘अज्ञानसंमोहः प्रनष्टः कच्चित्’ १८.७२,—या शब्दांवरून सिद्ध होते. पहिल्या अध्यायांत ‘दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण’ २८-३५ इत्यादि श्लोकांनीं अर्जुनानें आपल्या स्थितीचें वगैरे जें वर्णन केलें आहे त्यावरूनहि त्याचा ‘हा मी व हे माझे’ हा मोह, व्यक्त होतो. ‘निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्यात्०’ इत्यादि ३६-४६ श्लोकांमध्ये त्यानें युद्धाचे जे दुष्परिणाम सांगितले आहेत ते सकाम प्रवृत्तिमार्गाप्रमाणें बरोबर आहेत. कोणीहि अनात्मज्ञ सनातन वैदिक धर्मी अशा प्रसंगीं असाच विचार करील.

दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी भगवानांनीं सामान्यतः 'तुझ्यासारख्या शूर क्षत्रियाला हें शोभत नाहीं,' वगैरे सांगितलें. पण 'मी पूज्य गुरूंशीं कसा लढूं? स्वधर्माप्रमाणें त्यांना मारून राज्यसुख भोगण्यापेक्षां स्वधर्माला विहित नसलेलें भिक्षान्न खाणेंहि श्रेयस्कर आहे' इत्यादि बोलून अर्जुनानें आपला मोहच व्यक्त केला आहे. 'माझें चित्त स्वधर्माविषयींहि मूढ झालें आहे. म्ह० मला हा युद्ध-रूप स्वधर्महि अधर्म वाटूं लागला आहे. यास्तव जें निश्चित श्रेय—निःश्रेयसाचें—नित्य सुखाचें साधन असेल तें मला सांग.' अशी प्रार्थना करून, छांदोग्यादि उपनिषदांत 'शिष्य किंवा पुत्र यांचाचून निःश्रेयसाचें साधन कोणाला सांगूं नये,' असें विधान असल्यामुळें व 'आत्मज्ञानासाठीं गुरूलाच शरण जावें' असेंहि विधान असल्यामुळें 'मी तुझा शिष्य आहे. तुला शरण आलों आहे, मला श्रेयःसाधनाचा उपदेश कर,' २.७, असें त्यानें स्पष्ट म्हटलें. 'मला झालेला हा शोक भूलोकचें निष्कण्टक राज्य किंवा देवांचें आधिपत्य जरी मिळालें तरी त्यानें जाणार नाहीं. २.८, मला राज्य, सुख, विजय व जीवित यांचीहि इच्छा नाहीं. १.३१,' असें ह्मणून त्यानें ऐहिक व पारलौकिक भोगाविषयीं वैराग्य ही अधिकारसामग्रीहि व्यक्त केली आहे.

आत्मज्ञानावांचून शोक-मोहनिवृत्ति होत नाहीं व संसारदुःखानें संतप्त झालेले नारदादिक सनत्कुमारादि गुरूंना असेच शरण गेल्याचा इतिहास उपनिषदांतून आढळतो (छां. भा. अ. ७. पृ. ५१३) कौषीतकी उपनिषदांत—इंद्रानें प्रतर्दनाला वर मागावयास सांगितलें. तेव्हां प्रतर्दन त्यास म्हणाला 'मनुष्याला अत्यंत हितकर असें जें तुला वाटत असेल तेंच तूं मला दे' तेव्हां 'वैषयिक सुख हें हित, त्याविषयीं वैराग्य हें हिततर व आत्मज्ञान हें मनुष्याला हिततम आहे' असें जाणून इंद्रानें प्रतर्दनाला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला,—असें वर्णन आहे. प्रतर्दनानें इंद्राला 'मनुष्याला जें हिततम असेल तें मला सांग' अशी प्रार्थना केली, त्याचप्रमाणें अर्जुनानें येथें भगवानांची 'निश्चित श्रेय' सांगण्या-विषयीं प्रार्थना केली आहे आणि शोक-मोहानें व्याकुळ झालेल्या अर्जुनाला आत्मज्ञानाचा उपदेश केल्यावांचून त्याचें समाधान होणार नाहीं, असें जाणून भगवानांनींहि त्याला आत्मज्ञानाचा व त्याच्या साधनांचा उपदेश केला आहे. उपनिषदांत सनत्कुमार, इंद्र, उद्दालक, वरुण, यम, याज्ञवल्क्य इत्यादि आचार्यांनीं नारद, प्रतर्दन, श्वेतकेतु, भृगु, नचिकेत, जनक इत्यादि शिष्यांच्या मिषानें सर्व

लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं ब्रह्मविद्या जशी सांगितली आहे तशीच गीतेंतहि श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाच्या मिषानें सर्वलोकानुग्रहार्थ आत्मविद्याच प्रतिपादिली आहे. उपनिषदांत ब्रह्मसाक्षात्काराचीं यज्ञ, दान, तप, एषणात्याग, विचार, ध्यान इत्यादि साधनें—उपाय जसे सांगितले आहेत तसेच गीतेंत आत्मसाक्षात्काराचे ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करणें, फलत्याग करणें, संग—कर्तृत्वाभिमान सोडणें, सर्वकामांचा त्याग करणें, राग-द्वेषांचा त्याग करणें, गृहस्थाश्रमी पुरुषाच्या यज्ञ-दानादि कर्मांचा त्याग करून संन्यास घेणें, ईश्वराचें सतत चिंतन करणें, ध्यान इत्यादि उपाय सांगितले आहेत. तात्पर्य गीताशास्त्र शोक-मोहादि संसारकारणांची निवृत्ति करणारें आहे. त्यांत प्रवृत्त करणारें नाहीं. त्यामुळेच त्याला 'कर्मयोगशास्त्र' ह्मणतां येत नाहीं. वैदिक कर्मयोगाची गीतेंत निंदा केलेली आहे. (अ. २. श्लो. ४२-४४, अ. ९. श्लो. २०-२१ पहा.) व निष्काम कर्मयोगाची प्रशंसा केली आहे. पण निष्काम कर्मयोग हा प्रवृत्तिमार्ग नव्हे, निवृत्तिमार्ग आहे. कारण तो संसारप्रवृत्तीला कारण होत नाहीं, तर संसारनिवृत्तीला कारण होतो. म्हणूनच गीताशास्त्र हें प्रवृत्तिशास्त्र नसून निवृत्तिशास्त्र आहे. गीतेंतील धर्म हा मोक्षधर्म आहे.

“तर मग त्यांत—‘क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ’ २.३, ‘तस्मात् युध्यस्व भारत’ २.१८, ‘धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते’ २.३१, ‘तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतानिश्चयः’ २.३७, ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ २.३८, ‘मयि सर्वाणि कर्माणि....युध्यस्व विगतज्वरः’ ३.३०, ‘योगमातिष्ठ उत्तिष्ठ भारत’ ४.४२, ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर युध्य च’ ८.७, ‘तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व....निमित्तमात्रं भव’ ११.३३, ‘युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्’ ११.३४,—असा आग्रह कां केला आहे.” म्हणून विचाराल तर हा उपदेश प्रासंगिक आहे. गीतेचें प्रतिपाद्य तें नव्हे व युद्ध करणें, हें गीतेचें प्रयोजनहि नव्हे. गीतेचें तेवढेंच जर प्रयोजन असतें तर तिच्यामध्ये संन्यास, ध्यान, भक्ति, आत्मज्ञान इत्यादि सांगण्याचें कारण नव्हतें. चवथ्या अध्यायांत ज्ञानाची जी इतकी स्तुति केली आहे, ती केली नसती. ‘अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि’ ४.३६, असें जोरदार विधान केलें नसतें. प्रत्येक अध्यायांत अमुक केलेंस म्हणजे तूं मुक्त होशील, तमुक केलेंस म्हणजे तूं मला येऊन पोंचशील, आणि मला येऊन पोंचलास म्हणजे तुला पुनर्जन्म घ्यावा लागणार नाहीं, इत्यादि मोक्षाचें

विधान केलें नसतें. पण सर्व गीतेंत पुनः पुनः प्रसंग आणून व निरनिराळीं साधनें सांगून त्यांचें मोक्ष हेंच फल सांगितलें आहे. दिग्दर्शनार्थ त्यांतील कांहीं वचनांचा येथें थोडक्यांत उल्लेख करितों.

‘अमृतत्वाय कल्पते’ ‘कर्मबंधं प्रहास्यसि’ ‘जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयं’ ‘स शान्तिमधिगच्छति’ ‘ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति’ ‘देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति मां एति’ ‘ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः’ ‘ज्ञानं लब्ध्वा शांतिमधिगच्छति’ ‘सुखं बन्धात्प्रमुच्यते’ ‘अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति’ ‘अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते’ ‘निर्वाणपरमां शांतिं अधिगच्छति’ ‘परां गतिं याति’ ‘स मद्भावं याति’ ‘ब्रह्मभूयाय कल्पते’ इत्यादि शेंकडों वचनें गीतेंतील प्रत्येक अध्यायांत आहेत. (गी. भा. प्रस्ता. पृ. २०-२१ पहा.) या सर्व वचनांवरून गीता मुख्यतः मोक्षासाठीं सांगितली आहे, हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. म्हणूनच आचार्यांनीं उपोद्घातभाष्यांत ‘तस्यास्य गीताशास्त्रस्य परं प्रयोजनं निःश्रेयसं’ असें म्हटलें आहे. (गी. भा. पृ. ७ पहा.) ‘तूं युद्ध कर’ असें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष सांगणारीं वचनें सबंध भगवद्गीतेंत वर सांगितलीं तेवढींच आहेत व त्या युद्धाचा अनुवादहि ‘स्वधर्म’ या दृष्टीनें केला आहे. भगवानांनीं अर्जुनाच्या युद्धपराङ्मुखतेला ‘अनार्यजुषं अस्वर्ग्यं अकीर्ति-करं कश्मलं’ २.४, म्हटलें आहे. ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ ‘धर्म्याद्युद्धात्’ २.३१, ‘धर्म्यं संग्रामं’ २.३३, ‘श्रेयान् स्वधर्मः’ ३.३५, १८.४७, यांवरून भगवानांनीं कांहीं ठिकाणीं युद्धाचा उल्लेख जरी केलेला असला तरी त्यांचा स्वधर्मावर मुख्य कटाक्ष होता व क्षत्रियाच्या स्वधर्माचा एकदेश, या दृष्टीनेंच त्यांनीं युद्धाचा प्रासंगिक उल्लेख केला आहे, हें उघड होतें. शिवाय युद्धाचें फल निःश्रेयस-मोक्ष आहे, असें गीतेंत कोठेंच झटलेलें नाही. उलट ‘हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं’—‘युद्धांत सन्मुख मारला गेलास तर स्वर्ग मिळेल, शत्रूंना जिंकलेंस तर भूलोकच्या राज्याचा उपभोग घेशील २.३७, ‘जित्वा शत्रून्मुक्ष्व राज्यं समृद्धं’ ११.३३, शत्रूंना जिंकून समृद्ध राज्याचा उपभोग घे, असें त्याचें सांसारिक किंवा वैषयिक फलच सांगितलें आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां गीतेंतील युद्धासंबंधीं वचनें प्रासंगिक आहेत, मुख्य प्रतिपाद्यरूप नव्हेत, हें कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

म्हणूनच आचार्यांनीं—‘गीताशास्त्रांत युद्धकर्तव्यतेचें विधान केलेलें नाहीं. अर्जुन युद्धांत पूर्वीच प्रवृत्त झालेला होता. पण शोक-मोहामुळें प्रतिबद्ध होऊन युद्ध सोडून मुकाट्यानें बसला. ह्मणून भगवान् त्याच्या कर्तव्याचा प्रतिबन्ध दूर करीत आहेत’—असें गीताभाष्यांत म्हटलें आहे. (गी. भा. पृ. ९२.) गीता-शास्त्रांनं युद्धाच्या कर्तव्यतेचें जर विधान केलें असतें तर तें प्रत्येक मनुष्याचें कर्तव्य झालें असतें. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. गीता एकट्या अर्जुनासाठीं सांगितलेली नाहीं. तर अर्जुनाच्या निमित्तानें शोक-मोहसागरांत निमग्न झालेल्या सर्व संसारी जीवांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तिचा उपदेश केलेला आहे. (गी. भा. पृ. ४.) सर्व जीव युद्धाचे अधिकारी असणें केव्हांहि शक्य नाहीं. सर्व स्वधर्माचे मात्र अधिकारी असणें शक्य आहे. ह्मणूनच आचार्यांनीं भाष्यांत ‘युद्धं स्वधर्मः इत्येवं युध्यमानस्य ते इमं उपदेशं शृणु’ (गी. भा. पृ. १३९.) म्हणून युद्ध हा स्वधर्म आहे, असें समजून युद्ध करणाऱ्या तुला मी हा उपदेश करीत आहे तो तूं ऐक, असें ‘सुखदुःखे समे कृत्वा०’ या श्लोकाला अवतरण दिलें आहे. तसेंच ‘युध्य च’ ८.७, याचें व्याख्यान ‘युद्धं च स्वधर्मं कुरु’ (गी. भा. पृ. ६५२) असें म्हटलें आहे.

अर्जुनानें युद्ध न केल्यास त्याला त्याचा कोणता परिणाम भोगावा लागेल तेंहि भगवानांनीं सांगितलें आहे. ‘तूं हें धर्म्य युद्ध जर न करशील तर स्वधर्माला व कीर्तीला मुकशील, तुला पाप लागेल, लोक तुझी अकीर्ति गातील, निंदा करतील, तुझे शत्रु बोलूं नयेत तसले शब्द बोलतील, वगैरे (गी. २. ३३-३७) ‘युद्ध न केल्यास तुला मोक्ष मिळणार नाहीं,’ असें कांहीं कोठें सांगितलें नाहीं. पण स्वधर्मरूप कर्म न केल्यास व ईश्वराचें सतत चिंतन वगैरे न केल्यास मात्र चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति होणार नाहीं, असें सुचविलें आहे. ३. ३, १८. ५१; अर्थात् गीतेतील युद्धाविषयींचे उल्लेख प्रासंगिक आहेत. ते फक्त अर्जुन व महाभारतांतील युद्धप्रसंग यांना अनुलक्षून आहेत. पण कर्तृत्वाभिमान व फलाशा यांना सोडून स्वधर्माख्य कर्मानुष्ठान करणें, ईश्वराचें चिंतन, ध्यान वगैरे सर्व मनुष्यमात्रासाठीं आहेत व त्यांचें चित्तशुद्धि किंवा ज्ञाननिष्ठा-योग्यताप्राप्ति हें फल आहे. म्हणजे तीं साधनें परंपरेनें मोक्षोपयोगी आहेत. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३८ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें केलेलें स्वधर्माख्य युद्धहि परंपरेनें मोक्षोपयोगी होईल. पण तें युद्ध ह्मणून नव्हे तर स्वधर्माचा एकदेश या

नात्यानें परंपरामोक्षसाधन होईल. तस्मात् अर्जुनाला युद्ध करावयास लावण्या-
साठीं भगवानांनीं गीताशास्त्र सांगितलें हें म्हणणें सर्वथा अग्राह्य आहे.

गीतेतील युद्धाविषयींच्या विध्याभासरूप-अनुवादरूप वचनांचा उल्लेख आम्हीं
वर केलाच आहे. त्यांच्या अपेक्षेनें कर्मानुष्ठानाविषयींचीं वचनें अधिक मह-
त्त्वाचीं आहेत. जसें—‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ २.४७, ‘योगस्थः कुरु कर्माणि०’
२.४८, ‘नियतं कुरु कर्म त्वं’ ३.८, ‘तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर’
३.९, ‘तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर’ ३.१९, ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं’
४.१५, ‘योगमातिष्ठ उत्तिष्ठ भारत’ ४.४२, ‘मत्कर्मपरमो भव’ १२.१०,
‘सर्वकर्मफलत्यागं कुरु’ १२.११. यांत अर्जुनाला ‘कर्म कर’ असें सांगितलें
आहे. हें कर्म कोणतें ? युद्ध नव्हे; युद्धापेक्षां कर्मशब्दाचा अर्थ अधिक व्यापक
आहे. अर्थात् कर्म म्ह० स्वधर्मरूप विहितकर्म. तें नित्य, नैमित्तिक व काम्य
असें तीन प्रकारचें आहे. त्यांतील काम्य कर्म सर्वथा वर्ज करून नित्य व नैमित्तिक
कर्महि फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें करावयास सांगितलें
आहे. ३.३०, १८.६, खाणें, पिणें, वसणें, उठणें इत्यादि स्वाभाविक कर्म
येथें विवक्षित नाहीं. कारण ‘तें कर’ असें विधान करण्याचें कांहीं कारण नाहीं.
आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व प्राणी तें स्वभावतःच करीत असतात. शिवाय ‘तें फला-
सक्ति सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर’ असेंहि म्हणतां येत नाहीं. शरीराचें जीवन
याच निमित्तानें तें होत असतें. आतां ‘यत्करोषि यदश्नासितत्कुरुष्व मद-
र्पणं’ ९.२७. असें भगवानांनीं म्हटलें आहे, हें खरें; पण त्याचा आशय ‘श-
रीरेंद्रियांच्या सर्व कर्मांवरील कर्तृत्वाभिमान सोड’ हाच आहे. अनात्मज्ञ शरीरें-
द्रियसमूहाला आत्मा म्हणतो व त्याचीं जीं लौकिक व शास्त्रीय कर्मे तीं माझीं
असें समजतो. या मिथ्या प्रत्ययाची निवृत्ति करण्यासाठीं ‘तें मदर्पण कर’ असें
भगवान् सांगत आहेत. शिवाय स्वाभाविक किंवा लौकिक कर्मे अथवा ‘पतकर-
लेला धंदा’ हें कोणत्याच प्रकारें मोक्षाचें साधन होऊं शकत नाहीं. स्वर्ग किंवा
मोक्ष हें साध्य वेद-शास्त्रोक्त असल्यामुळें त्यांचें साधनहि वेद-शास्त्रोक्तच असलें
पाहिजे. गीता जर शास्त्रीय मोक्षासाठीं असेल म्हणजे तें मोक्षशास्त्र असेल, तर
तिनें सांगितलेलीं त्याचीं साधनेंहि शास्त्रीयच असलीं पाहिजेत. म्हणूनच भगवा-
नांनींहि ‘तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते’ ‘ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहाहंसी’
१६. २३-२४, ‘कुरु कर्मैव-पूर्वैः पूर्वतरं कृतं’ ४.१५, ‘विधानोक्ता यज्ञ-

दान-तपः-क्रियाः प्रवर्तन्ते' 'मोक्षकांक्षिभिः विविधाः यज्ञ-तपःक्रियाः च दानक्रियाः क्रियन्ते' १७. २४-२५, 'यज्ञ-दान-तपःकर्म न त्याज्यं' १८.५. असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तें श्रुतीला अनुसरून आहे. हाच वैदिक कर्मयोग आहे व त्याचें फल सकाम पुरुषाला स्वर्ग व निष्काम पुरुषाला चित्तशुद्धि किंवा ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्ति, हें आहे. याविषयीं 'विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन' बृ. भा. अ. ४ पृ. ३३७ 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादि उपनिषद्वाक्यें तर प्रमाण आहेतच, पण गीतेंतहि 'न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते, ३.४, 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये' ५.६ व ११. 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि' १८.५. इत्यादि वचनें तेंच सांगत आहेत. अर्थात् 'कर्मयोग हें ज्ञानयोगाचें अंग नव्हे. ती ज्ञानोत्तर आचारावयाची स्वतंत्र निष्ठा आहे,' हें म्हणणें अनुपपन्न-अशास्त्रीय आहे.

गीतेंत ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, असें सांगितलें आहे, याविषयीं 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अचिरेण अधिगच्छति' 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' 'ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः' इत्यादि अनेक वचनें प्रमाण आहेत. पण कर्मयोगानें शांति किंवा मोक्ष किंवा मद्भावप्राप्ति होते, असें कोठेंहि सांगितलेलें नाहीं. कर्मानें सिद्धि किंवा संसिद्धि मिळते, असें म्हटलें आहे. (३.२०, १२.१०, १८.४५-४६ पहा.) पण ती संसिद्धि म्ह० मोक्ष नव्हे. चित्तशुद्धि-ज्ञाननिष्ठायोग्यता-ईश्वरशरणता हीच ती सिद्धि होय. कारण 'सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे' १८.५० या श्लोकांत कर्मजा सिद्धीहून ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि-ब्रह्मप्राप्ति निराळी सांगितली आहे. गीतेंत केवल 'संसिद्धि' किंवा 'सिद्धि' या शब्दांचा मोक्ष असा अर्थ कोठेंहि विवक्षित नाहीं. तर त्या शब्दांचा मोक्ष हा अर्थ जेथें विवक्षित आहे तेथें त्याला 'परां' किंवा 'परमां' हें विशेषण योजलें आहे. जसें-'मानुषेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं । नामुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।' ८.१५. 'यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिं-मितो गताः' १४.१. 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' १८.४९. अर्थात् गीतेंत अशा विशेषणावांचून जेथें जेथें सिद्धि किंवा संसिद्धि-शब्द येतो तेथें तेथें त्याचा अर्थ 'फल' असाच होतो. जसें-'काक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः । क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा' ॥ ४.१२. 'अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति' ६.३७. वगैरे. कर्मापासूनहि मोक्ष मिळतो,

असा भ्रम उत्पन्न करणारें गीतेंत एकच वचन आहे व तें 'तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचार । असक्तो ह्याचरन् कर्म परं आमोति पूरुषः' ३.१९. हें होय. पण मोक्ष नित्य असल्यामुळें कर्म त्याचें साक्षात् साधन केव्हांच होऊं शकत नाहीं. तर तें चित्तशुद्धीच्या द्वाराच मोक्षसाधन होत असल्यामुळें त्याचा तसाच अर्थ केला पाहिजे. (पृ. ६५. पहा.) 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' ६.५ याचा अर्थ कर्मानुष्ठान करणारांनाहि चित्तशुद्धीच्या द्वारा सांख्यांना मिळणारें मोक्षाख्यस्थान मिळतें, असाच केला पाहिजे व ही गोष्ट 'योगैरपि' येथील 'अपि-'शब्दावरूनच सिद्ध होते. 'भदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिं अवाप्स्यसि' येथें सिद्धि म्ह० ज्ञाननिष्ठायोग्यता असा अर्थ केल्यास कांहीं प्रश्नच नाहीं. पण सिद्धि म्ह० मोक्ष म्हटल्यास अर्थात् चित्तशुद्धि-योग-ज्ञान-प्राप्ति या क्रमानें मोक्षाला प्राप्त होशील, असेंच म्हणावें लागतें व 'अपि-'शब्दावरून भगवानांचा आशयहि तसाच दिसतो.

गीतेंत 'कर्म' हा शब्द एकाच अर्थीं योजलेला नाहीं. तो शास्त्रीय नित्य-नैमित्तिक कर्म या अर्थीं प्रायः योजिला आहे. कांहीं ठिकाणीं शरीरेंद्रियांची कोण-तीहि म्ह० शास्त्रीय किंवा अशास्त्रीय-स्वाभाविक हालचाल या अर्थीं त्याचा उपयोग केला आहे. एके ठिकाणीं संचित-क्रियमाण कर्म या अर्थीं त्याचा उप-योग आहे, दोन ठिकाणीं व्याकरणांतील कर्म या अर्थीं तो आहे व २-३ ठिकाणीं ईश्वराचें साधुपरित्राणादि कर्म या अर्थीं आहे. जेथें स्वर्ग किंवा मोक्ष यांचें साक्षात् किंवा परंपरा साधन अर्थात् पुण्य-धर्म या अर्थीं त्याचा उपयोग केलेला असतो तेथें त्याचा शास्त्रीय यज्ञ-दान-तपोरूप नित्य-नैमित्तिक कर्म असा अर्थ करावा. जसें-अध्याय २-'कर्मणि एव अधिकारः' ४७. 'योगस्थः कुरु कर्माणि' ४८, 'दूरेण ह्यवरं कर्म' ४९, योगः कर्मसु कौशलं' ५०, 'कर्मजं फलं त्यक्त्वा' ५१; अध्याय ३-'कर्मणः बुद्धिः ज्यायसी' १, 'कर्मणि घोरे' २, 'कर्म-योगेन' ३, 'न कर्मणामनारंभात्' ४, 'कर्मयोगं' ७, 'नियतं कुरु कर्म त्वं' ८, 'यज्ञार्थात्कर्मणो कर्मबन्धनः....तदर्थं कर्म' ९, 'कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि०' १५, 'कार्यं कर्म समाचार.... असक्तो ह्याचरन्कर्म' १९, 'कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः' २०, 'वर्त एव च कर्मणि' २२, 'जातु कर्मणि' २३, 'न कुर्या कर्म' २४, 'सक्ताः कर्माणि०' २५, 'कर्मसंगिनां-सर्वकर्माणि' २६; अध्याय ४-'न मां कर्माणि....कर्मफले स्पृहा....कर्मभिः' १४, 'कृतं कर्म पूर्वैः....कुरु कर्मैव'

१५, 'कर्म' १६, 'कर्मणः' १७, 'यज्ञायाचरतःकर्म' २३, 'सर्वकर्म' ३३; अध्याय ५—'संन्यासं कर्मणां' १, 'कर्मयोगश्च....कर्मयोगो' २, 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' १०, 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' ११, 'युक्तः कर्मफलं' १२; अध्याय ६—'अनाश्रितः कर्मफलं....कार्यं कर्म' १, 'कर्म कारणं' ३, 'कर्मिभ्यः' ४६; अध्याय ७—'पुण्यकर्मणां' २८, 'कर्म चाखिलं' २९; अध्याय ८—'किं कर्म' १, 'विसर्गः कर्मसंज्ञितः' ३; अध्याय ९—'मोघकर्माणः' १२; अध्याय ११—'मत्कर्मकृत्' ५५; अध्याय १२—'मत्कर्मपरमः....मदर्थमपि कर्माणि' १०, 'सर्वकर्मफलत्यागं' ११; अध्याय १३—'कर्मयोगेन चापरे' २४; अध्याय १४—'कर्मसंगेन' ७, 'कर्मणि' ९, 'कर्मणां अशमः' १२, 'कर्मसंगिषु' १५, 'कर्मणः' १६; अध्याय १६—'कर्म कर्तुमिहार्हसि' २४; अध्याय १८—'काम्यानां कर्मणां' (अश्वमेधादि काम्य कर्माणां)....सर्वकर्मफलत्यागं' २, 'कर्म' ३, ५, 'कर्माणि' १६, 'नियतस्य कर्मणः' ७, 'कर्म' ८-१०, १९, २३, २४, २५, कर्मणः १२, 'कर्मणि' ४१, स्वाभाविक 'ब्रह्मकर्म, क्षत्रकर्म' ४२-४४, 'स्वे स्वे कर्मणि, स्वकर्मनिरतः, स्वकर्मणा, स्वभावनियतं कर्म, सहजं कर्म,' ४९, ४८, इत्यादि हीं शास्त्रविहित-नित्य-नैमित्तिक कर्मच घेतलीं पाहिजेत.

ज्या कर्मशब्दाचा प्राणिमात्रांशीं, शरीरेंद्रियांशीं किंवा प्रकृति-गुणांशीं संबंध असतो, त्याचा 'शरीरेंद्रियांचा व्यापार' हा अर्थ विवक्षित असतो. जसें—अध्याय ३—'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठति अकर्मकृत्। कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः' ५, यज्ञः कर्मसमुद्भवः' १४, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि' २७, 'गुणकर्मविभागयोः' २८, 'गुणकर्मसु' २९; 'कर्मणि कर्म' ४.१८, 'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि' ५.२९, 'न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः' १८.११, 'सर्वकर्मणां' १८.१३, 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' १८.१५; वगैरे.

जो कर्मशब्द 'कर्ता' या शब्दाबरोबर उच्चारलेला असतो त्याचा अर्थ व्याकरणांतील कर्म-कर्त्याला इष्ट असलेला पदार्थ असा होतो, जसें—'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः' १५.१४, 'करणं कर्म कर्तेति' १८.१८. पण 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च' १८.१९, येथें कर्म म्हणजे क्रिया, व्याकरणांतील

कर्म नव्हे. कारण त्याचे पुढें सात्त्विक, राजस व तामस असे भेद सांगा-
वयाचे आहेत.

‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते’ ४.३७. येथें संचित-क्रियमाण
पुण्य-पापाख्य कर्म विवक्षित आहेत.

‘जन्म कर्म च मे दिव्यं’ ४.९. येथील कर्मशब्दाचा जगत्परिपालन, साधूंचें
रक्षण, असाधूंचा नाश, धर्मसंस्थापना इत्यादि ईश्वरकर्म हा अर्थ आहे. ‘न च
मां तानि कर्माणि०’ ९.९. येथें सृष्ट्युत्पत्त्यादि कर्म विवक्षित आहेत. तिसऱ्या
अध्यायांतील ‘वर्त एव च कर्माणि’ व ‘उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहं’
येथील कर्मशब्दाचा अर्थहि असाच केला तरी चालेल. तात्पर्य गीतेंत ‘कर्म-’
शब्द एकाच अर्थीं योजिलेला नाही. तथापि नित्य-नैमित्तिक कर्म-यज्ञ-दान-
तपःकर्म या अर्थीं त्याचा पुष्कळ उपयोग केला आहे. कोठें कर्मशब्दार्थांत
निषिद्ध कर्मांचाहि संग्रह होतो. जसें-‘सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वणो०’ १८.५६
‘चेतसा सर्वकर्माणि’ १८.५७, ‘सर्व कर्माणि मनसा संन्यस्य’ ५.१३. ‘मयि
सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य’ ३. ३० ‘ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य’ १२.६.
येथें सर्व कर्म म्ह० लौकिक, वैदिक, स्वाभाविक व निषिद्ध अशीं सर्व कर्म
ईश्वरार्पण करावीं, असें विधान आहे. अर्थात् ‘यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो
त्वाराधनं’ या न्यायानें किंवा ‘यत्करोषि यदश्नासि’ ९.२७ या न्यायानें शरीर-
द्रियांची सर्व चेष्टा ईश्वरार्पण करणें ‘मी करितों’ अशी आसक्ति न ठेवणें, हा
त्यांतील आशय आहे.

गीतेंतील योगशब्दाचा अर्थहि सर्व ठिकाणीं ‘कर्मयोग’ हाच होऊं शकत
नाहीं. गीतेंत ‘योग’ हा शब्द कर्मशब्दाप्रमाणेंच प्रायः ‘ध्यान-चित्तसमाधान’
या अर्थीं योजला आहे. जसें-‘तदा योगं अवाप्स्यसि’ २.५२, ‘आरुरुक्षोर्मु-
नेर्योगं....योगारूढस्य’ ६. ३, ‘योगारूढस्तदोच्यते’ ६. ४ इत्यादि सहाव्या
अध्यायांत सर्व ठिकाणीं हाच अर्थ विवक्षित आहे. ‘अनन्येनैव योगेन’ १२.६,
‘योगेनाव्यभिचारिण्या’ १८. ३३, वगैरे. कांहीं ठिकाणीं ‘उपायभूत कर्मयोग
व समाधि योग’ हा त्याचा अर्थ आहे. जसें-‘योगे तु इमां शृणु’ २. ३९,
‘योगसंसिद्धः’ ४.३८. कांहीं ठिकाणीं ‘ईश्वरार्पण करून कर्मानुष्ठान’ हा अर्थ आहे.
‘योगं आतिष्ठ’ ४. ४२. ‘पुनर्योगं’ ५.१ ‘एकं सांख्यं च योगं च’ ५.५ ‘योग-
युक्तो.’ ५.६-७. ‘यं संन्यासं प्राहुः तं योगं’ ६. २, इत्यादि. कोठें योग म्ह०

युक्ति—रचना—घटना असा अर्थ आहे. जसें 'योगमायासमावृतः' ७.२५; कोठें योग म्ह० स्वरूप—आत्मयाथात्म्य किंवा योगजन्य योगैश्वर्यसामर्थ्य—योगशक्तीचें आधिक्य हा अर्थ आहे. जसें—'पश्य मे योगं ऐश्वरं' ९.५, 'मम एतां विभूतिं योगं च' १०.७, 'विस्तरेण आत्मनो योगं' १०.१८. कोठें योग म्ह० सम्यग्दर्शन योग हा अर्थ आहे. जसें—'योगसंन्यस्तकर्माणं' ४.४१. इत्यादि. तथापि सर्वत्र 'समाधियोग' हाच त्याचा मुख्य अर्थ आहे व कर्मयोगाला त्या मुख्य योगाचा उपाय म्हणून 'योग' म्हटलें आहे. कोठें अनुष्ठानालाहि योग म्हटलें आहे. जसें—'संन्यासयोगयुक्तात्मा' ९.२८.

गीतेंत 'धर्म' हा शब्द सर्वत्र शास्त्रविहित धर्म याच अर्थीं योजला आहे. 'वेद' हा शब्द कर्मकांडात्मक वेदाला उद्देशून योजला आहे. 'स्वधर्म' व 'परधर्म' हे शब्दहि 'ज्याच्या त्याच्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेला धर्म' व 'भिन्न वर्ण व आश्रम यांना विहित असलेला धर्म' या अर्थीं योजले आहेत.

गीतेंत सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा हेंच निःश्रेयसाचें—मोक्षाचें साक्षात् साधन सांगितलें आहे. उपनिषदांत ज्याला 'एषणात्याग' म्हटलें आहे, त्यालाच गीतेंत 'कामत्याग' म्हटलें आहे. एषणा व काम हे पर्यायशब्द आहेत. एषणात्याग हाच संन्यास आहे. अर्थात् गीतेंतील कामत्याग म्हणजे संन्यासच होय. 'प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्। आत्मनि एव आत्मना तुष्टः' ही सर्वकामत्यागपूर्वक आत्मनिष्ठाच आहे. जीवन्मुक्ति हीच. हिलाच ज्ञाननिष्ठा व नैष्कर्म्यसिद्धि म्हणतात. ही अवस्था केवल कर्मफलत्याग, ईश्वरार्पणबुद्धीनें स्वधर्माख्य कर्म करणें, चित्तस्थैर्याचा अभ्यास या प्रसंगी प्राप्त होणें शक्य नाहीं. सर्व कर्मांचा संकल्पांसह त्याग करून ध्यान किंवा ज्ञानलक्षणा भक्ति यांचा पूर्ण परिपाक ज्ञानानेंच ही अवस्था प्राप्त होते. गीतेंत जीवन्मुक्ताला 'स्थितप्रज्ञ' किंवा 'गुणातीत' असेंहि म्हटलें आहे.

ज्याला आत्म्याचें ज्ञान झालेलें नसतें त्याच्याच ठिकाणीं कामाचा संभव असतो व 'कामः कर्महेतुः'—काम हाच कर्माचें निमित्त आहे. कामत्यागी पुरुषाचा कर्मत्याग सहजसिद्ध आहे. 'अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कस्यचित्' (मनु.) हें प्रसिद्ध आहे. असे निष्काम ज्ञानीच खरे सर्वकर्मत्यागी असून त्यांच्या साठींच ज्ञानयोगनिष्ठा आहे. जे असे निष्काम ज्ञानी नाहींत त्या कर्माधिकार्यांना गीतेंत चार ठिकाणीं योगी म्हटलें आहे. जसें—'कर्मयोगेन योगिनां'

३.३, 'दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः' ४. २५, 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति' ५. ११, 'योगी प्राप्य निवर्तते' ८. २५, व एके ठिकाणीं योग म्हटलें आहे. जसें—'तद्योगैरपि गम्यते' ५.५. बाकी सर्व ठिकाणीं योगी किंवा योग म्ह० प्रायः ध्यान करणारा—चित्तस्थैर्याचा अभ्यास करणारा—उपासक असा अर्थ विवक्षित आहे. तथापि ते दोन्ही प्रकारचे योगी म्हणजे आत्मज्ञानी—सांख्य नव्हेत. त्यांच्यासाठीं यथाधिकार कर्मयोग, कर्मसंन्यास, श्रवणादि विचार, ध्यान, उपासना इत्यादि उपाय सांगितले आहेत. अ. १३. श्लो. २४-२५ पहा.

अशा अनात्मज्ञ सकाम कर्माधिकाऱ्याच्या हातून सर्वकर्मसंन्यास घडणें शक्यच नाही. म्हणून भगवानांनीं त्यांच्या साठीं काम्यकर्मत्याग, फलेच्छात्याग, ईश्वरार्थ कर्माचरण, संकल्पत्याग, संकल्पप्रभव कामांचा त्याग, विरक्त मुमुक्षूंना यज्ञ-दान-तपोरूप कर्मांचा संन्यास, कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग, राग-द्वेषत्याग असे अनेक पर्याय सांगितले आहेत. हे सर्व पर्याय ज्ञाननिष्ठेच्या अधिकाऱ्यांसाठीं नाहीत. मुमुक्षूंसाठीं आहेत. सर्वकर्मसंन्यास, नैष्कर्म्यसिद्धि अथवा ज्ञानयोगनिष्ठा, याच जीवन्मुक्तीचे उपाय म्हणून ते सर्व सांगितले आहेत. सर्व काम व सर्व कर्म यांचा निःशेष त्याग करून आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणें, हीच पूर्वोक्त जीवन्मुक्ति आहे. गीताशास्त्र तिचे अनेक उपाय सांगतें म्हणून तें योगशास्त्र. त्यांत शोक-मोहापासून ज्ञानयोगपर्यंत मोक्षमार्गातील सर्व अवस्था सांगितल्या आहेत. तें ज्ञानशास्त्र आहे. कर्मशास्त्र नव्हे. 'इति ते ज्ञानमाख्यातं' १८. ६३. असा भगवानांनीं त्याचा उपसंहार केला आहे, व 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम' असें म्हणून आत्मानात्मविवेक हेंच ज्ञान आपल्याला विवक्षित असल्याचेंहि सांगितलें आहे.

आत्मा निष्क्रिय व निर्विकार आहे. त्यामुळें तद्रूप होण्यासाठीं साधकाला स्वतः निष्क्रिय व निर्विकार झालें पाहिजे, तरच तो आत्मनिष्ठ होऊं शकेल. पण कोणालाहि एकाएकी आत्मनिष्ठ होतां येत नाही, म्हणून गीतेंत कर्मफलत्यागापासून उत्तरोत्तर अधिक योग्यतेचे उपाय सांगितले आहेत. अर्थात् ज्ञाननिष्ठा साध्य, कर्मनिष्ठा हें तिचें बहिरंग साधन आणि संन्यासपूर्वक ध्यान हें अन्तरंग साधन, हाच गीतेचा सिद्धान्त होय.

संन्यासावांचून मोक्ष नाही. भगवानांनीं अर्जुनालाहि संन्यास सांगितला आहे. त्यानें स्वधर्मरूप युद्धाचा त्याग करून परधर्मरूप भिक्षावृत्ति स्वीकारण्याचा निश्चय

केला. पण मोहानें केलेला नियत कर्माचा त्याग हा तामस त्याग आहे. त्याचें परंपरेनें हि निःश्रेयस हें फल नाही. तर नरक—दुःख हेंच त्याचें फल आहे. १८.७ यास्तव अर्जुनाचें व इतर मुमुक्षु जीवांचें पारमार्थिक हित करण्याची इच्छा करणाऱ्या भगवानांनीं त्याला सात्त्विक त्याग करण्याचा उपदेश केला. (१८.९ पहा.) कारण त्यागावांचून मोक्ष नाही, हा सिद्धान्त होय. (१८.१२ पहा.) अर्जुनाला कर्मफलाचा त्याग करावयास सांगितलें आहे. (१२.११, १८.२.) सर्व कर्माचा मज ईश्वराचे ठिकाणीं संन्यास करावयास सांगितलें आहे. (३.३०.) ‘संन्यास-योगयुक्तात्मा’ व्हावयास सांगितलें आहे. (९.२८.) अत्यंत गुह्य व हित म्हणून ‘माझ्या ठिकाणीं मन ठेव, माझाच भक्त हो, माझेंच पूजन कर, मलाच नमस्कार कर’ असें म्हटलें आहे. म्ह० केवळ आत्मपरायण व्हावयास सांगितलें आहे व शेवटीं ‘सर्व धर्माधर्मांचा परित्याग करून केवळ मला—आत्म्याला शरण ये’ असें म्हटलें आहे. ज्ञाननिष्ठ—जीवन्मुक्त होण्याचे हे सर्व उपाय आहेत.

तर मग ‘कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं’ ३.२५, असें म्हणून विद्वाना-नें हि लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें, असें कसें म्हटलें आहे? म्हणून कोणी म्हणेल तर तें बरोबर आहे. क्षत्रियाला, आश्रमसंन्यासाचा—परमहंस होण्याचा अधिकार नाही. यास्तव ज्याला आत्मज्ञान झालें आहे अशा क्षत्रियादिकांनीं गृहस्थाश्रमांतच राहून कर्तृत्वाभिमान सोडून ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ ३.२८ ‘इंद्रियाणीन्द्रिया-र्थेषु वर्तन्ते’ ५.९, अशा भावनेनें, लोकांनीं कर्मत्याग करूं नये म्हणून, विहित कर्मे करीत रहावें, असें भगवान् म्हणत आहेत. ज्याला प्रत्यक्ष संन्यास आश्रम स्वीकारतां येत नाही, त्याच्यासाठीं तो विकल्प आहे. संन्यासाधिकाऱ्यांसाठीं तें विधान नाही. कारण निष्काम ज्ञानी पुरुषावर भगवान् हि कर्माचा बलात्कार करूं शकत नाहीत. पण लोकांनीं आपलें अनुकरण करून उन्मार्गी होऊं नये, म्हणून विद्वान् कर्माधिकारी विहित कर्मेच जरी करीत असला तरी तो कर्मयोगी नव्हे. कारण ‘नैव किंचित्करोति सः’ ४.२०. ‘कुर्वन्नपि न लिप्यते’ ५.७. ‘न करोति न लिप्यते’ १३.३१ इत्यादि वचनांनीं तसें स्पष्ट सांगितलें आहे. अर्थात् सर्व कर्मे गुणचेष्टारूप पाहणाऱ्या विद्वान् संन्यासीच आहे. ४.१९.

गीतेंत हि ज्ञानेतर साधनांचें साक्षात् ज्ञाननिष्ठा—जीवन्मुक्ति हें फल सांगितलेलें नाही, तर क्रममुक्ति हें फल सांगितलें आहे. कारण त्यांचें ईश्वरप्राप्ति हें फल सद्यः मिळतें असें म्हटलेलें नाही, तर भविष्यत्कालीं मिळतें, असें सांगितलेलें आहे. जसें—

‘बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि’ २.३९, ‘स्वर्गं प्राप्स्यसि’ ‘महीं मोक्ष्यसे’ २.३७, ‘मय्यर्पितमनोबुद्धिर्ममेव एष्यसि’ ८.७, ‘शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः’ ‘संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि’ ९.२८, ‘मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि’ १८.५८, ‘मन्मना भव....मामे-
वैष्यसि’ ९.३४, १८.६५, ‘सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि’ १८.६६, पण याच्या उलट जेथें जीवन्मुक्ति विवक्षित आहे तेथें असा भविष्यत्प्रयोग नाही जसें—‘बहवो ज्ञानतपसा पूता यद्वावमागताः’ ४.१०, ‘ज्ञानयज्ञः श्रेयान्.... सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते’ ४.३३, ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते’ ३७, ‘ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेण अधिगच्छति’ ३९, ‘नैष्ठिकीं शान्तिं आप्तेति’ ५-१२, ‘तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छन्ति अपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः’ ५-१७, ‘इहैव तैः जितः सर्गः....ब्रह्मणि ते स्थिताः’ १९, ‘ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षय्यं सुखं अश्नुते’ ५-२१, ‘स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति’ ५.२४, ‘अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते’ ५-२६, ‘यः सदा मुक्तः एव सः’ ५-२८, ‘ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति’ ५-२९, ‘शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति’ ६-१५, ‘आत्माना आत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति’ ६-२०, ‘आत्यन्तिकं सुखं वेत्ति’ ६-२१, ‘ब्रह्मसंस्पर्श अत्यन्तं सुखं अश्नुते’ इत्यादि आणखीहि हवीं तितकीं वचनें जीवन्मुक्तीविषयीं दाखवितां येतील.

गीता एकट्या अर्जुनासाठीच व तीहि त्याला युद्धाला तयार करण्यासाठी सांगितलेली नसून सर्व मुमुक्षूंकरितां सांगितली आहे, हेंहि गीतेंतील वचनांवरूनच सिद्ध होतें. कांहीं उपदेश प्रत्यक्ष अर्जुनाला उद्देशून आहे. जसें—‘निश्चैगुण्यो भव’ ‘कर्मणि एव ते अधिकारः’ ‘योगस्थः कुरु कर्माणि’ ‘तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर’ ‘मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य....युद्धञ्चस्व’ इत्यादि पण असल्या द्वितीय पुरुषी क्रियापदप्रयोगांनीं युक्त असलेल्या वचनांहून तृतीय पुरुषी क्रियापदांनीं युक्त असलेलीं वचनें किती तरी पटीनें अधिक आहेत. जसें—‘मनीषिणः अनामयं पदं गच्छन्ति’ इत्यादि.

गीतेंत साक्षात् कर्मयोग फक्त तिसऱ्या अध्यायांत सांगितला आहे. बाकीच्या अध्यायांत त्याचा क्वचित् उल्लेख आहे. पण तो कर्मयोगहि उपासनेशीं संबद्ध असा सांगितला आहे. गीतेंत प्राधान्यानें जर कशाचा उपदेश केला असेल

तर तो राग-द्वेष-काम-क्रोध-अहं-ममत्वत्यागपूर्वक ईश्वरपरायणतेचा आहे व तोहि ईश्वराची प्राप्ति-जन्ममरणरूप बंधापासून मुक्ति, यासाठी आहे. मोक्षाला 'शांति, परमा गति, मद्भावप्राप्ति, ब्रह्मनिर्वाण, ब्राह्मी स्थिति, अपुनरावृत्ति, अमृतत्व, शाश्वत पद, परम सिद्धि, नैष्कर्म्यसिद्धि, शाश्वत स्थान, ज्ञानाची परा निष्ठा,' इत्यादि अनेक नावे गीतेंत योजिली आहेत.

अर्जुनाला 'नित्यसत्त्वस्थ-सदा सत्त्वगुणाश्रित हो' २.४५, असें भगवानांनी सांगितलें आहे. कामत्याग, राग-द्वेषत्याग वगैरे त्या नित्यसत्त्वस्थावस्थेचें लक्षण आहे. पण ती अवस्था कशी प्राप्त होईल, हें सांगण्यासाठी चवदाव्या अध्यायांत सत्त्वादि तीन गुणांचा विभाग सांगितला. त्यांत रजोगुण व तमोगुण यांना पराभूत करून सत्त्वगुण उत्कर्ष पावतो, असें सांगून रजस्तमांचा पराभव व सत्त्वाचा उत्कर्ष होण्यासाठी सोळाव्या अध्यायांत दैवी-सात्त्विकी व आसुरी ह्य० राजसी-तामसी संपत्ति सांगितली. सतराव्या अध्यायांत त्रिविध श्रद्धा, आहार, यज्ञ, दान व तप सांगितलें आणि अठराव्या अध्यायांत त्रिविध ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति व सुख सांगितलें व त्यांतिल सर्व राजस व तामस वृत्ति टाकून सर्व सात्त्विक वृत्तींचाच आश्रय केला असतां म्ह० काम-क्रोध-लोभरूप त्रिविध नरकद्वाराचा त्याग करून दैवी संपत्ति, सात्त्विक श्रद्धा, आहार, यज्ञ, दान, तप, ज्ञान, कर्म, कर्तृत्व, बुद्धि, धृति, व सुख यांचाच स्वीकार केला असतां साधक नित्यसत्त्वस्थ होतो, असें सुचविलें आहे. ध्यानाची किंवा निदिध्यासनाची अत्यंत परिपक्वावस्था म्हणजेच जशी समाधि [सुबोध पंचदशी पृ. ३६ पहा.] त्याचप्रमाणें नित्यसत्त्वस्थतेची पूर्ण परिपाकदशा म्ह० गुणातीतावस्था किंवा जीवन्मुक्ति होय. सत्त्व गुण सुख व ज्ञान यांच्या आसक्तीनें देहवान् आत्म्याला बद्ध करीत असतो.-अ. १४. श्लो. ६. पृ. २६६. यास्तव प्रथम रजस्तमोगुणांचा पराभव करून सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष करावा, नित्यसत्त्वस्थ व्हावें व शेवटीं त्याचेंहि उलंघन करून जिवंतपणींच मोक्षमुखाचा अनुभव घ्यावा हा भगवानांचा आशय स्पष्ट दिसतो. या एका उदाहरणावरूनच भगवानांनी गीताशास्त्रांत शोक-मोहादि संसारतापांनीं संतप्त झालेल्या व त्यामुळेंच नित्य मुखाची-निःश्रेयसाची इच्छा करणाऱ्या विरक्त मुमुक्षूला मोक्षमार्गाचा अगदीं आरंभापासून क्रमानें कसा उपदेश केला आहे, तें कोणाच्याहि लक्षांत येईल. वेदानें अधिकारी मानवांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीला आळा घालण्या-

साठीं कर्ममार्ग सांगितला व त्यांत निष्ठा ठेवून परलोकासाठीं-स्वर्गासाठीं-पुण्य-लोकासाठीं कर्मानुष्ठान करितां करितां पुण्यसंचयामुळें आत्मजिज्ञासु-मुमुक्षु ज्ञा-लेल्या म्ह० पुण्यलोकाच्या प्राप्तीचीहि इच्छा सोडून विरक्त झालेल्या अधिकाऱ्या-साठीं फलेच्छा सोडून, कर्म-फलत्यागपूर्वक ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करावयास सांगितलें आहे. कर्मफलत्याग ही मोक्षमार्गातील पहिली पायरी, ईश्वरार्थ कर्म करणें ही दुसरी, योगारूढ झाल्यावर कर्मत्यागपूर्वक ध्यान ही तिसरी, ईश्वराची अनन्यभक्ति ही चवथी, ज्ञाननिष्ठायोग्यता ही पांचवी व ज्ञाननिष्ठा-नैष्कर्म्य-सिद्धि ही सहावी पायरी आहे. यांतील ईश्वरार्थ कर्म करणें हाच वैदिक कर्म-योगाचा अंत व सगुण उपासनेचा आरंभ आहे.

गीतेंत संन्यास-आश्रमाला त्याज्य मानलेलें नाहीं; ही गोष्ट 'यतीनां' ५.२६, 'यतयः संशितव्रताः' ४. २८, 'विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः' ८-११, 'संन्यासः निःश्रेयसकरः' ५.२, 'संन्यासी' ६.१. इत्यादि गीतेंतील वचनां-वरूनच सिद्ध होते. तथापि 'कर्मयोगो विशिष्यते' म्ह० कर्मयोग कर्मसंन्यासा-हून श्रेष्ठ आहे, असें जें म्हटलें आहे, तें तो सर्वप्रकारें सुलभ व सर्वकर्माधि-काऱ्यांना अत्यंत अवश्य असल्यामुळें, म्हटलें आहे. पण तेवढ्यावरून गीतेला किंवा श्रीकृष्णाला संन्यास आश्रम मुळीं संमतच नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण श्रुति-स्मृति-पुराण-इतिहास-मोक्षधर्म-योगशास्त्र इत्यादि प्रमाण ग्रंथांवरून सिद्ध होणाऱ्या संन्यासाश्रमाचा निषेध कोणालाहि करितां येणें शक्य नाहीं. शिवाय भगवान् वस्तुतः त्याचा निषेध करित नाहींत, किंवा त्याला गौणत्वहि देत नाहींत. तर राग-द्वेषरहित कर्मानुष्ठानाला 'संन्यास' हें नांव देऊन संन्यासाचें श्रेष्ठत्वच कबूल करित आहेत. 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी' ५. ३, 'स संन्यासी च योगी च' ६.१, 'संन्यासस्तु अयोगतः आप्तुं दुःखं' ५. ६, इत्यादि वचनें पहा. गीतेंतील आश्रमसंन्यास म्ह० नुस्त्या कर्मत्याग व सर्वकर्मसंन्यास म्ह० नैष्कर्म्य-ज्ञाननिष्ठा भगवानांना जर संमत नसती तर त्यांनीं 'मीं दोन निष्ठा सांगितल्या,' असें म्हटलें नसतें. 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' ५. ५, यावरून मोक्षाख्य स्थान वस्तुतः सांख्यांना-ज्ञानी सर्वकर्मसंन्याश्यां-नाच मिळतें व तेंच योग्यांनाहि प्राप्त होतें, म्ह० कर्मयोगाचें साक्षात् फल तें नसलें तरी परंपरेनें त्यालाहि तें मिळतें, असेंच ठरतें.

गीतेंत 'कर्मसंन्यास' व 'सर्वकर्मसंन्यास' यांचा एकाच अर्थी उपयोग केलेला नाही. कर्मसंन्यास म्ह० आश्रमसंन्यास. त्याला वेदान्तशास्त्रांत विविदिषा संन्यास किंवा साधनभूत संन्यास म्हणतात. ज्याला आत्मज्ञान झालेलें नसतें, त्या विरक्त ब्राह्मण जिज्ञासूला ज्ञानसाधनभूत श्रवण-मनन-निदिध्यासनाचें निर्विघ्नपणें अनुष्ठान करितां यावें, म्हणून तो आश्रम विहित आहे. या कर्मसंन्यासांत कर्तृत्वाभिमान असतो. आत्मज्ञान व्हावयाचें असल्यामुळें मी अकर्ता-अभोक्ता-नित्य-शुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभाव आहे, ही भावना दृढ झालेली नसते. पण सर्वकर्मसंन्यास आत्मज्ञानानंतरच संभवत असल्यामुळें त्यांत कर्तृत्वाभिमान नसतो. मी अकर्ता-अभोक्ता वगैरे आहे, शरीरेंद्रियादि मी नव्हे, ही भावना दृढ झालेली असते. यास्तव त्याला फलभूत संन्यास किंवा विद्वत्संन्यास म्हणतात. 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्' या वचनांत हाच सर्वकर्मसंन्यास सांगितला आहे. यालाच ज्ञाननिष्ठा, नैष्कर्म्यसिद्धि वगैरे म्हटलें आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. हा सर्व ज्ञान्यांसाठीं आहे. एकट्या ब्राह्मणांसाठींच नाही.

गीतेंत अहं, ईश्वर, व वामुदेव हे शब्द प्रत्यगात्मा याअर्थी योजले आहेत. जसें 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानां ईश्वरोऽपि सन्' येथील अज, अव्यय वगैरे विशेषणें 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो' 'अजं अव्ययं' यांशीं समानार्थक असून, भगवानांनींच विभूतियोंगांत 'अहं आत्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्थितः' असें व पुढें 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' असें म्हटलें आहे. तसेंच 'देहं त्यक्त्वा मां एति' 'मम्मया मासुपाश्रिताः मद्भावमागताः' असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे तर 'आत्मरतिः आत्मवृत्तः आत्मानि एव संतुष्टः आत्मानि एव आत्मना तुष्टः' असें दुसऱ्या ठिकाणीं वर्णन आहे. 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति.... तं एव शरणं गच्छ....तत्प्रसादात्परां शान्तिं प्राप्स्यसि' असें एकदा म्हणून पुनः लागलेंच 'मन्मना भव....मामेकं शरणं व्रज' इत्यादि म्हटलें आहे 'वामुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् मां प्रपद्यते' 'सर्वभूतस्थं आत्मानं०' 'यो मां पश्यति सर्वत्र०' 'अहं सर्वस्य प्रभवः' इत्यादि अनेक वचनांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

सारांश वर व्हाटल्याप्रमाणें गीता हें मोक्षशास्त्र आहे, ज्ञाननिष्ठा हें त्याचें साध्य असून कर्मयोग व समाधियोग हीं त्यांचीं क्रमानें बहिरंग-अन्तरंग साधनें आहेत. शोकमाहात्मक पुनर्जन्माचा अभाव व परमा शान्ति हें मोक्षाचें स्वरूप असून सर्वकामत्याग हेंच त्याचें साधन आहे, हें गीतेंतील वचनांवरूनच सिद्ध होतें.

